

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА,
КРИМІНОЛОГІЇ
ТА КРИМІНАЛЬНО-
ВИКОНАВЧОГО ПРАВА
В УКРАЇНІ**

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА,
КРИМІНОЛОГІЇ
ТА КРИМІНАЛЬНО-
ВИКОНАВЧОГО ПРАВА
В УКРАЇНІ**

Монографія

Київ – 2015

УДК 343 + 343.9 + 343.8

А 43 Актуальні проблеми кримінального права, кримінології та кримінально-виконавчого права в Україні : Монографія / С. В. Петков, В. К. Матвійчук, С. Ф. Денисов, О. М. Костенко [та ін.] ; За заг. ред. докт. юрид. наук, проф. В. К. Матвійчука. – К. : ВНЗ «Національна академія управління», 2015. – 538 с.

ISBN 978-966-8406-77-5

У монографії зроблено комплексне і системне дослідження актуальних проблем кримінального права, кримінології, кримінально-виконавчого права та інших правових проблем в Україні.

Рекомендовано до друку Вченою радою ВНЗ «Національна академія управління».

Протокол № 5 від 3 жовтня 2014 р.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Глушков В. О., доктор юридичних наук, професор

Музика А. А., доктор юридичних наук, професор

Курилюк Ю. Б., кандидат юридичних наук

УДК 343 + 343.9 + 343.8

© ВНЗ «Національна академія управління», 2015

ISBN 978-966-8406-77-5

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

- Петков С. В.** – підрозділ 1.1 розділу 1;
Матвійчук В. К. у співавторстві з
 Осічнюком Ю. В. – підрозділ 1.2 розділу 1;
Денисов С. Ф. – підрозділ 1.3 розділу 1;
Костенко О. М. – підрозділ 1.4 розділу 1;
Матвійчук В. К. – підрозділ 1.5 розділу 1;
Матвійчук В. К. у співавторстві з
 Радзівіллом О. А. – підрозділ 1.6 розділу 1;
Дараганова Н. В. – підрозділ 1.7 розділу 1;
Липець Л. В. – підрозділ 1.8 розділу 1;
Соловійова А. М. – підрозділ 1.9 розділу 1;
Радзівіл О. А. – підрозділ 1.10 розділу 1;
Матвійчук А. О. – підрозділ 1.11 розділу 1;
Чугаєнко Ю. О. у співавторстві з
 Харь І. О. – підрозділ 2.1 розділу 2;
Осічнюк Ю. В. у співавторстві з
 Харь І. О., Липець Л. В. – підрозділ 2.2 розділу 2;
Дорохіна Ю. А. – підрозділ 2.3 розділу 2;
Хряпінський П. В. – підрозділ 2.4 розділу 2;
Денисова Т. А. – підрозділ 2.5 розділу 2;
Харь І. О. – підрозділ 2.6 розділу 2;
Прилуцький Р. Б. у співавторстві з
 Присяжним В. М. – підрозділ 2.7 розділу 2;
Матвійчук В. К. у співавторстві з
 Гідой Є. О. – підрозділ 2.8 розділу 2;
Сахнюк С. В. – підрозділ 2.9 розділу 2.

ЗМІСТ

Вступ	6
Розділ 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ТА ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА ТА КРИМІНОЛОГІЇ	7
1.1. Співвідношення деліктологічних та кримінологічних детермінант в умовах реформування правової системи України	7
1.2. Проблеми криміналізації та декриміналізації діянь проти навколишнього природного середовища	36
1.3. Основні методологічні підходи та загальнотеоретичні концепції щодо проблеми молодіжної злочинності	53
1.4. Соціально-натуралістичні основи сучасної кримінальної юстиції	72
1.5. Актуальні проблеми об'єкта кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища	90
1.6. Національне кримінальне законодавство і міжнародно-правові акти у подоланні злочинів проти навколишнього природного середовища (співвідношення проблеми, тенденції)	135
1.7. Охорона праці як правова категорія: трудовий, адміністративний та кримінальний аспект	155
1.8. Проблеми застосування механізму антикорупційної експертизи проектів нормативно-правових актів	192
1.9. Актуальні питання кримінально-правової охорони відносин власності	241
1.10. Права людини як мета публічного порядку в діяльності європейських установ	261
1.11. Цивільно-правові обов'язки, що кореспондують особистому немайновому праву на сприятливе навколишнє природне середовище	287

Розділ 2.

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ПЕВНИХ СТОРІН СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ

ТА ІНШИХ ПРОБЛЕМ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА 294

- 2.1. Суб'єктивна сторона злочину
забруднення атмосферного повітря 294
- 2.2. Об'єктивна сторона складу злочину забруднення,
засмічення та виснаження водних об'єктів
(порушення правил охорони вод) 306
- 2.3. Актуальні проблеми об'єктивної сторони злочину 333
- 2.4. Правовий феномен заохочення
у кримінальному законодавстві України 370
- 2.5. Покарання як соціальний феномен та його сутність 396
- 2.6. Актуальні проблеми суб'єкта злочину забруднення,
засмічення та виснаження водних об'єктів 414
- 2.7. Поняття і суспільна небезпечність злочину забруднення,
засмічення та виснаження водних об'єктів 429
- 2.8. Суб'єктивні ознаки складів злочинів
проти навколишнього природного середовища 454
- 2.9. Звільнення від кримінальної відповідальності:
проблеми визначення юридичної природи та класифікації 504

Вступ

Запропоноване монографічне дослідження має важливе значення для науковців, що вивчають кримінальне право, кримінологію, кримінально-виконавче та інші галузі права. Ця праця буде корисною для студентів, магістрів та студентів-випускників юридичних вузів. Зазначений контингент, у тому числі представники правозастосовчих органів мають можливість поглибити знання з проблем теорії, методологій правотворчої і правозастосовчої практики у сфері кримінального права, кримінології, кримінально-виконавчого та інших правових галузевих дисциплін. Джерелом цих знань можуть стати праці провідних вчених, власні наукові експрес-розвідки тих, хто прагне з'ясувати певні загальнотеоретичні і прикладні проблеми вітчизняного, зарубіжного та міжнародного права в контексті відповідних тенденцій стрімкого зростання сучасної злочинності й гармонізації кримінального законодавства України кримінологічних та інших пошуків з міжнародно-правовими стандартами в зазначеній сфері діяльності.

Головними завданнями цієї праці ми бачимо виділення найбільш масштабних теоретичних і прикладних проблем кримінального законодавства, кримінального права, кримінології та інших сфер правових знань. Запропоновані шляхи розв'язання цих проблем мають показати методологічну послідовність і праксеологічну продуктивність вітчизняної науки кримінального права, кримінології, кримінально-виконавчого права тощо. Їх узгодженість з фундаментальними принципами міжнародного права та здатність продовжити формування методологічно вивірених підходів як визначення, так і до розв'язання наявних проблем.

Не претендуючи на вичерпний розгляд наявних у кримінальному праві, кримінології та інших галузях права проблем, запропоновані підходи і засади їх визначення та розв'язання свідчать про надзвичайну важливість їх для фахівців у сферах, що нами зазначені.

Розділ 1.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ТА ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА ТА КРИМІНОЛОГІЇ

1.1. Співвідношення деліктологічних та кримінологічних детермінант в умовах реформування правової системи України

Розпад Країни Рад призвів до появи нових держав, більшість із яких розпочали свою історію на початку 1990-х років. Соціальний вибух, який викликав економічний колапс, призвів до культурного, морального, етичного занепаду і до агонії права. Хаотичне схрещення публічних та приватних правових відносин, поява інноваційних процесів у суспільстві, проникнення атипових іноземних відносин у недосконалу пост-радянську систему суспільства дали юристам можливість отримувати з недосконалості правових форм максимальний зиск як особисто для себе, так і для осіб, які у своїх руках змогли акумулювати владні важелі. За цих обставин корупція, «телефонне право», «білокомірцева злочинність» стали супротивниками всіх суспільних перетворень і, відповідно, тією «ложкою дьогтю в бочці меду», яка зводить нанівець усі інноваційні зрушення, що відповідають реаліям сьогодення.

Ідеологічні засади радянської системи права не витримали перевірки часом. Ієрархічний підхід до побудови адміністративного права як галузі права, яка охоплює всі сфери суспільного життя, виявився хибним. Виродження права в жорстке управління суспільством за допомогою владних приписів та адміністративних покарань призвело до повного колапсу та занепаду країни. Адміністративна відповідальність пересічних громадян за малозначні діяння на фоні тотального нехтування приписами законів з боку представників влади та місцевих органів самоуправління спричинила правовий нігілізм і деградацію суспільства. На сьогодні «нові» способи реанімувати норми та підходи до правопорядку у сфері державного управління зумовлюють лише подальше поглиблення кризових явищ у суспільстві.

Одним із напрямів зовнішньої політики наша країна визначила входження до європейських структур з метою створення високорозвинутої, правової, цивілізованої європейської держави з високим рівнем життя, культури та демократії. Держава і громадянин мають один перед одним як права, так і обов'язки. Як відповідальність особи перед суспільством, так і відповідальність держави перед суспільством –

основа демократичного розвитку. Гармонізація законодавства – перший крок до громадянського суспільства.

Завдання науки – розробка та вироблення таких інноваційних моделей, які дають суспільству змогу підвищити ефективність діяльності та вирішити еволюційні завдання, що стоять перед ними. Абстрактні математичні розрахунки, втілені в життя за допомогою механічних пристроїв, хімічних реакцій, фізичних дій, допомагають інтелекту провідних учених світу реалізовувати свої амбітні ідеї. Так і вчені гуманітарного спрямування, вивчаючи та аналізуючи соціальні процеси, психічні явища, взаємозв'язки історичних подій, роблять прогнози та вивчають закономірності розвитку людства. Право – практична реалізація концептуальних моделей, створених для покращання життя як окремої людини, так і розвитку сучасної цивілізації в цілому. Модель організації діяльності органів публічної влади, розроблена в працях провідних українських науковців, базується на вивченні теоретичних основ суспільного розвитку, виявленні тих помилок, які притаманні пострадянським країнам, та аналізі досягнень провідних країн світу.

Термін «адміністрування» є синонімом «управління». Юридичну основу управління вивчає така галузь права, як адміністративне право. Адміністративне право – система правових норм щодо забезпечення діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування. Адміністративне право є складовою публічного права. У свою чергу, публічне право разом із приватним є складовими громадянського (цивільного, суспільного) права. «Адміністрація (від лат. administration, administratio – керування, управління) – інституції, які здійснюють адміністративні функції управління у різних сферах суспільного життя» [40].

Суспільно-політичні, економічні та правові умови, в яких опинилася Українська держава на початку другого тисячоліття від Різдва Христового, спонукають прогресивно мислячих учених звернутися до надбань українського народу минулих років. Звернімо увагу на необхідність не лише вивчати історію у школах та вищих навчальних закладах держави, а й ввести обов'язковий іспит з української історії та української мови при проведенні конкурсів для призначення на посади державних службовців.

Управління як соціальне явище

Суспільствознавство, або соціологія, – наука про соціум (суспільство), що вивчає динамічні процеси, які відбуваються у суспільстві, і є основою для наук гуманітарного спрямування. У свою чергу, наука управління – одна з найдавніших наук. Саме роздуми перших учених про управління і справедливість:

- зумовили появу вчення про управління в різних країнах Стародавнього Світу: Єгипті, Індії, Китаї, Вавилоні, Греції тощо;
- стали предметом наукових пошуків батька історії Геродота – першого вченого-історика, який дослідив історію Європи та Азії;
- сприяли появі громадянського права як права, що виражає волю громади, основи народовладдя.

Управління виникає тоді, коли суспільство досягає певного рівня розвитку. Воно є результатом піднесення матеріальної та духовної культури. Управління має тривалу історію, супроводжує людину з перших кроків її соціального розвитку [5, с. 15]. Вивченню питань підвищення ефективності управління, удосконалення адміністративно-територіального розподілу України присвячували своїй праці правознавці, історики, соціологи, економісти та інші фахівці. Це свідчить про актуальність дослідження адміністративного права як науки та суспільного явища.

Дефініції «управління» та «право»

Дискусія, яка розгорнулася навколо понять «управління» і «право», спонукає до творчого пошуку представників різних напрямів науки – управлінців, економістів, юристів, істориків, філософів. Аналіз доробку вітчизняних і зарубіжних авторів свідчить про значущість цього питання і для науки, і для практичної діяльності. Дефініція «право» є похідною від «управління» в контексті «правління», «правити», тобто щось коригувати. Коригувати, виправляти, робити правильно – означає ґрунтуватися на праві, на загальнообов’язкових правилах поведінки (нормах права). Право – інструмент управління. Для здійснення управління певному керівникові (правителю) потрібна була структура, котра допомагала б йому у цій діяльності. Така структура отримала назву «адміністрація» (від лат. administratio – керування, управління) – розпорядчі органи державного управління [35, с. 23].

Право та управління, зберігаючи свою специфіку, перебувають у динамічному взаємозв’язку, активно впливають одне на одного, причому в праві відображаються основні закономірності управління, а закономірності розвитку права використовуються для вдосконалення управління. Такий висновок сьогодні особливо актуальний для нашого суспільства, яке перебуває на етапі реформування, суть котрого зводиться до перетворення Української держави у правову. Соціальне управління (включаючи державне) і право, постійно взаємодіючи, розвиваються залежно один від одного. По-перше, управління спрямоване на реалізацію норм права, на переведення правових, нормативних установок у реальну поведінку людей і організацій. По-друге, право використовується як один із найбільш дієвих засобів управління. По-третє, саме управління є найважливішим об’єктом правового регулювання [37].

Філософія права

Управління як суспільне явище виникає з появою людського суспільства. Сімейне, громадське, а потім і державне управління завжди перебувало в полі зору філософів. У працях античних філософів Сократа (470–399 рр. до н.е.), Платона (428–348 рр. до н.е.), Арістотеля (384–322 рр. до н.е.), Ульпіана (бл. 170–228 рр. н.е.) закладено основи наукового осмислення проблем управління. У середні віки Ф. Аквінський, М. Макиавеллі, Т. Гобс, а також Д. Дідро та Ж.-Ж. Руссо розробляли теорії соціального управління. Ці праці є вихідними для дослідження питань створення нових ефективних моделей побудови демократичного суспільства. «...Філософія права покликана виконувати ряд істотних загальнонаукових функцій методологічного, гносеологічного й аксіологічного характеру як в аспекті міждисциплінарних зв'язків юриспруденції з філософією й рядом інших гуманітарних наук, так і в самій системі юридичних наук» [28, с. 16].

Філософія права розвивається і сьогодні, так само як і тисячі років тому, постійно впливає на трансформації сучасного права. Філософське дослідження буття адміністративного права передбачає з'ясування його субстанції, тобто тієї першооснови, яка становить сутність цього соціального явища. Аналіз, субстанції дає можливість зрозуміти сутність явища. Адміністративне право як об'єктивна реальність має внутрішню єдність основних елементів, що перебувають у постійному розвитку [41, с. 22].

Рецепція римського публічного права

Чи не найбільшим надбанням Стародавнього Риму стало право. Право як основа існування суспільства. Суспільства, в якому закон є домінують, що не викликає сумнівів. У світі Східних деспотій право мав тільки правитель, і він керував своїми підданими за допомогою військової сили, а закон був лише інструментом для здійснення одноосібної влади. Натомість право в Стародавньому Римі було саме по собі верховною владою, якій підпорядковувались усі громадяни незалежно від свого статусу. Як підкреслює В. Нерсесянц, наявність і взаємозв'язок свободи, рівності і справедливості є необхідною умовою для існування права [32]. У Стародавньому Римі панувало верховенство права, а закон виражав волю головного носія права – громадян, народу. «Публічне право – це те, що стосується становища держави; приватне – це те, що стосується користі окремих осіб; існує корисне в суспільному відношенні й корисне в приватному відношенні» [30]. «Основи цивільного публічного права базуються на суспільному договорі між верховною владою та суспільством і полягають у визначенні відносин, які мають на меті суспільну

користь. Зміст цивільного публічного права визначається повноваженнями верховної влади, зокрема: 1) управлінням суспільством через прийняття законів для громадян; 2) встановленням особливостей державної служби («публічних посад») – порядку вступу до неї, проходження та звільнення; 3) захистом суспільства від зовнішньої небезпеки (питання війни та миру, встановлення дипломатичних відносин між різними країнами тощо)» [17, с. 87].

Право на службі у громади

Більшість праць з римського права присвячено римському приватному праву. Перша відома науці згадка про це питання міститься у вислові давньоримського юриста Ульпіана, згідно з яким «вивчення права розпадається на дві частини: публічне і приватне (право). Публічне право, яке (стосується) до становища римської держави, приватне, яке (відноситься) до користі приватних осіб» (§ 2. Книга перша. Титул I «Про правосуддя і право» (*De iustitia et iure*) [12, с. 157]. «Право, котре кожний народ сам для себе встановив, є його власним правом і називається громадянським правом, тобто власним правом, властивим самим громадянам. Закон є те, що народ римський повелів і постановив» [30]. «До цивільного приватного права входять відносини, які виникають при веденні окремою особою справ для своєї користі, що впливає з таких можливостей, визначених природним правом, як укладання договорів, набуття і володіння речами, вступ до шлюбу, народження та виховання дітей тощо» [8, с. 87].

Цікавим є той факт, що саме поняття *jus civile* великою мірою є саме правом громадським, тобто правом, яке регулює громадські відносини. Право у Стародавньому Римі розглядалося як інструмент народовладдя в усіх проявах: в адміністративних, господарських, договірних і навіть сімейних відносинах. Право забезпечувало ефективне функціонування римської цивілізації, та її правонаступників. Отже, ми можемо з упевненістю констатувати, що римське право – еталон (модель) для сучасного права.

Конституцією України гарантовано цілий ряд прав і свобод: право на життя та захист свого життя; право на здоров'я, працю, соціальний захист і відпочинок; право на свободу та особисту недоторканність; право на рівність перед законом; право на вільний розвиток особистості; право на свободу думки і слова, на свободу світогляду і віросповідання; право на освіту; право на об'єднання в організації; інші права і свободи [19]. Виходячи з тексту Конституції, можна зробити висновок, що пріоритет сьогодні віддається особистому. Таке місце особистого (особистих прав, свобод, інтересів) у системі цінностей відповідає міжнародним правовим

нормам і принципам, проголошеним Українською державою, а також є показником кардинальних змін ціннісних орієнтирів суспільства, в якому протягом декількох десятиріч інтереси особистості значною мірою підпорядковувались суспільним інтересам [11]. Конституційні гарантії становлять правові основи діяльності молодіжних спортивно-патріотичних товариств, які утворюються відповідно до законодавчих актів, що стосуються розбудови демократичного суспільства в Україні [38]. Конституція України гарантує народовладдя, але за роки незалежності спроби його утвердити виявились хибними та недовірливими. Враховуючи це, пропонуємо привести всі посади органів державної влади у відповідність до традицій часів доби козацтва, зробити їх виборними. Виборча система козаків відрізнялася демократичністю. Використання звичаю, який згодом перетворився на національну традицію, привело до розвитку могутньої козацької держави.

Причорноморські території сучасної Української держави входили до складу Римської, а пізніше Візантійської імперії. Рецепція – це відновлення дії (відбір, запозичення, переробка та засвоєння) того нормативного, ідейно-теоретичного змісту римського права, що виявилось придатним для регулювання нових відносин більш високого рівня суспільного розвитку. Форми рецепції римського права:

- вивчення в навчальних закладах як юридичної загальноосвітньої дисципліни з метою формування світогляду майбутніх правників; вивчення римського права як надбання культури;
- дослідження, аналіз та коментування юридичних джерел;
- безпосереднє застосування норм і положень раніше чинного права;
- використання норм позитивного права як взірця при створенні нормативних актів (особливо при реалізації кодифікаційних проектів);
- використання методики створення нормативних актів або їхнього застосування;
- сприйняття та використання головних засад, ідей і категорій, нагромаджених попередніми системами права.

При цьому слід мати на увазі, що реально рецепція майже ніколи не відбувається в якійсь одній формі. Найчастіше поєднання кількох форм із переважанням якоїсь із них. Дійсна система реального римського публічного права точно не відома. Припускають, що римська юриспруденція ставилася до нього як до абстрактного поняття, яке мало об'єднувати загальні правові вимоги до публічного правопорядку, організації публічної влади та врядування, кримінального права тощо [31].

Відповідальність за публічні проступки як основа боротьби зі злочинністю

Публічні правовідносини в державі є визначальними для самого її існування. Органи державної влади, посадові та службові особи, громадяни взаємодіючи між собою створюють простір кореспондуючих прав та обов'язків, спільних, а іноді протилежних інтересів. Безумовно, в певний момент трапляються випадки порушення налагодженого механізму взаємодії різних суб'єктів – вчиняються публічні проступки. І тоді постає необхідність примусового повернення відносин у правове русло та покарання винних у створених інцидентах. Теорія адміністративного права ставить своїм завданням визначити правову природу публічних проступків, суб'єктний склад та їх співвідношення з іншими видами правопорушень.

Правопорушення: співвідношення проступку та злочину

«Делікт (лат. *delictum* – провина, проступок) – правопорушення, тобто незаконна дія, проступок, злочин. У римському праві – заподіяння шкоди іншій особі, її сім'ї або майну, порушення правового припису або заборони» [40, с. 55].

Вчинити правопорушення означає «переступити» право. М. Малєїн зазначає: «Кожне окреме правопорушення, як явище реальної дійсності, є конкретним: воно вчиняється конкретною особою, в певному місці та у певний час, суперечить чинній правовій нормі, характеризується точно визначеними ознаками», після цього науковець дає своє визначення правопорушення: «Правопорушення – це свідомий вольовий акт суспільно небезпечної протиправної поведінки» [25].

О. Скаун пропонує таке визначення: «делікт – це правопорушення, що тягне за собою відповідальність особи, яка вчинила його». «Делікт – правопорушення, тобто незаконна дія, проступок, злочин. Залежно від норм, які порушено, розрізняють делікти: цивільно-правові (заподіяння шкоди майну громадянина або установі, заподіяння шкоди особі та ін.); адміністративно-правові (порушення правил дорожнього руху, дрібне хуліганство та ін.); трудові (порушення трудового законодавства); дисциплінарні (прогул, запізнення на роботу тощо); кримінально-правові (хуліганство, вбивство, інші злочини)» [34].

В. Маковій зазначає, що поняття «делікт» розглядається у правовій доктрині у широкому й вузькому розумінні. У широкому розумінні деліктом визначається будь-яка недозволена дія, правопорушення, що має наслідком застосування покарання до особи, яка його вчинила. Тобто делікти за сферою їх виникнення та реалізації можуть бути поділені на

публічно-правові й приватно-правові, серед останніх виділяють цивільно-правові правопорушення [24, с. 318].

Ми погоджуємось з В. Кириченко та О. Куракіним, які зазначають, що делікт – це діяння, що суперечить вимогам чинного законодавства, тобто правопорушення. Делікт завдає шкоди охоронюваним законом цінностям, інтересам фізичної або юридичної особи, суспільним або державним інтересам. Особа, яка вчинила делікт, у передбачених законом випадках притягується до юридичної відповідальності [36]. Для наукових і практичних цілей створені різні класифікації деліктів.

Види правопорушень розрізняються між собою за ступенем суспільної небезпечності (шкідливості), за об'єктами посягання, за суб'єктами, за поширеністю, за ознаками об'єктивної і суб'єктивної сторін, а також за процедурами їх розгляду. За ступенем суспільної небезпечності правопорушення поділяються на злочини і проступки.

Місдемінори та фелонії

Цікавим є факт наявності в англосаксонській правовій сім'ї, де правопорушення (crime) не має настільки чіткого розмежування, як у континентальній правовій сім'ї, за ступенем суспільної небезпеки, особливої категорії незначних правопорушень – проступків, які мають назву місдемінор (англ. misdemeanour – проступок, від mis... – префікс із значенням неправильності та demeanour – поведінка). У системі англо-американського права це категорія найменш небезпечних правопорушень. Відповідальність за місдемінор часто обмежується штрафом або короткостроковим ув'язненням [40, с. 725]. Тоді як інша категорія правопорушень – фелонія (англ. felony, старофранц. felonie – зрада, злочин від пізньолат. fello – лиха людина, зрадник, бунтівник, з франкської filljo – той, хто б'є, січе, шмагає) поділяється на три види: небезпечний злочин першого ступеня; небезпечний злочин другого ступеня; небезпечний злочин третього ступеня а Кримінальний кодекс штату Нью-Йорк (§ 55.05) поділяє фелонію (за строком покарання) на п'ять груп (класів): А – довічне ув'язнення або смертна кара; Б – позбавлення волі на строк до 25 років; С – позбавлення волі на строк до 15 років; D – позбавлення волі на строк до 7 років; E – позбавлення волі на строк від 1 до 4 років [40, с. 263]. У ряді країн як романо-германської так і англо-саксонської правових сімей правопорушення не поділяються на злочини та проступки, що призводить до певного нерозуміння з боку наших дослідників кримінального та адміністративного права зарубіжних країн. Заміна терміна «проступок» терміном «адміністративне правопорушення» в радянській правовій сім'ї, їх тотожність, на думку

правознавців, також створили умови для викривлення дійсної суті понять «делікт» та «деліктологія», появи термінологічних поєднань, які порушують аксіоматичні приписи теорії права. А неправильні та вільні переклади і трактування зарубіжних наукових праць і нормативних актів дали змогу науковцям пострадянського простору вести в науковий обіг поняття кримінального проступку як складового елементу кримінального злочину без пояснень, чим вони відрізняються від дослідженого з давніх часів поняття «правопорушення» (делікт), яке поділяється за ступенями завданої шкоди на злочин і проступок.

Поняття та ознаки злочину

Злочином є передбачене Кримінальним кодексом України суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину. Не є злочином дія або бездіяльність, яка хоча формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого цим Кодексом, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі [21].

Ознаки злочину: 1) це діяння, вчинене суб'єктом злочину; 2) воно є винним; 3) це діяння є суспільно небезпечним; 4) відповідне діяння передбачене чинним КК України. Останнє, крім того, має на увазі, що обов'язковою ознакою поняття злочину є також; 5) кримінальна караність. Відсутність хоча б однієї із цих ознак вказує на відсутність злочину.

Проступки у Кримінальному процесуальному кодексі України

Сьогодні у Кримінальному процесуальному кодексі України вводиться поняття кримінального проступку. Проте визначення його ані в цьому документі, ані в Кримінальному кодексі України ще не надано. У ньому лише визначено необхідність градації злочинів за ступенем їх суспільної небезпеки. Вчені висловлюють ряд думок з приводу того, яким чином привести наше законодавство у відповідність до світових стандартів. У цій діяльності в суспільній формулі головним має бути дотримання вектора гуманізації покарання за вчинення правопорушення.

А отже, ні в якому разі ми не повинні говорити про збільшення переліку діянь, за які особа, що їх вчинила, буде нести кару. Тобто алгоритм дій має такий вигляд: 1. Усі проступки, які містились в інших нормативних актах: Митному кодексі України, КУпАП, Податковому кодексі України, КЗпП України – ні в якому разі не дорівнюють, не переходять до антизлочинного законодавства. 2. Проводиться реєстр норм Кримінального кодексу України, і ті норми, частини норм які можуть

бути віднесені до проступків, або виділяються в окрему главу чи підрозділ кодексу, або зазнають змін безпосередньо всередині статей, а до Загальної частини додається стаття з визначенням проступку в кримінальному законодавстві.

Розмежування проступку та злочину

За ступенем суспільної небезпеки правопорушення поділяється на злочин і проступок. Як злочин, так і проступок можуть вчинятись особою під час діяльності в будь-якій сфері. У сучасній теорії права саме суспільна небезпека вважається основним критерієм розмежування проступків і злочинів. Вона означає, що діяння шкідливе для суспільства, що воно спричиняє або створює загрозу заподіяння такої шкоди суспільним відносинам [22, с. 425].

Проступки відрізняються від злочинів меншим ступенем суспільної небезпечності. Проступки – це незначні правопорушення, що завдають шкоди особі, суспільству і є підставою для притягнення особи, яка вчинила проступок, до передбаченої законом відповідальності. Якщо суспільно небезпечне діяння не заборонене кримінальним законом, воно злочином не визнається. Якщо діяння має всі ознаки, перелічені в кримінальному законодавстві, але не має підвищеного ступеня суспільної небезпечності, воно також не може бути визнане злочином. Якщо таке діяння в законодавстві визначається як проступок, в такому разі особа має нести за нього відповідальність. Для особи, яка вчинила злочин і притягнена до відповідальності, законом як наслідок цього передбачена судимість, тоді як притягнення особи до відповідальності за проступок не передбачає судимості [22, с. 425].

Одночасно існує точка зору щодо наявності в проступків такої ознаки як шкідливість, а якщо соціальна шкідливість правопорушення досягає рівня суспільної небезпеки, то воно є злочином [9, с. 2]. Даючи визначення, наголосимо, що приєднання до дефініцій «проступок» або «злочин» якихось означень, наприклад, «публічний» або «кримінальний» нічого не змінює і не пояснює. Але наразі це доводиться робити свідомо для усунення нерозуміння і неправдивих трактувань. Прикрі помилки закралась у теоретичні праці й законодавство через неправильний переклад, незбіг в етапах розвитку права тощо.

Тому, аналізуючи суспільні механізми регулювання суспільно-правових відносин, виражених у нормах законів, ми будемо спиратись на перевірені часом постулати теорії права, використовувати правильну термінологію, а це усуне можливість перекручувань і трактувань. Також має бути створено Закон про основи законодавства і таким чином

визначено основу для подальшого розвитку законодавства відповідно до змін, що відбуваються в суспільстві; мають бути усунуті, виведені за межі злочину дії, які вчиняються в різних сферах суспільного життя і можуть розглядатись як проступки. Це дасть можливість формування сучасного законодавства, що регулюватиме публічно-правові відносини відповідно до сучасних світових стандартів та конституційних положень.

Окрім цього, норми і ряд різних підзаконних актів під час кодифікації знайдуть своє місце в законодавстві, що спростить їх застосування. У сукупності завдяки означеному підходу до публічного права ми досягнемо таких цілей: гуманізації правової системи, відповідності законодавства положенням конституції України, відповідності законодавства сутності громадянського права. Простота і зрозумілість законів для громадян свідчатиме про демократизацію суспільства.

Сутність публічних проступків

У теорії права виділяють конституційні, дисциплінарні, адміністративні, матеріальні, податкові, цивільно-правові проступки [34; 14; 15; 16]. До того ж сьогодні вчені виділяють і особливу групу фінансових правопорушень (проступків) [27]. Як правило, проступки регулюються нормами адміністративної, фінансової та інших галузей права. Наприклад, порушення правил протипожежної безпеки; незаконне використання спеціальних технічних засобів таємного одержання інформації; останнім часом – порушення митних правил: недоставляння в митницю товарів і документів для контролю, пошкодження митного забезпечення, розвантаження, видача і використання імпорتنих вантажів без дозволу митниці, порушення зобов'язань щодо транзиту.

Отже, на сьогодні більш актуальним є поділ публічних проступків за суспільно-політичною сферою, в якій їх учинено. Вже відбулося перенесення норм з Кодексу України про адміністративні правопорушення до Митного кодексу України. Але ці проступки називаються адміністративно-митними правопорушеннями, тоді як мова йде про митні проступки. Цей процес доцільно іменувати трансфером. Трансфер норм – це перенесення норм з одного нормативного акта до іншого. Наразі такий трансфер є необхідним, він дасть змогу уникнути колізій, дублювань та значно зменшить кількість нормативних актів, які регулюють правовідносини у різних сферах суспільного життя.

Так само потрібно перенести проступки, які містяться в КУпАП, до інших чинних кодексів: Кодексу України про надра, Кодексу України про землі тощо. Наразі потрібно відокремити господарські проступки.

Вже неодноразово наголошувалось і Президентом України, і Головою уряду, депутатами всіх фракцій про необхідність прийняття Виборчого кодексу. Саме до нього мають бути перенесені проступки проти виборчих прав громадян. [39]

Вкрай необхідною є систематизація законодавства про охорону здоров'я населення. Структура і зміст Медичного кодексу наведені в дослідженнях В. Петкова, С. Стеценка та інших. Провідні науковці та практики наголошують на створенні Дорожньо-транспортного кодексу та Реєстраційного кодексу. Головною відмінністю оновленого законодавства стане його відповідність сучасним стандартам та алгоритмам теорії права. Так, у структурі кожного нормативного акта буде дотримуватись принцип поновлення норми, тобто гіпотеза, диспозиція і санкція міститимуться в одному кодифікаційному акті.

Ознаки публічного проступку

Модель публічно-правових відносин, що базується на аксіомах побудови відносин між владою та громадянами, визначає, проступок як винну, умисну дію, бездіяльність особи (громадянина), яка суперечить установленим нормам публічної поведінки і призводить до негативних моральних та (або) матеріальних наслідків.

Виходячи з наданої вище дефініції можна виділити такі ознаки публічного проступку:

- протиправність;
- винність;
- дія або бездіяльність;
- об'єкт посягання;
- суб'єкт проступку;
- караність;
- причинний зв'язок між діянням або бездіяльністю та негативними моральними та (або) матеріальними наслідками

Види публічних проступків

Ми можемо виокремити групи проступків за певними ознаками, розділити на види, але слід пам'ятати, що ряд особливостей, які відносять проступок до того або іншого виду, можуть перетинатись між собою. Проступок може бути водночас і незначним, і таким, що мав великі негативні наслідки. Приміром, переходячи дорогу в невстановленому місці, особа фактично вчинила незначний дорожній проступок, але, несподівано побачивши пішохода, водій транспортного засобу розпочав різке гальмування та, не впоравшись із керуванням автомобілем, врізався в зустрічний автомобіль.

Отже, доцільною є класифікація проступків за притаманними їм об'єктивними та суб'єктивними ознаками: за тим розголосою, який він мав: став відомий невеликій кількості осіб або великій групі осіб, чи набув широкого розголосу; за формою власності матеріального об'єкта: державний, недержавний у комунальній чи приватній власності; в яких умовах було вчинено протизаконну дію: під час святкувань, під час масових заходів або під час спортивних змагань. Можна розглядати ці явища, або умови, як такі, що обтяжують або пом'якшують вину особи, яка вчинила проступок.

Але головною для поділу проступків має стати сфера суспільних відносин, до яких вони належать: медична, санітарно-епідеміологічна, охорони громадського порядку тощо. У такій системі класифікації не виникає жодних суперечностей. Вона є простою, зрозумілою, такою, що відповідає аксіомам теорії права та соціології; один закон (кодекс), який регулює суспільні відносини у визначеній сфері; один орган, діяльність котрого регламентована одним законом (без підзаконних актів, інструкцій, положень тощо). Чітка ієрархія законів та підзаконних актів надасть можливість оптимізації національної системи законодавства.

Структура складу проступку

Проступок є фактом реальної дійсності. Склад проступку, у свою чергу, – це логічна конструкція, правове поняття про нього, що відображає суттєві властивості реальних явищ, тобто певних антисуспільних явищ. Законодавець не створює ознак проступків, а лише відбирає з них суттєві, відмінні і конструює склади. Логічна конструкція закріплюється у праві і стає обов'язковою. Перелік закріплених у ній ознак – необхідна і достатня умова для кваліфікації діяння як проступку. Реальне діяння тільки тоді вважається проступком, коли воно містить усі названі законом ознаки, відсутність хоча б однієї з них означає відсутність складу в цілому [13, с. 215].

Склади конкретних проступків виконують важливу функцію, оскільки вони встановлюють юридичні підстави юридичної відповідальності та передбачають можливість застосування заходів адміністративного впливу. Вони забезпечують однакове застосування закону, правильну кваліфікацію проступків, гарантують недопущення необгрунтованого притягнення громадян до адміністративної відповідальності, обмежують відповідальність рамками вчиненого [3, с. 18].

Елементами складу проступку є об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона.

Об'єкт проступків та його класифікація

Об'єкт проступку – це те, на що спрямоване посягання (суспільні відносини). Об'єктом проступку, як і будь-якого правопорушення, є суспільні відносини. Визначені діяння тому і називаються антигромадськими і забороняються, що заподіюють шкоду існуючим суспільним відносинам. Визнання останніх об'єктом проступку допомагає розкрити соціальну суть проступку, моральний характер юридичної відповідальності.

Об'єкт проступку посідає одне із центральних місць у дослідженнях вітчизняних та зарубіжних учених. М. Коржанський вважає, що встановлення ознак об'єкта проступку має важливе практичне значення для юридичної кваліфікації [20, с. 284]. Об'єкт проступку визначається характером суспільної шкідливості, а також тими соціальними цінностями, які захищаються конкретно правовою нормою.

Велике значення має класифікація об'єктів проступку. Саме класифікація дає змогу чіткіше визначити об'єкт кожного діяння, його місце в загальній системі відносин, що охороняються адміністративними санкціями, його цінність [26, с. 172].

Залежно від ступеня узагальнення, рівня абстрагування розрізняють загальний, родовий, видовий та безпосередній об'єкти проступку. Але класифікація об'єктів проступку, остаточним результатом якої є отримання таких понять, як: «загальний об'єкт», «родовий об'єкт», «видовий об'єкт», «безпосередній об'єкт», сформульована всупереч основним логічним правилам поділу. Відсутність належного логіко-методологічного обґрунтування, у свою чергу, призводить до логічних помилок при побудові відповідних дефініцій.

На наше переконання, необхідно на питання, пов'язані з визначенням об'єкта та класифікації його складових, дивитись із позиції визначення об'єкта правопорушення. У такому разі загальний об'єкт правопорушення – це суспільні відносини. Родовий об'єкт (як для проступку, так і для злочину) виділяється за сферою суспільного життя, в якій він вчиняється. Видовий об'єкт можна виділити відповідно до цього ряду факторів, пов'язаних із характеристикою об'єктів вчинення правопорушення, а в нашому випадку проступків: суспільна мораль, здоров'я громадян, власність тощо – усі чинники впливають на характер проступку. Важливим фактором для класифікації і, отже, для регулювання відповідних органів є ймовірні наслідки, які міг би спричинити проступок. Тобто покарання накладаються фактично за те, що могло би статись. Саме так трактувались у римському праві делікти. Відповідальність накладається за кинутий недопалок на землю, тому

що особа засмічує вулиці або цей недопалок може стати причиною пожежі в лісі. Отже, ми перейшли до безпосереднього об'єкта, і тут слід говорити про час, місце та умови дії. Аналіз кожного з безпосередніх факторів дає нам змогу говорити про те, чи була насправді та або інша дія проступком або злочином, чи несла вона суспільну небезпеку взагалі.

Об'єктивна сторона проступків

Об'єктивна сторона проступку – це те, в чому проступок виявляється назовні, відповідна поведінка особи, наслідки заподіяної шкоди об'єкту посягання; це відповідний процес дії протягом визначеного часу.

Об'єктивну сторону характеризують такі ознаки: діяння (дія або бездіяльність); шкідливі наслідки проступку; причинний зв'язок між діянням і суспільно шкідливими наслідками. Це обов'язкові ознаки проступку. Поряд з ними існують необов'язкові (факультативні) ознаки об'єктивної сторони проступку – місце, спосіб, час, засоби, обставини вчинення проступку [5].

Діяння – це дія або бездіяльність, вольові вчинки. Дія – це активна поведінка особи. Бездіяльність – пасивна поведінка особи, невиконання нею відповідних обов'язків, що покладаються на неї відповідними правовими та іншими нормативними актами. Шкідливі наслідки публічного проступку – це ті негативні зміни, які настають, завдаються об'єкту посягання, відносинам, що охороняються.

Законодавець виділяє дві групи шкідливих наслідків проступків: матеріальні й формальні. Тому виділяють проступки з матеріальним складом і проступки з формальним складом. Проступки з матеріальним складом – це такі правопорушення, для об'єктивної сторони яких закон вимагає встановлення не тільки факту діяння, а й шкідливих наслідків. Проступки з формальним складом – це такі правопорушення, для об'єктивної сторони яких закон вимагає встановлення тільки факту власне діяння. Шкідливі наслідки в цих правопорушеннях, хоча й можуть настати, але лежать за межами складу проступку. Слід мати на увазі, що більшість проступків – із формальним складом.

Причинний зв'язок між діянням і суспільно шкідливими наслідками, що настали, встановлюється лише в проступках з матеріальним складом. Причина – це необхідна умова виникнення наслідків, без цієї умови виникнення даного наслідку неможливе. Вона повинна в часі передувати наслідку і – головне – має цей наслідок викликати [5].

Суб'єкт та суб'єктивна сторона проступків

Аналіз відповідних статей КУпАП дає змогу дійти висновку, що суб'єктом проступку визнається осудна особа, яка досягла певного віку і вчинила описаний у законі склад проступку. Таким чином, суб'єктом проступку є той, хто його вчинив. Сам суб'єкт як реально існуюча особа до складу не входить. Склад містить лише окремі ознаки, якими ця особа характеризується [3, с. 63]. Суб'єктивна сторона – це провина, тобто психічне ставлення особи, яка вчинила проступок, до свого діяння і до шкідливих наслідків, що настали внаслідок цього діяння. Вина є необхідною умовою відповідальності. Якщо в діях особи вина не встановлена, а шкідливі наслідки стали результатом випадкових обставин – немає суб'єктивної сторони, немає проступку, немає відповідальності [6, с. 226].

Відповідно, проступок визнається вчиненням умисно, якщо особа, що його вчинила, усвідомлювала протиправний характер своєї дії або бездіяльності, передбачала його шкідливі наслідки і бажала їх або свідомо допускала настання цих наслідків. У минулому була поширена думка, що в адміністративному праві, на відміну від кримінального, вина не завжди є обов'язковим елементом. Певною мірою це було некритичним сприйняттям поглядів дореволюційних російських учених, які вважали, що адміністративні стягнення можуть застосовуватися незалежно від вини [1, с. 82]. Отже, суб'єктивну сторону проступку становить пов'язаний з його вчиненням психічний стан особи.

Суб'єктивній стороні властиві такі ознаки: вина, мотив і мета вчинення проступку. Розглядаючи проступки, нам доводиться звертатись до КУпАП. Але слід розуміти, що цей кодекс так само, як і ряд інших нормативних актів, є архаїчним і таким, що потребує негайних змін. Законодавство про адміністративну відповідальність не дає поняття вини, але вказує її як обов'язкову ознаку адміністративного проступку в ст. 9 КУпАП і дає визначення умисних і необережних проступків (ст.ст. 10 і 11 КУпАП). Вина – основна й обов'язкова ознака суб'єктивної сторони будь-якого проступку. Це психічне ставлення особи до вчиненого нею суспільно шкідливого діяння та його наслідків, яке виявляється у формі умислу або необережності. У загальних рисах поняття цих форм вини розкрито в ст.ст. 10 і 11 КУпАП.

Специфічно людським видом дії є вольова дія і власне лише дія в специфічно людському значенні цього слова, тобто свідомий акт, спрямований на здійснення певної мети [33, с. 456]. У більшості випадків формулювання проступку передбачає, що він здійснюється у формі наміру. Натомість, мотив і мета вчинення проступку є факультативними ознаками суб'єктивної сторони складу проступку. Під мотивом розуміється усвідомлене особою внутрішнє спонукання, яким вона керувалася під

час вчинення проступку. Мета – це протиправний результат, наслідок, якого прагне досягти особа вчиненням проступку. Мотив і мета частіше за все до складу проступку не входять, хоча в деяких випадках лише вчинення діяння з певним мотивом або метою становить склад проступку. Окремі статті КУпАП передбачають відповідальність за вчинення діяння в разі відсутності певної мети. В деяких статтях КУпАП мотив і мета проступку не називаються, але маються на увазі [4, с. 20–21].

Відповідальність за проступки

Заміна термінів «адміністративне правопорушення» та «адміністративна відповідальність» на «публічне правопорушення» та «публічна відповідальність» має велике як теоретичне, так і практичне значення. Водночас, закон тільки тоді буде дієвим, коли в ньому будуть присутні всі складові правової норми: гіпотеза як правило поведінки; диспозиція – порушення цього правила; санкція – покарання за порушення.

Отже, вже сьогодні ми повинні говорити не лише про трансфер норм до базових кодексів, публічну відповідальність новітніх кодексів для ефективного регулювання різних сфер суспільного життя, а і про реформаційні зміни в розумінні матерії права, про повернення права до своїх витоків. Невичерпним джерелом права є римське цивільне право, яке містить як норми публічного, так і норми приватного права. Галузевий, підгалузевий поділ радянського права має відійти в минуле як такий, що не витримав перевірки часом. Вже зараз представники інформаційного права говорять про його універсальність, бо воно регулює приватні і публічні відносини. Такі самі твердження наводять і фахівці з фінансового права. Але зараз вони розглядаються як підгалузі адміністративного права. Підкреслимо що нам слід брати приклад з правової науки Франції де право поділяється на публічне і приватне. Водночас кодекси повинні регулювати не галузі (підгалузі) права, а сфери суспільного життя.

Загальна характеристика публічного примусу

Поняття примусу як методу публічного управління І. Голосніченко визначає як спосіб цілеспрямованого впливу на поведінку громадян, а також діяльність підприємств і організацій, органів, служб та службовців апарату державної виконавчої влади в інтересах забезпечення оптимального рівня виконання вимог законодавства [10, с. 87]. В. Колпаков, О. Кузьменко натомість узагальнюють примус як метод державного управління – це різні способи, прийоми та засоби цілеспрямованого, організаційного впливу суб'єктів управління на об'єкти, що віднесені до їх відання [18, с. 184].

Державний примус у демократичній країні характеризується тим, що цей метод здійснення державної влади є допоміжним, застосовується на основі переконання і лише після переконання. Це означає, по-перше, що примус завжди базується на використанні різноманітних заходів виховання, роз'яснення і стимулювання. По-друге, він використовується лише тоді, коли виявляються неефективними відповідні засоби переконання. По-третє, переконання і примус використовуються, як правило, комплексно.

Отже, державний примус і його складову – примус публічний – слід розглядати як одну з невід'ємних складових здійснення державної влади, як її метод. З іншого боку, цей примус – не самоціль, він є наслідком певної поведінки різних соціальних суб'єктів, поведінки, яка відхиляється від вимог правових норм, становить загрозу відносинам, що цими нормами регулюються і охороняються, і застосовується з метою усунення («зняття») такої поведінки [5, с. 412].

Публічна відповідальність та її основні риси

Публічна відповідальність характеризується негативною реакцією держави на протиправні прояви окремих фізичних (а в деяких випадках і юридичних) осіб шляхом встановлення відповідних правил, заборон і адекватних порушенням санкцій щодо порушників. Публічна відповідальність має всі ознаки юридичної відповідальності, позаяк є різновидом останньої. Це, з одного боку, державний примус, міра стягнення за вчинене правопорушення, а з іншого – обов'язок винного зазнавати негативних для нього наслідків. Відповідальність може наставати тільки в тому випадку, коли це передбачено нормою права. Наявність норми і органу, що її застосовує, – це лише передумова. Але вони недостатні для накладення стягнення, для притягнення до публічної відповідальності обов'язковою підставою є публічний проступок.

В умовах переходу до формування цивілізованого суспільства і правової держави зросло значення правовідновлюваної відповідальності. У разі, якщо правопорушенням заподіяно шкоду правам громадянина або об'єднанням громадян, першочерговим завданням є відновлення порушених прав, відшкодування шкоди за рахунок правопорушника [34, с. 438–439]. І хоча більшого розвитку набуває такий інноваційний нестандартний підхід до вирішення публічних та приватних спорів, як консенсус, який є суттю медіації та діяльності третейських судів, до сьогодні він сприймається як атиповий та такий, що порушує загальний емпіричний підхід як до процесуальної, так і до матеріальної частини права.

Основні риси публічної відповідальності виявляються в тому, що: підставою для її настання є публічний проступок; вона реалізується за умов неслужбової невідповідності; існує велика кількість уповноважених органів (посадових осіб), що накладають відповідні стягнення; порядок накладання таких стягнень визначається нормами публічного права.

Поняття публічного стягнення

Ураховуючи чинне законодавство, можна визначити публічне стягнення як визначену в законі міру відповідальності у вигляді певних несприятливих заходів морального, матеріального або фізичного характеру, що застосовується щодо суб'єкта публічного проступку за його протиправне діяння. Метою публічного стягнення, виходячи зі змісту ст. 23 КУпАП, є виховання особи, яка вчинила публічний проступок, в дусі додержання законів, поваги до правил співжиття, а також запобігання вчиненню нових правопорушень як самим правопорушником, так і іншими особами.

Публічні стягнення характеризуються тим, що несуть у собі елементи репресивного (карального), виховного та запобіжного характеру, як це впливає із ст. 23 КУпАП. Крім того, вони мають за мету захист громадського порядку, власності та інших суспільних відносин. Кожне публічне стягнення – це несприятливі юридичні наслідки, це покарання за шкоду, завдану проступком суспільним відносинам.

Види публічних стягнень

Стаття 24 КУпАП містить перелік стягнень, які можуть бути віднесені до категорії публічних: попередження; штраф; оплатне вилучення предмета; конфіскація; позбавлення спеціального права; виправні роботи; громадські роботи; адміністративний арешт.

Публічні стягнення в ст. 24 КУпАП викладені у відповідному порядку, що відображає зростання від незначних (попередження) до більш значних (конфіскація) та до суворих стягнень – виправних робіт та адміністративного арешту.

Стаття 26 КУпАП передбачає, що попередження виноситься у письмовій формі або у передбачених законодавством випадках фіксується іншим встановленим способом. Це переважно виховний вплив держави в особі органу адміністративної юрисдикції на поведінку правопорушника.

Штрафом, у свою чергу, є грошове стягнення, що накладається на громадян і посадових осіб у випадках і розмірі, встановлених КУпАП та іншими законами України (ст. 27 КУпАП).

Оплатне вилучення предмета (ст. 28 КУпАП). Законодавець, передбачаючи цей вид стягнення, ставив за мету виключити володіння предметом, який перебуває у власності громадянина або іншої фізичної особи, однак суб'єкт правовідносин володіє цим предметом з порушенням встановлених правил.

Конфіскація предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом (предметом) публічного проступку, полягає у примусовій безоплатній передачі цього предмета у власність держави. Конфісковано може бути лише предмет, який перебуває в особистій власності правопорушника. Однак ст. 29 КУпАП застерігає, що це загальний підхід до конфіскації.

Позбавлення спеціальних прав як вид стягнення передбачено ст. 30 КУпАП. У цій статті прямо вказано, яких спеціальних прав може бути позбавлена особа за вчинення публічного проступку. У разі неправомірного користування наданими правами відповідний орган (наприклад, державна автомобільна інспекція) тимчасово позбавляє цього права громадянина чи іншу фізичну особу.

Громадські роботи відповідно до ст. 30-1 КУпАП полягають у виконанні особою, яка вчинила відповідне правопорушення, у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, вид яких визначають органи місцевого самоврядування. Призначаються районним, районним у місті, міським чи міськрайонним судом (суддею) на строк від двадцяти до шістдесяти годин і відбуваються не більше ніж чотири години на день. Громадські роботи не призначаються особам, визнаним інвалідами першої або другої групи, вагітним жінкам, жінкам старшим за 55 років та чоловікам старшим за 60 років.

Стаття 31 КУпАП передбачає виправні роботи, які застосовуються на строк до двох місяців з відбуванням їх за місцем постійної роботи особи, яка вчинила адміністративний проступок, з відрахуванням до двадцяти відсотків її заробітку в дохід держави. Виправні роботи призначаються місцевим судом.

Адміністративний арешт (ст. 32 КУпАП) передбачає короткострокове, строком до 15 діб, позбавлення волі особи, яка вчинила публічний проступок, який завдав значної шкоди суспільним відносинам.

Класифікація публічних стягнень

Публічні стягнення за публічні проступки доцільно класифікувати за такими критеріями: характер впливу на особу; порядок застосування; дія в часі; суб'єкти застосування.

Також у юридичній літературі прийнято всі стягнення, які накладаються в адміністративно-правовому порядку, залежно від характеру

впливу на особу поділяти на особисті, майнові та змішані – особисто-майнові, а також на ті, що мають тільки виправно-виховний вплив, і ті, що поряд з виховним впливом виключають можливість вчинення подібних правопорушень у майбутньому даною особою.

За такою ознакою, як суб'єкти застосування, публічні стягнення можуть бути поділені на: ті, що застосовуються лише судом (суддею), – конфіскація, адміністративний арешт, виправні роботи, громадські роботи; ті, що можуть застосовуватись іншими органами адміністративної юрисдикції (попередження, штраф, оплатне вилучення предмета, позбавлення спеціального права).

Проведення у справах про публічні проступки

Основою нормативно-правового забезпечення адміністративної діяльності органів державної влади є ті положення, які містяться у нормативних актах, що регулюють здійснення адміністративно-процедурних дій. Ці дії поділяються на внутрішньо системні (ті, які регулюють відносини між членами певного органу, установи, відомства) та зовнішньо системні. Зовнішньо системні відносини передбачають відносини між державними органами та іншими особами (фізичними та юридичними) [29, с. 22]. Відсутність процедури в застосуванні норми владовідносин призводить фактично або до паралізації її роботи, або до суб'єктивного розсуду чиновників. І те, й інше є неприпустимим у правовій державі. Доти, доки в країні не будуть проведені серйозні заходи з правової процесуалізації матеріальних прав, реальних зрушень щодо захисту прав громадян, наданих Конституцією України та іншими законами, не буде.

Аналізуючи питання прав, не можемо обійти питання, пов'язаних з нелогічністю побудови КУпАП, у якому вміщено, окрім матеріальних норм, цілі глави процедурних норм. Це неприпустимо і спричиняє викривлення розуміння співвідношення матеріального та процесуального права, а з прийняття КАСУ стає таким, що викривляє сутність законодавства, адже у ст. 3 КАСУ зазначено, що «адміністративний процес – це правновідносини, що складаються під час здійснення адміністративного судочинства». Тоді виникає, базуючись на законодавстві, цілий ряд визначень адміністративного процесу: адміністративний процес – це управління; адміністративний процес – це адміністративна діяльність; адміністративний процес – це накладення адміністративних стягнень; адміністративний процес – це діяльність органів виконавчої влади та безліч інших.

Така плутанина і нерозуміння в дефініціях та нормах породжує законодавчий хаос, який призводить до правового нігілізму, корупції та беззаконня. Для виправлення такого стану речей уже давно назріла

необхідність вилучення з КУпАП статей процесуального характеру і створення на їх основі «Кодексу України про провадження у справах про проступки», або глави з такою назвою у Кодексі України про адміністративні процедури.

Поняття провадження у справах про публічні проступки

При розробці теоретичного та нормативного підґрунтя провадження у справах про публічні проступки радянські вчені підходили до нього з прагненням забезпечити законність у діяльності державного управління шляхом упорядкування законом їхніх владних дій і процедури цих дій при відносинах влади з громадянами. Держава була єдиним джерелом влади тому А. Лунев підкреслював, що під адміністративним процесом варто розуміти порядок діяльності всіх органів державного управління із здійснення їхньої компетенції, порядок розв'язання справ, що виникають у процесі управління, а також застосування норм матеріального адміністративного права. Він писав, зокрема: «Усе це широке коло питань, що мають важливе значення поліпшення роботи органів державного управління, входить у поняття адміністративного процесу» [23, с. 43].

Провадження у справах про публічні проступки можна розглядати як різновид адміністративного процесу, складову адміністративної діяльності. Проводячи провадження у справах про публічні проступки, уповноважені особи органів державної влади здійснюють ряд процедурних дій: огляд, затримання тощо. Згадаємо, що адміністративні (управлінські) дії – це: контроль, облік, прийняття управлінських рішень тощо. Хоча, звісно, огляд речей можна певним чином віднести до контролю або обліку, і, звісно, особа яка проводить огляд, приймає про це рішення. Ці дії можна класифікувати як слідчі дії, як вид адміністративно-юрисдикційного провадження, таке провадження має специфічну процедуру розгляду справ з накладення адміністративних стягнень.

Отже, провадження у справах про публічні проступки – це системне утворення, комплекс взаємозалежних процесуальних дій, що:

- утворюють визначену сукупність процесуальних правовідносин, що відрізняються предметною характеристикою і взаємозв'язком з відповідними матеріальними правовідносинами;
- викликають потреби встановлення, доведення, а також обґрунтування всіх обставин і фактичних даних розглянутої юридичної справи;
- зумовлюють необхідність закріплення, офіційного оформлення отриманих процесуальних результатів у відповідних актах, документах, зазвичай у протоколі.

Принципи провадження у справах про публічні проступки

Провадження у справах про публічні проступки має здійснюватися на підставі єдиних принципів, серед яких можна назвати такі: законність, публічність, гласність, об'єктивність, здійснення провадження національною мовою, безпосередність провадження, дотримання змагальності сторін, простота та швидкість (оперативність) провадження, дотримання права на захист законних інтересів громадян, рівність осіб, які беруть участь у провадженні [6].

Основи формування сучасного законодавства щодо провадження у справах про публічні проступки

Через відсутність у чинному законодавстві названих правових положень багато правопорушень залишаються латентними, порушники уникають відповідальності. Для розвитку відносин, урегульованих адміністративно-деліктним правом, необхідний процесуальний закон, який би визначив права й обов'язки компетентних органів, посадових осіб. Ці прогалини в законодавстві можуть бути усунені шляхом прийняття нового Кодексу України про адміністративні процедури.

Чинний КУпАП має стати основою для формування сучасного законодавства щодо захисту прав громадян з боку державних органів влади. Так глави 1, 2, 3, 4, 18–33 Кодексу шляхом виділення та об'єднання норм можуть стати основою для Кодексу України про адміністративні процедури. При цьому в Загальних положеннях мають бути дані визначення дефініцій «адміністративні процедури», «провадження у справах про публічні проступки» тощо [29, с. 23–24]. Цю думку висловлено в ряді досліджень українських адміністративістів В. Авер'янова, В. Колпакова, О. Кузьменко та інших.

Вважаємо за доцільне підняти питання про створення нормативного акта Адміністративного кодексу України, який складатиметься з двох частин. Загальна частина міститиме в собі норми, які регулюють правильну, відповідну поведінку представників органів державної влади, антикорупційне законодавстві та Закон про звернення громадян. Фактично це певні алгоритми дій яким повинен слідувати чиновник. У цій же частині повинен бути і розділ (розділи) щодо провадження у справах про публічні проступки. Друга – особлива – частина повинна містити норми матеріального права, тобто адміністративні проступки, які вчиняють представники органів державної влади.

Органи (посадові особи), уповноважені розглядати справи про публічні проступки

Виходячи зі змісту ст. 213 КУпАП України, справи про публічні проступки можуть розглядатись, зокрема, адміністративними комісіями при виконавчих комітетах сільських, селищних, міських рад; виконавчими комітетами сільських, селищних, міських рад; органами внутрішніх справ, органами державних інспекцій та іншими органами, уповноваженими на те КУпАП. Від імені таких органів справи про публічні проступки розглядають уповноважені на те посадові особи.

Майже для всіх цих органів характерно, що кожен з них вирішує тільки конкретно визначене коло питань: прикордонні війська України розглядають справи про адміністративні правопорушення, пов'язані з порушенням прикордонного режиму або режиму в пунктах пропуску через державний кордон України; органи державного пожежного нагляду наділені адміністративно-юрисдикційними повноваженнями щодо правопорушень, пов'язаних з порушенням встановлених законодавством вимог пожежної безпеки, невиконанням приписів та постанов посадових осіб органів державного пожежного нагляду; органи залізничного транспорту розглядають справи про порушення правил користування засобами цього транспорту, правил щодо охорони порядку та безпеки руху, правил, спрямованих на забезпечення схоронності вантажів на залізничному транспорті, правил пожежної безпеки на залізничному транспорті і т. ін. Загалом адміністративно-юрисдикційними повноваженнями наділено значно більшу кількість органів виконавчої влади. Так, накладати адміністративні стягнення за певні адміністративні правопорушення на транспорті можуть: органи морського транспорту, органи річкового транспорту; органи автомобільного транспорту та електротранспорту (щодо порушень правил надання послуг пасажирського автомобільного транспорту, правил користування автомобільним транспортом та електротранспортом [5, с. 412]).

Слід зазначити, що справи про публічні проступки суди повинні розглядати лише у випадку спору, необхідності доказування тих або інших дій особи, яка вчинила проступок. У разі, якщо під час провадження посадова особа, органу державної влади вчинить адміністративний проступок, особа проти якої вчинені неправомірні дії, має можливість оскаржувати їх перед безпосереднім керівником чиновника в загальному суді або в адміністративному суді.

Судові органи

До суб'єктів, наділених правом розгляду справ про публічні проступки, враховуючи положення ст. 213 КУпАП, належать районні, районні у місті, міські та міськрайонні суди, апеляційні суди, Верховний Суд України.

Судді є найбільш кваліфікованими у професійному плані порівняно з уповноваженими особами інших органів державної влади. Тож не дивно, що до їх компетенції віднесені найсерйозніші справи. Так, оплатне вилучення предмета, який став зняряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, конфіскація предмета, виправні роботи та адміністративний арешт можуть бути застосовані до винної особи лише за рішенням суду [5].

Стадії провадження у справах про проступки

Відкриття провадження. Відкриття справи є початковою стадією провадження у справах про публічні проступки. Виходячи із теорії процесу, приводами порушення справи слід вважати одержання уповноваженими особами будь-якої інформації про діяння, що мають ознаки проступку. Такою інформацією може бути:

1) безпосереднє виявлення публічного проступку уповноваженою особою;

2) заяви громадян, повідомлення представників громадськості, установ, організацій, засобів масової інформації в пресі, по радіо, телебаченню, інші повідомлення;

3) повідомлення про вчинення проступку, отримані від інших правоохоронних та контролюючих органів;

4) повідомлення про вчинення проступку, отримані від митних, прикордонних та правоохоронних органів іноземних держав, а також міжнародних організацій тощо [7].

Виходячи з цього можна припустити, що саме ознаки публічного проступку є тією єдиною підставою, яка дає можливість, навіть зобов'язує відповідні органи, їх посадових осіб порушити (відкрити) провадження у справі про проступок. А отже, підставою для порушення справи є вчинення особою діяння, яке має ознаки проступку. Від підстави слід відрізняти привід, яким можуть бути заяви громадян, повідомлення підприємств, установ, організацій, преси тощо.

Адміністративне розслідування. На стадії адміністративного розслідування справи повинні бути встановлені фактичні обставини вчиненого проступку, які можна розділити на три групи. До першої належать обставини, що мають безпосереднє значення для вирішення питання

про наявність чи відсутність складу проступку. Другу групу становлять обставини, які мають значення для вирішення питання про вид і розмір стягнення. Третя група – обставини, що стосуються причин і умов, які сприяють вчиненню проступку, та їх попередження. Адміністративне розслідування закінчується оформленням протоколу про проступок.

Розгляд та прийняття рішення у справі. Розглядаючи стадію розгляду та прийняття рішення у справі про проступки, слід звернути увагу на те, що вона включає в себе такі етапи: підготовка справи до розгляду; аналіз зібраних матеріалів, обставин справи; прийняття постанови; доведення постанови до відома.

При підготовці справи до розгляду державному органу (посадовій особі) необхідно вирішити такі питання: чи належить дана справа до його компетенції; чи правильно складені протоколи та інші матеріали справи; чи повідомлені учасники про час та місце розгляду справи; чи витребувані необхідні додаткові матеріали; чи підлягає задоволенню клопотання учасників провадження.

Важливе значення на цій стадії має з'ясування: чи був вчинений публічний проступок, чи винна дана особа в його вчиненні, чи підлягає вона публічній відповідальності, чи є обставини, що обтяжують відповідальність, чи заподіяно майнову шкоду.

У результаті розгляду справи виноситься постанова про: накладення стягнення; застосування заходів впливу; закриття справи. На останньому етапі цієї стадії постанова доводиться до відома.

Оскарження рішення у справі. Слід зазначити, що четверта стадія – оскарження рішення у справі про проступки – включає в себе такі етапи, як: оскарження постанови або внесення на неї подання прокурора; перевірка законності постанови; прийняття рішення; доведення рішення до відома.

Серед усіх стадій провадження у справах про проступок це єдина факультативна стадія. Вона виступає як гарантія законності й обґрунтованості прийняття рішення у справі. Процесуальними підставами для перегляду постанови у справі є: скарга або адміністративний позов особи, щодо якої винесено постанову, скарга потерпілого, подання прокурора.

Виконання рішення у справі. Завершальною стадією провадження у справі про публічні проступки є стадія виконання рішення у справі про проступки. Провадження у справі варто вважати цілком завершеним лише тоді, коли реально задоволені вимоги зацікавлених осіб (лідуючих суб'єктів), усунуто перешкоди для здійснення зацікавленими особами їх прав і законних інтересів, відновлено в повному обсязі порушені права і законні інтереси, скасовано незаконно накладені обов'язки або незаконне притягнення до відповідальності, припинено

протиправну поведінку. Так само закінченням провадження може бути аргументована, заснована на законі відмова за зверненням зацікавлених осіб, поданням лідируючих суб'єктів.

Список використаних джерел

1. Административная ответственность в СССР / под ред. В. М. Манохина и Ю. С. Адушкина. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1968. – С. 82.
2. Административное право Украины : учебник / под общей ред. С. В. Кивалова. – Х. : Одиссей, 2004. – С. 226–227.
3. Адміністративна відповідальність (адміністративно-деліктне право) : навч. посіб. / В. К. Колпаков. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 63.
4. Адміністративна відповідальність в Україні : навч. посіб. / за заг. ред. А. Т. Комзюка. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Х. : Ун-т внутр. справ, 2001. – С. 18.
5. Адміністративне право України: Академічний курс : підручник : у 2 т. / за заг. ред. В. Б. Авер'янова. – К. : Юридична думка, 2004. – Т. 1. Загальна частина. – С. 412.
6. Адміністративне право. Загальна частина : навч. посіб. / [Алфьоров С. М., Ващенко С. В., Долгополова М. М., Купін А. П.]. – К. : Центр учбової літератури, 2011. – 216 с.
7. Адміністративне процесуальне право України : навч. посіб. / Е. Ф. Демський. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 496 с.
8. Банчук О. А. Публічне і приватне право: історія українських вчень та сучасність / О. А. Банчук. – К. : Конус, 2008. – 184 с.
9. Васильев Э. А. Общие черты административного правонарушения и преступления / Э. А. Васильев // Административное право и процесс. – 2007. – № 1. – С. 2.
10. Голосніченко І. П. Адміністративне право України: основні поняття. Загальна та основна частина : [навч. посіб.] / І. П. Голосніченко, М. Ф. Стахурський, Н. І. Золотарьова. – К., 2005. – С. 87.
11. Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття») : затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 03.11.1993 р. № 896.
12. Дигесты Юстиниана: избранные фрагменты / пер. и примеч. М. С. Перетерского ; отв. ред. Е. А. Скрипилев. – М. : Наука, 1986. – С. 157.
13. Заходи адміністративного примусу в правоохоронній діяльності міліції: поняття, види та організаційно-правові питання реалізації : монографія / за заг. ред. проф. О.М. Бандурки. – Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. – 336 с. – С. 215.

14. Золотарьова М. До питання необхідності запровадження адміністративної відповідальності посадових осіб органів державної податкової служби України за вчинені ними податкові правопорушення [Електронний ресурс] / М. Золотарьова. – Режим доступу : <http://publicsociety.com.ua/>.

15. Золотарьова М. Проступки у сфері адміністрування податків, зборів (обов'язкових платежів) [Електронний ресурс] / М. Золотарьова. – Режим доступу : <http://publicsociety.com.ua/>.

16. Золотарьова М. К. Адміністративно-правовий статус державних податкових інспекцій : монографія / М. К. Золотарьова ; [за заг. ред. С. В. Петкова]. – Запоріжжя : КПУ, 2010. – 164 с.

17. Золотницкий В. Сокращение естественного права, выбранное изъ разныхъ авторовъ для пользы російскаго Общества / В. Золотницкий. – СПб., 1764. – С. 87.

18. Колпаков В. К. Адміністративне право України : [підручник] / В. К. Колпаков, О. В. Кузьменко. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 543 с.

19. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

20. Коржанский Н. И. Объект и предмет уголовно-правовой охраны / Н. И. Коржанский. – М. : Академия МВД СССР, 1980. – С. 284.

21. Кримінальний кодекс України // Відомості Верховної Ради. – 2001. – № 25-26. – Ст. 131.

22. Кузнецова Н. Ф. Преступление и преступность. Избр. труды / Н. Ф. Кузнецова. – СПб., 2003. – С. 425.

23. Лунев А. Е. Вопросы административного процесса / А. Е. Лунев // Правоведение. – 1962. – № 2. – С. 43.

24. Маковій В. П. Взаємне поглинання сутнісних теорій делікту у міжнародному приватному праві / В. П. Маковій // Юридичний вісник Причорномор'я. – 2011. – № 1(1). – С. 318–323.

25. Малейн Н. С. Правонарушение: понятие, причины, ответственность / Н. С. Малейн. – М. : Юрид. лит., 1985. – 192 с.

26. Михайлов Р. І. Характеристика складу адміністративних деліктів у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху / Р. І. Михайлов // Держава та регіони. Серія: Право. – 2010. – № 3. – С. 172–177

27. Монаєнко А. О. Правові основи державного фінансового контролю : навч. посіб. / А. О. Монаєнко. – Запоріжжя : КПУ, 2009. – 152 с.

28. Нерсесянц В. С. Философия права : учебник для вузов / В. С. Нерсесянц. – М. : ИНФРА-М–НОРМА, 1997. – С. 16.

29. Нормативно-правове забезпечення публічних відносин під час побудови громадянського суспільства в Україні / С. В. Петков. – Запоріжжя : КПУ, 2011. – С. 22.

30. Памятники римского права: Законы XII таблиц; Институции Гая; Дигесты Юстиниана. – М.: Зерцало, 1997. – 608 с.
31. Підпригора О. А. Римське право / О. А. Підпригора, С. О. Харитонов. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 512 с.
32. Проблемы общей теории права и государства : учебник для вузов / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М. : НОРМА, 2001. – 832 с.
33. Рубинштейн С. Л. Основы психологии / С. Л. Рубинштейн. – М., 1940. – С. 456.
34. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / О. Ф. Скакун. – Харків : Консум, 2001. – 420 с.
35. Словник іншомовних слів / [за ред. О. С. Мельничука]. – К., 1975. – С. 23.
36. Теорія держави і права: модульний курс : навч. посіб. / В. М. Кириченко, О. М. Куракін. – К. : Центр учбової літератури, 2010. – 264 с.
37. Теорія управління органами внутрішніх справ : підручник / за ред. канд. юрид. наук Ю. Ф. Кравченка. – К. : Національна академія внутрішніх справ України, 1999. – 702 с.
38. Франчук Н. В. Виховання молоді з девіантною поведінкою в системі А. С. Макаренка / Н. В. Франчук // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 1998. – № 3. – С. 175–177.
39. Циверенко Г. П. Народне волевиявлення в Україні : навч. посіб. / Г. П. Циверенко. – К. : СКІФ, 2012. – 144 с.
40. Юридична енциклопедія / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 1: А–Г. – 672 с.
41. Юсупов В. А. Философия административного права : монография / В. А. Юсупов. – Волгоград : Изд-во Волгоград. ин-та экономики, социологии и права, 2009. – С. 22.

1.2. Проблеми криміналізації та декриміналізації діянь проти навколишнього природного середовища

Соціально-політичні перетворення, що відбулися в останні сімнадцять років на території колишнього СРСР призвели до виникнення на політичній карті світу цілої низки суверенних держав, серед яких і Україна. На зорі своєї державності Україні довелося зіштовхнутися, крім складної політичної, економічної обстановки, ще й із надто негативними криміногенними показниками злочинності. Коефіцієнт зареєстрованих злочинів на 100 тис. осіб у 1995 р. склав 1245,0 (сюди ж входили злочини проти навколишнього природного середовища). Значні темпи зростання злочинності, в тому числі й проти навколишнього природного середовища (в аналізованій сфері в 2001 – 2007 рр. кількість справ, що знаходилась у провадженні, складала 5574), поставили перед суспільством і державою Україна найважливішу задачу стабілізації криміногенної обстановки і створення умов для позитивної динаміки процесів забезпечення охорони основних соціальних цінностей середовища існування всього живого. Вирішення цих задач безпосередньо пов'язане з реформуванням правової системи та кримінального законодавства України. У 2001 р. в Україні був прийнятий і набрав чинності КК України. Соціально-політичні перетворення, які відбуваються в Україні, здійснюються на принципах пріоритету особи, її прав і свобод, а також спільності правових традицій і правової свідомості з державами колишнього СРСР, що сприяє багато в чому схожим підходам цих держав до реформування кримінального законодавства. Разом з тим в Україні, як і в інших державах, існує певна специфіка при конструюванні кримінально-правових норм, яка потребує свого вивчення, зокрема, в досліджуваній сфері. З цією метою необхідно провести дослідження із залученням аналізу чинного кримінального законодавства та законодавства деяких держав із розвинутою економікою.

У сучасній складній криміногенній обстановці важко визначити пріоритети карної політики держави Україна. Проте, спеціальні дослідження дозволяють проголосити такими особою, її існування. В контексті вирішення стрижневих питань карної політики стоїть проблема криміналізації і декриміналізації діянь на захист особи та середовища її існування. Дослідження питань криміналізації і декриміналізації діянь проти навколишнього природного середовища необхідно розпочати зі з'ясування їх юридичної природи, визначення самих понять. В існуючій юридичній літературі можна зустріти різні визначення, що стосуються понять «криміналізація», «декриміналізація», їх змісту та ознак. Але ні в енциклопедіях, ні в різноманітних словниках і довідниках не

міститься жодної статті про ці поняття, хоча в Словнику російської мови С. І. Ожегова існують положення, які будуть використані в процесі дослідження. В деяких наукових дослідженнях висвітлюються лише окремі питання, що так чи інакше пов'язані з криміналізацією (декриміналізацією) в цілому ж сферою навколишнього природного середовища зокрема.

Не вдаючись в детальний переказ усіх точок зору і їх відтінків (оскільки це не входить у плани цього дослідження), варто лише зауважити, що в опублікованих працях з цієї тематики немає єдиної думки про зміст понять «криміналізація» і «декриміналізація». Для системного розгляду цього питання доцільно кожне поняття розглянути окремо. Так, криміналізація – це легальне визначення того або іншого виду діяння як злочину [1, с. 108]; встановлення законодавцем кримінальної відповідальності за суспільно небезпечні діяння у формі кримінально-правової норми [2, с. 25]; криміналізація – це віднесення діянь до числа злочинів [3, с. 41]; визначення в кримінальному законі суспільно небезпечного, винного і караного діяння [4, с. 8].

Існує думка, що криміналізація – це визнання злочинами певних антисуспільних дій [5, с. 65]. Близька за змістом думка М. І. Загороднікова, який під криміналізацією розуміє визнання певних діянь злочинами [6, с. 48]. Цікавими є визначення Р. Р. Галіакбарова і А. П. Коробєєва. Перший з них під криміналізацією розуміє закріплені в законі певні ознаки нових складів злочинів, а також підвищення верхніх меж санкцій у рамках існуючих складів, окремі обмеження в застосуванні інститутів звільнення від покарання до деяких категорій засуджених, конструювання норм загального характеру, що призводить до більш широкого спектру небажаних для суб'єктів правових наслідків [7, с. 40]. Другий схиляється до того, що криміналізація – це процес виявлення суспільно небезпечних форм індивідуальної поведінки, визнання допустимості, можливості і доцільності кримінально-правової боротьби з ними та фіксації їх у законі злочинних і кримінально караних [8, с. 59]. Існує думка, що криміналізація – це процес виявлення суспільно небезпечних видів людської поведінки, визнання на державному рівні необхідності, можливості й доцільності кримінально-правової боротьби з ними. У випадку позитивної відповіді на ці питання, закріплення їх у законі як злочинів [9, с. 248].

Із запропонованих вище точок зору достатньо чітко прослідковуються три напрямки, що покладені у формулювання визначення криміналізації. Так, перша група авторів, до якої відноситься Г. А. Злобін, С. Г. Келіна, Б. П. Терентьев, В. А. Владимиров, Ю. І. Ляпунов, П. Л. Фріс, А. М. Яковлев дотримується легального напрямку визначення діяння злочинним і в цьому вбачає криміналізацію. Прибічники

другого напрямку (В. Клочков, М. І. Загородніков) вважають, що криміналізація – це визнання певних діянь злочинами чи оголошення їх такими. Третя група авторів (Р. Р. Галіакбаров, А. П. Коробєєв), крім закріплення (фіксації) таких діянь у кримінальному законі, як злочинів, у зміст криміналізації вкладає певні обмеження в застосуванні інститутів звільнення від покарання або виявлення форм індивідуальної поведінки тощо.

Вивчення поглядів вчених на поняття «криміналізація», його зміст дає підставу стверджувати, що і серед трьох вищеназваних груп авторів немає повної узгодженості щодо походження досліджуваного поняття. Спроба ж А. П. Коробєєва узагальнити судження юристів у визначенні поняття «криміналізація» до двох напрямків: 1) діяльність законодавця з удосконалення норм не тільки Особливої, але й Загальної частини кримінального законодавства [8, с. 58]; 2) розширення сфери кримінальної репресії в рамках лише Особливої частини КК [8, с. 58], є недостатньою.

Аналіз точок зору, запропонованих першою групою авторів (чотири із яких А. П. Коробєєв відносить до другого напрямку у визначенні поняття «криміналізація»), засвідчив, що ними допускаються деякі неточності. Наприклад, Г. А. Злобін і С. Г. Келіна вважаючи, що криміналізація – легальне визначення того або іншого діяння як злочину [1, с. 108], не враховують можливість легального тлумачення кримінального закону Конституційним судом України, яке, по суті, визначає деякі ознаки складу злочину, але не визначає злочинність діяння в цілому. Інші автори, що відносяться до першої групи, хоч і дають більш або менш вірне визначення поняття «криміналізація», при розкритті його змісту розглядають його дещо ширше, ніж при підведенні підсумку, коли вони розкривають його суть у дефініції. Викладене дає підставу стверджувати, що перераховані нами вчені акцентують увагу не тільки на розширенні сфери кримінальної репресії в рамках лише Особливої частини КК, а й на тлумаченні кримінального закону, дослідницькій роботі в цій сфері і тощо.

Вивчення точок зору другої групи авторів засвідчило специфіку їх поглядів на криміналізацію, що не дозволяє віднести та ні до першого, ні до другого напрямку, запропонованого А. П. Коробєєвим. І дійсно, криміналізація як визнання злочинами певних антисупільних діянь [8, с. 55], чи оголошення певних діянь такими [8, с. 48] може бути прерогативою суду. Суд може згідно з кримінальним законом визнати конкретне діяння як злочин і постановити це в обвинувальному вирокі. А. П. Коробєєва і Р. Р. Галіакбарова можна віднести до третьої групи авторів, які займаються проблемою криміналізації, тому що як один,

так і інший акцентують увагу на криміналізації діянь у кримінальному законі як злочинів, а також включають в цей процес (наприклад, Р. Р. Галіакбаров) діяльність законодавця з удосконалення норм Загальної і Особливої частин кримінального законодавства [7, с. 40], чи виявлення суспільно небезпечних форм індивідуальної поведінки, визнання допустимості й доцільності боротьби з цими діяннями [7, с. 59]. Отже, судження третьої групи авторів не вкладається в зміст першого напрямку, запропонованого А. П. Коробєєвим.

Знайти вірний орієнтир у з'ясуванні суті проблеми криміналізації діянь у сфері кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища, зокрема і криміналізації діянь, можна шляхом граматичного тлумачення термінів. Так, згідно зі словником російської мови С. І. Ожегова «кримінальний» той, що відноситься до злочинів; злочинний [10, с. 248]. Не дивлячись на те, що тлумачення близьке до терміна «криміналізація», все ж у зміст досліджуваного поняття необхідно вкладати таку суть, як визначення злочину. Тоді очевидно, що криміналізація – це одна з функцій кримінального законодавства, передбачених ст. 1 КК України, що визначає, яке суспільно небезпечне діяння є злочинним, але ознаки такого діяння отримують своє вираження в диспозиції статті КК України. Звідси стає зрозумілою поляризація поглядів юристів у питаннях криміналізації, оскільки всі вони розглядали погляди своїх попередників, не спираючись на закон чи інші стабільні аргументи.

Слід зазначити, що при визначенні поняття «криміналізація» Р. Р. Галіакбаров і А. П. Коробєєва, широко формулюють цю дефініцію. Не можна погодитися, наприклад, із твердженням Р. Р. Галіакбарова, що криміналізація відноситься до Загальної частини кримінального законодавства, оскільки обмеження в застосуванні інститутів звільнення від покарань до деяких категорій засуджених ще не встановлює і не виключає кримінальну відповідальність [7, с. 40]. Не підтверджується практикою, теорією кримінального права і законодавством судження А. П. Коробєєва, що криміналізація – це виявлення індивідуальної поведінки [8, с. 58–59], тому що будь-яка поведінка індивідуума проходить у певній формі, в тому числі і злочинна, її виявляють працівники правоохоронних органів, навіть при раніше вчиненому криміналізованому діянні (наприклад, при кваліфікації злочинів). Можливість і доцільність кримінально-правової боротьби може визначатися при застосуванні кримінально-правової норми щодо конкретного вже вчиненого діяння. Тоді чим же криміналізація відрізняється від застосування кримінально-правової норми? Очевидно, що необхідно шукати такі ознаки цього поняття, які допоможуть виокремити його із інших.

Для цього варто звернутися до питання про прийняття кримінального закону, в якому викладені ознаки конкретного складу злочину (до стадії набрання чинності). Як відомо, після прийняття такого закону потрібна його промульгація, тобто доведення до громадян в офіційному органі. Через сім днів після прийняття кримінальний закон має бути опублікований і через 10 днів після його опублікування закон набрав чинності, якщо інше в ньому не оговорене. Із викладеного видно, що Верховна Рада України приймає норми, які містять ознаки конкретного складу злочину. Названий процес з таким результатом і є криміналізацією.

А. І. Коробєєв без достатніх підстав вважає, що більшість авторів які працюють над проблемами криміналізації, надто зосереджують увагу на кінцевих результатах, забуваючи, що криміналізація – це, передусім процес [11, с. 59]. Дійсно, криміналізація – це процес діяльності певного суб'єкта, яким є Верховна Рада України, коли вона приймає кримінальний закон, що містить конкретні ознаки складу злочину. Отже, криміналізація як загальне поняття охоплює процес і результат визначення певних видів діянь злочинними і караними. Елементом криміналізації є пеналізація – встановлення покарання за діяння, що вже визнані злочинами (визначення виду та розміру кримінально-правової санкції, а також умов призначення, виконання і звільнення від покарання осіб, винних у вчиненні злочину). Ступінь пеналізації є, по суті, показником інтенсивності криміналізації того чи іншого діяння [2, с. 18].

Декриміналізація – це зворотний процес щодо криміналізації. Стосовно поняття «декриміналізація» в юридичній літературі існують певні розходження. Так, А. П. Коробєєв під декриміналізацією розуміє процес встановлення підстав для заперечення суспільної небезпечності діянь, визначення недоцільності кримінально-правової боротьби з ними і відміни їх караності [8, с. 59]. М. І. Загородніков до декриміналізації відносить відміну кримінальної відповідальності за ті чи інші діяння, пом'якшення кримінальної відповідальності, зменшення розміру покарання або встановлення можливості застосування інших більш м'яких видів покарання, відміна деяких дій із загального складу злочинів, тільки окремих форм діяння або діяння, що вчиняються в певних умовах тощо [6, с. 54–55]. В. М. Кудрявцев схиляється до думки, що декриміналізація передбачає усунення кримінальної відповідальності за ті чи інші діяння, що раніше визнавалися злочинами, в тому числі, переведення цих діянь до категорії менш значних правопорушень [11, с. 17].

Навіть, при поверхневому ознайомленні з точками зору, які були розглянуті, можна констатувати різні підходи до визначення досліджуваного поняття і його змісту. Так, при аналізі першої дефініції

з'ясувалося, що її автор помилково ототожнює процес встановлення підстав для скасування суспільної небезпечності діянь із декриміналізацією, бо такий процес може здійснювати працівник дізнання, слідчий, суд. Визначати недоцільність кримінально-правової боротьби з такими діяннями згідно зі ст. 47 КК України покладається також на правоохоронні органи. Непереконливою також є друга точка зору. Насамперед тому, що пом'якшення кримінальної відповідальності, зменшення кримінального покарання не виключає кримінальної відповідальності.

Більше імпує думка про декриміналізацію третьої групи авторів. Разом з тим і тут зайвим є судження, що декриміналізація – це переведення діянь у категорію менш значних правопорушень, оскільки скасування кримінальної відповідальності охоплює і друге. Позитивними моментами у зазначених визначеннях про декриміналізацію є такі: 1) скасування кримінальної караності; 2) скасування кримінальної відповідальності за те або інше діяння; 3) скасування кримінальної відповідальності за те або інше діяння. Разом з тим у визначеннях не має відповіді на питання, як відбувається декриміналізація. З цією метою необхідно з'ясувати, коли злочин перестає бути таким, який нормативний акт визначає такий процес. Як уже зазначалося, декриміналізація – це не що інше, як припинення дії кримінального закону, який встановлює злочинність і караність діяння. В яких випадках дія такого кримінального закону припиняється? Насамперед декриміналізація відбувається внаслідок: 1) відміни (скасування) кримінального закону Верховною Радою України; 2) закінчення строку дії зазначеного закону або в зв'язку зі зміною умов чи обставин, з урахуванням яких цей закон прийнятий.

Таким чином, враховуючи позитивні моменти, викладені у визначеннях і законодавчу основу декриміналізації, запропонуємо дефініцію цього процесу. Під декриміналізацією необхідно розуміти відміну (скасування) кримінального закону, що передбачає кримінальну відповідальність і покарання за конкретний злочин чи втрату чинності такого кримінального закону внаслідок сплину його дії, або в зв'язку зі зміною умов або обставин, згідно з якими цей закон прийнятий. Декриміналізацію можна розглядати як явище, протилежне криміналізації. Елементом декриміналізації є депеналізація – зменшення чи скасування покарання за діяння, що визнавалось злочином. У цьому разі інтенсивність криміналізації зменшується [8, с. 17–18].

З'ясування вищезгаданих понять, їх змісту ще не дає достатньої можливості приступити до розгляду проблеми, що стосується криміналізації і декриміналізації діянь проти навколишнього природного середовища. Для цієї мети необхідно визначитися з критеріями (принципами) такої криміналізації. Критерії (принципи) криміналізації

достатньо висвітлені в працях М. М. Коркунова [12, с. 41], Ч. Беккарія [13, с. 223–226], К. Кенні [5, с. 27–29], П. А. Фефелова [14, с. 36], І. М. Гальперіна [15, с. 58], В. І. Курляндського [16, с. 81–82], П. С. Дагеля [17, с. 67–74], Н. Ф. Кузнецової [18, с. 36], М. А. Беляєва [19, с. 80], А. П. Коробєєва [8, с. 59], М. І. Загороднікова [6, с. 49–50], А. Г. Кибальника, І. Г. Соломоненко [20, с. 64–74], П. Л. Фріса [21, с. 247–274]. Проте варто зупинитися на системі правил і критеріїв встановлення кримінальної відповідальності, яка запропонована Г. А. Злобіним [22, с. 108–110], оскільки ці критерії найбільш повно відображають суть питання. Так, Г. А. Злобін виділяє такі критерії: 1) суспільна небезпечність діяння; 2) відносна поширеність цього діяння; 3) конституційна адекватність; 4) системно-правова несуперечливість криміналізації конкретного діяння; 5) міжнародно-правова необхідність і допустимість криміналізації; 6) процесуальна можливість здійснення переслідування; 7) безмежність закону і нездійсненність заборони; 8) певна визначеність і єдність термінології; 9) повнота складу; 10) співрозмірність санкції і економія репресії [22, с. 191]. Запропонована система повинна бути доповнена такими критеріями: 1) діяння, що криміналізується, повинно точно визначатися в законі; 2) діяння повинно обурювати громадську думку; 3) діяння не повинно вважатися значною частиною населення дозволеним; 4) діяння повинно ефективно сприяти вирішенню конфліктів у суспільстві; 5) корисність заборони.

Визначення критеріїв криміналізації свідчить лише про можливість встановлення кримінально-правової заборони. Разом з тим, для приведення в рух процесу криміналізації діянь необхідні підстави для встановлення кримінально-правової заборони. Під підставами криміналізації розуміють те, що створює дійсну суспільну потребу в кримінально-правовій новелі, внутрішня необхідність виникнення правової норми [23, с. 204–205]. Що ж створює об'єктивну потребу в кримінально-правовій забороні? У кримінально-правовій літературі називаються різні чинники, що слугують підставою криміналізації. Найчастіше їх ототожнюють з критеріями криміналізації. Мета цього дослідження не передбачає аналізу існуючих точок зору, тому лише перерахуємо найбільш прийнятні моменти з думок попередників: 1) висока суспільна небезпечність діяння; 2) їх відносна поширеність і типовість як форм антигромадського прояву; 3) динаміка зазначених діянь; 4) суттєва шкода суспільним відносинам; 5) неможливість боротьби з ними менш репресивними заходами; 6) можливість впливу на осіб кримінально-правовими засобами; 7) можливості системи кримінальної юстиції в боротьбі з ними; 8) наявність матеріальних ресурсів для реалізації кримінально-правового впливу; 9) відсутність можливих побічних наслідків заборони;

10) необхідність кримінально-правових гарантій охорони деяких конституційних прав і свобод; 11) міжнародно-правові зобов'язання; 12) визначеність і єдність термінології [24, с. 67–72; 25, с. 186].

Таким чином, визначившись із критеріями і підставами криміналізації та декриміналізації, можна безпосередньо перейти до аналізу зазначених процесів у сфері охорони навколишнього природного середовища. Незважаючи на зміни в українському кримінальному законодавстві, що стосується охорони навколишнього природного середовища, проблема криміналізації (декриміналізації) діянь у цій сфері, як показує аналіз чинних норм кримінально- і адміністративно-правових норм та інших нормативних актів, узагальнення практики їх застосування, залишається досить актуальною. Окрім того, ця проблема загострилася у зв'язку з розробкою нового КК України, не відпала вона і з прийняттям КК України 2001 року. У зв'язку з цим необхідно продемонструвати якісно вищий ступінь кодифікації законодавства у цій сфері.

Як уже зазначалося, робочою групою Кабінету Міністрів України був підготовлений черговий варіант проекту КК України станом на 12 травня 1998 р. Його загальний нормотворчий і науковий рівень підготовки в цілому відповідає вимогам нашого сьогодення. Слід зауважити, що виконано велику, копітку, плідну роботу і творчий колектив, до складу якого залучено широко відомих практиків та науковців, заслуговує на подяку. Зазначені напрацювання увійшли до чинного КК України.

Вартий також уваги і проект Кримінального кодексу (розроблений групою науковців України і Російської Федерації, керівник авторського колективу – В. М. Смітєнко), який було внесено на розгляд Верховної Ради народним депутатом України О. Б. Матковським. Враховуючи положення цього дослідження, зосередимося в основному на першому документі – чинному КК України 2001 р., оскільки в ньому більш повно висвітлено проблеми кримінально-правової регламентації відповідальності за посягання на відносини з охорони навколишнього природного середовища. В альтернативному ж проекті, а саме в гл. 19 «Карані діяння у сфері природокористування», де розміщено склади злочинів проти навколишнього природного середовища, навіть не згадується про порушення правил охорони надр; про забруднення землі; відсутній склад злочину порушення законодавства про континентальний шельф України; не виділений спеціальний склад злочину приховування або перекручування відомостей про екологічний стан або захворюваність населення; відсутній склад злочину «незаконна порубка лісу»; навіть не згадується про порушення правил, встановлених для боротьби зі шкідниками і хворобами рослин; не пропонуються склади

злочину «незаконне полювання» та «незаконне заняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом»; не враховано складу злочину «порушення правил охорони рибних запасів» та «порушення ветеринарних правил»; не виділений такий склад злочину, як знищення або пошкодження природних об'єктів, що взяті під охорону держави. Крім того, у проєкті недостатньо розроблені і сформульовані об'єктивні і суб'єктивні ознаки складів злочинів. Натомість КК України 2001 року містить розділ VIII «Злочини проти довкілля» (тут і далі йдеться про розділи Особливої частини, якщо не буде зазначено інше). До його складу внаслідок криміналізації ввійшло 19 статей, які передбачають кримінальну відповідальність за злочини проти навколишнього природного середовища. Загалом у чинному КК України повністю (за деякими незначними винятками) сприйняли нове законодавство у цій сфері і продублювали його в статтях 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254 даного розділу. Зведені лише деякі нові складі злочинів, зокрема: ст. 236 «Порушення правил екологічної безпеки»; ст. 237 «Невжиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення»; ст. 239 «Забруднення або псування земель»; ст. 240 «Порушення правил охорони надр»; ст. 253 «Проектування чи експлуатація споруд без систем захисту довкілля»; ст. 254 «Безгосподарське використання земель».

Варто зауважити, що чинне кримінальне законодавство щодо діянь проти навколишнього природного середовища не є досконалим. У зв'язку з цим потребує доопрацювання розділ VIII КК України 2001 року: 1) щодо родового об'єкта злочинів проти навколишнього природного середовища. Насамперед доцільно поміркувати над самою назвою розділу. З одного боку, автори кодексу правильно виокремлюють в окремий розділ VIII «Злочини проти довкілля». Адже дійсно, не всі діяння, які стосуються природних об'єктів, посягають на господарську діяльність, здоров'я населення тощо. Крім того, й відносини, що при цьому охороняються, специфічні, оскільки родовим об'єктом злочинів проти навколишнього природного середовища є суспільні відносини з приводу умов (стосунків), що забезпечують існування багатofункціональної збалансованої єдиної системи, її охорону, оздоровлення, раціональне використання і відтворення такої єдиної системи для теперішніх і майбутніх поколінь. На підставі даного дослідження цей розділ VIII КК України повинен мати таку назву «Злочини проти навколишнього природного середовища». Пропонується перенести в досліджуваний розділ ст. 326 КК, надавши їй номер 246² КК «Порушення правил поведіння з мікробіологічними або іншими біологічними агентами і токсинами», оскільки йдеться про біоту – природну речовину.

Цю статтю необхідно доповнити частиною третьою такого змісту: «Діяння, передбачені частинами першою або другою цієї статті, якщо вони спричинили масове захворювання населення, масову загибель людей або екологічну катастрофу. Крім того, потрібно перенести в аналізований розділ ст. 268 КК, надавши їй номер 237¹ «Незаконне ввезення на територію України шкідливих речовин, відходів, вторинної сировини або матеріалів». Частина першу та другу цієї статті викласти в такій редакції: «1. Ввезення на територію України чи транзит через її територію шкідливих речовин, відходів, вторинної сировини або матеріалів без належного дозволу, – караються...

2. Ввезення на територію України чи транзит через її територію шкідливих речовин, відходів, вторинної сировини або матеріалів, які заборонені для ввезення».

Не можна погодитися з В. М. Смітійенко про включення до зазначеного розділу КК України такого складу злочину як «Пошкодження чи руйнування трубопроводу». Цей склад злочину відображено в розділі XI «Злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту», оскільки це вид транспорту. Недостатньо обґрунтованою є пропозиція авторів альтернативного проекту щодо включення в цей розділ ст. 115 «Порушення правил обміну, зберігання, транспортування і захоронення матеріалів і відходів», оскільки це стосується діянь проти громадської безпеки; 2) про необхідність вилучення частин певних статей із КК України і доцільність їх перенесення до КУпАП, зважаючи на те що чинне законодавство спрямоване в основному на охорону природних ресурсів (а це не може задовольняти наше суспільство, оскільки не відповідає завданням і цілям кримінально-правової політики у сфері боротьби зі злочинами проти навколишнього природного середовища). Проте, із статті 238 КК необхідно вилучити такий предмет злочину, як відомості про захворюваність населення, оскільки цей показник стосується відносин, що забезпечують охорону здоров'я населення. Має бути сформульований окремий склад злочину з назвою «Приховування або перекручування відомостей про захворюваність населення», тому що цей показник є результатом дії інших чинників; 3) щодо внесення коректив до певних статей КК України. Ст. 237 КК «Невжиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення» спрямована проти випадків порушення спеціальних правил з експлуатації джерел підвищеної небезпеки в навколишньому природному середовищі, здійснення небезпечних видів діяльності, що призвело до тяжких наслідків (загибелі людей, забруднення значних територій тощо). У зв'язку з міжнародно-правовими зобов'язаннями України, а також актуальністю боротьби з транскордонним забрудненням, постало завдання сконструювати відповідний склад

злочину, що регламентує кримінальну відповідальність за невиконання заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення. Автори КК України пішли шляхом криміналізації діяння, що стосується лише подолання наслідків екологічного забруднення. Така норма не має достатнього попереджувального значення (не містить характеру запобігання). Водночас побудова складу злочину, що розглядається, вимагає врахування відповідних положень міжнародно-правових актів та постанови ВР України від 1 серпня 1990 р. «Про невідкладні заходи щодо захисту громадян України від наслідків Чорнобильської катастрофи» [26], Концепції створення єдиної державної системи запобігання і реагування на аварії, катастрофи та інші надзвичайні ситуації [27, с. 442–449] щодо попередження такого забруднення. Тому ст. 237 КК повинна мати таку назву: «Невиконання заходів щодо попередження та ліквідації наслідків екологічного забруднення», а її редакція повинна мати такий вигляд: 1) «Ухилення від проведення або неналежного проведення заходів із попередження забруднення, а так само проведення чи не проведення на території, яка зазнала забруднення небезпечними речовинами або випромінюванням, дезактиваційних чи інших відновлюваних заходів щодо ліквідації або усунення наслідків екологічного забруднення особою, на яку покладено такий обов'язок, якщо це створило загрозу загибелі людей або інших тяжких наслідків, –

2. Діяння, передбачені частинами першою або другою, якщо вони спричинили масове захворювання населення, масову загибель людей або екологічну катастрофу, –

Необхідно звернути увагу і на деякі інші статті КК України (в межах криміналізації), а саме:

1) ст. 236 КК України необхідно сформулювати в трьох частинах: «1. Порушення порядку проведення екологічної експертизи, правил екологічної безпеки під час проектування, розміщення, будівництва, реконструкції, введення в експлуатацію, експлуатації та ліквідації підприємств, споруд, пересувних засобів та інших об'єктів, якщо це створило загрозу загибелі людей, екологічному забрудненню значних територій, або інших тяжких наслідків, – ... ».

2. Ті самі дії, якщо вони спричинили загибель людей, екологічне забруднення значних територій або інші тяжкі наслідки, –

3. Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, якщо вони спричинили масове захворювання населення, масову загибель людей або екологічну катастрофу, – »;

2) потрібно змінити назву ст. 239 КК України на таку: «Забруднення або псування, або засмічення чи виснаження земель» та доповнити її ч. 3 такого змісту: «3. Діяння, передбачені частиною першою або другою,

якщо вони спричинили масове захворювання населення, масову загибель людей, або екологічну катастрофу, – ... »;

3) ч. 1 ст. 240 КК України потрібно викласти в такій редакції: «1. Незаконне, тобто з порушенням встановленого законом порядку, видобування негайнопоширених загальнодержавного значення корисних копалин, – ... »; ч. 2 ст. 240 КК після слів «природно-заповідного фонду» доповнити словами «природної спадщини»;

4) ч. 1 ст. 241 КК України повинна мати таку редакцію: «1. Забруднення або інша зміна природних властивостей атмосферного повітря, яке знаходиться у відкритому просторі у межах території держави України, шкідливими для життя і здоров'я людей або для навколишнього природного середовища речовинами, відходами або іншими матеріалами промислового чи іншого виробництва або шумом або вібрацією, внаслідок порушення спеціальних правил, якщо це створило небезпеку для життя і здоров'я людей чи для навколишнього природного середовища, –»; доповнити також цю статтю частиною третьою такого змісту: «3. Діяння, передбачені частиною першою або другою цієї статті, якщо вони спричинили масове захворювання населення, масову загибель людей або екологічну катастрофу, –... »;

5) ст. 242 КК України необхідно сформулювати таким чином: «Ст. 242. Забруднення, засмічення або виснаження водних об'єктів. 1. Забруднення, засмічення або виснаження водних об'єктів на території України (у твердому, рідкому і газоподібному стані), що беруть участь у кругообігу вод і нерозривно пов'язані з навколишнім природним середовищем або незаконне використання прісних водних об'єктів, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи навколишнього природного середовища, – ... ».

2. Ті самі діяння, якщо вони спричинили загибель або захворювання людей, масову загибель об'єктів тваринного, рослинного світу або інші тяжкі наслідки, – ... ».

3. Діяння, передбачені частиною першою або другою цієї статті, якщо вони спричинили масове захворювання населення, масову загибель людей або екологічну катастрофу, – ... »;

6) ст. 243 КК України повинна мати назву «Забруднення або засмічення моря». Також доповнити цю статтю предметом злочину «води особливого району», оскільки, як уже зазначалося, з технічних причин, що відносяться до океанографічних і екологічних умов цих районів і специфіки перевезень, потрібні особливі обов'язкові методи відвернення забруднення моря. До того ж, крім такого діяння, як забруднення, необхідно ввести таке діяння, як засмічення. Частина 3 цієї статті викласти в такій редакції: «3. Діяння, передбачені частиною першою

або другою цієї статті, якщо вони спричинили масове захворювання населення, масову загибель людей або екологічну катастрофу, –». Натомість чинну редакцію ч. 3 ст. 243 КК України вважати частиною четвертою;

7) ч. 1 ст. 244 КК України після слів «захисту» доповнити словами «живих ресурсів моря, природних багатств континентального шельфу; мінеральних та інших неживих ресурсів поверхні надр морського дна, а також живих організмів сидячих видів, тобто організмів, які в період свого розвитку прикріплені до морського дна чи під ним, або можуть пересуватися тільки по морському дну чи в його надрах, від шкідливих відходів»;

8) ст. 245 КК України необхідно доповнити частиною 3 такого змісту: «Діяння, передбачені частиною першою або другою цієї статті, якщо вони спричинили масове захворювання населення, масову загибель людей або екологічну катастрофу, –»;

9) ст. 246 КК України необхідно назвати: «Незаконна порубка дерев і чагарників у лісах, захисних та інших лісових насадженнях». Також цю статтю необхідно доповнити частиною 2 такого змісту: «2. Ті самі дії, якщо вони вчинені за попередньою змовою групою осіб або повторно, або службовою особою з використанням свого службового становища, або заподіяли шкоду у великих розмірах, –»;

10) ст. 247 КК України доцільно було б доповнити після слів «про захист рослин» словами: «...або порушення законодавства щодо збереження біологічного різноманіття рослин, або незаконну торгівлю видами дикої флори та порушення законодавства щодо охорони нових сортів рослин, що знаходяться під загрозою зникнення, якщо це створило небезпеку настання тяжких наслідків, –», а також доповнити ч. 2 такого змісту: «якщо ці діяння спричинили тяжкі наслідки»;

11) ст. 248 КК України повинна мати таку назву: «Незаконне полювання на диких звірів і птахів»; ч. 1 ст. 248 КК України викласти в такій редакції: «1. Порушення правил полювання на диких звірів і птахів, що охороняються законом і знаходяться в стані природної свободи, які включені до державного мисливського фонду, незаконна торгівля видами дикої фауни, що знаходиться під загрозою зникнення, знищення мігруючих видів тварин та середовища їх існування, що перебувають під загрозою зникнення, вилучення яєць із середовища існування диких тварин, продажу, зберігання з метою продажу тварин, транспортування з метою продажу тварин, якщо воно заподіяло істотну шкоду, а також незаконне полювання в заповідниках або на інших територіях та об'єктах природно-заповідного фонду, природної спадщини, або полювання на звірів, птахів чи інші види тваринного світу, що занесені до Червоної книги України, – ... »;

12) ст. 249 КК України необхідно після слів «істотну шкоду» доповнити словами «а також незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом в заповідниках або на інших територіях та об'єктах природно-заповідного фонду, природної спадщини, або незаконне заняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом щодо риб, водних тварин, водних рослин, що занесені до Червоної книги України». Крім того, ч. 2 зазначеної статті після слів «ті самі діяння» доповнити словами «якщо вони вчинені службовою особою з використанням службового становища, або за попередньою змовою групою осіб» і далі за текстом;

13) ст. 250 КК України має бути з такою назвою: «Проведення вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних запасів або диких водних тварин, що перебувають у природних умовах». Це змінить формулювання диспозиції цієї статті: «Проведення вибухових робіт із порушенням правил, що встановлені з метою охорони рибних запасів або диких тварин, що перебувають у природних умовах, –...»;

14) ч. 1 ст. 251 КК України необхідно викласти в такій редакції: «1. Порушення ветеринарних правил, якщо це створило загрозу поширення епізоотії або інші тяжкі наслідки, –...», а частину другу викласти в сучасній редакції;

15) у ст. 252 КК України після слів «природно-заповідного фонду» доповнити словами «природної спадщини», а ст. 254 після слів «грунту» доповнити словами: «незаконне використання сільськогосподарських земель не за призначенням, яке призвело до таких же наслідків, –...»;

16) потрібно доповнити КК України статтею 246¹ у такій редакції: «Ст. 246¹. Незаконна порубка дерев, чагарників у містах та інших населених пунктах.

Незаконна порубка дерев і чагарників у містах та інших населених пунктах, що заподіяло істотну шкоду, а також вчинення таких дій у заповідниках або на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду чи природної спадщини, –...»;

17) доповнити КК України статтею 245¹ у такій редакції: «Ст. 245¹. Забруднення, засмічення лісу.

Забруднення або засмічення лісу речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або навколишнього природного середовища внаслідок порушення спеціальних правил, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи навколишнього природного середовища, –...»;

18) необхідно доповнити КК України ст. 245² в такій редакції: «Ст. 245². Необережне знищення або пошкодження лісових масивів.

1. Необережне знищення або пошкодження лісових масивів, зелених насаджень навколо населених пунктів, вздовж залізниць або інших

таких насаджень, якщо це спричинило загрозу життю, здоров'ю чи навколишньому природному середовищу, –...

2. Ті самі діяння, якщо вони спричинили загибель людей, завдали шкоди здоров'ю або навколишньому природному середовищу, –...»;

19) склад злочину, передбачений ст. 268 КК України, потрібно перенести в розділ VIII КК, оскільки він стосується забруднення навколишнього природного середовища, позначивши його ст. 237¹ і викласти в такій редакції: «Ст. 237¹. Незаконне ввезення на територію України шкідливих відходів, вторинної сировини або матеріалів.

1. Ввезення на територію України чи транзит через її територію шкідливих речовин, відходів, вторинної сировини або матеріалів без належного дозволу, –...

2. Ввезення на територію України чи транзит через її територію шкідливих речовин, відходів, вторинної сировини або матеріалів, які заборонені для ввезення, –...».

Список використаних джерел

1. Злобин Г. А., Келина С. Г. Некоторые теоретические вопросы криминализации общественно опасных деяний / Г. А. Злобин, С. Г. Келина // Проблемы правосудия и уголовного права; редкол.: А. М. Ларин и др. – М.: ИПАН, 1978. – С. 108–110.

2. Основания уголовно-правового запрета. Криминализация и декриминализация / В. М. Кудрявцев, П. С. Дагель, Г. А. Злобин и др.; отв. ред. В. М. Кудрявцев, А. М. Яковлев. – М.: Наука, 1982. – 303 с.

3. Айдаров Й. Н. О профилактической политике и ее роли в борьбе с преступностью / Й. Н. Айдаров // Вопросы борьбы с преступностью. – М.: ВИП, 1988. – Вып. 47. – С. 106–109.

4. Яковлев А. М. Борьба с рецидивной преступностью / А. М. Яковлев. – М.: Наука, 1964. – 223 с.

5. Кенни К. С. Основы уголовного права / К. С. Кенни. – М.: Изд-во иностр. лит., 1949. – 600 с.

6. Загородников Н. И. Советская уголовная политика и деятельность органов внутренних дел. Учебное пособие / Н. И. Загородников. – М.: МВШМ МВД СССР, 1979. – 120 с.

7. Галиакбаров Р. Р. Проблемы криминализации многообъектных общественно опасных деяний / Р. Р. Галиакбаров // Актуальные проблемы криминализации и декриминализации общественно опасных деяний. – Омск: Омск. высш. школа милиции, 1980. – 144 с.

8. Коробеев А. И. Советская уголовно-правовая политика: проблемы криминализации и пенализации. Монография / А. И. Коробеев. – Владивосток: Изд-во Дальневосточного ун-та, 1987. – 59 с.

9. Халфина Р. О. Общее учение о правонарушении. – М.: Юрид. лит., 1974. – 351 с.

10. Ожегов С. И. Словарь русского языка: Ок. 5700 слов / под ред. чл.-корр. АН СССР Н. Ю. Шведовой. – 19 изд., испр. – М.: Рус. яз., 1987. – 846 с.

11. Кудрявцев В. Н. Криминализация как способ осуществления уголовной политики / В. Н. Кудрявцев // Основания уголовно-правового запрета. – М.: Наука, 1982. – С. 11–32.

12. Коркунов Н. М. История философии права / Н. М. Коркунов. – 6-е изд. – СПб., 1915. – 502 с.

13. Беккариа, Чезаре. О преступлениях и наказаниях / Ред. кол.: В. С. Нарсеян (председатель), П. С. Грацианский, Н. М. Золотухина, В. Д. Зорькин, Л. М. Мамут. – М.: Юрид. лит., 1987. – 128 с. (Из истории политической и правовой мысли).

14. Фефелов П. А. Критерии установления уголовной наказуемости деяний / П. А. Фефелов // Советское государство и право. – 1970. – № 11. – С. 101–103.

15. Гальперин И. М., Курляндский В. И. Предмет уголовной политики и основные направления ее изучения / И. М. Гальперин, В. И. Курляндский // Основные направления борьбы с преступностью; под ред. И. М. Гальперина и В. И. Курляндского. – М.: Юрид. лит., 1975. – С. 9–15.

16. Курляндский В. И. Уголовная политика: дифференциация и индивидуализация уголовной ответственности / В. И. Курляндский // Основные направления борьбы с преступностью. – М.: Юрид. лит., 1975. – С. 77–95.

17. Дагель П. С. Условия установления уголовной наказуемости / П. С. Дагель. // Правоведение. – 1975. – № 4. – С. 67–74.

18. Кузнецова Н. Ф. Социальная обусловленность уголовного закона / Н. Ф. Кузнецова // Правовые исследования. – Тбилиси: Мецниереба, 1977. – С. 36–39.

19. Беляев Н. А. Уголовно-правовая политика и пути ее реализации / Н. А. Беляев. – Л.: Изд-во Ленингр. гос. ун-та им. А. А. Жданова, 1986. – 176 с.

20. Кибальник А. Г., Соломоненко И. Г. Преступления против мира и безопасности человечества / А. Г. Кибальник, И. Г. Соломоненко // Под науч. ред. докт. юрид. наук. проф. А. В. Наумова. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. – 385 с.

21. Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми / П. Л. Фріс. – К.: Атіка, 2005. – 332 с.

22. Злобин Г. А. Основания и принципы криминализации общественно-опасных деяний / Г. А. Злобин // Основание Уголовно-правового запрета. – М.: Наука, 1982. – С. 204–205.

23. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: У 3-х кн. / А. П. Закалюк. – К.: Ін Юре, 2007. – Кн. 2: Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. – 712 с.

24. Филимонов В. Д. Криминологические основы уголовного права / В. Д. Филимонов. – Томск: Изд-во Томского ун-та, 1981. – 156 с.

25. Кодекс Украины об административных правонарушениях: Научно-практический комментарий. Издание третье. – Х.: ООО «Одиссей», 2002.–1040 с.

26. Про невідкладні заходи щодо захисту громадян України від наслідків Чорнобильської катастрофи: Постанова Верховної Ради України від 1 серпня 1990 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1990. – № 33. – Ст. 466.

27. Концепція єдиної державної системи запобігання і реагування на аварії, катастрофи та інші надзвичайні ситуації: Постанова Кабінету Міністрів України від 7 липня 1995. – № 501 // Екологія і закон: Екологічне законодавство України. У 2-х кн. / Відп. ред.: док. юрид. наук, проф., заслуж. юрист України, академік УЕАН В. І. Андрейцев. – К.: Юрінком Інтер, 1997. – Кн. 2. – С. 442–449.

1.3. Основні методологічні підходи та загальнотеоретичні концепції щодо проблеми молодіжної злочинності

Вивчення злочинності в цілому і злочинності серед молоді як напряму в кримінології зокрема наштовхує нас на важливість пошуку наукових позицій, пояснень та узагальнень усесвітнього теоретичного надбання. Адже, незважаючи на плин часу та розвиток цивілізації, навіть за найбільш сприятливих умов існували й будуть існувати деструктивні сили, що протистоятимуть позитивним соціальним інститутам. Як слушно зазначає В. А. Бачинін, мова повинна йти не тільки про злочинність, а й про загальну безпеку існування людства за умов, коли звичні морально-правові регулятори перестають справлятися з тягарем проблем і поступово починають виходити з ладу. Суспільство, щоби не загинути від деструктивності й хаосу, вимушено вивчати історичний досвід, шукати та бути готовими до компромісів, відповідальності, приймати відповідні рішення [1, с. 109–111].

Актуальність самостійного кримінологічного дослідження молодіжної злочинності пояснюється багатьма причинами і в декількох вимірах. Загальновідомо, що вивчення злочинності має своєю основою визначення понять «злочин» і «злочинець». Ці поняття – предмет традиційної кримінології та сформульовані правознавством. Однак ми не зможемо здійснювати дослідження злочинності, якщо не матимемо якоїсь підстави для розмежування злочинної поведінки з іншими видами поведінки, що відхиляється, а злочинців – від інших, законослужняних осіб. У світлі такої постановки проблеми нами розглянуто виникнення девіантної (такої, що відхиляється) поведінки осіб молодого віку, яка виявляється як криза між інтересами й потребами людини та неможливістю (на її думку) реалізувати їх ніякими іншими шляхами, крім тих, що відхиляються від моральних і правових норм.

Отже, в основу розуміння злочинності в кримінології може бути закладена презумпція дисфункціональності кримінально-правової норми або групи норм, які є відірваними від зміни ціннісно-нормативних засад правової системи та суспільства загалом. Такий аналіз – неодмінна умова правильного використання різноманітних засобів для вивчення особистісних характеристик осіб молодого віку та захисту як їхніх прав, так і інших учасників суспільного життя.

Цей підхід пояснюється й тим, що кожна юридична наука має свій предмет дослідження, а також методологічно концентрує свою увагу на описі й класифікації певних юридичних фактів, на підставі яких робиться висновок про сутність описуваних явищ, закономірності та тенденції їх розвитку. У кримінології поняття «молодіжна злочинність»

використовують на позначення якісно-кількісної специфіки злочинів, учинених на території різних держав (міждержавних утворень і спільнот або ж територіальних складових держави – регіонів, областей тощо) представниками особливої соціодемографічної групи – молоді. Однак загалом молодіжний чинник до цього часу не став предметом спеціального ґрунтовного дослідження, оскільки зазвичай мова йде або про злочинність неповнолітніх (віком до 18 років), або дорослого населення (з поділом за видами вчинених злочинів, за статевими ознаками тощо).

Також варто звернути увагу на те, що в більшості статей, монографій та дисертацій, які автори присвячують молодіжній злочинності, мова фактично йде про окремі, хоча й дуже важливі аспекти теми (молодіжний алкоголізм і наркотизм, субкультура тощо). Звісно, у цілому повинні існувати зв'язки між різними явищами, а тому ця робота присвячена розгляду злочинності серед кримінально активної частини молоді, й буде спиратися на праці, пов'язані із загальними проблемами злочинності, злочинністю серед окремих категорій населення, переважно злочинності неповнолітніх як базовому поняттю та явищу, що формує й поповнює злочинність кримінально активної частини молоді. Осторонь не повинні залишатися й інші зв'язки між різними явищами правової дійсності та характер взаємозв'язків права з іншими сферами життєдіяльності суспільства.

Як предмет монографічного дослідження нами обрано специфічну частину молоді, а саме кримінально активну. Як підкреслює А. П. Закалюк, активність належить до найбільш загальних філософських категорій, що характеризують сутність живих істот, у тому числі предметну сутність людського буття та суспільний прояв людини, яка мислить. Кримінальна активність становить серцевину сутності злочинності, вона належить до діяльнісного різновиду активності [2, с. 136–137]. Саме предмет дослідження, тобто певна грань, «сторона», аспект об'єкта дослідження», «веде» за собою дослідницький метод, визначає межі його застосування, придатності, прийнятності [3, с. 168–169].

Ми спиралися на спеціально-правові принципи права, які забезпечують домінування загальнолюдських цінностей, єдність суспільних та особистих інтересів. Це тим більш справедливо, що наука кримінологія самостійно розробляє методологічні основи дослідження молодіжної злочинності, а отже, і на майбутнє злочинності серед кримінально активної частини молоді [4, с. 97–98]. Наукові розробки в цьому напрямі мають бути методологічно зорієнтованими на сучасні прогресивні ідеї стосовно того, що цивілізований розвиток України можливий лише за умови розвитку й підтримки молодого покоління. Молодь, як слушно зауважували свого часу Ф. А. Вольтер, Д. А. Дріль, Ж.-Ж. Руссо,

І. Х. Фенелон, – це цвіт кожної нації, при вмілому поводженні з яким у майбутньому можна буде збирати плоди: «Поливай молодий росток і його плоди коли-небудь стануть тобі втіхою» [5, с. 327].

Саме молодь, і сьогодні є підтвердженням цього, може в подальшому сформувати громадянське суспільство, де людина не декларативно, а реально стане найвищою цінністю в усіх сферах, включаючи засоби забезпечення прав і свобод громадянина, забезпечуючи економічну й соціальну підтримку всіх верств населення, вирішуючи завдання забезпечення запобігання злочинності.

У нашому дослідженні слід виходити з того, що суть пізнання полягає у зведенні невідомого до вже відомого, тобто від більш складного й заплутаного до більш простого [6, с. 77–78]. При цьому під «зведенням» необхідно розуміти виведення істин про складне з істин про вже відомі прості речі. Саме складність пізнання (злочинності кримінально активної частини молоді) зумовлюється відповідною методологією.

Як підкреслює Д. А. Керімов, методологія – це явище інтегральне, що поєднує в собі низку компонентів. До них треба відносити світогляд, фундаментальні загальнотеоретичні концепції, загальні філософські закони та категорії, загальні й приватно-наукові методи. Загалом методологія має свої власні закономірності, які щодо методів можуть бути представлені як діалектичне співвідношення цілого та частини [7, с. 46–48].

Поділяючи таке визначення, вкажемо, що з ним цілком погоджуються й інші фахівці, вітчизняні та зарубіжні, зокрема, А. Я. Баскаков, М. Т. Білуха, Н. О. Гуророва, М. І. Панов, Л. В. Петрова, Р. А. Сабітов, О. Ф. Скакун, Н. В. Туленков та ін. Зокрема, Н. О. Гуророва та М. І. Панов підкреслюють, що під методологією треба розуміти систему методів, прийомів і засобів наукового пізнання, які являють собою єдиний історично сформований комплекс усталених раціональних шляхів, засобів і форм руху мислення від незнання до знання, від передбачуваності до істини, від одиничного до загального (і навпаки), від явища до сутності [8, с. 84].

У процесі пізнання та діяльності методологія розробляє стратегію пізнавальної та практичної діяльності й виконує такі основні функції:

- направляє наукове дослідження оптимальним шляхом в інтересах набуття нових знань та уявлень;
- регулює застосування методів, засобів і прийомів у процесі пізнання та практики;
- узагальнює результати наукового пізнання в різні форми знань;
- формулює загальні принципи, методи й висновки наукового дослідження [9, с. 17].

Необхідно відзначити, що саме за допомогою вказаних функцій стало можливим висунути відповідні гіпотези, окреслити коло завдань дослідження злочинності кримінально активної частини молоді як частини молодіжної злочинності, надати їх узагальнену характеристику й дійти певних висновків. Підкреслимо, що такий аналіз можна було провести лише завдяки розгляду існуючої низки наукових позицій і підходів щодо молодіжної злочинності. Крім того, методологія розкриває дію важливих наукових методів пізнання, за допомогою яких планується й проводиться дослідження, обробляються його результати та виникають певні висновки.

Метод (від грец. *methodos* – шлях дослідження, теорія, вчення) – спосіб досягнення якої-небудь мети, вирішення конкретного завдання; сукупність прийомів або операцій практичного або теоретичного засвоєння дійсності; спосіб побудови й обґрунтування системи знання [10, с. 795; 11, с. 266]. Тобто це шлях пізнання певного предмета, який автор прокладає, керуючись власною гіпотезою. Його суттю є те, що спочатку створюється груба модель об'єкта, якій властиві не всі, але найбільш важливі його властивості. У подальшому за рахунок урахування все більшої кількості властивостей у цьому та інших підрозділах ця модель удосконалюється.

Сучасна модель злочинності кримінально активної частини молоді, наприклад, набагато відрізняється від аналогічних моделей у стародавній віці або в Середньовіччі. У міру ускладнення зазначеної моделі включення у сферу розгляду все нових її властивостей процес її пізнання стає важчим. Інколи врахування нових властивостей приводить до необхідності докорінного перегляду аналізованої відмови від уявлень, що склалися раніше.

Як відомо, у сучасній українській науці, у тому числі в кримінології, як філософсько-методологічні основи пізнання виступає діалектика – філософське вчення становлення, буття й пізнання, і заснований на цьому вченні метод мислення [12, с. 33; 2, с. 89–121; 13]. Наше дослідження також базується на загальнонауковому філософському діалектичному методі, оскільки закони діалектики мають загальне значення, вони притаманні всім явищам, розвитку природи, суспільства й мислення. Адже, розглядаючи загальні характеристики злочинності та злочинність кримінально активної частини молоді, ми спираємося на такі філософські категорії: загальне, особливе й одиничне; зміст та форма; сутність і явище; можливість та дійсність; необхідність і випадковість; причина й наслідок. Так, наприклад, злочинність необхідно розглядати в світлі закону єдності й боротьби протилежностей, оскільки злочинна поведінка особи та кримінально-правова заборона, встановлена державою, – це дві протилежності, які постійно борються між собою, але одночасно перебувають у діалектичній єдності.

Злочинність – це загальне, молодіжна злочинність – особливе, а злочинність кримінально активної частини молоді – це одиничне. Негативна поведінка молодої особи, яка призводить до вчинення злочину, суперечить вимогам кримінального закону, одночасно держава реагує на злочин шляхом притягнення особи до кримінальної відповідальності й покарання (тобто полягає в запереченні заперечення). Загалом, що стосується діалектичного методу, то, на наш погляд, у сучасній українській філософській літературі досить правильно визначено основний підхід до діалектики – вона є духовною складовою, коріниться в людському дусі й тому є екзистенційним феноменом. Саме в такому статусі діалектика виступає в Сократа, Платона, Аристотеля та німецькій класичній філософії [14, с. 24].

Поряд з діалектичним методом в основу методології вивчення запобігання злочинності кримінально активної частини молоді в Україні використовуються загальнонаукові методи та методи, вироблені наукою кримінології. Зазначимо, що методи цього дослідження було обрано з урахуванням його мети, завдань і предмета. Зокрема, використано загальнонаукові методи, такі як аналіз, синтез, аналогія, аксіоматичний, узагальнення, історико-правовий, системно-структурний; методи емпіричного рівня, зокрема, спостереження, описовий, вимірювання, порівняння, а також спеціальні методи наукового пізнання, а саме: формально-юридичний (з використанням прийомів і методів формальної логіки, визначенням компетенції органів держави в запобіганні злочинності, класифікацією правових понять та їх пояснення з позицій юридичних теорій), конкретно-соціологічні методи, наприклад, документальний метод, що полягає у вивченні документів.

Водночас слід акцентувати увагу на тому, що ми не зможемо проводити сучасне дослідження кримінально активної частини молоді, якщо не матимемо уявлення про існуючі загальнотеоретичні концепції, поняття злочинності, молодіжну злочинність та її прояви й види в історичній ретроспективі.

Загальновідомо, що молодіжна злочинність як соціальна проблема сягає далекого історичного минулого [15]. У всі часи стан злочинності серед молоді був невід’ємним елементом морально-правової характеристики суспільства. За останні декілька тисячоліть видатними науковцями, політиками та громадськими діячами всього світу було запропоновано багато цікавих ідей запобігання злочинності серед молоді. Досить різноманітною була й практика застосування зазначених ідей – від упровадження жорстоких карних до цілком гуманних запобіжних заходів політичного, економічного, ідеологічного, релігійного характеру. Але той факт, що на сьогодні злочинність не зникла як явище, натомість

з'явилися її нові види, зокрема, вчинення злочинів у сфері господарської діяльності тощо свідчить про те, що жоден з методів запобігання їй не є єдиним абсолютно дієвим.

На думку І. І. Карпеця [16, с. 109], зв'язок між проблемою злочинності неповнолітніх, а ширше вихованням молодих, і теоріями про «вічність» злочинності, її «минуший» характер, виявляється, перш за все, у тому, що людство за весь період своєї історії не досягло тих успіхів у вихованні молоді, на який воно розраховувало та розраховує, хоча суспільство рухається вперед. Постійною константою є наявність молодих людей, нечемно вихованих, які вчиняють аморальні проступки, кидають рідний дім, вчиняють злочини. Цитуючи Д. А. Уайніса, Дриль звертає увагу на стрімке зростання молодіжної злочинності: «Злочинність, як вбачається, перейшла останніми роками до молоді. Шахраї, крадії й навіть убивці стали на декілька років молодшими, ніж були півстоліття тому; те саме спостерігається щодо п'яниць. І це такі явища, які викликають тривогу й занепокоєння» [17, с. 595]. Як бачимо, недоліки у вихованні молодого покоління існували завжди, як і їх негативні наслідки.

Як зазначалося, проблеми виховання молодого покоління хвилювали та хвилюють суспільство з давніх часів і до сьогодні. У працях видатних філософів: письменника Плутарха (46–120 рр. н. е.), філософа Лукіана (125–190 рр. н. е.), мислителя Платона (427–348 рр. н. е.), римського історика К. Тацита (55–120 рр. н. е.), оратора Марка Фабія Квінтіліана (42–118 рр. н. е.) та інших – ми зустрічаємо ідеї й концепції з питань покращення та вдосконалення виховання молодого покоління.

Так, давньогрецький філософ Аристотель вважав, що виховання юнацтва є головним засобом зберігання державного устрою. Якщо не дисциплінований один, не дисциплінована вся держава [18, с. 144]. Будучи прихильником суспільного виховання, Платон запровадив систему навчання та виховання дітей і підлітків з урахуванням їх віку: 7–12 років – відвідування державних шкіл, де організовано навчання читання, письма, елементарної лічби, музики, співів; з 12 до 16 років – відвідування школи фізичного виховання; з 16 до 18 років юнаки вивчають арифметику, геометрію, астрономію; з 18 до 20 років – організується військово-гімнастична підготовка. З 20 років юнаки, які не виявили нахилу до військових занять, стають воїнами, а ті, які виявили себе в смисловій діяльності, до 30 років проходять найвищий рівень освіти, вивчаючи філософію та інші науки [18, с. 116].

Вікові межі молодіжного віку в різні періоди визначались неоднаково. Так, російський статистик ХІХ ст. А. Рославський відносив: до малолітніх – осіб до 5 років, до дітей – осіб від 5 до 15 років, до молодих – осіб у віці від 15 до 30 років [19, с. 24–25]. Видатний слов'янський педагог Я. А. Каменський, виходячи з природи людини,

розподілив життя підростаючого покоління на чотири вікових періоди, а саме по 6 років кожен: дитинство – від народження до 6 років включно; отрочество – від 6 до 12 років; юність – від 12 до 18 років; змушність – від 18 до 24 років [20].

У сучасній науковій літературі немає єдиного наукового погляду з питання про вікові межі молоді, але оскільки вікові межі для нашого дослідження мають важливе значення, доцільно присвятити цьому питанню та характеристиці особи злочинця молодого віку окремих розділ.

Повертаючись до загальнотеоретичних концепцій з проблем запобігання злочинності, наведемо лише певні історичні приклади та філософсько-правові думки, які цікавлять нас у рамках розгляду проблеми молодіжної злочинності, адже цілком зрозумілим є те, що в межах однієї роботи розглянути історію людства неможливо.

Зазначимо, що механізми самозахисту властиві всьому живому, саме на них базувалася первісна практика захисту від нападів, але поступово в міру розвитку суспільства кровні зв'язки стали помножувати сили окремої людини. І якщо раніше лише матері було властиво захищати свою дитину, то в більш розвиненому суспільстві всі члени роду здійснювали патронаж більш слабких родичів, особливо неповнолітніх та молоді.

З поступовим зростанням чисельності населення виникла необхідність не тільки в збереженні молодого покоління, а й у заходах релігійного та виховного характеру, у тому числі для запобігання злочинам та покарання винних [21, с. 11]. Варто вказати, що в рамках цієї роботи ми маємо на меті розкриття лише основних підходів до запобігання молодіжній злочинності, то інституту покарання може бути приділена увага лише як одному із засобів запобігання злочинності.

Цікаво, що поступово посилювалась роль релігії як регулятора суспільних відносин. У різні часи релігійні діячі щодо молодих членів суспільства виконували різні функції від лікування до засудження й покарання. Багато світових релігій у різні часи практикували культ «ненасилля» до особливої категорії дітей, що дозволяло виховувати суспільну свідомість молоді в антикримінальному дусі. З іншого боку, певні релігії стверджували, що покарання за гріхи є проявом божественної волі й може наставати навіть після смерті, через це у свідомості молодих людей почали реалізовуватися принципи «не вбивай», «не кради» тощо. Зокрема, в Стародавніх Індії та Єгипті, Вавилоні побутував міф, згідно з яким боги були не лише джерелом влади, а й брали безпосередню участь у встановленні земного порядку, вирішенні долі людей, особливо підростаючого покоління. Цю концепцію ми знаходимо в пам'ятках Стародавнього Єгипту, серед яких «Повчання Птахотепа» (XXVII ст. до н. е.), «Книга мертвих» (XXV–XXIV ст. до н. е.) «Повчання гераклеопольського царя своєму синові» (XXII ст. до н. е.) [22].

Поряд з релігійним впливом посилювався вплив виховання і, як наслідок, цінувалися добре виховані, талановиті та дисципліновані молоді люди, що теж призводило до зниження рівня злочинності серед дітей і молоді. Так, у Стародавньому Китаї життя людини розподіляли на юність – до 20 років, вік взяття шлюбу – 20–30 років, а морально-правові приписи для молодого покоління вважалися такими, що йдуть від Неба, і розглядалися як втілення вищої справедливості [23].

Прибічники даосизму обстоювали ідею рівності людей, вони вважали, що злочини та інші порушення є наслідком порушення «Дао» – уособлення справедливості та всебічного порядку, заміни його приписів людськими законами, а також несправедливості правителів. У вченні даосизму проповідувалась ідея пасивного протесту земним порядкам, оскільки активно змінити їх люди не мають можливості, вони здатні лише судити про справедливе, добро і зло [24, с. 18].

Досить цікавою та різноманітною були теорії запобігання злочинності молоді в Стародавній Греції. Свого часу саме Піфагор заклав основи системи цивільного виховання в Стародавній Греції. Демокрит не лише розвинув ідеї впливу на злочинність за допомогою виховання молоді, а й у певному розумінні став засновником віктимологічного запобігання злочинності за допомогою виховних заходів (він зазначав, що шляхом правильного виховання молодої людини, можна в дорослому житті вберегти її від злочинних посягань, а також не тільки її саму, а і її майно) [25, с. 368]. Сократ вважав, що корені злочинності слід шукати в поганому вихованні молоді та недоліках просвітницької системи: особа вчиняє злочини, тому що не знає, в чому її благо. Тому основним заходом запобігання молодіжної злочинності, на його думку, має бути ефективна просвітницька система [26, с. 418–476].

Зазначені теоретичні ідеї свого часу набули практичного втілення в державній практиці. В одній з еллінських держав того періоду – Спарті – сформувалася оригінальна система впливу на виховання молоді шляхом грубого втручання в делікатну сферу сімейних відносин. Тоді держава не лише активно контролювала процес виховання, а здійснювала відбір пар, які можуть брати шлюб. Кількість дітей, яких могла мати спартанська родина, також була суворо визначена законом [26, с. 128–133]. Існування такої жорсткої системи, перш за все, було зумовлено численними війнами, в яких брала участь Спарта. Але, незважаючи на це, Спарта переконливо продемонструвала світу, що сімейні відносини та процес виховання дітей, врегульовані державою, можуть приводити до позитивного результату із запобігання злочинності неповнолітніх та молоді.

Теорія запобігання злочинності в Платона була досить багатоаспектною та детальною. Зокрема, він відстоював принцип індивідуалізації покарання, яке, на його думку, повинно відповідати не лише характеру вчиненого, мотивам винної особи, а й віковим межам, коли до дітей та юнаків, які ще не мають стійкого життєвого досвіду, не могли б застосовуватись покарання за злочини на рівні з дорослими [27, с. 47–88]. Подібно Платону Аристотель був противником надмірного соціального розшарування, а основою соціальної стабільності вважав систему виховання. Він писав, що закони не принесуть жодної користі, якщо соціум не буде вихованим і налаштованим на належне їх сприйняття [26, с. 527–551].

У Стародавньому Римі було практично втілено багато ідей давньогрецьких філософів та розроблено нові заходи запобігання злочинності. Ідеї запобігання злочинності того періоду знайшли своє відображення не лише в різноманітних законодавчих актах (починаючи з законів XII таблиць і закінчуючи численними едиктами, наказами тощо), а й у працях видатних юристів, філософів та суспільних діячів того часу. Так, у Стародавньому Римі через регулярні війни склалася особлива система виховання молоді, коли майже кожний чоловік мав проходити військову службу в легіонах. Завдяки такій військово-субординаційній системі суспільства рівень злочинності суттєво знижувався та значно полегшувався процес регулювання суспільних відносин [27, с. 105–137]. Однак римський філософ Сенека вважав, що запобіжна діяльність повинна прагнути не тільки до виправлення винного, а й забезпечувати безпеку суспільства шляхом впливу на інших його членів, виховання різних чеснот. Він зазначав, що ніхто не може стати прекрасною людиною випадково: чеснот треба навчатися. Натомість, філософія не повинна поставляти виправдань для вад. Адже нічого сподіватися на одужання тому хворому, якого лікар заохочує до непомірності. Він вважав дорослих людей такими, які мають високі розумові здібності, а молодь, хоча і є істотами розумними, але ще недосконалими. Тільки з досягненням зрілості до кінця людина може набути максимум чеснот і досягне досконалості. Таке благо недоступне в дитинстві, не можна розраховувати на нього і в юнацькому віці [28, с. 139, 262–264].

У період панування релігійних поглядів на злочинця як на пособника сатани, ідеї запобігання злочинності гуманними методами практично були знищені. Лише частково вони розвивалися Т. Мором, Т. Кампанеллою, які ціною свого життя й свободи відстоювали гуманні підходи до запобігання злочинності. У подальшому їх традиції продовжили вчені нового часу [29, с. 131–140].

Розвиток культури, перегляд можливостей жорстокості як фактора регулювання суспільних відносин сприяли поширенню гуманних поглядів на розвиток різних соціальних процесів, у тому числі процесів впливу на злочинність. Принцип гуманізму був покладений в основу праць великих просвітителів XVIII ст.: філософів Ж.-Ж. Руссо, Дж. Локка, Ф. Вольтера, Д. Дідро, Ш. Монтеск'є та ін. Вони розвинули ідеї утопістів Т. Мора і Т. Компанелли про справедливий суспільний устрій як засіб позбавлення держави від злочинності, зробили ці ідеї більш реальними, менш утопічними. Вони висунули багато положень щодо гуманізації всієї системи впливу на злочинність за рахунок зменшення репресій, встановлення рівності громадян, ліквідації бідності й безправ'я найбільш незахищених верств населення. Гармонія в суспільстві, виховання в населення поваги до закону, ввічливості, творчості, загалом соціальний мир – це найкраща міра усунення злочинів [30, с. 106–108].

Відповідно до канонів класичної школи, інтелект і розум є основними ознаками молодого людини; це фундамент, на якому будується будь-яке пояснення його індивідуальної й суспільної поведінки. З дорослішанням людина сама контролює свою долю відповідно до своєї волі. Найбільш розгорнуто й послідовно кримінологічні погляди прихильників освітньо-гуманістичного напрямку були викладені в працях Ф. Бекона, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є, Ф. М. Аруе (Вольтер), Ч. Беккарія. Так, Ч. Беккарія вважав, що будь-яка людина, наділена розумом і волею, рівною мірою здатна вчинити злочин чи утриматися від нього. Все залежить від вибору, що, насамперед, залежить від того, наскільки цей індивід засвоїв «тверді правила поведінки», вироблені в юності в процесі виховання [31, с. 50, 33; 32, с. 102–114; 34, с. 248–302; 35, с. 160–390].

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. досить популярними були філософські ідеї І. Канта і Г. Гегеля з питань запобігання злочинності, проте вони торкалися в основному питань необхідності покарання і його впливу на суспільні відносини [36; 37; 38; 39]. Однак щодо припинення зростання злочинності Г. Гегель, наприклад, висловлював низку цікавих думок про вплив на неї шляхом гармонійної взаємодії інтересів суспільства та окремої особистості. В аспектах боротьби зі злочинністю Г. Гегель досить скептично ставився до поліцейських заходів. Завдання поліції він бачив не в посиленому контролі за приватним життям: «Мета поліцейського нагляду та опіки – забезпечити індивіду можливість вільно розвиватись. Поліція має піклуватись про вуличне освітлення, будівництво мостів, встановленні твердих цін на товари щоденного споживання, а також про здоров'я людей» [37, с. 379]. Вченим класичної школи довелося витримати немало критики, водночас ідеї цієї школи не випадково називають класичними, оскільки вони

живі досі й з незначними модифікаціями є основою системи впливу на злочинність у багатьох країнах, незважаючи на революційні спроби від них відмовитись.

Позитивістська школа кінця XIX ст. не поділяла оптимізму класичної школи: поведінка людини, на думку позитивістів, визначається багатьма фізичними (тілесними), психічними й соціальними факторами, що не піддаються її контролю. Завдання кримінології полягає в тому, щоб вивчати психічні, фізичні й соціальні риси злочинця. Позитивісти хотіли з усією доброзичливістю змусити людину бути добродесною, професійно корисною суспільству та дисциплінованою. Якщо класична школа звергала основну увагу на діяння, а ще раніше – на провину, то позитивістська школа спрямовує її на злочинця, на його долю і його небезпеку для суспільства. Якщо класична школа орієнтована на захист інтересів правової держави, то позитивістська – на виправлення злочинця. До передумов виникнення позитивістського періоду належать, з одного боку, значне поширення злочинності в середині XIX ст., яке позначалось на європейському суспільстві, а з іншого – стрімкий розвиток природничих і гуманітарних наук. У науки, що вивчали людину та її поведінку, почали впроваджуватися прийоми з точних дисциплін, що призвело до виникнення кримінальної антропології, соціології й статистики.

Методологічною основою кримінологічних учень позитивістського періоду була філософія позитивізму, яка виникла в першій третині XIX ст. і намагалася зібрати позитивний, кількісно визначений матеріал про різні аспекти життя суспільства. Від науки класичного періоду позитивістська кримінологія відрізнялася широким застосуванням статистичних та інших фактичних даних про вчинені злочини. Позитивістська кримінологія розвивалась у двох основних напрямках – біологічному та соціологічному, проте існували й інші напрями, які суттєво розширили погляди людства на злочинність та методи запобігання їй [40, с. 120–130].

Вагомий внесок у розвиток ідей позитивістської школи було зроблено представниками так званого «статистичного» напрямку дослідження злочинності: А. Геррі, А. Кетле, М. Неклюдова. Для нашого дослідження саме статистичні дані становлять особливий інтерес. Зокрема, А.-М. Геррі встановив певні закономірності розподілу злочинності по вікових групах. У 1827 р. найбільш кримінально активною була група молоді віком 25–30 років, на другому місці – група 20–24 роки, на третьому – 31–35 років. Водночас у кримінально-статистичному щорічнику він відзначив існуючий зв'язок між злочинністю молоді та дефектами системи виховання, що дало змогу підтвердити правильність та актуальність деяких ідей запобігання злочинності шляхом упровадження в суспільну практику виховних заходів [41].

А. Кетле також значне місце відводить формуванню особистісних якостей молодій людині. Він дійшов висновку, що до факторів, які призводять до вчинення (або не вчинення) злочинів конкретною особою, треба відносити середовище, у якому виховується людина, сімейні відносини, релігію, соціальне становище. Усе зазначене він називав основами, що діють на моральну основу людини. На підставі аналізу соціальних причин злочинності А. Кетле доходить висновків, що мають неабияке практичне значення: «Немає сумніву, що достатньо було б змінити причини, які керують нашою соціальною системою, щоб змінилися також і сумні результати». А. Кетле одним з перших вказав на значний вплив громадської думки, що теж може чинити на соціальні процеси, включаючи злочинність, як сприятливий, так і негативний вплив [42, с. 79–81; 21, с. 34–39].

У концепції причин злочинності А. Кетле органічно поєднувалися соціологічні й антропологічні ідеї (що було характерною рисою практично всіх дослідників злочинності ХІХ ст.). А. Кетле багато в чому передбачив відкриття Ч. Ломброзо та Е. Феррі, також у його працях можна знайти зачатки соціологічних теорій Е. Дюркгейма та Г. Тарда.

Показники кримінальної активності молоді були отримані й Габріелем де Тардом, який зазначив, що загальна кримінальна активність людини – це вік від 18 до 50 років, але пік цієї активності припадає на групу молоді віком 20–30 років. Крім того, він взяв до уваги, що злочинна активність залежить і від інших факторів: помітно вища в місті, ніж у селі, залежить від освіти злочинця тощо [43, с. 130–133].

У своїх працях, зокрема, «Кримінально-статистичних етюдах» тощо, М. А. Неклюдов не тільки показав відношення різних вікових меж особи до кількості злочинців, а й встановив внутрішній зв'язок віку особи з кожним окремим злочином [44; 45]. Висновки, які були сформульовані М. А. Неклюдовим стосовно причин злочинності, кримінальної статистики, особливостей злочинної поведінки особи щодо різних видів злочинів тощо, не втратили своєї актуальності й сьогодні. Особливо це стосується зібраних статистичних даних. Адже, як слушно наголошував учений, «статистика – це дволикий Янус; однією стороною обличчя вона вказує на минуле; другою, спираючись на результати останнього, вона вказує на майбутнє за наявності в ньому колишніх умов. Її висновки також постійні й незмінні, як наслідок закону тяжіння ... Але сила її в тому, що лише вона спроможна показати, яку нову складову, відмінну від попередньої за якістю й кількістю, повинні ми ввести для отримання тих змін, які ми бажаємо бачити» [45, с. 30]. У подальшому ми також намагатимемося розглянути відповідні характеристики особи молодого віку, яка вчинила злочин, показати кількісні та якісні показники й значення певного віку на вчинення певного злочину.

Антропологічний напрям у кримінології представлений такими вченими, як: Ч. Ломброзо, Е Феррі, Р. Гарофало та ін. Після проведення тривалих досліджень вони дійшли, як їм здавалося, єдино правильного висновку про те, що причини злочинності лежать не в соціальних умовах, а в самому злочинці, його анатомічних, фізіологічних, психічних і моральних властивостях, отриманих при народженні. Ч. Ломброзо і його соратники вважали, що злочинець – це своєрідний різновид людини, у якому сконцентровані особливі біологічні риси, що приводять його до злочину. Із цього випливало, що злочин є «явище настільки ж природне і необхідне, як народження, смерть, зачаття, психічні хвороби, сумним різновидом яких він часто є». У своїй праці «Злочинна людина» Ч. Ломброзо докладно виклав біологічні риси (анатомічні, фізіологічні, психічні) злочинців, показав їх розвиток залежно від віку та їхню відмінність від «нормальних людей» [46, с. 20]. Він розглядав злочинців як хворих (морально схиблених осіб), відповідно, і практика впливу на них має бути схожою з практикою впливу на божевільних. На його погляди в цій галузі, крім психіатричної практики, значний вплив справила теорія соціального захисту, розроблена Е. Феррі. В одній зі своїх праць Ч. Ломброзо досить популярно розкриває сутність своєї концепції впливу на злочинців: «Ми говоримо природженим злочинцям: «Ви не винні, здійснюючи свої злочини, але не винні і ми теж, якщо природжені властивості нашого організму ставлять нас у необхідність заради власного захисту позбавляти вас свободи, хоча ми й усвідомлюємо, що ви більше заслуговуєте співчуття, ніж ненависті». У ранніх працях Ч. Ломброзо навіть пропонував скасувати інститут судів і замінити його комісією психіатрів, що, користуючись розробленим одним з його послідовників тахіантропометром (Ч. Ломброзо називав його антропометричною гільйотиною), виробляла б відповідні дослідження й робила висновки щодо належності людини до класу природжених злочинців. Згодом він відмовився від цієї ідеї, визнав необхідність суду, а антропологам відводив роль експертів [46, с. 42].

Треба зазначити, що Ч. Ломброзо, Е. Феррі та деякі інші автори стояли на детерміністських позиціях, і з часом у їх поглядах відбулася еволюція в бік пом'якшення значення біологічних факторів у злочинній поведінці. Говорячи про природженого злочинця, Ч. Ломброзо зазначав, що злочину може й не бути, якщо відсутні «сприятливі обставини». Тому він пропонував боротися не ізольовано з кожним чинником (біологічним, фізичним чи соціальним), а з усією їх сукупністю. Ще чіткіше із цього приводу висловився Е. Феррі: «Ніхто з нас не говорив про фаталізм злочину, ми говоримо тільки про причинний або природний детермінізм» [47].

Соціологічний напрям виник у 90-х рр. XIX ст. Його засновниками були Е. Дюркгейм, Г. Тард, Ф. Ліст, А. Прінс, Р. Мертон та ін. Соціологи, так само як і антропологи, вважали, що в кримінологічних дослідженнях основну увагу слід приділяти не злочинному діянню, як це робили представники класичного напрямку, а особі злочинця. Але вони більш чітко висловлювалися за те, щоб біологічну неповноцінність особи вважати тільки одним із чинників злочинності, що діє поряд з іншими факторами соціально-економічного характеру (поганим вихованням, безробіттям, злиднями, дорожнечею життя, проституцією, алкоголізмом тощо). Соціологи заперечували саме поняття «природжений злочинець». Основні чинники злочинності вони вбачали в суспільних відносинах.

Таким чином, запобігання злочинам вийшло на перший план, замінюючи класичний принцип залякування й механічний принцип усунення, що лежав в основі антропологічного напрямку. Соціологам було ясно, що лише в площині соціальних реформ лежить справжня боротьба зі злочинністю, що для її подолання необхідно, у першу чергу, вплинути на соціальні чинники, не забуваючи, звичайно, про суб'єктивні фактори.

Зауважимо, що соціологічний напрям на початкових етапах був репрезентований теоріями соціальної дезорганізації й диференціального зв'язку.

Теорія соціальної дезорганізації пояснює злочинність на соціальному рівні й ставить психологію злочинця в залежність від процесу функціонування суспільства загалом, цю теорію заснував французький соціолог Е. Дюркгейм, розвинув і доповнив її американський учений Р. Мертон. Методологічною основою цієї теорії є соціологія, Е. Дюркгейм стверджував, що на індивіда впливають «соціальні фактори», до яких належать зовнішні стосовно нього образи мислення, дій. Учений виходив з того, що колективні схильності не є сумою схильностей окремих індивідів, а становлять щось інше, ніж суму поглядів окремих людей. На його думку, суспільна мораль завжди суворіша й безкомпромісніша, ніж індивідуальна. Мораль суспільства диктує конкретним людям правила поведінки. Суспільству, що функціонує нормально, завжди притаманний високий рівень згуртованості, він виявляється в тому, що більшість людей солідарні в ідеалах, уявленнях щодо позитивного й негативного. Періодично в разі порушення суспільної рівноваги, що може статись як через погіршення економічної ситуації, так і через стрімке підвищення рівня достатку в державі, згуртованість людей послаблюється й суспільство дезорганізується [48].

Теорію диференціального зв'язку розробив французький учений Г. Тард, який пояснив звикання до злочинної поведінки дією психологічних механізмів навчання й адаптації. Теорія диференціального зв'язку

була високо оцінена у світовій і особливо в американській криминології й стала поштовхом до чіткого формування індивідуального рівня запобігання злочинності. Разом з тим розглядувана теорія не позбавлена недоліків. Грунтуючись на положеннях цієї теорії, неможливо пояснити, чому окремі люди, які все життя прожили серед злочинців, ніколи не вчинили злочину і, навпаки, людина із законослухняного середовища вчиняє злочин. Також теорія диференціального зв'язку не враховує індивідуальних особливостей особи й притаманну їй вибірковість поведінки.

Праці Г. Тарда дали потужний імпульс подальшим дослідженням. Особливо благодатним ґрунтом для розвитку його ідей виявилася американська соціологічна школа криминології.

Додатково слід зупинити увагу на ідеях бельгійського вченого – А. Прінса, який поєднував адвокатську практику з педагогічною діяльністю протягом тривалого часу, що дало йому змогу вивчати європейську практику боротьби з молодіжною злочинністю. Він підкреслював, що злочинність є явище не індивідуальне, а соціальне, отже, і практика запобігання злочинності повинна мати загальносоціальний характер. А. Прінс досить конкретно показував, що для зниження рівня злочинності недостатньо розвитку лише репресивних заходів: необхідно виявляти громадську турботу про молодих людей. Чим більше в суспільстві тих, у кого немає постійного місця проживання, сім'ї, занять, а відповідно, і традиційних стереотипів правомірної поведінки, тим вищий рівень злочинності. А. Прінс намічав основні напрями реформаторського впливу на злочинність – комплекс найбільш м'яких і гуманних заходів [49].

Серед позитивістських криминологічних концепцій найбільш популярними є ті, що пов'язують злочинність не з фізичною, а психологічною структурою людини в цілому й молоді зокрема. Особливо це стосується психологічної теорії З. Фрейда, за якою злочинність розглядалась як результат дефективного розвитку особи. Суть теорії полягає в тому, що людина з народження біологічно приречена на постійну жорстоку боротьбу антисоціальних глибинних інстинктів – агресивних, статевих, страху – з моральними установками особи. Тобто індивід з дитинства вчиться керувати своїми інстинктами. Проте деяким індивідам так і не вдається цього досягти внаслідок якихось конкретних обставин, наприклад, поганих відносин у родині. У результаті вони розвиваються неправильно й формуються в неповноцінну особу. Конфлікт підсвідомого з усвідомленим, боротьба між ними визначає зміст психічної діяльності людини і її поведінки. У тих випадках, коли активності свідомості виявляється недостатньо, «пригноблені» антисоціальні інстинкти й потяги вириваються назовні та виявляються у вигляді злочину [50].

Радикальні ідеї позитивістів про відмову від кримінального права й заміну його наукою кримінально-антропологічного або кримінально-соціологічного змісту виявилися неприйнятними для багатьох учених. Таким чином, повільно почав формуватися неокласичний напрям кримінології, у рамках якого набули додаткового розвитку деякі наукові ідеї, у тому числі з питань запобігання злочинності. Цей напрям спочатку не мав чітко визначених наукових принципів. Учених об'єднував помірний консерватизм, переконаність у необхідності зберегти кримінально-правові механізми дії на злочинність і неабияка частка скептицизму щодо положень кримінальної антропології (хоча деякі її висновки вони оцінили позитивно і включили їх у свої теоретичні побудови). З позитивістами їх ріднило й визнання недостатності юридичного та догматичного вивчення злочинності (класичний підхід), визнання необхідності вивчення світу злочинців, ідеї запобігання злочинності шляхом поліпшення економічної ситуації в державі. Найбільш дієвою вважалася б така модель запобігання злочинності, за якою здійснювалися б комплексні заходи, спрямовані на гармонізацію суспільного життя.

Наостанок зазначимо, що проблеми запобігання злочинності широко висвітлювалися протягом багатьох століть. Необхідно звернути увагу на певну циклічність розвитку теорії та практики запобігання злочинності. Проте кожна соціальна група суспільства, за наявності використання єдиних методологічних засад та методів її дослідження, має власне, специфічне, притаманне лише їй. Зокрема, це повною мірою стосується й молодіжної злочинності, а також проблем запобігання злочинності кримінально активної частини молоді. Підкреслимо, що на сучасному методологічному рівні має бути розглянуто ознаки та визначення молодіжної злочинності і її частини, яка характеризується найбільшою кримінальною активністю, особистісних та інших індивідуальних чинників злочинних проявів серед осіб молодого віку, проблеми вдосконалення запобігання злочинам серед означених категорій.

Список використаних джерел

1. Бачинин В. А. Морально-правовая философия / В. А. Бачинин. – Х. : Консум, 2000. – 208 с.
2. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології : теорія і практика : у 3 кн. / А. П. Закалюк. – К. : Ін Юре, 2007. – Кн. 1. Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – 424 с.
3. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : Навч. посібник / П. М. Рабінович. – 5-те вид., зі змінами. – Одеса : Юрид. літ., 2002. – 175 с.

4. Денисов С. Ф. Філософсько-методологічні основи аналізу взаємодії систем суспільної моралі і кримінального права / С. Ф. Денисов, В. А. Філюшин // Науковий вісник Української академії внутрішніх справ. – 1997. – № 2. – С. 97–105.

5. Руссо Ж.-Ж. Избранные сочинения : пер. с фр. / Ж.-Ж. Руссо. – М. : Гослитиздат, 1961. – 831 с.

6. Керимов Д. А. Методология права: предмет, функции, проблемы философии права / Д. А. Керимов. – 4-е изд. – М. : Изд-во СГУ, 2008. – 521 с.

7. Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права) / Д. А. Керимов. – 2-е изд. – М. : Аванта+, 2001. – 560 с.

8. Гуторова Н. А. О методологии научного исследования проблем особенной части уголовного права / Н. А. Гуторова, Н. И. Панов // Правоведение. – 2010. – № 1. – С. 84–95.

9. Баскаков А. Я. Методология научного исследования : учеб. пособие / А. Я. Баскаков, Н. В. Туленков – К. : МАУП, 2002. – 216 с.

10. Советский энциклопедический словарь / гл. ред. А. М. Прохоров. – 3-е изд. – М. : Энциклопедия, 1984. – 1600 с.

11. Философский энциклопедический словарь. – М. : ИНФРА-М, 1997. – 576 с.

12. Даньшин І. М. Методологія і методи кримінологічної науки / І. М. Даньшин // Методологічні проблеми правової науки : матер. міжнар. наук. конф. (Харків, 13–14 грудня 2002 р.). – Х., 2003. – С. 292–295.

13. Коршунов А. М. Диалектика социального познания / А. М. Коршунов, В. В. Манталов. – М. : Наука, 1988. – 370 с.

14. Філософія : інтерактивний курс лекцій : навч. посіб. / [О. М. Губар та ін.]. – К. : Центр учб. літ., 2007. – 416 с.

15. Бабаев М. М. Молодежная преступность / М. М. Бабаев, М. С. Крутер. – М. : Юристь, 2006. – 382 с.

16. Карпец И. И. Преступность: иллюзии и реальность / И. И. Карпец. – М. : Рос. право, 1992. – 344 с.

17. Дриль Д. А. Преступность и преступники. Учение о преступности и мерах борьбы с нею / сост. и предисл. В. С. Овчинского / Д. А. Дриль. – М. : ИНФРА-М, 2006. – 770 с.

18. Аристотель. Политика // Аристотель. Сочинения. – М. : Изд-во МГУ, 1983. – 656 с.

19. Чурбанов В. Непризнанные гении. Социологические заметки о юношестве / В. Чурбанов. – М., 1997. – 124 с.

20. Константинов Н. А. История педагогики : учебник / Н. А. Константинов и др. – М. : Просвещение, 1974. – 416 с.

21. Иншаков С. М. Зарубежная криминология / С. М. Иншаков. – М. : ИНФА-М – НОРМА, 1997. – 383 с.
22. Лурье И. М. Очерки древнеегипетского права XVI–X веков до н. э.: Памятники и исследования / И. М. Лурье. – Л. : Изд-во Гос. Эрмитажа, 1960. – 355 с.
23. Тищик Б. Й. Історія держави і права країн стародавнього світу : навч. посібник : у 2 т. / Б. Й. Тищик. – Львів : Юріс, 1999. – Т. 1. Історія держави і права країн стародавнього сходу та Стародавньої Греції. – 187 с.
24. Законы Великой династии Мин со сводным комментарием и приложением постановлений : пер., исслед. и примеч. Н. П. Свистуновой. – М. : НАЯД, 1997. – 280 с.
25. Лурье С. Я. Демокрит / С. Я. Лурье. – Л. : Изд-во Гос. Эрмитажа, 1970. – 450 с.
26. Платон. Протагор // Платон. Сочинения. – М. : БЕК, 1994. – 794 с.
27. Бойко А. И. Римское и современное уголовное право / А. И. Бойко. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – 288 с.
28. Сенека Л. А. Нравственные письма к Луцилию. Трагедии / Л. А. Сенека ; пер. с лат. С. Ошерова ; сост. и научн. подг. текста М. Гаспарова; коммент. С. Ошерова и Е. Рабинович. – М. : Худож. лит., 1986. – 543 с.
29. Ливанцев К. Е. История государства и права Средних веков / К. Е. Ливанцев. – СПб. : Питер, 2003. – 288 с.
30. Денисов С. Ф. Гармонізація суспільного життя як напрям запобігання злочинності молоді / С. Ф. Денисов // Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія: Право. – 2010. – Вип. 8 (934). – С. 106–110.
31. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях / Ч. Беккариа. – М. : Республика, 1993. – 483 с.
32. Бэкон Ф. Новая Атлантида. Опыты и наставления нравственные и политические / Ф. Бэкон. – М. : Изд-во АН СССР, 1954. – 242 с.
33. Ведерникова О. Н. Теория и практика борьбы с преступностью в Великобритании / О. Н. Ведерникова. – М. : РКА, 2001. – 344 с.
34. Дидро Д. Сочинения : в 2 т. : пер. с фр. / Д. Дидро. – М. : Мысль, 1986. – Т. 1. – 592 с.
35. Локк Д. Избранные произведения / Д. Локк. – М. : Наука, 1960. – 280с.
36. Гегель Г. В. Ф. Наука логики : в 3 т. / Г. В. Ф. Гегель. – М., 1970. – Т. 1. – 501 с.

37. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Г. В. Ф. Гегель ; [пер. с нем., ред. и сост. Д. А. Керимов, В. С. Нерсисянц]. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.
38. Кант И. Метафизика нравов / И. Кант // И. Кант Сочинения : в 8 т. – М. : ИНФРА-М, 1994. – Т. 6. – 395 с.
39. Кант И. Религия в пределах только разума / И. Кант // Кант И. Сочинения : в 8 т. – М. : БЕК, 1994. – Т. 6. – 290 с.
40. Лунеев В. В. Курс мировой и российской криминологии : учебник : в 2 т. / В. В. Лунеев. – М. : Юрист, 2011. – Т. 1. Общая часть. – 1003 с.
41. Gerri A. Statistique comparée de l'état de l'instruction et du nombre des crimes dans les divers arrondissements des cours royales et des académies universitaires de France / A. Gerri. – Paris, 1829. – 167 p.
42. Гишинский Я. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений» / Я. Гишинский. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 520 с.
43. Тард Г. Преступник и преступление. Сравнительная преступность. Преступления толпы / Г. Тард ; [сост. и предисл. В. С. Овчинского]. – М. : ИНФРА-М, 2004. – 391 с.
44. Неклюдов Н. А. Руководство для мировых судей. Устав уголовного судопроизводства / Н. А. Неклюдов. – СПб. : Издание «Русской книжной торговли», 1872. – Том первый. – 839 с.
45. Неклюдов Н. А. Уголовно-статистические этюды: Рассуждение, написанное для получения степени магистра уголовного права. Этюд первый. Статистический опыт исследования физиологического значения различных возрастов человеческого организма по отношению к преступлению / Н. А. Неклюдов. – СПб. : Типография Н. Тиблена и комп., 1865. – 250 с.
46. Ломброзо Ч. Преступление. Новейшие успехи науки о преступнике. Анархисты / Ч. Ломброзо / сост. и предисл. В.С. Овчинского. – М. : ИНФРА-М, 2004. – 320 с.
47. Ферри Э. Уголовная социология / Э. Ферри. – М. : Изд. Мебиуса, 1908. – 430 с.
48. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда (этюды об организации высших обществ) / Э. Дюркгейм. – О., 1900. – 400 с.
49. Принс А. Преступность и репрессия / А. Принс. – М. : БЕК, 1998. – 346 с.
50. Фрейд З. Психология бессознательного / З. Фрейд. – М. : ИНФРА-М, 1990. – 530 с.

1.4. Соціально-натуралістичні основи сучасної кримінальної юстиції

«Соціально-натуралістична юриспруденція» – нове підґрунтя для порівняльного правознавства і юридичної глобалістики. *Нові можливості, що відкриваються у результаті розвитку цивілізації, ставлять перед людством нові проблеми, для вирішення яких потрібні нові засоби. Проблемою № 1 сучасної цивілізації є проблема приведення волі і свідомості людей у злагоду з тими законами Матері-Природи, на яких ґрунтується сучасне життя. Для вирішення цієї проблеми необхідно, щоб шляхом просвіти в суспільство прийшло панування нового, а саме натуралістичного, світогляду, тобто такого світогляду, який став би засобом, здатним приводити волю і свідомість людей у злагоду з природними законами сучасного суспільного життя людей. Цей світогляд може сформуватися в результаті залучення людей до вирішення доленого питання, так званого «основного питання сучасної цивілізації», яке можна сформулювати таким чином: «Чи є соціальне природним?». Поширення в людському товаристві світогляду, заснованого на визнанні соціального природним відкриє нову епоху в історії людства, порівнянну з епохою Просвітництва XVII – XVIII століть. Це сприятиме формуванню у людей нової соціальної культури – основи нового соціального порядку. Шляхом розгляду права у співвідношенні з соціальною культурою людей, заснованою на визнанні соціального природним, відкривається новий підхід до розуміння права у сучасній юриспруденції.*

У цьому контексті надзвичайно актуальною є правова ідея видатного українського вченого-юриста Володимира Михайловича Корецького, який писав: «Нова ж епоха вимагає нових правових форм, шукати їх треба у «лоні природи» нових відносин» [1, с. 528]. Викладене нижче є спробою реалізації цієї ідеї у сучасних умовах.

Від того, як люди розуміють **право** залежить як вони ним користуватимуться. Звичайно, неправильне розуміння його приводить до неправильного користування ним, і, відповідно, чим краще розуміння, тим краще користування. Якщо, наприклад, у сучасній Україні є досить ознак, які свідчать про недоліки у **правокористуванні**, то це означає, на наш погляд, що існують недоліки і у **праворозумінні**.

Очевидно, має існувати яесь **основне питання юриспруденції**, від вирішення якого залежить розуміння права взагалі.

При найближчому розгляді історії правознавства можна зробити, на наш погляд, висновок, що основне питання юриспруденції має бути сформульовано таким чином: «**Право – це творіння Природи чи Людей? А якщо того і іншого, то яка роль природи і яка роль людей у творенні права?**». Саме це питання визначає всі інші питання, які

з'являються в правознавстві: як вирішується воно, так вирішуються усі інші. Є досить підстав вважати, зокрема, що основне питання правознавства вирішувалося належним чином творцями римського права, оскільки останнє і сьогодні вражає своєю досконалістю.

Прогрес права завжди відбувався завдяки **юристам-«натуралістам»**, тобто юристам, які сповідували ідеологію природного права. До них належать, зокрема, Ульпіан, Цицерон, Гуго Гроцій, С. Пуфендорф, Дж. Локк, Г. Спенсер, Ш. Монтеск'є, Ч. Беккарія, Т. Джефферсон та інші. Саме виходячи з цього, на науково-практичній конференції «Правова система України: теорія і практика», яка відбулася 7–8 жовтня 1993 року в м. Києві, нами було запропоновано покласти початок відродженню в Україні ідеї природного права на новій методологічній основі – на основі **принципу соціального натуралізму** [2].

Подальші дослідження, що проводяться нами, підтвердили перспективність підходу, заснованого на принципі соціального натуралізму [3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 13; 14; 16; 17; 18; 21; 22; 23; 24].

Необхідність відродження в Україні ідеї природного права зумовлюється тим, що вона має властивість «виліковувати» право від хвороби, яка називається правовим волонтаризмом і виявляється, зокрема, в законодавчому свавіллі. Саме тому в історії розвитку права ідея природного права завжди використовувалася як засіб для подолання правового волонтаризму.

Для того, щоб правильно зрозуміти роль ідеї природного права у подоланні правового волонтаризму, потрібно правильно визначити що є само право.

На нашу думку, робити це слід за допомогою так званого **принципу соціального натуралізму**, чи як його ще можна назвати «**принципу соціальної природності**» або «**принципу природності соціального**». Згідно з цим принципом соціальні явища не можна розглядати за межами дії законів Матері-Природи, а, навпаки, їх потрібно розглядати як такі, що є не менш природними, ніж фізичні і біологічні, а більш природними, тому що вони є вищою формою розвитку природи (детальніше про принцип соціального натуралізму див.: [8; 12; 13; 15; 19; 20]).

Принцип соціального натуралізму впливає з **ідеї природної цілісності світу**, згідно якої все суще в світі має існувати за законами природи. Ідея природної цілісності світу дає підставу для побудови **загальної теорії універсального натуралізму**, відповідно до якої Мати-Природа є Найвищим Законодавцем для всього сущого у всі часи, у тому числі і для соціальних феноменів. Існування у цілісному світі соціуму як його частини, в свою чергу, дає підставу для побудови спеціальної **теорії соціального натуралізму**.

Тому дуалістична формула «природа і суспільство» є драматичною помилкою, оскільки створює небезпечну ілюзію, нібито суспільство знаходиться за межами природи і таким чином заперечується, що суспільство – це природа, але інша природа, ніж фізична або біологічна. Соціальний натуралізм, створюючи «нові очі», дає можливість побачити, що існують, образно кажучи, не дві «природи» – фізична і біологічна, а три «природи» – фізична, біологічна і соціальна. І ця «третя природа» (тобто соціальна) не опускається до перших двох, а, навпаки, піднімається над ними як вища від них та існує за своїми, властивими лише їй природними законами. Отже, відповідно спеціальній теорії соціального натуралізму, соціальні явища не є позаприродними, але визнання їх природними не означає «фізикалізації» чи «біологізації» соціальних явищ, як це може здатися на перший погляд.

Так зване «основне питання правознавства» може бути вирішене саме за допомогою принципу соціального натуралізму, покладеного в основу спеціальної теорії соціального натуралізму, який дозволяє повному визначити що у феномені права від Матері-Природи, а що – від волі і свідомості Людей. Згідно з цим принципом **«основне питання правознавства»** вирішується таким чином: **«Право – це закони Матері-Природи, по яких Люди повинні жити в суспільному житті, пізнаючи їх і втілюючи їх у форму законодавства»**. Ця формула знімає проблему зіставлення в правознавстві концепцій «природного права» і «позитивного права», даючи зрозуміти, що ці концепції насправді лише відображують два взаємозв'язані аспекти одного і того ж феномену – права. З принципу соціального натуралізму випливає також наступне положення: «Мати-Природа дозволяє Людині все, що відповідає її законам, а забороняє те, що суперечить їм».

Слід мати на увазі, що природа кожної речі є мінливою, вона може або розвиватися, або деградувати (тобто має місце еволюція, інволюція або інші метаморфози природи). Відповідним чином змінюються і закони природи, за якими існують речі, знаходячись в тому або іншому природному стані. Наприклад, природа людини в дитячому віці дещо інша, ніж у старості. Отже, в дитинстві людина повинна жити за одними законами природи, а в похилому віці – за дещо іншими. Іншими словами, те, що природно для дитини, може бути неприродним для людини похилого віку.

Це саме стосується і, наприклад, порівняння тварини і людини – природне для тварини може бути неприродним для людини і навпаки.

Сучасне суспільство існує за іншими природним законами, ніж первісне, тому що природа суспільства змінилася.

З принципу соціального натуралізму (або принципу соціальної природності) виходить, що існують дві форми реальності: природна, тобто, така, яка відповідає законам природи, і протиприродна, тобто, така, яка не відповідає законам природи. Зокрема, в соціальній реальності існують добрі діяння, що є природними феноменами і злочини, які є протиприродними феноменами. У біологічній реальності існують, наприклад, стан здоров'я, яке є природним явищем, і стан хвороби, яка є протиприродним явищем. Тому теорії, які «зупиняються» на точці реальності, – так звані теорії «соціального реалізму», – є непродуктивними, бо вони не розрізняють природні феномени соціальної реальності (тобто феномени, які є соціальною нормою) і протиприродні феномени соціальної реальності (тобто соціальні патології), розглядаючи їх еkleктично. Завдяки цьому вони відкривають двері для волюнтаризму і утопізму. Цим теорії «соціального реалізму» відрізняються від представлені тут теорії соціального натуралізму. Лише за допомогою принципу соціального натуралізму можна адекватно пояснювати феномени соціальної реальності. Теорії «соціального реалізму» обмежуються тим, що констатують реальність тих або інших феноменів, не розкриваючи їх природну чи протиприродну суть і не надаючи критерій для виявлення цієї суті. Зокрема, вони не дають критерій для розрізнення добра і зла, обмежуючись тим, що визнають їх реальністю.

Згідно з принципом соціального натуралізму, критерієм добра і зла є природність чи протиприродність того або іншого соціального явища. **Добро – це те, що відповідає законам природи, а зло – це те, що суперечить їм.** Добро є проявом соціономії людини, тобто стану узгодженості волі і свідомості людини із законами соціальної природи, а зло – проявом соціопатії людини, тобто стану неузгодженості волі і свідомості людини із законами соціальної природи. І те, і інше є феноменами соціальної реальності, але це різні реальності – реальність природна, тобто така, що відповідає законам соціальної природи, і реальність протиприродна, тобто така, що не відповідає законам соціальної природи. Практичне значення теорії, яка приводить до такого поділу, полягає у тому, що вона дає відповіді на питання що є соціальними патологіями і як їм протидіяти заради соціального прогресу.

Відповідно до принципу соціального натуралізму суспільство і всі суспільні явища, у тому числі й право, існують не всупереч біологічній природі людини і не для пригноблення її біологічних інстинктів, як вважав З. Фрейд, а, навпаки, вони існують завдяки біологічній природі людини і для забезпечення свободи прояву біологічних інстинктів відповідно до законів Матері-Природи.

Виходячи з принципу соціального натуралізму, право – це соціальна форма законів природи, і зокрема, природних законів суспільногожиття. А якщо це так, то право як соціальне явище має два аспекти: 1) природний зміст; 2) соціальну форму. Інакше кажучи, право насправді має бути природним за своїм змістом і соціальним по своїй формі.

За допомогою принципу соціального натуралізму можна прийти до висновку, що поняття «природне право» – слід розглядати як засіб для відображення першого аспекту права – а саме: природного змісту права; а поняття «позитивне право» – для відображення другого аспекту права – а саме: соціальної форми права. Тому, на наш погляд, правильним є не протиставляти ці два «права» між собою: «позитивне право» і «природне право», а їх між собою як два невіддільні аспекти одного і того ж соціального феномену – права. Отже, відпо-відно до принципу соціального натуралізму не існують «природне право» і «позитивне право» як два феномени, які протистоять один одному, а є один феномен – право, яке має два невіддільних один від одного аспекти: «природний» і «позитивний».

У такий спосіб можна, на наш погляд, зняти суперечку про те, що є достеменним, – «позитивне право» чи «природне право», а також вирішити інші спірні питання відносно тлумачення цих понять і суті самого права.

Згідно викладеної концепції права, ігнорування «природного аспекту» права веде до правового волюнтаризму, а ігнорування «позитивного аспекту» права – до правового беззаконня (анархії). Найдосконалішим є те право, в якому «природний аспект» (тобто природний зміст права) щонайкраще втілюється в «позитивному аспекті» (тобто, в соціальній формі права – законодавстві). Ігнорування «природного аспекту» права приводить до так званого «юридичного позитивізму». Саме «юридичний позитивізм» робить непотрібною правову культуру людини і цим самим відкриває можливості для всіляких форм зловживання законом, тобто свавілля, прикритого «фіговим листком» закону. Якщо законодавство не засноване на законах природного права, то воно може «легалізувати» будь-яке свавілля, наприклад визнавати чорне білим.

Відповідно до принципу соціального натуралізму основне питання юриспруденції може бути вирішене таким чином: у створенні права природа грає ту роль, що створює закони, які ми називаємо «законами природи», а люди грають ту роль, що надають «законам природи» соціальну форму, звану «законодавством», або «нормативно-правовими актами».

Виходячи з такого вирішення основного питання юриспруденції, право можна визначити так: **право – це заснований на законах природи, втілених у формі нормативно-правових актів, інститут забезпечення соціального порядку, сприятливого для нормального (природного) існування людей у суспільстві.** Це вирішення основного питання юриспруденції є фундаментом для побудови нової теорії юриспруденції – **теорії соціально-натуралістичної юриспруденції.**

На принципі соціального натуралізму слід засновувати і доктрину прав людини. Які ж існують природні підстави прав людини?

Тут потрібно мати на увазі наступне. Сьогодні, при зростанні міри свободи людини особливу небезпеку для людства представляє криза соціальної культури людей, яка включає політичну, економічну, правову і моральну культуру. Одним з наслідків цієї кризи є поширення в суспільстві сваволі і ілюзій, що виявляються, зокрема, у вигляді зловживань правами, законодавством, демократією, свободою тощо. Вже зараз можна спостерігати такий феномен як **зловживання правами людини.**

Сваволя та ілюзії, що виявляються у вигляді зловживання правами людини, представляють реальну загрозу для сучасної демократії. Цим зловживанням сприяють, зокрема, неправильні (застарілі) уявлення про суть прав людини. Еволюція наших уявлень про суть прав людини – це закономірність, яка актуалізується для нас як виклик нового часу. Відповіддю на цей виклик повинен стати пошук нової, досконалішої доктрини, яка виключала б тлумачення прав людини з позиції свавілля та ілюзій.

Саме як зловживання правами людини слід визнати, наприклад, активність осіб з так званою нетрадиційною сексуальною орієнтацією у вимозі легалізації одностатевих під вивіскою боротьби за права людини. Те ж саме можна сказати про феміністок, що тлумачать права людини у вигляді «зрівнялівки» жінок і чоловіків. Це відно-ситься і до тих підприємців, які експлуатацію найнятих робітників виправдовують правом людини на свободу підприємництва. А хіба не зловживанням правами людини на свободу слова є поширення журналістом отриманої ним з використанням наданого йому суспільством статусу інформації в корисливих цілях?

Для того, щоб знайти критерій, що дозволяє розрізнити права людини і псевдоправа людини, потрібно вирішити так зване «основне питання» доктрини прав людини. Очевидно, що яке суспільство на сучасному світі озброїться найбільш передовою соціальною доктриною, у тому числі і доктриною прав людини, то й буде найбільш прогресивним, а значить найбільш конкурентноспроможним.

Для постановки «основного питання» доктрини прав людини і його вирішення пропонується застосувати так званий принцип соціального натуралізму, який полягає в наступній формулі: «Соціальні феномени так само природні, як і фізичні і біологічні, – вони породжуються Матір'ю-Природою та існують за її законами». Виходячи з принципу соціального натуралізму, «основне питання» доктрини прав людини слід формулювати таким чином: «Права людини – це витвір Матері-Природи чи волі й свідомості Людей, чи і того й іншого?». Це питання слід вирішувати з допомогою принципу соціального натуралізму.

Цей принцип дозволяє отримати наступну відповідь на «основне питання» доктрини прав людини: «Права людини – це свобода людини, що захищається в суспільстві шляхом закріплення в законодавстві, яке втілює в собі закони Матері-Природи». Іншими словами, виходячи з принципу соціального натуралізму, **права людини – це визначена законами природи, які мають втілюватися в чинному законодавстві, свобода людини, тобто можливість жити у злагоді з Матір'ю-Природою.** Це визначення поняття прав людини є основою **соціально-натуралістичної доктрини прав людини.**

Виходячи з принципу соціального натуралізму, критерій для розрізнення прав людини і псевдоправ людини можна визначити як «природність-протиприродність»: права людини – це права, відповідні законам Матері-Природи, а «права» людини, не відповідні цим законам, є псевдоправами. За цим критерієм і слід визначати засновані на сваволі та ілюзіях уявлення про права людини, такі, що виявляються у вигляді різних зловживань. І вимога легалізації одностатевих шлюбів, і «зрівнялівка» чоловіків і жінок, і експлуатація підприємцем найнятих робітників, і поширення журналістом в корисливих цілях інформації, отриманої з використанням свого статусу, – все це слід визначати як зловживання правами людини за тим критерієм, що така поведінка є протиприродною, тобто суперечить законам Матері-Природи. Критерій «природності-протиприродності» слід застосовувати у всіх випадках при визначенні прав людини.

Одним з фундаментальних прав людини є право на справедливість, що впливає з наступного закону соціальної природи: «Кожна людина отримує в суспільстві за участь в його житті те, що має належати йому за природними законами цього суспільства». Посяганням на це право людини є, зокрема, корупція, яка, будучи проявом сваволі та ілюзій, полягає в порушенні вказаного закону соціальної природи. Так само посяганням на це право людини є соціальна політика, що не розрізняє людей «хороших» і людей «поганих», тобто людей, що живуть у злагоді із законами соціальної природи, і тих, що живуть не у

злагоді з цими законами. До речі, ще давньогрецький філософ Антісфен стверджував, що держави гинуть тоді, коли перестають розрізняти людей хороших і людей поганих. Така соціальна політика протиприродна і тому згубна. Застереження Антісфена актуально і сьогодні. На підставі сформульованого Антісфеном симптому можна ставити діагноз суспільству і висловлювати прогноз для нього: якщо в суспільстві «погані люди», тобто люди, воля і свідомість яких не узгоджується з природними законами суспільного життя, опиняються в кращому становищі, ніж «хороші люди», тобто люди, що живуть за цими законами, то таке суспільство хворе і прогноз для нього несприятливий за відсутності належного лікування.

Так слід вирішувати проблему: Чи «є нормою поділ народу на «еліту» і «масу»?». З позиції соціального натуралізму такий поділ є нормою соціального життя, якщо він відбувається за законами соціальної природи, тобто за критерієм соціальної (політичної, економічної, правової, моральної) культури людей. Люди звищою соціальною культурою утворюють «еліту» народу, природна роль якої полягає в тому, щоб «тягнути» за собою решту народу по шляху соціального прогресу, а інша частина народу утворює «масу», природна роль якої полягає в тому, щоб «тягнутися» за «елітою». І в цьому немає перешкоди реалізації прав людини. Навпаки, це сприяє їх реалізації. Те ж саме можна сказати про поділ людей на багатих і бідних, якщо цей поділ відбувається природним чином, тобто не як результат прояву сваволі та ілюзій людей, а за природними законами економіки, зокрема за законом економічної конкуренції. Протиприродним, а значить таким, що порушує права людини, слід визнати поділ людей на багатих і бідних експлуатації людини людиною, бо це суперечить природним законам економіки. Нормальною економікою є та, в якій експлуатація людини людиною витісняється розвиненою економічною конкуренцією в умовах вільного ринку, – це радикальний засіб проти експлуатації (а не революція, як передбачав К. Маркс).

Представлена таким чином доктрина прав людини, заснована на принципі соціального натуралізму, дозволяє адекватно відповідати на виклики нового часу, зокрема на такі актуальні питання як «соціальна диференціація людей і права людини», «конкуренція між людьми і права людини», «статеві диференціації людей і права людини» тощо. Чи є перешкодою для реалізації прав людини поділ людей на «еліту» і «масу», на конкурентноздатних і неконкурентноздатних, на чоловіків і жінок? На ці і подібні їм питання з позиції сформульованої тут доктрини прав людини слід відповісти наступним чином: все, що узгоджується із законами соціальної природи, не може бути перешкодою до

реалізації прав людини, а все, що не узгоджується з ними – є такою перешкодою. Більше того, слід визнати такою, що перешкоджає реалізації прав людини соціальну «зрівнялівку» людей, тобто штучне стирання різниці між «елітою» і «масою», конкурентноздатними і неконкурентноздатними людьми, чоловіками і жінками, бо це «псевдорівність», що суперечить законам соціальної природи.

Відповідно до принципу соціального натуралізму природна рівність – на відміну від протиприродної «псевдорівності» – полягає в адекватному відношенні до «еліти», як до «еліти», а не як до «маси», до «маси», як до «маси», а не як до «еліти», до конкурентноздатних, як до конкурентноздатних, до неконкурентноздатних, як до неконкурентноздатних, до чоловіків, як до чоловіків, а не як до жінок, до жінок, як до жінок, а не як до чоловіків. «Адекватність відношення» означає, що, наприклад, рівність чоловіка і жінки полягає в тому, що чоловіки не перестають бути чоловіками, а жінки – жінками. Тому природна рівність (на відміну від псевдорівності) визначається наступною формулою: **«рівність через адекватність»**, іншими словами адекватне відношення до різних людей і є прояв «принципу природної рівності». Однакове відношення до різних людей – це псевдорівність, тобто соціальна «зрівнялівка», яка відкриває можливість зловживання правами людини.

Відмічена доктрина, засновуючись на **критерії природності**, вбєрігає від волюнтаризму і утопізму у підході до прав людини, у тому числі й від проголошення таких «прав людини», які насправді є проти-природними. Зокрема, вона дає однозначну відповідь на питання чи належить до прав людини таке «право» як «право людини» на одностатевий шлюб або «право людини» на вживання наркотиків: це проти-природні «права людини», тобто це – псевдоправа.

З принципу соціального натуралізму також виходить, що права людини можна забезпечити за допомогою формули, яка виражається так: «Соціальна культура громадян плюс законодавство»; або так: «З культурою – в голові і з законом – в руках!», **розуміючи культуру як міру узгодженості волі і свідомості людей із законами природи**. Спроби забезпечити права людини іншим чином є проявами волюнтаризму і утопізму.

Згідно з принципом соціального натуралізму, визначальним чинником у забезпеченні стану з правами людини в сучасній Європі є соціальна культура громадян європейських країн, а не само по собі законодавство про права людини. Це законодавство є лише інструментом в руках людей, які використовують його відповідно до своєї соціальної культури. Тому надія на те, що права людини можна забезпечити лише вдосконаленням законодавства про права людини є примарною, – це

одна з правових ілюзій. Без розвитку соціальної культури громадян маніпуляціями із законодавством забезпечити права людини неможливо.

Як вирішується «основне питання юриспруденції», у такий самий спосіб має вирішуватися «основне питання» в кожній галузі правознавства: зокрема, в кримінальному правознавстві, цивільному правознавстві, адміністративному правознавстві, міжнародному правознавстві.

Наприклад, **«основне питання цивільного правознавства»** можна сформулювати так: «Цивільне право – це творіння Матері-Природи чи Людей, чи того й іншого?». Згідно з принципом соціального натуралізму відповідь має бути наступною: **«Цивільне право – це певні закони Матері-Природи, що втілюються Людьми у форму цивільного законодавства, яке має застосовуватися для впорядкування приватної сфери суспільного життя за допомогою волевиявлення громадян»**. Звідси, **цивільне правопорушення – це прояв сваволі, який полягає у порушенні природних законів суспільного життя людей, втілених Людьми у форму цивільного законодавства**.

«Основне питання кримінального правознавства» можна сформулювати так само: «Кримінальне право – це творіння Матері-Природи чи Людей, чи того й іншого?». Виходячи з принципу соціального натуралізму, відповідь має бути такою: **«Кримінальне право – це певні закони Матері-Природи, яким Люди мають надати форму кримінального законодавства для впорядкування публічної сфери суспільного життя за допомогою влади»**. Звідси, **кримінальне правопорушення – це прояв сваволі, що полягає в порушенні природних (тобто даних Матір'ю-Природою) законів суспільного життя людей, яким Люди надали форму кримінального законодавства**.

Соціальна природа змушує людей приймати такі законодавчі акти, які краще або гірше відображають закони соціальної природи, у тому числі закони природного права. Зокрема, діяння має визнаватися у кримінальному законодавстві злочином лише якщо воно порушує закони соціальної природи, тобто є протиприродним. Свавільне позбавлення життя іншої людини визнається злочином тому, що це діяння є протиприродним, тобто таким що порушує природні закони суспільного життя людей. Свавільне заволодіння чужим майном (крадіжка) визнається злочином тому, що це діяння є протиприродним. Так само слід сказати про згвалтування, ухилення від сплати податків, отримання хабара тощо.

Будь-яке діяння, яке визнається у кримінальному законодавстві злочином, повинне відповідати цьому критерію. Якщо воно не відповідає йому, то це означає, що законодавець помилився, визнавши його злочином.

Це саме правило стосується будь-якої іншої законодавчої норми, що визначає цивільне правопорушення, адміністративне правопорушення і тому подібне. Будь-яка законодавча норма повинна ґрунтуватися на природній основі – законах соціальної природи: чи це норма цивільного законодавства, чи це норма кримінального законодавства, чи це норма конституційного законодавства, або будь-яка інша норма. Для забезпечення принципу природності юриспруденції потрібна адекватна теорія. На нашу думку, саме такою є **теорія «соціально-натуралістичної юриспруденції»**, заснована на ідеї соціального натуралізму.

З визначення правопорушення як прояву людської сваволі, відкривається перспектива визначення того, що радикальним **засобом протидії свавілля є культура людей, і, зокрема, соціальна культура людей**. А це означає, що стає можливим по-новому визначити роль соціальної культури людей в протидії правопорушенням і в забезпеченні соціального порядку. Зокрема, нами здійснюється розробка **культурно-правової концепції забезпечення соціального порядку, згідно якої цей порядок слід забезпечувати відповідно до формули: «культура + законодавство»**.

Запропоноване вище вирішення основного питання юриспруденції, зумовлює, на нашу думку, підвищення ролі правової доктрини в юриспруденції. Лише за допомогою правової доктрини можна забезпечити належним чином «природний аспект» права, тому що вона є знаряддям пізнання природних законів суспільного життя, на яких законодавець повинен ґрунтувати законодавчі акти. У зв'язку з цим підвищується також роль доктринального тлумачення в праві, оскільки лише з його допомогою той, хто застосовує законодавство, може і повинен виявляти «природний» зміст, на якому право ґрунтується. Завдяки цьому правознавство може стати справжньою наукою, а не апологією правового волюнтаризму законодавця або, навпаки, критикою законодавця з позиції правового волюнтаризму правознавців.

Без з'ясування «природного аспекту» права не може обійтися не лише законодавець, але і судова практика, особливо конституційне судочинство при вирішенні питання про відповідність того або іншого законодавчого акту Конституції. Тому що неможливо встановити конституційність або неконституційність законодавчого акту без з'ясування його відповідності або невідповідності законам природного права. При найближчому розгляді виявляється також, що не може обійтися без звернення до законів природного права і Європейський Суд з прав людини, як і будь-який міжнародний суд.

Сучасна криза права в Україні, про що свідчить відомий стан правопорядку, є проявом кризи соціальної (в т.ч. і правової) культури громадян.

А це є наслідком того, зокрема, що українська юридична наука перебуває у стані, який робить її нездатною сприяти формуванню правової культури у суспільстві. Вийти з цього стану вона зможе тоді, коли почне займатися, як до того і закликав Гуго Гроцій, а пізніше і Еміль Дюркгейм, дослідженням «природного аспекту» права, а не обмежуватиметься лише вивченням текстів законодавчих актів, як однієї із складових «позитивного аспекту» права. І тут слід зазначити, що правова практика, оскільки вона так само є проявом волі людей, як і законодавство, має бути віднесена (як і законодавство) до «позитивного аспекту» права.

Тому вивчення правової практики, як і вивчення текстів законодавчих актів не створює юридичну науку, якщо воно не пов'язане з дослідженням «природного аспекту» права, а саме: природних законів життя людей в суспільстві.

Отже, виходячи з викладеної вище «природно-позитивної» форми вирішення основного питання правознавства, юридична наука має бути «природно-позитивною». Тому можна говорити, що таким чином за допомогою теорії соціального натуралізму презентується нова юриспруденція – «соціально-натуралістична юриспруденція», тобто юриспруденція, заснована на принципі соціального натуралізму.

Принцип соціального натуралізму у порівняльному правознавстві

Одним із найважливіших засобів забезпечення прогресу юриспруденції є так зване «**порівняльне правознавство**». Порівняльне правознавство – це термін, що позначає порівняльні дослідження в правознавстві, методом проведення яких є порівняння правових феноменів різних країн або різних часів. На нашу думку, той феномен, який ми називаємо сьогодні «порівняльне правознавство» або «юридична компаративістика» – це **спеціальна процедура (процес) правознавства (тобто пізнання в науці про право), що ґрунтується на методі порівняння правових явищ, тобто що виявляється у вигляді порівняння правових явищ**. Видатний внесок у розвиток порівняльного правознавства як засобу наукового забезпечення процесу глобалізації юриспруденції вніс, зокрема, Гуго Гроцій своєю фундаментальною працею «Про право війни і миру». При найближчому розгляді виявляється, що це удалося йому, на нашу думку, завдяки тому, що він порівнював правові феномени різних країн і часів, ґрунтуючись на ідеї природності права. Це дає підстави вважати, що подальший розвиток порівняльного правознавства може мати місце за умови, що воно буде засновано на принципі соціального натуралізму, який є сучасною формою розвитку ідеї природного права.

Виходячи з принципу соціального натуралізму, **«основне питання порівняльного правознавства»** може бути сформульоване таким чином: «Критерій для порівняння правових явищ слід шукати в законах природи чи виводити з волі і свідомості людей?». Інакше кажучи: «Що слід вибрати критерієм для порівняння правових феноменів: їх відповідність законам природи чи їх відповідність волі і свідомості людей?». Залежно від того, як вирішується це основне питання в порівняльному правознавстві, так вирішуються і всі інші питання.

Для правильного розуміння суті порівняльного правознавства слід виходити з належної **концепції порівняння як методу наукового пізнання, що виводиться із загальної теорії універсального натуралізму і, відповідно, із спеціальної теорії соціального натуралізму.** На нашу думку, порівнюючи різні, тобто такі, що відрізняються своєю природою, речі між собою, ми пізнаємо, власне кажучи, відмінність прояву в порівнюваних речах одного і того ж, а саме законів природи, відповідно до яких ці речі мають існувати. Міра узгодженості кожної з порівнюваних речей з цими законами природи і є тим критерієм для порівняння, який додає сенс порівнянню.

Порівняння різних феноменів без зіставлення кожного з них окремо із спільним для них «знаменником», яким є закони їх природи, приречено на помилкові висновки. Вірні ж висновки можливі лише при зіставленні з вказаним «знаменником». Таким чином слід розрізняти **вірне і помилкове порівняння.**

Тому, виходячи з принципу соціального натуралізму, можна сформулювати **правило порівняння** для соціальних феноменів: **«Порівнювати різні соціальні феномени між собою – це означає порівнювати їх за критерієм якою мірою існування кожного з них відповідає законам соціальної природи».** Порівняння без звернення до цього критерію – це все одно, що, порівнюючи, наприклад, рибу і птаха, прийти до висновку про те, що риба – це «неправильний» птах, а птах – це «неправильна» риба, і тому рибу потрібно виправляти шляхом прироблення їй крил і лап, а птаха – шляхом прироблення йому зябер. Такий же висновок можна отримати і при порівнянні без вказаного критерію чоловіка і жінки, і тому подібне.

Відповідно до принципу соціального натуралізму порівняння в пізнанні соціальних феноменів, у тому числі правових, може бути достеменним – якщо це так зване **«природне» порівняння**, тобто порівняння із застосуванням критерію якою мірою існування порівнюваних соціальних феноменів відповідає законам соціальної природи, або помилковим – якщо це так зване **«позитивне» порівняння**, тобто порівняння без вживання вказаного критерію.

Порівняльне правознавство не може бути дійсно науковим, а значить і вірним, якщо дослідник не використовує для порівняння правових феноменів правильно вибраній критерій. **Само по собі порівняння в порівняльному правознавстві – це, на нашу думку, виявлення того, якою мірою кожне з порівнюваних правових явищ узгоджується з природними законами суспільного життя людей, зокрема із законами природного права.** Іншими словами, порівнювати правові явища можна лише за критерієм міри узгодженості кожного з них з цими законами. Лише таке порівняння має сенс. Порівняння за іншими критеріями сенсу не має. Наприклад, встановлення при порівнянні законодавства Данії і законодавства України того факту, що перше легалізувало одностатеві шлюби, а друге – ні, не має сенсу. Це так зване **«позитивне» порівняння.** Сенсу набуває так зване **«природне» порівняння,** яке виявляє, що законодавство України, не легалізувавши одностатеві шлюби, узгоджується із законами природного права, а законодавство Данії, легалізувавши одностатеві шлюби, не узгоджується із законами природного права.

Викладене дозволяє вважати, що принцип соціального натуралізму може і повинен стати методологічним принципом порівняльного правознавства, що забезпечує прогрес юриспруденції.

Принцип соціального натуралізму у юридичній глобалістиці

З кожним днем стає очевиднішим той факт, що глобалізація сучасного життя людей є закономірним процесом. Юриспруденція, як і будь-який інший атрибут суспільства, не може знаходитися поза цим процесом. Для того, щоб людство могло адекватно реагувати на процес глобалізації потрібно пізнати закономірності, властиві глобалізації. Наука про закономірності глобалізації юриспруденції, якими слід керуватися людям в соціальній практиці, називається **юридична глобалістика.**

Сам по собі феномен глобалізації юриспруденції породжує для людства, у тому числі для України, нові проблеми, вирішення яких вимагає нового методологічного інструментарію. Іншими словами, ставлячи перед юридичною наукою нові проблеми, пов'язані з глобалізацією юриспруденції, життя вимагає від дослідників нових ідей, за допомогою яких ці проблеми можна було б вирішити. І тут доречно пригадати досить проникливе спостереження Генріха Гейне, який відзначав, що «кожна епоха, отримуючи нові ідеї, отримує нові очі». Сучасна епоха у розвитку юриспруденції породжує насущну потребу в «нових очах», які дозволили б відкрити нам невідомі ще явища і закономірності «світу» юриспруденції, дали б можливість глибше

проникнути в таємниці її природи. Пізнання природи сучасної юриспруденції потрібне, зокрема, для вирішення тих проблем, які виникають у зв'язку з глобалізацією юриспруденції, у тому числі глобалізаційних проблем, властивих для української юриспруденції.

Очевидно, юридична глобалістика, як і будь-яка інша сфера науки, має починатися з вирішення так званого «основного питання». Від вирішення «основного питання юридичної глобалістики» залежить як вирішуватимуться усі інші питання цієї науки. Уявляється, що **«основне питання юридичної глобалістики»** може бути сформульоване таким чином: «Глобалізація юриспруденції – це природне явище чи витвір волі та свідомості людей, чи те й інше?». Згідно з принципом соціального натуралізму, відповідь на це питання має бути такою: «Глобалізація юриспруденції – це явище соціальної природи, що полягає в прояві волі і свідомості людей, які повинні діяти згідно з природними законами, даними соціальною природою для цього явища».

Виходячи з цього, для адекватного реагування на виклики, пов'язані з глобалізацією юриспруденції в правознавстві мають проводитися дослідження, направлені на пізнання тих законів соціальної природи, за якими ця глобалізація існує. А **методологічним принципом таких досліджень повинен стати, на нашу думку, принцип соціального натуралізму, що втілюється у теорії «соціально-натуралістичної юриспруденції»**.

Згідно з принципом соціального натуралізму соціальний прогрес відбувається шляхом так званої «натуралізації» соціальних феноменів, у тому числі юриспруденції. Ця натуралізація полягає в тому, що всі соціальні феномени (будучи витворами волі і свідомості людей) все більше і більше повинні узгоджуватися людьми із законами соціальної природи. Це – закон соціального прогресу, який впливає з принципу соціального натуралізму. Глобалізація юриспруденції як прояв прогресу теж має ґрунтуватися на натуралізації – «юридичній натуралізації». Звідси впливає, що завданням юридичної глобалістики є сприяти впровадженню у соціальну практику формули **«глобалізація юриспруденції має відбуватися шляхом її натуралізації, тобто узгодження національних юриспруденцій з природними законами суспільного життя людей»**.

У розвиток концепції «юридичної натуралізації» слід зазначити, що глобалізація юриспруденції ставить перед національними юриспруденціями (у тому числі перед юриспруденцією України) вимогу слідувати наступній формулі «натуралізації»: **«незаконним може визнаватися лише те, що є протиприродним, тобто те, що суперечить законам соціальної природи»**. Ця формула виводиться завдяки

принципу соціального натуралізму. Ігнорування її веде до поширення у суспільстві правового свавілля і правових ілюзій, які виявляються у фактах зловживання правом і в самоізоляції національної юриспруденції в світовому просторі всупереч природному процесу глобалізації.

Важливою проблемою юридичної глобалістики є визначення закономірності і відповідних їй тенденцій розвитку національної юриспруденції в умовах глобалізації. Глобалізація не повинна розумітися як добровільна або примусова рецепція національною юриспруденцією правил чужого законодавства або імплементація міжнародно-правових актів. **Глобалізація юриспруденції – це такий розвиток національних юриспруденцій, який полягає у наближенні їх до «спільного знаменника», властивого всім націям, який може визначатися лише за допомогою принципу соціального натуралізму. Згідно з цим принципом таким глобалізуючим «спільним знаменником» для усіх національних юриспруденцій є природні закони суспільного життя людей, які мають пізнаватися людьми і втілюватися ними у вигляді національного законодавства.**

Очевидно, правильним було б стверджувати, що процес глобалізації юриспруденції почався з моменту появи самої юриспруденції. Особливо очевидним цей процес став під час бурхливого поширення ідеології римського права у світі. І тут слід підкреслити, що в основі ідеології римського права знаходилася розроблена ще давніми греками ідея природного права. Очевидно, саме завдяки ідеології природного права римське право, що втілювало її в собі, і змогло стати основою для розвитку глобалізації юриспруденції. Цей факт дає підставу стверджувати, що принцип соціального натуралізму, будучи новою формою розвитку ідеології природного права, може і повинен стати фундаментом для сучасного розвитку процесу глобалізації юриспруденції.

Принцип соціального натуралізму – це «ключ», який, будучи покладений в основу теорії «натуралістичної юриспруденції», дає можливість по-новому вирішувати й інші проблеми, які з'являються в юридичній науці заради її прогресу.

Принцип соціального натуралізму, будучи фундаментом для побудови теорії «натуралістичної юриспруденції», може стати методологічним принципом порівняльного правознавства і юридичної глобалістики.

Отже, прогрес юриспруденції може і повинна забезпечувати заснована на принципі соціального натуралізму методологія, яка сприяє формуванню так званої «соціально-натуралістичної юриспруденції».

Список використаних джерел

1. Корецкий В. М. Проект Иржи Подебрада об организации мира и современность // Антологія української юридичної думки. В 10 т. / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; За заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : Юридична книга, 2004. – Том 8: Міжнародне право. – 568 с.

2. Костенко О. М. Принцип натуралізму в юридичній науці і кримінології // Правова система України: теорія і практика. Тези доповідей і наукових повідомлень науково-практичної конференції. (Київ, 7–8 жовтня 1993 р.). – Київ, 1993. – С. 390–392.

3. Костенко О. М. Трикутник долі // Віче. – 1993. – № 6. – С. 91–99.

4. Костенко О. М. Принципи «універсальної конституції» природи // Трибуна. – 1993. – № 8–9. – С. 15–16.

5. Костенко О. М. Справедливість кримінального закону як передумова ефективності його застосування // Законодавство: проблеми ефективності. – К. : Наукова думка, 1995. – С. 146–162.

6. Костенко О. М. Концепція природного права і законодавство // Правова держава. – 1996. – Вип. 7. – С. 77–84.

7. Костенко А. Н. Наказание в системе средств борьбы с преступностью // Уголовное наказание. – Киев-Донецк, 1997. – С. 76–101.

8. Костенко О. Зашморг на злочинність // Віче. – 1997. – № 7. – С. 118–125.

9. Костенко О. М. Конституція і правова культура громадян: що головніше? // Державно-правова реформа в Україні. Матеріали науково-практичної конференції. Листопад 1997 року. – К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 1997. – С. 64–66.

10. Костенко О. М. Культура і закон // Правова держава. – 1998. – Вип. 9. – С. 130–136.

11. Костенко О. М. Розвиток кримінального права в незалежній Україні // Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи: Монографія / НАН України; Ін-т держави і права / За ред. Ю. С. Шемшученка. – К., 2001. – 656 с. – С. 562–576.

12. Костенко О. М. Принцип соціального натуралізму в правознавстві // Часопис Київського університету права. – № 1. – 2001. – С. 19–21.

13. Костенко О. М. Основне питання правознавства: пошуки сучасного рішення // Ерліхівський збірник. Юрид. фак. Чернівецького нац. ун-ту ім. Ю. Федьковича. Випуск 3. – Чернівці, 2002. – С. 5–10.

14. Костенко О. М. Європейська юридична освіта (концептуальний підхід) // Часопис Київського університету права. – № 1. – 2003. – С. 75–79.

15. Костенко О. М. Основне питання правознавства з позиції соціального натуралізму // Проблеми філософії права. – Т. 1. – 2003. – С. 72–79.

16. Костенко О. Природні і людські фактори у праві (Дослідження з позиції соціального натуралізму) // Вісник Національної академії наук України. – 2005. – № 8. – С. 25–35.

17. Костенко О. Соціальний натуралізм – світогляд майбутнього // Вісник Національної академії наук. – 2006. – № 10. – С. 33–39.

18. Костенко О. М. Універсальний натуралізм – підґрунтя наукової культури нового типу // Вісник Національної академії наук України. – 2007. – № 10. – С. 37–43.

19. Костенко О. М. Культура і закон – у протидії злу. – К. : Атіка. – 2008. – 352 с.

20. Костенко О. М. Проблема № 1 сучасної цивілізації (в українському контексті). – Черкаси. – 2008. – 152 с.

21. Костенко О. Що є право? Про основи «натуралістичної» юриспруденції у світлі соціального натуралізму // Право України. – 2010. – № 4. – С. 83–92.

22. Костенко О. М. Юридична наука, освіта і правове виховання у механізмі забезпечення правопорядку (в контексті соціально-натуралістичної юриспруденції) // Держава і право у світлі сучасної юридичної науки. Збірник наукових праць на пошану академіка Ю. С. Шемшученка. – К. : Юридична література, 2010. – С. 388–400.

23. Костенко О. М. Злочин і відповідальність за нього у світлі соціального натуралізму (щодо соціально-натуралістичної доктрини кримінального правознавства) // Право України. – 2010. – № 9. – С. 31–40.

24. Kostenko A. N. Social naturalism as a methodological principle of comparative law and legal globalistics (theory of «naturalistic jurisprudence») // Foundations of comparative law. Methods and typologies. Edited by W. E. Batler. – Wildy, Simmonds and Hill Publishing. – London. – 2011. – P. 234–254.

1.5. Актуальні проблеми об'єкта кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища

Проблема об'єкта складів злочинів проти навколишнього природного середовища – одна з основних у науці кримінального права. Від її вирішення залежить визначення суті злочинів, що посягають на навколишнє природне середовище, їх правильна кваліфікація і відмежування від суміжних суспільно-небезпечних діянь. Із вирішенням цієї проблеми нерозривно пов'язано питання побудови та вдосконалення системи злочинів проти навколишнього природного середовища. Ця тема протягом значного відрізка часу не привертала особливої уваги вчених. Значно активізувалися дослідження проблем відповідальності за злочини проти навколишнього природного середовища і їх родового об'єкта в 60-ті та подальші роки ХХ ст. [1, с. 111–112; 2, с. 96; 3, с. 19–63; 4, с. 61–70]. Для правильного вирішення досліджуваного питання необхідно: 1) мати науково обгрунтовані теоретичні передумови дослідження суспільних відносин, які стають за певних обставин об'єктом злочину за кримінально-правовою доктриною; 2) вивчити існуючі точки зору щодо об'єкта досліджуваних діянь; 3) визначитись із структурою та змістом складових, що є об'єктом цих злочинів; 4) запропонувати визначення об'єкта досліджуваних діянь.

Кримінально-правовою доктриною, як правило, визнається те, що об'єктом злочину є суспільні відносини, на які посягає те чи інше злочинне діяння. У такому сенсі об'єкт є істотним елементом (ознакою) складу злочину і значною мірою визначає небезпеку асоціальної поведінки особи, вказує на її соціальну суть – суспільну небезпеку. Об'єкт злочину як суспільні відносини, на які посягає злочинне діяння, був і залишається основним критерієм класифікації при побудові системи Особливої частини кримінальних кодексів на теренах колишнього СРСР [5, с. 312; 6, с. 46].

В історичному плані слід зазначити, що досліджувана проблема не була обгрунтована у Керівних началах з кримінального права РРФСР (1919 р.). Так, у статтях 5 і 6 зазначалося, що злочин є «... порушенням порядку суспільних відносин, який охороняється кримінальним правом». Теоретичне обгрунтування це положення вперше отримало в підручнику А. А. Піонтковського (1925 р.) [7, с. 129–130], а також в деяких інших джерелах [8, с. 165]. Зазначений вище правовий припис та його обгрунтування як за формою, так і за суттю не сприяли вирішенню проблеми, оскільки не було зрозуміло, хто визначає порядок відносин і які відносини чи (стосунки) самі створюються в процесі життєдіяльності людей і чи є вони фундаментом порядку. Тому стає незрозумілою

позиція науковців, які намагаються на основі положень, що суперечать законам формальної логіки, обґрунтувати свої погляди на об'єкт злочину, в тому числі і на об'єкт злочину проти навколишнього природного середовища. С. Б. Гавриш, бажаючи бути досить переконливим у своїх поглядах на об'єкт злочину, звертається до доробку С. В. Познишева. Він зазначав, що С. В. Познишев у своєму підручнику (1923 р.) не наважився визнати незрозумілу для нього конструкцію «суспільні відносини» об'єктом злочину і визначав її як «конкретні відносини, речі і стани осіб або речей, що охороняються законом під страхом покарання» [9, с. 19]. Щодо поглядів С. В. Познишева на об'єкт злочину, то слід зазначити, що на них позначився вплив зазначеного вище припису Керівних начал, який потрібно було обґрунтувати. Таке завдання привело цікавого й оригінального у своїх поглядах вченого до певного ототожнення суспільних відносин, предметів, станів осіб, «правового блага» тощо [8, с. 53]. Зазначена позиція цілком зрозуміла, оскільки проблема відносин як об'єкта злочину на той час була новою в дослідженні, а будь-яке дослідження стає лише досконалішим із часом, пройшовши значний період апробації. Зважаючи на вищезазначене, недостатньо обґрунтованим є твердження С. Б. Гавриша про те, що С. В. Познишев захищав себе таким чином від можливих закидів ортодоксів і з цією метою називав об'єктом злочину Лістовське «правове благо», хоча мав на увазі «правоохоронюваний інтерес», «життя, здоров'я, честь, свободу, майно та багато іншого» [3, с. 19–20]. У цих дослідженнях С. В. Познишев робить спробу обґрунтувати об'єкт злочину суспільними відносинами. Слід зазначити, що в той час суттєвий вплив на теоретичні проблеми кримінального права мала цивільно-правова доктрина, яка наштовхувала фахівців на обґрунтування регулювання відносин, а не на їх охорону, що було помилковим в розумінні об'єкта злочину [9, с. 32]. Цілком зрозумілим є те, що з часом вчені зайняли більш стійку, і відповідно, більш обґрунтовану позицію щодо об'єкта злочину як суспільних відносин [9, с. 32; 10, с. 95].

Варто погодитися з думкою С. Б. Гавриша про те, що законодавець не користувався в статтях 1 і 7 КК України 1960 р. терміном «суспільні відносини» [3, с. 20], що також притаманне чинному КК України. Це не означає, що про суспільні відносини не йдеться, адже кваліфікація діяння відбувається згідно з положеннями Загальної та Особливої частини КК України. Людина (індивід), знаходячись у суспільстві, включається в єдину систему соціальної організації, засвоює протягом свого життя соціальні та культурні цінності того суспільства, до якого вона належить. Враховуючи те, що соціальні чинники, передусім суспільні відносини, мають інтегративні функції, властивості соціалізації, соціального контролю тощо, то зрозуміло, що індивід, який діє всупереч

соціально корисним впорядкованим відносинам, завдає так чи інакше цим суспільним відносинам шкоду. Це не має нічого спільного зі спробою ідеологічного обґрунтування класової боротьби [11, с. 323; 3, с. 20], адже існування суспільних відносин як об'єкта злочину є дійсно науково-обґрунтованим. Це означає, що будь-яку реальність потрібно використовувати лише з наукових позицій і в інтересах досягнення істини та справедливості. Тому цілком вірною є позиція в юридичній літературі, що шкода суспільству заподіюється через суспільні відносини, та є його основою. Крім того, певним переоціненням заслуги К. Маркса та Ф. Енгельса є думка С. Б. Гавриша про те, що вони дали витоки для об'єкта злочину як суспільним відносинам, розглядаючи суспільні відносини стосовно політичної економії (передусім щодо товарного виробництва) [3, с. 20], оскільки вони не торкалися проблеми об'єкта злочину. Але їх висловлювання про те, що анатомію цивільного суспільства варто шукати в економіці [11, с. 497], є цілком слушним і аргументованим, оскільки все суще має певні потреби, як прояви необхідності певних благ, бажання володіти ними. Потреби завжди усвідомлюються людиною, спільнотами, їм надається конкретне сенсове забарвлення, пов'язане зі своєрідністю інтересів даної людини, її фізичними і психологічними особливостями та смаками. Тому все, що задовольняє наші потреби, – це блага.

Все аргументоване вище та інше в дисертаційному дослідженні свідчить про те, що можливість користуватися природними ресурсами або впливати на процеси, є реальною, коли людина вступає з іншими суб'єктами в певні суспільні відносини. Тому цілком вірним є те, що всі можливі взаємодії, стосунки (відносини) людей, в тому числі у кримінальному праві, мають одну й ту ж основу. В цьому ж сенсі імпонує позиція С. Б. Гавриша, якої він дотримується при обґрунтуванні теоретичних передумов дослідження об'єкта. Вчений звернув увагу на те, що Дарвін у своєму «Походженні видів» об'єднав принципи, що обумовлюють еволюцію у сфері біології, а марксизм за допомогою теорії суспільних відносин описав основні закони, які діють в суспільстві [3, с. 20]. Проте ніяк не можна погодитися з його твердженням, що суспільні відносини не є реальністю, а тільки можуть бути абстракцією [3, с. 21]. Очевидно, що будь-яка соціальна група обґрунтовує своє виправдання, свою ідеологію, користуючись науковими категоріями, поняттями, інститутами, але при цьому вириваючи з їх контексту те, що їй вигідно, умисно упускаючи, що все суще має об'єктивне і суб'єктивне як ціле.

Можна погодитися з С. Б. Гавришем, що в досліджуваному аспекті (але з урахуванням наших застережень) за основу бралася теза, згідно з якою право має ті ж цілі, що й політика [3, с. 21]. Відірваність права і

законності від економіки, розгляд правової системи незалежно від існуючих економічних відносин несумісні з основоположним принципом юридичної науки, але цю тезу потрібно використовувати науково, не політизуючи її.

Слід зазначити, що твердження С. Б. Гавриша про те, що принцип законності має сенс лише в умовах соціалістичної економіки і підпорядкований її імперативам, не має достатнього обґрунтування [3, с. 21]. Крім того, термін «соціалістична» не заперечує реальності суспільних відносин як об'єкта злочину. Отже, поняття об'єкта злочину як суспільних відносин, на які посягає те чи інше злочинне діяння через політизацію, яскраво виражений ідеологічний характер та інші чинники стикалося і стикається з низкою нерозв'язаних проблем. Одна з них – це зміст об'єкта злочину. Вірним у даному випадку є висновок про те, що суспільні відносини мають загальний характер і що немає таких сфер людської діяльності, які б відбувалися поза ними [9, с. 32–33]. Суспільні відносини існують уже тоді, коли є «дві сторони, що співвідносяться одна з одною» [11, с. 497–498].

Також недостатньо обґрунтованою є думка С. Б. Гавриша, що Ф. Енгельс, бажаючи відійти від абстракції, тобто категорії «суспільні відносини», вводить таке поняття, як інтереси [3, с. 23]. Насправді, характеризуючи економічні відносини кожного суспільства, Ф. Енгельс зазначав, що вони обумовлюються інтересами [14, с. 271]. Такий підхід часто використовується в кримінальному праві [15, с. 4; 16, с. 167; 17, с. 21; 18, с. 15]. Це обумовлюється й тим, що в цих дослідженнях суспільні відносини не підміняються поняттям «інтерес». Також це видно з того, що потреби завжди усвідомлюються людиною як стороною суб'єктного складу суспільних відносин, їм надається конкретне сенсове забарвлення, пов'язане зі своєрідністю інтересів даної людини.

Таким чином, будь-які відносини виникають внаслідок потреб та інтересів, вони і є тією рушійною силою, що стимулює наявність тих чи інших суспільних відносин, в яких реалізуються інтереси та потреби. Отже, загальний інтерес існує не тільки в уяві як загальне, насамперед він існує в дійсності як взаємна залежність індивідумів, між якими розподілено працю [19, с. 62], не ставить під сумнів суспільні відносини як явище реальної дійсності. Крім того, слід зазначити, що для обґрунтування своєї позиції щодо об'єкта злочину С. Б. Гавриш допускає змішування інтересу як об'єктивної реальності, що існує в дійсності (як тип соціального зв'язку, як уява тощо), з інтересом як матеріальною категорією тощо. Суперечливим за своєю суттю є твердження про те, що суспільні відносини є всього лише певною формою наукової абстракції, оскільки самі по собі вони не існують, але можуть

виявлятися через певні матеріальні речі і навпаки [3, с. 22]. Це очевидно, тому що суспільні відносини це реальність, а не абстракція, оскільки відносини існують між людьми з приводу чогось.

Важливо зауважити, що буквальне розуміння того, що існування речей можливе лише в режимі суспільних відносин, може привести до абсурду. Тому дослідники цієї проблеми неминуче визнавали (і в переважній своїй більшості визнають і зараз), що кримінальне право охороняє не матеріальні цінності і блага (життя, здоров'я, природне середовище, майно тощо), а відносини, які забезпечують існування цих благ. Такий підхід передбачає єдино правильне вирішення кримінально-правової охорони відносин. Тому не достатньо обгрунтованим є судження деяких авторів про те, що суспільні відносини відповідно до цієї концепції, є одночасно формою прояву економічної формації, цілком нею визначаються, а отже, що оцінка об'єкта можлива була лише з класових соціальних позицій [3, с. 23]. Це якраз і є політизація відносин, а також хибне розуміння того, що суспільні відносини виникають з чіткої вказівки, а не навпаки, що вони породжені життям соціуму.

Не можна погодитися з існуючою в юридичній літературі думкою, що інтерес використовується для матеріалізації суспільних відносин [3, с. 23], оскільки ця категорія не усуває прогалину щодо розуміння об'єкта злочину та його суті, хоча інтерес і цементує відносини.

Враховуючи те, що до цього часу існує суперечливе розв'язання проблеми суспільних відносин як об'єкта злочину, деякі криміналісти, намагаючись знайти вихід, заперечують домінуючу концепцію об'єкта. Для цього вони обрали хибний шлях – почали пояснювати об'єкт з допомогою матеріальних цінностей: речей, благ тощо. Виходячи з того, що у природі не існує злочину, який би ні на що не посягав, криміналісти стверджують, що дії людей самі по собі, в якій би формі вони виражені не були, набувають суспільно небезпечного характеру тільки в тому випадку, якщо загрожують реальному благу, що користується охороною закону [20, с. 8]. А. М. Трайнін, називаючи «об'єктом посягання в його конкретному життєвому втіленні... як матеріальні, так і нематеріальні цінності...» [21, с. 123], в той же час не заперечує суспільні відносини. Його висловлювання призводять до суперечностей у визначенні об'єкта злочину. А. А. Піонтковський ототожнював безпосередній об'єкт злочину з предметом [9, с. 33; 22, с. 120], що неприпустимо. М. А. Стручков називав об'єктом кримінально-правової охорони «соціальні цінності кожного суспільства». Таке трактування дещо соціалізує цінності через відносини [23, с. 88]. В цьому ж сенсі не можна погодитися і з С. Б. Гавришем, який стверджує, що висновок про матеріальні цінності як об'єкт злочину підтверджує і А. В. Наумов,

коли він при порівнянні важливості таких об'єктів, як соціалістичне майно та життя і здоров'я громадян, зазначає, що «останні є значно важливішими...» [3, с. 24]. Цей факт пояснюється тим, що А. В. Наумов висловився не зовсім точно, хоча він підтримує свою позицію щодо суспільних відносин як об'єкта злочину.

Надто наполегливо С. Б. Гавриш стверджує, що дуже часто вчені, погоджуючись, що загальним об'єктом злочину є суспільні відносини, при визначенні безпосереднього об'єкта виявляли «зникнення» таких і вакуум, який утворювався, вони заповнювали відомою категорією «інтерес» [3, с. 24]. Варто зауважити, що ніяких відносин не може бути без інтересів, а отже ствердження, що суспільні відносини не є об'єктом злочину, є непереконливими. Вперше в радянський період до інтересу звернувся Б. С. Нікіфоров, який стверджував, що об'єкт злочину визначається через суспільний інтерес і проти нього спрямований злочин. Зазначене підтверджується висловлюванням Є. К. Каїржанова, згідно з яким, визначення суспільних відносин як об'єкта кримінально-правової охорони можливе тільки через встановлення інтересу, що належить тому чи іншому соціальному утворенню [26, с. 52]. Це також свідчить про те, що ці автори вважають об'єктом злочину суспільні відносини. Такі ж позиції відстоював і А. В. Кузнецов [27, с. 126].

Є. А. Фролов, будучи поборником суспільних відносин як об'єкта злочину, вважав, що інтерес є не елементом суспільних відносин, а лише їх «ядром, змістом», тому поняття «суспільні відносини», «об'єкт кримінально-правової охорони», «соціальна можливість» та «інтерес» можна вважати синонімами [28, с. 21]. Звичайно, таке ствердження не має достатнього обґрунтування. М. Й. Коржанський взагалі називав суспільні відносини «суспільними інтересами в дії» [29, с. 1]. Це не означає, що він не називав суспільні відносини об'єктом злочину, швидше навпаки.

За образним виразом С. Б. Гавриша, професор В. Я. Тацій займав незалежну позицію і визначав інтерес як об'єктивно існуючий соціальний феномен, поява якого зумовлюється функціонуванням суспільних відносин, де інтерес і суспільні відносини нерозривні [6, с. 75–76]. Ця позиція переконує, що тільки суспільні відносини можуть бути об'єктом злочину.

С. Б. Гавриш зазначає, що, бажаючи уникнути суперечностей між описом об'єкта в законі як певних матеріальних цінностей і концепцію його розуміння як суспільних відносин, деякі вчені пропонували виділити матеріальні та формальні визначення об'єкта [3, с. 25]. У матеріальному визначенні об'єкт завжди «виступає як суспільні відносини» [16, с. 167–169]. У формальному розумінні об'єктом є те, чому посягання заподіює або створює загрозу заподіяння шкоди [21, с. 124], те, на що спрямовано, або на що посягає злочин [30, с. 111]. У зв'язку з цим

прийнято розрізняти об'єкт правової охорони та об'єкт посягання. Проте запропонований вихід із сформульованої суперечності не був підтриманий багатьма дослідниками. Також хибною є позиція, що об'єктом є не тільки або не стільки суспільні відносини, скільки їх матеріальні елементи [3, с. 26–27]. Необхідно зазначити, що суть проблеми полягає в тому, що відносини і речі – це різні поняття, а відхід законодавця від формулювання об'єкта як суспільних відносин свідчить про незавершеність дослідження об'єкта злочину.

Враховуючи викладене, спробуємо з'ясувати зміст суспільних відносин як об'єкта злочину. Загальновідомо, що у людей виникають різні потреби. Як не існує «людини взагалі», а є лише конкретна людина, так само й потреби не існують самі по собі, це завжди потреби конкретної людини. Потреби завжди усвідомлюються людиною, їм надається конкретне сенсове забарвлення, пов'язане зі своєрідністю інтересів певної людини, її фізичними і психологічними особливостями та смаками. Ці потреби можуть бути матеріальними (фізичними), духовними і соціальними, особистими, колективними, громадськими, розумними, нерозумними. Оскільки потреби – це прояв необхідності певних благ, бажання володіти ними, відчуття нестачі, якщо бажання залишається незадоволеним, то блага – це все те, що задовольняє наші потреби. З метою задоволення потреб певними благами, людина вступає з іншими людьми, юридичними особами в стосунки (відносини), щоб їх виготовити або отримати від природи, маючи певні інтереси. Зазначені відносини корисні як для людини, так і для суспільства. При посяганні злочин перетворює ці відносини на об'єкт злочину. Всі відносини соціалізовані, усупільнені щодо певних благ. Все знаходиться у чийсь власності або забезпечується низкою відносин, які спрямовані на упорядкування всього сущого, в тому числі і різних благ за допомогою відносин.

Слід зважити на той факт, що повністю зрозуміти зміст відносин неможливо без вирішення проблеми структури останніх. Отже, найбільшою помилкою дослідників є те, що вони намагаються зрозуміти та з'ясувати суть і зміст суспільних відносин як об'єкта злочину окремо від проблеми структури останніх. Тому й на сьогодні до кінця нерозв'язаною є проблема структури суспільних відносин. Маючи інші завдання, теоретики марксизму-ленінізму не залишили будь-яких пояснень щодо структури суспільних відносин. У той же час, деякі вчені, використовуючи окремі висловлювання класиків марксизму-ленінізму щодо відносин буржуазного суспільства, на їх основі робили висновок, що «за цією найпростішою формою відносин» уже можна судити про наявність компонентів суспільних відносин [31, с. 24]. Як доказ наявності в суспільних відносинах, наприклад, предмета, наводилося таке

висловлювання Маркса: «В обмін на свою працю робітник отримує життєві засоби, а капіталіст в обмін на належні йому життєві засоби отримує працю, продуктивну діяльність робітника...» [31, с. 28]. Зрозуміло, що у наведених висловлюваннях не визначається структура суспільних відносин, але звертається увага на форму соціального зв'язку між суб'єктами в процесі виробництва матеріальних благ. Виходячи з цього, М. Й. Коржанський зробив висновок, що ядро суспільних відносин складає соціальний зв'язок, який проявляється у вигляді соціальної можливості або заборони певної соціальної поведінки, що завжди містить оціночний момент і має нормативний характер [32, с. 13–21]. Дійсно, від змісту соціального зв'язку залежить, які саме відносини і з приводу чого існують.

У результаті досліджень О. В. Дроздова набула поширення концепція тричленної структури суспільних відносин: 1) носії (суб'єкти) відносин; 2) предмет, з приводу якого існують відносини; 3) суспільно значуща діяльність (соціальний зв'язок) як зміст відносин [33, с. 22–69]. Отже, це ті основні цінності, які згідно з концепцією охороняються, а отже, і суспільні відносини охороняються кримінальним законом від заподіяння їм шкоди [31, с. 28]. Слід схвально віднестися до позиції тих криміналістів, які зазначають, що суспільні відносини не можуть вміщувати як складові елементи різноманітні предмети матеріального світу, «тому що суспільні відносини не містять нічого речовинного» [34, с. 44–51; 35, с. 20]. В. С. Прохоров, погоджуючись з М. Й. Коржанським, розглядав суспільні відносини тільки як соціальні зв'язки, що лише опосередковані речами («соціальними продуктами»), але допускав при цьому помилку, оскільки те, з приводу чого виникають суспільні відносини, зовсім не є елементом самих відносин. На його думку, до суспільних відносин можуть належати тільки дії людей як «сформовані в типізовані форми суспільних зв'язків» [36, с. 29–43]. Це свідчить про недостатнє доопрацювання цієї проблеми. Про тричленну структуру фактичних відносин нагадує структура правовідносин [37, с. 331–348; 38, с. 92; 39, 110–131; 31, с. 27; 40, с. 66; 41, с. 25–26; 42, с. 20]. В цьому контексті необхідно зазначити, що механізми виникнення правових відносин і суспільних відносин не мають принципової відмінності [43, с. 15]. Деякі уточнення робить лише М. А. Беляєв, згідно з якими у ряді випадків («проміжні ланки») правові відносини можуть існувати і тоді, коли фактичних відносин немає [44, с. 18–19]. Проте не можна погодитися з думкою С. Б. Гавриша та іншими авторами, що юридичні відносини як і суспільні, в реальності не існують, що це лише наукова абстракція [8, с. 29; 45, с. 101–102]. Це заперечується навіть тим, що соціальні зв'язки постійно зустрічаються в реальному житті і значна кількість

цих зв'язків має правове врегулювання. Важливо констатувати, що порівнювання суспільних відносин до правовідносин є хибним, оскільки це різні явища. Недотримання цього дало змогу деяким криміналістам розглядати злочини як суспільні відносини, мотивуючи це тим, що «злочин є суспільними і водночас правовими відносинами, а не просто юридичним фактом» [46, с. 13; 47, с. 63; 48, с. 71]. По-перше, це робити не потрібно, тому що суспільні відносини вже склалися ще до факту вчинення злочину, а злочин – це той юридичний факт, що лише породжує специфічні правовідносини, які є предметом кримінального права. По-друге, дуже важливо створити умови, коли суспільні відносини не ставатимуть об'єктом злочину якомога довше. Тому висновки В. Г. Смірнова, І. А. Рубане, Р. О. Халфіної про правопорушення як «певні правовідносини» [49, с. 36; 38, с. 84–85] є необґрунтованими, оскільки кожне явище, реальність має конкретне своє навантаження, свою функцію. Помилковою є думка і Г. І. Буланова, який взагалі вважав, що злочин є не просто конфліктними суспільними відносинами, а «ідеологічними відносинами, далекими від основних і найважливіших суспільних відносин соціалістичного суспільства» [50, с. 92]. Ще більш категорично, хоча й невірно, висловлювався Ю. А. Демидов: «Злочин як ставлення до речей... є в кінцевому підсумку стосунками між людьми і являє собою суспільні відносини, точніше, якщо мова йде про соціалізм, залишки досоціалістичних відносин» [51, с. 36]. Це зумовлено тим, що автори, ідеологізуючи відносини, зазначали, що злочин є відносинами, які невластиві, ворожі суті соціалізму. Таке підґрунтя, а також погляди деяких авторів, що злочин – це відношення до речей імпує С. Б. Гавришу та дає йому підстави для помилкових суджень у розумінні об'єкта злочину. А. І. Санталов застерігає, що не варто змішувати поняття «відносини» та «акт вияву відносин», оскільки кримінальний закон забороняє під загрозою покарання не ті або інші небажані відносини, а найбільш небезпечні акти поведінки людей [52, с. 129]. Слід відрізнити поняття «суспільні відносини» від злочину, як акту негативної поведінки і в жодному разі не зводити злочин до акту індивідуальних відносин, як це робиться в юридичній літературі, коли вважають, що «індивідуальні відносини можуть становити загрозу існуючим умовам життя суспільства» [53, с. 37]. Тому акт злочину як акт індивідуальної поведінки – це не відносини, а юридичний факт, що породжує правовідносини, які мають назву кримінально-правових відносин.

Концепція визнання суспільних відносин об'єктом злочину підтримується авторами сучасних публікацій [54, с. 90; 55, с. 70; 56, с. 30; 57, с. 78; 58, с. 90; 59, с. 406; 60, с. 130; 61, с. 89], але тут мова йде вже про те, що суспільні відносини стають об'єктом злочину внаслідок

посягання на них того чи іншого злочинного діяння і тільки тоді. Тому непереконливою є думка С. Б. Гавриша, що в тезі О. С. Іюффе знаходить підтвердження те, що: «Норма і правовідносини є єдиним об'єктом посягання при вчиненні цивільного правопорушення» [62, с. 80]. С. Б. Гавриш у своїх судженнях намагається обґрунтувати надуманість суспільних відносин як об'єкта злочину, посилаючись на недосконалу позицію М. М. Карпушина та В. І. Курляндського, які розуміли під правопорушенням «схвалені і санкціоновані державою суспільні відносини», стверджуючи при цьому, що злочинець, «посягаючи на потерпілого (у широкому розумінні), його інтереси, посягає і на заборону держави...» [48, с. 77; 63, с. 68]. Тому С. Б. Гавриш і названі нами автори так і не знайшли у теорії відповіді на питання про те, які ж за характером і змістом суспільні відносини є об'єктом кримінально-правової охорони. Отже, судження С. Б. Гавриша та інших дослідників про те, що всі автори, які визнають суспільні відносини, прагнуть до соціальної натуралізації злочину, що є наслідком ідеологізації кримінального права. Без врахування реалій злочинного вияву, вони оголошують злочин формою вияву суспільних відносин, що робить цю категорію розпливчатою, виходить за межі законодавчого опису і є не досить обґрунтованим [8, с. 30; 64, с. 85]. Це підтверджує думку авторів, які оцінюють злочин як факт, що породжує кримінально-правові відносини і є порушенням суспільних відносин, які поставлені під охорону кримінального закону, а не порушенням законодавчої формули, як це навпаки вважає С. Б. Гавриш.

Слід погодитися з С. Б. Гавришем, що концепція об'єкта злочину як суспільних відносин наражалася, а, на нашу думку, за сучасного розуміння його структури, наражається на серйозні труднощі при дослідженні заподіяння шкоди об'єкту і співвідношенні його з наслідками злочинної діяльності [3, с. 31–32]. Цілком зрозуміло, що як не існувало єдиної концепції об'єкта злочину, так і не було єдиної концепції механізму заподіяння йому шкоди, а також і єдиного підходу до сутності злочинних наслідків. Це, звичайно, стосується механізму заподіяння шкоди безпосередньому об'єкту [3, с. 32]. Стверджувалося, що в одних випадках шкода суспільним відносинам заподіюється безпосередньо або створюється загроза її заподіяння [65, с. 83], в інших випадках шкода могла бути заподіяна тільки опосередкованим шляхом через елементи відносин, у третіх – злочином заподіюється два види шкідливих наслідків: суспільним відносинам і суб'єктам – носіям цих відносин. Варто зазначити, що М. Д. Дурманов, В. М. Кудрявцев та багато інших дослідників вірно зазначали, що злочин «розриває суспільні відносини, вносить у них якісні зміни, перешкоджаючи їх соціальному призначенню» [66, с. 57; 67, с. 52–53]. Не суперечить цим положенням і думка

Б. С. Никифорова, який стверджував, що відбувається «ушкодження» суспільних відносин у вигляді «завдання фактичної шкоди об'єкту» [15, с. 141]. Слід зауважити, що більшість криміналістів вважали, що заподіяння шкоди можливе лише через вплив на його елементи або на їх сукупність, змінює (руйнує) ці відносини [31, с. 30]. В одних випадках шкода об'єкту завдається шляхом безпосереднього впливу на сам суб'єкт суспільних відносин, в інших – таку шкоду заподіює сам суб'єкт, який є учасником суспільних відносин – вилученням себе з цих суспільно-корисних відносин [6, с. 30; 16, с. 168]. Ці положення потребують певних уточнень.

У найбільш узагальненому вигляді концепцію заподіяння шкоди об'єкту через його структурні елементи виклав В. Д. Філімонов, зазначивши, що «... завдаючи шкоду об'єкту злочинець впливає або на суб'єктів відносин, або на соціальне благо, з приводу якого виникли суспільні відносини, або на взаємозв'язок суб'єктів відносин» [68, с. 10]. Зазначене дало можливість стверджувати, що соціальна сутність кожного з елементів суспільних відносин не може збігатися із самими відносинами не тільки за об'єктом, а й за змістом [69, с. 86]. Проте це не дає підстави стверджувати, що суспільні відносини (об'єкт) безпосередньо постраждати не можуть унаслідок їх умовності й абстрактності (нематеріальності) [3, с. 33]. Тому судження С. Б. Гавриша щодо умоглядності механізму заподіяння шкоди об'єкту через елементи суспільних відносин недостатньо аргументоване [3, с. 33]. М. Й. Коржанський детально описав шкоду структурним елементам суспільних відносин і прийшов вірно до висновку, що заподіяння шкоди об'єкту злочину відбувається у вигляді зміни суспільних відносин [70, с. 87]. Це підтверджується й тими вченими, які пояснюють механізм заподіяння шкоди особами, що не є учасниками суспільних відносин [71, с. 25–26].

Не можна погодитися із твердженням С. Б. Гавриша про те, що дуже вразливим місцем у доктрині суспільних відносин як об'єкта, у тому числі злочинів проти навколишнього природного середовища є те, що суспільні відносини – результат діяльності людей, а їх змістом у соціологічному плані є поведінка суб'єктів цих відносин [3, с. 34]. Свої висновки він обґрунтовує позицією деяких вчених [71, с. 245]. Це на нашу думку, не вразливе місце, а положення, що потребують певного уточнення. Зокрема, що суспільні відносини виникають як наслідок соціальної поведінки людей і їх стану (становища) і поза ними не існують. Зрозуміло, що не всі елементи природного середовища можуть бути опосередковані такою діяльністю, але вони можуть бути опосередковані станом і таким чином бути соціалізовані, а отже знаходитися у сфері суспільних відносин.

Варто зауважити, що кримінальне право охороняє позитивні суспільні відносини, а об'єктом злочину вони стають при вчиненні суспільно небезпечних діянь. Отже, С. Б. Гавриш помилково стверджує, що будь-який злочин як одна із форм людської поведінки сам стає змістовною частиною об'єкта. Це так, якщо не змішувати об'єкт злочину і суспільні відносини, які охороняються кримінальним законодавством. Суб'єкт не посягає сам на результати злочинної діяльності, а навпаки, своєю злочинною діяльністю руйнує позитивні суспільні відносини, тобто посягає на позитивну діяльність як результат діяльності інших осіб, а не навпаки, як це розуміє С. Б. Гавриш [3, с. 35].

Зважаючи на вищевикладене, аналіз концепції об'єкта злочину поряд з розглядом проблеми злочинних наслідків показує її реальність і зв'язок з практикою. Так, кримінальне право має справу з реальними та конкретними категоріями, які можуть бути встановлені кожного разу під час досудового слідства і під час розгляду справи в суді. Але твердження С. Б. Гавриша про те, що це здійснити неможливо [3, с. 35], є помилковим, тому що саме злочин призводить до шкідливих змін в об'єкті. А позиція цього автора щодо того, що злочин заподіює або створює загрозу заподіяння двох наслідків: у вигляді шкоди суспільним відносинам і у вигляді реальної матеріальної шкоди (смерть особи, втрата чинного майна тощо) свідчить лише про те, що автор бачить шкоду предмету, а це не тільки логічна, але й сутнісна помилка, коли автор робить із суб'єктів «робінзонів», які існують не в суспільстві. Адже майну не може завдатися шкода, йдеться лише про його пошкодження. Тому не існує суперечності у теорії кримінального права з цього приводу. Т. В. Церетелі, В. Г. Макашвілі та ін. запропонували розрізняти «наслідки в широкому розумінні слова» і «наслідки у вузькому розумінні слова». Наслідки у вузькому розумінні слова – це конкретний збиток, передбачений складом злочину [72, с. 22; 73, с. 158]. І. Рененберг пропонував розрізняти шкоду, заподіяну об'єкту як суспільним відносинам, і шкоду предмету [74, с. 35]. Це означає, що така шкода заподіюється безпосередньо суспільним відносинам і через її елемент – предмет. Такий підхід характерний і для досліджень Н. Ф. Кузнецової та інших авторів [75, с. 38; 76, с. 329–335]. Отже, надто інтенсивне наполягання деяких авторів на тому, що суспільні відносини є категорією абстрактною, яку здебільшого ніби-то підносять на рівень закону як елемент складу злочину, швидше за політичними ніж за правовими міркуваннями, є хибним [3, с. 37].

Зважаючи на науково-обґрунтовані теоретичні передумови дослідження суспільних відносин, які за певних умов стають об'єктом злочину, проаналізуємо підходи та існуючі точки зору щодо об'єктів злочинів проти навколишнього природного середовища [77, с. 281]. У юридичній

літературі можна зустріти твердження, що об'єктом цих складів злочинів є відносини: з порушення правил виробництва, промислів [78, с. 119], з соціалістичної власності, матеріалізовані в природних багатствах [79, с. 65; 80, с. 17; 81, с. 169; 82, с. 57–58]; з порядку використання природних багатств у господарській діяльності чи суспільні відносини з їх використання [83, с. 368; 84, с. 515; 85, с. 5; 86, с. 3]; самі природні багатства [87, с. 262; 88, с. 17; 89, с. 1–2; 90, с. 262]; блага, що охороняються кримінальним правом: сама природа, природні об'єкти, екологічна безпека як особливо важливі та неперехідні цінності [91, с. 11–12]; соціалістичні суспільні відносини, що забезпечують раціональне використання й охорону природних багатств [92, с. 101–103]; природоохоронні відносини спрямовані на охорону навколишнього природного середовища людини, його покращення й оздоровлення, а також на науково обгрунтоване, раціональне використання і відтворення природних ресурсів, збереження нормального економічного стану біосфери [93, с. 286]; суспільні відносини, що забезпечують безпечні природні умови з метою задоволення їх різнобічних потреб [94, с. 22]; деякі інші інтереси соціалістичного господарства в різних його сферах – лісового господарства, рибальства, мисливства тощо [95, с. 281]; відносини з охорони природного середовища, його використання в інтересах соціалістичного суспільства [96, с. 149–151; 97, с. 80; 98, с. 22]; суспільні відносини, що виражаються у використанні, збереженні і покращенні природного середовища в інтересах соціалістичного суспільства, куди входять і охорона радянського народного господарства, порядок управління, громадська безпека та інше в ролі складових, додаткових об'єктів [99, с. 6–7]; суспільна безпека, яка частіше всього розуміється як стан захищеності суспільних інтересів [100, с. 31]. Крім того, О. Л. Дубовик вважає об'єктом досліджуваних злочинів комплекс фактичних суспільних відносин, їх правової форми і матеріальної оболонки, здійснення яких забезпечує життєдіяльність людини, використання нею навколишнього середовища як безпосереднього базису існування, задоволення розумних соціальних потреб і гарантує її безпеку [101, с. 177].

Недостатньо обгрунтовано С. Б. Гавриш пояснює класові підходи до розміщення злочинів проти навколишнього природного середовища в КК УРСР 1927 р. в главі «Інші злочини проти порядку управління» [3, с. 38–39]. Це надто спрощене пояснення кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища, оскільки необхідно враховувати такі чинники, як хижацьке ставлення держави до природних об'єктів, які підлягали охороні, та необхідність його виправдання на законодавчому рівні, нерозвиненість кримінального законодавства, ставлення до природних об'єктів як сировинної бази. Ці чинники були

зафіксовані в КК 1960 року. Більшість цих злочинів було зараховано до господарських злочинів [102, с. 85–104; 103, с. 225–261; 104, с. 5].

Як бачимо, прихильники першої точки зору, зокрема А. Н. Трайнін та інші, помилково визначають об'єкт досліджуваних злочинів як виробництво промислів, а не відносини, що не відповідає призначенню такої охорони. Автори іншої точки зору, зокрема, Ю. І. Ляпунов, В. Л. Мунтян, Т. Л. Сергеева та інші, помилково зводять об'єкт досліджуваних складів злочинів до власності. Це зумовлено тим, що в авторів відсутнє намагання дослідити внутрішню структуру і зміст відносин, які є об'єктом складу злочинів проти навколишнього природного середовища, визначити їх співвідношення із суміжними групами суспільних відносин. По-друге, це спричинено тим, що не існує єдиного розуміння власності як об'єкта кримінально-правової охорони [105, с. 12; 106, с. 102]. По-третє, йде пряма підміна предмета відносин як складової частини об'єкта предметом злочину як окремої ознаки складу злочину. І останнє: автори невірно тлумачать положення Конституції і чинного законодавства, ігноруючи науковий підхід до тлумачення тих чи інших явищ дійсності. В контексті другого заперечення, оскільки до інших варто перейти лише після аналізу всіх точок зору і під час дослідження структури відносин – об'єкта складів злочинів проти навколишнього природного середовища, слід зазначити, що в науці кримінального права є два напрямки в розумінні власності як об'єкта кримінально-правової охорони. На перший погляд може здатись, що суть цього питання нічого спільного не може мати з проблемою нашого дослідження, але це не так. В розрізі цього заперечення нам імпонує дослідження змісту і суті власності як найважливішої економічної категорії Е. М. Жевлакова [107, с. 15–19]. Так, дійсно, люди, які привласнюють предмети природи, є членами певного суспільства, і щоб виробляти, вони вступають у зв'язки і відносини, і тільки через їх посередництво можливо саме привласнення, а тому власність – суспільно-виробничі відносини особливого виду [107, с. 15]. Власність – необхідна передумова будь-якого виробництва [108, с. 267–268]. Таким чином, власність представляє собою найважливіше виробниче, соціально-економічне відношення між людьми [107, с. 15]. В той же час не потрібно нікого переконувати, що взаємодія суспільства і природи передбачає тільки виробничі відносини. Проте не потрібно абсолютизувати роль природи в суспільному житті, і, навпаки, «розпорошувати» природу в суспільстві [109, с. 27–28]. Тому варто погодитися з тими авторами, які стверджують, що користування природою – це не тільки виробництво матеріальних благ [107, с. 15]. Таке твердження спирається на проведений нами аналіз газет і журналів за останні 15 років, які видавались і видаються в Україні: 2% публікацій свідчать про те, що природу використовували з науковою метою,

23% – з оздоровчою метою, 8% – для медичних потреб, 22% – для естетичних потреб, але левова частка все ж таки використовувалася для виробництва матеріальних благ, споживчих потреб.

Зовнішнім виразом виробничих відносин, їх правовою оболонкою є право власності. Право власності оформляє існуючі відносини власності на засоби і продукти виробництва, наділяючи власника повноваженнями володіння, користування і розпорядження майном [110, с. 23]. У ст. 13 і 14 Конституції України законодавець підкреслює не економічну суть елементів природного середовища, не певні форми виробничих відносин, а приналежність цих предметів, закріплюючи суб'єкта (народ України), від імені якого уповноважені права власника здійснювати органи державної влади та місцевого самоврядування. Наші висновки підтверджуються дослідженнями Е. М. Жевлакова, В. Я. Тація, Н. Ф. Кузнецової та ін., які свідчать про те, що приналежність природних ресурсів державі, а в нашому випадку (у зв'язку з прийняттям Конституції України) – українському народу жодним чином не дозволяє приписувати їх до відносин власності [107, с. 16; 111, с. 64–67; 112, с. 125]. Крім того, як свідчить вивчення економічної літератури, Закону України «Про власність» та цивільно-правової літератури, право власності передбачає наявність у власника майна як речового змісту відносин і умов (предмета, відносин), так і необхідного структурного елемента об'єкта відносин власності. Але право володіти, користуватися і розпоряджатися природними ресурсами як складовою частиною природного середовища не дає підстави відносити їх до категорії майна. Природні об'єкти не мають ознак товару, не входять у структуру відносин власності [113, с. 8–19]. В той же час помиляються Е. М. Жевлаков, Ю. І. Ляпунов, В. А. Владіміров, В. Я. Тацій [114, с. 7–9; 79, с. 65–76; 115, с. 12; 111, с. 66] та інші, які стверджують, що в природні ресурси (їх вирощення і тощо) не вкладається праця людини. Ця теза вірна лише для деяких видів природних ресурсів, а, скажімо, вирощування лісу, диких звірів і птахів, риби – його не підтверджує. Та й суть цих відносин полягає не у власності, а у відносинах більш високого рівня, які знаходяться в системі «людина і навколишнє природне середовище». В цій системі історично отримали розвиток дві форми взаємодії суспільства і природи. Перша – споживання природи людиною, використання природи для задоволення людиною своїх матеріальних і духовних потреб (економічна взаємодія); і друга – охорона навколишнього природного середовища з метою збереження всього живого, людини, як біологічного і соціального організму та її природного середовища існування (екологічна форма взаємодії) [107, с. 5]. Саме ці інтереси і лежать в основі соціального взаємозв'язку суб'єктів суспільних

відносин. Про це свідчить Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні.

Прибічники другої точки зору, наприклад, А. А. Піонтковський, Г. Л. Кригер, Ю. С. Богомяков, В. К. Глистин без достатніх підстав вважають, що родовим об'єктом досліджених злочинів є порядок використання природних ресурсів. Але, як вірно зазначають Е. М. Жевлаков, Ю. І. Ляпунов, критикуючи нормативістський підхід до об'єкта, порядок використання не може бути відносинами з приводу природних багатств, а лише регламентує їх використання [116, с. 14; 117, с. 13]. Тобто це правила, за якими вчиняється що-небудь [118, с. 459], а не суспільні відносини. Автори третьої точки зору, зокрема, Б. М. Леонт'єв, Н. Т. Некіпелов, Г. Н. Полянська та ін., всупереч загальноновизнаній у кримінально-правовій літературі позиції, стверджують, що об'єктом злочинів проти навколишнього природного середовища є самі природні багатства (природні ресурси), а не суспільні відносини. Це, можливо, спричинено тим, що філософське розуміння об'єкта означає те, що протистоїть суб'єкту в його предметно-практичній і пізнавальній діяльності [118, с. 453]. Але не слід забувати, що кримінальне право виробило і свій понятійний апарат, яким необхідно користуватися. Четверті, зокрема, С. Б. Гавриш, ототожнює об'єкт зазначеного злочину з різними благами (чи хоче він цього, чи ні, а повторює помилки попередньої групи авторів і, до того ж, ще й доповнює їх екологічною безпекою, що зовсім суперечить послідовності й вибору благ). Перелічені предмети і стан відносяться до різних порядків. Крім того, екологічна безпека – це лише незначна частина відносин у сфері людина (суспільство) і природа. Так, наприклад, зростання народонаселення може призвести до проблем у забезпеченні екологічної безпеки. Маються на увазі затрати засобів на впровадження безвідходних технологій і створення очисних споруд [116, с. 9]. Зрозуміло, що екологічна безпека в Україні характеризується створенням низки смертельних загроз [119, с. 13–17]. Такі загрози виникають через забруднення водних об'єктів, атмосферного повітря, земель тощо [119, с. 13–17]. П'яті просто називають, що це соціалістичні суспільні відносини, які забезпечують раціональне використання і охорону природних багатств (І. М. Тяжкова). Це визначення неповне, оскільки воно охоплює лише консервативну і другу форму охорони навколишнього природного середовища, яке отримало назву «раціональне використання природних ресурсів». Як відомо, із середини 50–60-х років ХХ ст., проблема раціонального використання природних ресурсів як форма охорони природи переростає в захист та оздоровлення навколишнього природного середовища, людини [116, с. 13–14]. Іншими словами: при цій формі на перший план і в центрі проблеми стає

людина, її генетичне майбутнє. Підтвердженням цього є те, що в багатьох складах досліджуваних злочинів наслідком виступають людина, її життя, здоров'я, але, на жаль, не знайшло відображення її генетичне майбутнє та генетичне майбутнє іншої живої природи.

Нам більше імпонує визначення об'єкта складів злочинів проти навколишнього природного середовища, що дає В. Я. Тацій. Варто зауважити, що це визначення потребує уточнення, оскільки діяльність суб'єктів може бути спрямована на охорону тих чи інших відносин, а позитивні (що охороняються) відносини мають забезпечити сприятливе навколишнє природне середовище. Дещо неповне, з деякими змістовними неточностями є визначення об'єкта цих складів злочинів у В. Д. Пакутіна, який в основу таких відносин включає господарські стосунки, не враховуючи екологічного напрямку. У свою чергу, у визначенні об'єкта З. А. Вишинської відносини підміняються категорією «інтерес», який є лише збудником відносин – складовою соціального взаємозв'язку суб'єктів відносин. Судження Г. З. Анашкіна, Т. А. Бушуєвої, П. С. Дагеля, Р. Мінбаєва та М. Оринбаєва надто загальні і не сприяють з'ясуванню суті родового об'єкта злочинів проти навколишнього природного середовища. Потребує конкретизації визначення об'єкта складів злочинів проти навколишнього природного середовища Г. З. Корчевої, оскільки у ньому враховано: і народне господарство, і порядок управління, і громадську безпеку тощо. Не можна погодитися із визначенням родового об'єкта цих складів злочинів Н. О. Лопашенко, яка вважає, що це не що інше, як суспільна безпека, тобто стан захищеності суспільних відносин. Переконання О. Л. Дубовик щодо родового об'єкта аналізованих злочинів не розкриває ці однорідні відносини і зводиться також до безпеки. Подібне визначення дає і А. П. Чугуєв, називаючи суспільну безпеку, здоров'я населення і навколишнє природне середовище, тобто до цього родового об'єкта включаються різні відносини. На мій погляд, родовий об'єкт передбачає однорідні відносини.

Розгляд викладених точок зору і їх аналіз дозволяє зробити такі висновки: 1) в кримінально-правовій теорії існує велика кількість визначень об'єкта досліджуваних складів злочинів; 2) ці визначення об'єкта суперечать одне одному; 3) відсутнє єдине, послідовне визначення родового об'єкта злочинів проти навколишнього природного середовища, яке б не суперечило досягненням кримінально-правової теорії і відповідало потребам практики; 4) прослідковується різне розуміння змісту суспільних відносин і співвідношення їх складової – предмета відносин з предметом складу злочину; 5) відсутнє намагання дослідити внутрішню структуру і зміст відносин; 6) висновки про об'єкт у переважній більшості базуються на КК України 1960 р.; 7) визначення спираються на застарілий стан виробничих відносин і розвиток нашого

суспільства; 8) у висновках про об'єкт не враховується третя, сучасна форма охорони природи, яка передбачає захист, оздоровлення навколишнього природного середовища людини і її генетичного майбутнього; 9) не враховуються такі важливі напрямки як: а) гуманізація охорони навколишнього природного середовища; б) екологізація господарської діяльності; в) екологізація охорони навколишнього природного середовища; г) антивійськова спрямованість природозахисних заходів; д) у дослідженнях не враховується екологічна криза; е) пріоритетність охорони навколишнього природного середовища; ж) система заходів з охорони навколишнього природного середовища; з) визначення спираються на застарілий комплексний характер суспільних відносин як об'єкта злочину; 10) відсутність єдиних підходів до поняття й оцінки екологічних суспільних відносин; 11) відсутність поєднання в охороні навколишнього природного середовища концепцій біоцентричного та антропоцентричного наукового погляду на проблему. Така розбіжність у розумінні об'єкта злочинів проти навколишнього природного середовища вимагає дослідження цих відносин на основі аналізу їх внутрішньої структури та змісту. Беручи за основу структуру суспільних відносин, яка запропонована в кримінально-правовій літературі: 1) суб'єкти (носії) відносин; 2) предмет, з приводу якого існують відносини; 3) соціальний зв'язок (суспільно-значуща діяльність) як зміст відносин проведемо дослідження об'єкта злочинів, що стосуються навколишнього природного середовища [120, с. 78].

В юридичній літературі відсутня єдина позиція щодо того, хто може бути суб'єктами відносин з кримінально-правовою охороною навколишнього природного середовища. Так, Е. М. Жевлаков до суб'єктів відносин з охорони природи відносить людей, їх громадські й виробничі утворення, державу в особі органів державного управління, природокористуванням і охорони природи [121, с. 20–21]. П. Ф. Повеліцина, А. В. Галахова, В. А. Широков, С. Б. Гавриш та інші [122, с. 5–12; 123, с. 94–142; 124, с. 3–5; 125, с. 68–118] взагалі не називають і не проводять дослідження суб'єктів відносин, що є складовими об'єкта цих злочинів. В. Я. Тацій досліджує суб'єкти відносин господарських злочинів, але у пропозиціях щодо природоохоронних відносин не враховується їх суб'єкт [11, с. 61–71]. Ю. І. Ляпунов називає суб'єктом відносин людей (носіїв інтересів) [34, с. 26], але не досліджує їх. Як свідчить аналіз зазначених джерел та інших праць, які стосуються кримінально-правовою охороною навколишнього природного середовища, автори або взагалі не називають суб'єктів відносин, які є складовою об'єкта злочинів проти навколишнього природного середовища, або називають їх (наприклад, Е. М. Жевлаков, Ю. І. Ляпунов), без посилання на джерело, яке дає

підстави для такого твердження. Це дає можливість стверджувати, що суб'єкти відносин як структурний елемент об'єкта злочинів проти навколишнього природного середовища, не досліджувалися. З'ясування суті суб'єктів відносин дозволить вирішити проблеми об'єкта досліджуваних злочинів. Варто погодитися з думкою В. Я. Тація, що визначення суб'єктів (учасників) суспільних відносин, а також їх соціальний функцій в самих відносинах у багатьох випадках дозволяє визначити ті суспільні відносини, які є об'єктом того чи іншого злочину [120, с. 79]. Цю властивість суб'єктів суспільних відносин, які є об'єктом злочинів проти навколишнього природного середовища, часто використовує і сам законодавець як для визначення меж чинності кримінально закону, так і для вказівки на ті суспільні відносини, які є об'єктом конкретного складу злочину проти навколишнього природного середовища. Так, у ст. 243 КК України зазначено, що відповідальність за неповідомлення спеціально відповідальними за те особами морських і повітряних суден або інших засобів і споруд, що знаходяться в морі, адміністрації найближчого порту України, іншому уповноваженому органу або особі; а у разі скидання з метою поховання і організації, яка видає дозволу на скидання, інформації про підготовлюване або здійснене внаслідок крайньої потреби скидання чи невідворотні втрати ними і т. ін. шкідливих речовин або сумішей тощо несуть службові особи суден, штучних плаваючих засобів, повітряних суден, інших штучно споруджених у морі конструкцій. Отже, необхідно погодитися з тим, що правильне визначення суб'єктного складу і з'ясування соціальної ролі особистості в ньому сприяє визначення кримінально-правовою нормою, яке дозволяє з'ясувати їх зміст, оскільки в соціальних функціях особи відображаються як зміст, так і характер соціальних зв'язків [120, с. 79].

Вивчення кримінальних справ дає змогу стверджувати, що у всіх випадках одним із суб'єктів екологічних відносин є фізична особа (людина). З метою встановлення другої сторони суб'єктного складу суспільних відносин необхідно звернутися до законодавчих і підзаконних актів, а також до слідчої судової практики в справах про злочини проти навколишнього природного середовища. Так, аналіз законодавчих і підзаконних нормативних актів свідчить, що іншою стороною суб'єктного складу суспільних відносин, які складають об'єкт досліджуваних злочинів, є Верховна Рада України, Верховна Рада Автономної Республіки Крим, Кабінет Міністрів України, органи місцевого самоврядування, місцеві державні адміністрації, а також спеціально уповноважені на те державні органи з охорони навколишнього природного середовища, використання природних ресурсів та інші державні органи відповідно до законодавства України. [126; 127; 128; 129]. Цю суб'єктну сторону

суспільних відносин, що охороняються кримінальним законом, підтверджує і вивчення кримінальних справ. Так, у 15% справ однією стороною суб'єктного складу відносин є перелічені органи загальної і спеціальної компетенції. Про це також свідчить опитування представників Міністерства охорони навколишнього природного середовища України на місцях. Зокрема, 51% опитуваних підтвердили, що за їх даними в 15–17% випадків стороною екологічних відносин є органи загальної і спеціальної компетенції. Приблизно такий же показник ми зафіксували при опитуванні працівників екологічної прокуратури (15–16% випадків). Не варто зупинятися на їх компетенції щодо навколишнього природного середовища, оскільки вона доступно викладена в Законі України від 26 червня 1991 р. «Про охорону навколишнього природного середовища» [126]. Це спрощує завдання і не змушує виходити за межі цього дослідження. Суб'єктами досліджених відносин також можуть бути громадські об'єднання і організації, які здійснюють громадське управління в галузі охорони навколишнього природного середовища [126]. До суб'єктів, які є суб'єктом елементом об'єкта злочинів проти навколишнього природного середовища, відносяться і господарюючі суб'єкти – це, зокрема, юридичні особи. Як показує вивчення кримінальних справ цієї категорії, у справах найбільше зустрічаються господарюючі суб'єкти як учасники відносин (75% вивчених справ), у 15% вивчених справ – органи загальної і спеціальної компетенції, по 5% справ – різні інспекції та по 5% справ – правоохоронні органи і громадські об'єднання. Вищезазначене ще не дає підстав ставити під сумнів те, що ці відносини не виникають між самими органами, які здійснюють правоохоронні функції, між ними і підприємствами, установами і організаціями в процесі їх діяльності. В той же час необхідно погодитись з існуючою в кримінально-правовій літературі думкою, що держава і названі організації у відносинах є лише своєрідною формою, що виражає в результаті певні зв'язки між людьми і їх об'єднаннями [107, с. 21]. Але не можна погодитись з Т. А. Бушуєвою і П. С. Дагелем, які вважають, що родовий об'єкт у сфері природокористування – це нормальні відносини між людьми з приводу навколишнього природного середовища [97, с. 81]. Як свідчить дослідження, таке визначення безпідставно звужує коло суб'єктів відносин, що охороняються.

Визначення соціальної функції суб'єкта відносин, тобто його прав і обов'язків (статусу), як уже зазначалося вище, має певну цінність, оскільки з'ясування суб'єктного складу відносин сприяє визначенню змісту самих відносин, дає можливість оцінити їх характер, обсяг цих відносин і межі дії закону. Отже, робити повний перелік суб'єктів суспільних відносин (об'єкта злочинів проти навколишнього природного

середовища) немає необхідності. Важливо лише зрозуміти, що вони можуть мати різноманітні варіанти, які так чи інакше мірі можуть впливати на зміст відносин та межі кримінальної відповідальності. Про це свідчить і судова практика: суди правильно кваліфікували діяння лише тоді, коли встановлювали суб'єктів відносин, їх соціальний статус (роль) у суспільних відносинах. Як показує вивчення кримінальних справ, у 75% справ такі суб'єкти встановлювалися побічним чином через різні нормативи. По таким справам не було повторних розслідувань.

У контексті дослідження структури об'єкта злочинів проти навколишнього природного середовища для усвідомлення змісту цих відносин важливе значення має предмет відносин. Вивчення філософської, соціологічної та юридичної літератури свідчить про те, що загальноприйнятим трактуванням предмета суспільних відносин є визнання такими будь-якого явища природи, суспільства, свідомості, на які спрямована пізнавальна і практична діяльність суб'єкта [120, с. 56]. Справедливим є твердження, що предметом суспільних відносин є все те, з приводу чого або у зв'язку з чим існують і самі ці відносини [120, с. 79]. Проте, автори ототожнюють предмет відносин з предметом злочину [120, с. 79–80; 130, с. 22–23]. Адже не можна змішувати відносини з предметами зовнішнього світу, їх не можна ні поспробувати, ні перенести, тому що це відносини і тільки. Тому варто зазначити, що предметом відносин є лише те, з приводу чого виникають відносини, а не їх уречевлення (фізичне тіло). Важливо зрозуміти, що не самі речі і фізичні тіла є предметом відносин, а саме відносини з приводу певних умов, через які люди вступають між собою в той чи інший соціальний зв'язок. Інше завжди буде призводити до змішування предмета злочину і предмета відносин до логічних і наукових суперечностей. Методологічна основа, яку використовують автори, не сприятиме розмежуванню відносин з їх складовими і речами матеріального світу, які є ознакою складу злочину з предметом відносин, як складовою частиною об'єкта. Якщо відносини не можна поспробувати, то і їх складові також не повинні бути предметом зовнішнього світу.

Маючи таку теоретичну базу, перейдемо до аналізу предмета відносин у складах злочину проти навколишнього природного середовища. В той же час скористаємося геніальною здогадкою Е. М. Жевлакова, що в досліджуваних нами злочинах ми повинні говорити про екологічні відносини [121, с. 23], що матиме велике значення для визначення об'єму, змісту, характеру і суті самих суспільних відносин. Так, у ст. 245 КК, коли йде мова про знищення або пошкодження лісових масивів шляхом підпалу, потрібно говорити про екологічні стосунки і предметом відносин є те, з приводу чого вони виникли, а саме: з приводу

умов існування, використання, можливості охорони і відтворення лісів, оскільки самі ці стосунки і є предметом відносин. У складі злочину, передбаченого ст. 251 КК, предметом відносин є умови, які дають можливість відтворення, охорони і раціонального використання тварин і запобігання їх зараженню. Аналіз діяння, передбаченого ст. 247, дає змогу стверджувати, що тут відносини виникають з приводу умов, які забезпечують можливість охорони рослин. Близький до попередніх предмет відносин створює можливість (умови) для охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення дерев і чагарників у лісі (ст. 246 КК). Не що інше як можливість (умови) для охорони, раціонального використання і відтворення диких звірів і птахів є предметом суспільних відносин, що характерні для складу злочину, передбаченого ст. 248 КК, а для ст. 249 КК – умови (можливість) для раціонального використання й охорони риб, водних тварин та інших природних багатств, що відносяться до водних добувних промислів. Необхідно акцентувати увагу на тому, що предметом відносин у складі злочину, передбаченого ст. 240 КК, є умови (можливість) охорони надр з метою раціональних і ефективних методів видобування корисних копалин, недопущення непродуктивних втрат. Натомість, предметом відносин діяння, передбаченого ст. 250 КК, є умови або стосунки, що забезпечують охорону рибних запасів від знищення. Що ж стосується предмета відносин, передбачених у складі злочину, описаному в ст. 244 КК, то ним є умови, які забезпечують суверенітет на континентальний шельф України, охорону і раціональне використання його багатств. У складі злочину, передбаченому ст. 252 КК України, з'ясовано, що предметом відносин цього діяння є умови, що забезпечують охорону від знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду. Для складу злочину, передбаченого ст. 238 КК, предметом відносин є можливість (умови) для забезпечення населення інформованістю про екологічний стан або захворюваність населення та протидію прихованню і перекручуванню таких відомостей. У складах злочинів, передбачених ст.ст. 242 і 243 КК України, предметами відносин будуть: 1) можливість (умови), що забезпечують охорону, раціональне використання, відтворення та оздоровлення водних об'єктів; 2) можливість (умови), що забезпечують охорону, раціональне використання, відтворення та оздоровлення внутрішніх морських вод, вод територіального моря України, вод виключної (морської) економічної зони України, вод відкритого моря. Що стосується предмета відносин у складі злочину, передбаченого ст. 241 КК, то проведені дослідження свідчать, що таким є умови, які забезпечують охорону, раціональне використання, відтворення та оздоровлення

атмосферного повітря (ст. 241 КК України). В складі злочину, передбаченого ст. 249 КК України, предметом відносин є умови, що забезпечують охорону, раціональне використання, оздоровлення та відтворення землі від забруднення та псування. Близький предмет відносин до цього складу злочину і той, що передбачений діянням, описаним у ст. 254 КК України. Таким предметом відносин є умови, що забезпечують охорону земель сільськогосподарського обігу від тривалого зниження або втрати їх родючості, виведення цих земель із сільськогосподарського обігу, від змивання гумусного шару, від порушення ґрунту. Для складу злочину, передбаченого ст. 237 КК, таким предметом відносин є умови, що забезпечують екологічну безпеку в частині ліквідації й усунення недоліків екологічного забруднення території, які зазнали таке забруднення, небезпечними речовинами або випромінюванням. Аналіз об'єкта складу злочину, передбаченого ст. 236 КК України, свідчить про те, що предметом відносин тут є умови (можливості), що забезпечують стан навколишнього природного середовища, за якого упорядковується попередження погіршення умов життєдіяльності людини, флори і фауни в частині нормативно визначеного порядку виконання робіт, пов'язаних з експертизою проєктів, проєктуванням, будівництвом, експлуатацією об'єктів, потенційно шкідливих для навколишнього природного середовища. Предметом відносин у складі злочину, передбаченого ст. 253 КК України, є умови, що забезпечують екологічну безпеку шляхом створення перешкод для аварій, катастроф, захворюванню населення, загибелі населення та інших тяжких наслідків для людини і навколишнього природного середовища. Це підтверджується і вивченням кримінальних справ, які свідчать про те, що відносини між людьми виникають з приводу позитивних умов (стосунків), які і є предметом відносин у досліджуваних складах злочинів, а не самі предмети. Таким чином, необхідно констатувати, що предметом відносин досліджуваних складів злочину є стосунки (умови), які забезпечують охорону, раціональне використання та відтворення природних об'єктів у всіх їх проявах, а також відносини, що забезпечують екологічну безпеку.

Такий підхід до дослідження свідчить про те, що нас цікавлять не будь-які соціальні зв'язки суб'єктів, а зв'язок у межах діяльності з охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення природних об'єктів. Причому, як свідчить це дослідження, ці зв'язки можуть проявлятися на рівні індивідуальної взаємодії індивідуумів, у взаємодії людських спільнот (підприємств, установ, організацій, товариств тощо), а також індивідуумів зі спільнотами. Ззовні соціальний зв'язок може проявлятися у таких формах, як діяльність – науково-обґрунтоване раціональне використання природних ресурсів, в охороні

природних ресурсів, у забезпеченні екологічної безпеки тощо. У деяких випадках, як вірно це помітив В. Я. Тацій, соціальний зв'язок, як і самі суспільні відносини, може проявлятися не тільки у вигляді діяльності, а й у «застиглій», пасивній формі. У вигляді «позицій» особи щодо громадян, які мають право на достовірну екологічну інформацію [120, с. 80]. Як показує судова практика, вплив на умови, які мають забезпечувати раціональне використання природних ресурсів може бути законний і незаконний. Незаконна діяльність щодо навколишнього природного середовища і відносин з приводу умов його забезпечення породжує кримінально-правові відносини. Нас же цікавить соціальний зв'язок, важливою ознакою якого є обов'язок певної поведінки суб'єктів відносин. Вона визначається тим, що в такій поведінці зацікавлені як певні особи, так і все суспільство. Тому, важливим є з'ясування соціальної обумовленості взаємодії суб'єктів, її причини і завдання, іншими словами – сукупності прийомів і засобів, які в теорії права розуміють як механізм такої взаємодії. Такий взаємозв'язок (соціальний зв'язок) зумовлений потребами (інтересами), які є рушійною силою у спілкуванні суб'єктів відносин. Необхідно зазначити, що деякі вчені роблять вірну спробу розкрити зміст об'єкта злочину через інтереси [15, с. 69; 26, с. 26; 111, с. 54–61; 131, с. 47 та ін.]. В той же час, як зазначається в цих працях, для багатьох авторів інтерес помилково став синонімом суспільних відносин. Аналогічні судження висловлює В. Д. Пакутін, який зауважує, що природоохоронний інтерес – це те саме, що і суспільні відносини [94, с. 22]. Зупинятися на суті термінів «інтереси» і «потреби» немає необхідності, оскільки вони дістали достатнє висвітлення в психологічній літературі [132, с. 435; 133, с. 18–19], у філософії [134, с. 6], в економічній літературі [135, с. 23; 136, с. 13–14]. Із вищеназваних джерел можна лише зробити висновок з вчення про суть і явище, що інтерес (суть) не є суспільними відносинами (явищем). Він – стимул, збудник зв'язків суб'єктів, їх спрямування, схильності до чого-небудь. Викладене дозволяє зробити висновок, що для з'ясування сутності соціального зв'язку необхідно визначити зміст діяльності (поведінки) суб'єктів [120, с. 80]. Відповідно, інтерес – це певна форма прояву, вираження, реалізації суспільних відносин, але не самі суспільні відносини. Не викликає заперечення те, що соціальний зв'язок, як вираження суспільних відносин, знаходиться у нерозривному зв'язку з іншими структурними елементами суспільних відносин та існує у зв'язку з тими чи іншими предметами суспільних відносин (тобто має предметний характер) [120, с. 80]. Без предмета відносин не можуть існувати інтереси і соціальний зв'язок. Тому для визначення об'єкта повинні враховуватися лише суспільні відносини, що відповідають потребам всього суспільства.

Вишевикладене дає підставу стверджувати, що сприятливі природні умови для життя людини є предметом інтересу. Потреби суспільства в цілому і людини зокрема до благ, що дає природа, викликали інтерес до її охорони, а це, в свою чергу, призвело до виникнення суспільних відносин з охорони навколишнього природного середовища. Але цим не вичерпується зміст природоохоронного інтересу, адже він проявляється не лише в охороні навколишнього природного середовища як джерела матеріальних благ. Непередбачені наслідки господарської діяльності стали глобальними і вже ставлять під загрозу існування людини [17, с. 60]. Відповідно для підтримання свого життя і здоров'я людина повинна мати такі компоненти (об'єкти) природного середовища, які б об'єктивно, а не тільки, як стверджує Е. М. Жевлаков, з точки зору людини, їх якості знаходилися б у межах можливого існування людини [107, с. 40]. Звідси можна зробити висновок, що взаємодія людини (суспільства) з природною не може відбуватися в безумовній свободі, а має бути обмежена рамками закону, а закон повинен охороняти природу не тільки як джерело матеріальних і духовних благ, а й природних умов як джерела всього живого. Дослідження буде неповним, якщо не враховувати те, що взаємовідносини з природою не можуть проходити в безумовній свободі, а мають бути обмежені рамками закону, а закон повинен охороняти природу не тільки як джерело матеріальних і духовних благ, а й природних умов як джерела всього живого. Крім того, потрібно враховувати природно-охоронний інтерес та міжнародно-правовий аспект охорони навколишнього природного середовища і сучасний стан проблеми. Адже екологічна проблема – це не регіональна проблема, а й міжнародно-правова, – для природи немає меж. Тому закони мають охороняти і ці інтереси.

На підставі проведеного аналізу варто зазначити, родовим об'єктом злочинів проти навколишнього природного середовища є суспільні відносини з приводу умов (стосунків), що забезпечують охорону, раціональне використання, оздоровлення і відтворення сприятливого навколишнього природного середовища. Таке визначення об'єкта досліджуваних злочинів зумовлене чинним кримінальним законодавством, яке встановлює чіткі межі кримінально-правової охорони і не враховує нинішній стан і зміст проблем взаємодії суспільства і природи, який докорінно змінюється і вже в певних аспектах змінився, тому що ми живемо у восьмому періоді еволюції взаємовідносин людини (суспільства) і природного середовища, а для кримінально-правової охорони цього середовища – у шостому періоді. Цей період характеризується розвитком глобальної екологічної кризи, екологічними катастрофами, виникненням і посиленням парникового ефекту, появою озонної дірки

та кислотних дощів, суперіндустріалізацією, супермілітаризацією, суперхімізацією, суперспоживаннями і суперзабрудненням усіх геосфер [107, с. 5–24; 113, с. 8–14; 12, с. 71–88]. Особливостями цього періоду є також виникнення та поширення громадського руху за охорону навколишнього природного середовища, активне міжнародне співробітництво у цій сфері [107, с. 20; 113, с. 9; 12, с. 83–86]. В цей період людина виступає як могутня геологічна сила, що змінює стан екосистеми України тощо. Ця діяльність негативно впливає на природу і саму людину. Про це свідчать деякі показники, що характеризують екологічний стан в Україні, зокрема гідрометеорологічні умови мають тенденцію до погіршення, ще гірший стан справ з атмосферним повітрям (у 46 містах у повітря викидається найбільш небезпечна домішка для всього живого – бензапірен) [137, 5–6]. Щорічно площа еродованих земель збільшується на 80–100 тис. га, продовжується хімічне, радіаційне та біологічне забруднення водних об'єктів та інших природних об'єктів [119, с. 4–60]. Всі ці та інші чинники, що впливають на розробку проблем екологічної політики держави, мають бути умовно поділені на дві групи. До першої групи належить заборона на дії, які негативно впливають не тільки на сьогодення, а й майбутній екологічний стан і мають бути криміналізовані, а ті, які були криміналізовані, – значно вдосконалені з боку законодавця. Друга група – програма дій. Ці заходи мають бути спрямовані на зменшення негативного впливу на навколишнє природне середовище.

Враховуючи вищевикладене, слід дати визначення родового об'єкта складів злочинів, яке б враховувало нинішній стан і зміст проблеми взаємодії суспільства і природи, жахливий екологічний стан в Україні, структуру навколишнього природного середовища і майбутню систему екологічних злочинів. Насамперед проаналізуємо терміни, що використовуються авторами при намаганні вирішити проблему об'єкта досліджуваних складів злочинів. Як свідчить наше дослідження, автори по-різному підходять до цієї проблеми. Так, одні автори при вирішенні питання щодо об'єкта цих складів злочинів використовують термін «природа» [12, с. 12–13; 138, с. 6–7; 34, с. 7–10; 139, с. 8]; другі стверджують, що потрібно використовувати термін «навколишнє середовище» [140, с. 6–11; 141, с. 77]; треті схильні до використання терміна «природне багатство»; четверті наполягають на використанні терміна «навколишнє природне середовище» [94, с. 15–17]; п'яті пропонують термін «довкілля» [91, с. 11–16].

Спробуємо дати короткий аналіз зазначених точок зору, оскільки з приводу них є достатні роз'яснення і дискусія в кримінально-правовій літературі. Терміни «природа» і «природні багатства» надто всеохоплюючі і стосуються тих компонентів, які людина не в змозі використовувати і охороняти. Щодо іншого терміна «навколишнє середовище»,

то необхідно констатувати, що він суперечливий, оскільки охоплює як природу, так і різні будови, інфраструктури тощо. Найбільш повне визначення поняття «навколишнє природне середовище» дає «Екологічний енциклопедичний словник» [142, с. 439]. Так, навколишнє природне середовище визначається, як: «1. Комплекс усіх об'єктів, явищ і процесів, зовнішніх щодо даного організму, популяції чи співтовариств організмів, які взаємодіють з ними. Взаємодія відбувається через кругообіг речовин. Таким чином, навколишнє природне середовище включає речовини і організми біоти, з якими взаємодіє цей організм, а також популяції і співтовариства організмів. Навколишнє середовище характеризується перш за все концентраціями хімічних сполук, які вживаються живими організмами. Для організмів надто важливі біогени, тобто речовини, що входять до складу тіла живих організмів. Ті речовини, які організм не використовує, не слід включати в поняття «навколишнє середовище». З навколишнім середовищем взаємодіє зовнішнє середовище, тобто те середовище, де живі організми не функціонують. Але регулюючи потоки речовин в навколишньому середовищі, біота впливає і на концентрацію біогенів у зовнішньому середовищі. 2. Сукупність природно-антропогенних і антропогенних об'єктів, явищ і процесів, зовнішніх щодо людини, з якими вона взаємодіє в процесі своєї діяльності, тому часто використовують термін «навколишнє середовище людини». В такому навколишньому середовищі порушений високий рівень замкненого обігу біогенів, наявні речовини антропогенного походження, що сприймається як порушення і забруднення навколишнього середовища. Для збалансування такого навколишнього середовища людина організує його чистку, видаляючи відходи, аналогічно тому, як вона наводить порядок у своєму домі, саду, з метою приведення навколишнього середовища у стан, що забезпечує здоров'я населення згідно з потребами господарської діяльності, тобто оптимізує навколишнє середовище [142, с. 439]. Останнім часом використовується ніким і нічим не підтвержене поняття «довкілля», яке не має змістовного навантаження і породжує ще більш суперечності і невизначеність. Необхідно зазначити, що поняття «екологічні злочини» сформульоване некоректно, адже екологічне – це позитивне, а злочин – це негативне, і вони не можуть поєднуватись. Крім того, екологією охоплюють значно ширші, більш глибокі зв'язки, і не тільки на рівні людини і природи. Тому найбільш прийнятним для нашого дослідження буде поняття «навколишнє природне середовище», яке охоплює доступну людині природу.

Використовуючи запропоновану систему складів злочинів проти навколишнього природного середовища, яка ґрунтується на чинному КК України, напрямки екологізації кримінального законодавства, які пропонуються, спираючись на структуру природного середовища (яка

буде наведена нижче), а також тих відносин, які мають охоронятися кримінальним законом у цій сфері, доцільно відзначити систему цих злочинів і їх родовий об'єкт. Але перед цим необхідно уточнити положення, що навколишнє природне середовище (його структура) представляє собою мегаекзосферу постійних взаємодій і взаємопроникнення елементів і процесів чотирьох її складових екзосфер (приповерхневих оболонок): атмосфери, літосфери, гідросфери й біосфери – під впливом екзогенних (зокрема космічних) та ендегенних факторів і діяльності людини, то як відомо, кожна з екзосфера, літосфера й гідросфера – утворені неживими речовинами і є ареалом функціонування живої речовини – біоти – головного компонента четвертої складової – біосфери.

Зазначені вище положення не суперечать запропонованій раніше системі складів злочинів проти навколишнього природного середовища, а лише спрямовують її на екологічний ґрунт та істотно доповнюють її піраміду. Ця система (піраміда, що базуються на чотирьох її складових екзосфер) повинна мати таку структуру. Цікаво, що види злочинів, запропоновані в ній, знаходять своє вираження в межах однієї складової, інші – в межах двох, трьох і навіть чотирьох складових екзосфер: *літосфера*: 1) ст. 239. Забруднення, псування, засмічення та виснаження земель; 2) ст. 254. Безгосподарське використання земель; 3) ст. 240. Порушення правил охорони надр; *біосфера*: 1) ст. 246. Незаконна порубка дерев і чагарників у лісах, захисних та інших лісових насадженнях; 2) ст. 247. Порушення законодавства про захист рослин; 3) ст. 245. Знищення або пошкодження лісових масивів; 4) ст. 245². Необережне знищення або пошкодження лісових масивів; 5) ст. 245¹. Забруднення, засмічення лісу; 6) ст. 248. Незаконне полювання на диких звірів і птахів; 7) ст. 251. Порушення ветеринарних правил; *гідросфера*: 1) ст. 243. Забруднення або засмічення моря; 2) ст. 242. Забруднення, засмічення або виснаження водних об'єктів; *атмосфера*: ст. 241. Забруднення атмосферного повітря; *біосфера та гідросфера*: 1) ст. 249. Незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом; 2) ст. 250. Проведення вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних запасів або диких водних тварин, що перебувають у природних умовах; *біосфера, гідросфера, літосфера і атмосфера*: 1) ст. 248¹. Знищення або пошкодження критичних місць існування організмів, занесених у Червону книгу України; 2) ст. 236. Порушення правил екологічної безпеки; 3) ст. 237. Невжиття заходів щодо попередження та ліквідації наслідків екологічного забруднення; 4) ст. 238. Приховування або перекручення відомостей про екологічний стан; 5) ст. 252. Умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природо-заповідного фонду або природної спадщини;

6) ст. 253. Проектування, експлуатація чи реконструкція споруд без систем захисту довкілля; 7) ст. 237¹. Незаконне ввезення на територію України шкідливих речовин, відходів, вторинної сировини або матеріалів; 8) ст. 246¹. Порушення правил безпеки при обігу з мікробіологічними чи іншими біологічними агентами або токсинами.

Враховуючи результати цього дослідження, а також концептуальні положення, що навколишнє природне середовище – це дуже складна, багатофункціональна, споконвічно збалансована єдина система, яка живе і постійно самовідновлюється завдяки своїм особливим законам обміну речовин і енергії (але людина на сучасному етапі своєю діяльністю настільки розбалансувала природні зв'язки всієї глобальної системи, що вона почала деградувати, втрачати здібність самовідновлюватись), а також структуру і зміст складових суспільних відносин, які були охоплені дослідженням, необхідність не тільки відтворення, але й оздоровлення компонентів природи як наслідку негативного взаємозв'язку суспільства і природи, запропонуємо визначення об'єкта цих злочинів. Під родовим об'єктом складів злочинів проти навколишнього природного середовища розуміють суспільні відносини з приводу умов (стосунків), що забезпечують існування багатофункціональної збалансованої єдиної системи, до якої належить і людина (що утворює навколишнє природне середовище), її охорону, раціональне використання, оздоровлення і відтворення такої системи для теперішніх і майбутніх поколінь, яка гарантуватиме безпечне для життя та здоров'я навколишнє природне середовище.

На основі наукового підходу до дослідження родового об'єкта складів злочинів проти навколишнього природного середовища та його структури визначимо безпосередні об'єкти цих діянь з урахуванням системи (піраміди, що базується на чотирьох її складових – екзосферах): літосфера, біосфера, гідросфера, атмосфера; біосфера та гідросфера; біосфера, гідросфера і атмосфера; біосфера, гідросфера, літосфера і атмосфера. В системі літосфера безпосереднім об'єктом є: 1) для складу злочину «Забруднення або псування земель» (ст. 239 КК) основним безпосереднім об'єктом є суспільні відносини, що забезпечують умови з охорони і раціонального використання, оздоровлення та відтворення землі від забруднення та псування. Додатковим же безпосереднім об'єктом цього складу злочину є відносини, що забезпечують умови з охорони життя людей, здоров'я та умови з охорони фауни і флори. В той же час погляди авторів з приводу досліджуваних суспільних відносин майже збігаються. Так, одні автори під об'єктом досліджуваного складу злочину визнають охорону земель, життя та здоров'я людей [59, с. 421; 143, с. 504]. Інші визначають як такий екологічно-безпечний стан земель,

який визначає придатність їх за призначенням. Більш послідовною є позиція О. О. Дудорова, який основним безпосереднім об'єктом цього складу злочину визнає встановлений порядок раціонального використання, захисту і відтворення земель, як складної природної екосистеми, тісно пов'язаної з іншими елементами довкілля, а додатковим об'єктом визнає життя і здоров'я особи [144, с. 637]. Необхідно зазначити, що автори припустилися неточності у визначенні безпосереднього об'єкта складу злочину, передбаченого ст. 239 КК. Це спричинено тим, що була проігнорована структура суспільних відносин. Цікаво, що В. А. Клименко відносини визначає як стан земель, а не відносини; 2) склад злочину, передбачений ст. 254 КК, має безпосередній об'єкт – суспільні відносини, що забезпечують умови з охорони земель сільськогосподарського обороту від тривалого зниження або втрати їх родючості; від виведення цих земель із сільськогосподарського обороту; від змивання гумусного шару; від порушення ґрунту. Так, О. О. Дудоров вважає, що він аналогічний до попереднього діяння [144, с. 674]. Близькі за суттю погляди щодо об'єкта досліджуваного складу злочину М. М. Панька, В. А. Клименка та авторів «Коментаря» за ред. М. О. Потєбенька, В. Г. Гончаренка, які стверджують, що об'єктом цього складу злочину є відносини з раціонального використання й охорони земель, поліпшення природного середовища, відтворення родючості ґрунтів і навіть охорона прав громадян і юридичних осіб на землю. Зазначені погляди заслуговують на схвалення, оскільки це є спроба пояснити (обґрунтувати) якимось чином нове законодавство. Але з цими поглядами важко погодитися тому, що вони не відповідають структурі зазначених відносин, які беруться законодавцем під охорону; 3) безпосереднім об'єктом складу злочину «Порушення правил охорони надр» є суспільні відносини, що забезпечують умови з охорони і законне раціональне та ефективне використання незагальнопоширених копалин, недопущення непродуктивних втрат. Додатковим же об'єктом є суспільні відносини, що забезпечують умови з охорони життя, здоров'я людей і протидіють настанню інших тяжких наслідків. В цьому аспекті близькі позиції М. М. Панька та О. О. Дудорова, які зазначають, що безпосереднім об'єктом цього складу злочину є встановлений порядок забезпечення комплексного і раціонального використання й охорони корисних копалин [143, с. 506; 144, с. 640]. О. О. Дудоров додатковим об'єктом цього складу злочину вважає життя, здоров'я та інші блага [144, с. 640]. Схожі судження щодо об'єкта досліджуваного складу висловлює В. А. Клименко, але він замість порядку називає гірничі відносини щодо забезпечення раціонального та комплексного використання надр і безпеку людей, майна та навколишнього природного середовища [146, с. 533].

Слід зауважити, що порядок дав би підставу відносити ці злочини до порядку управління, оскільки просто гірничі відносини не розкривають суті досліджуваних відносин. У системі біосфери безпосередніми об'єктами є: 1) для складу злочину «Незаконна порубка лісу» (ст. 246 КК) об'єктом складу злочину є суспільні відносини, що забезпечують умови з охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення дерев і чагарників на землях лісового фонду. Судження В. А. Клименка, М. М. Панька, О. О. Дудорова щодо об'єкта цього складу злочину не враховують структуру зазначених відносин [143, с. 522; 144, с. 655; 146, с. 551]; 2) склад злочину, передбачений ст. 247 КК має своїм об'єктом суспільні відносини, що забезпечують умови з охорони рослин, їх раціонального використання, відтворення та оздоровлення, і протидію щодо їх захворювання та знищення шкідниками. В юридичній літературі відсутнє визначення об'єкта вищевказаного складу злочину, яке б відповідало структурному дослідженню цих відносин; 3) коли йдеться мова про знищення або пошкодження лісових масивів, то аналізуючи безпосередній об'єкт цього складу злочину, необхідно зазначити, що ним є суспільні відносини, які забезпечують умови з охорони, раціонального використання лісових масивів; забезпечують протидію їх знищенню та пошкодженню, а також зелених насаджень навколо населених пунктів, вздовж залізниць або інших таких насаджень. Додатковим безпосереднім об'єктом цього складу злочину є суспільні відносини, що забезпечують умови з охорони життя людей, з охорони фауни та здоров'я людей. Не можна погодитися з позицією В. А. Клименка, М. М. Панька – авторів науково-практичного коментаря до КК України за загальною редакцією М. О. Потєбенька, В. Г. Гончаренка, що об'єктом складу злочину, передбаченого ст. 246 КК України є суспільні відносини або порядок у сфері захисту, підвищення продуктивності, раціонального використання і відтворення лісів [59, с. 550; 143, с. 496; 144, с. 629]. Їх визначення безпосереднього об'єкта не враховує структури досліджуваних суспільних відносин. Деяко ближче до істини визначення зазначених відносин О. О. Дудорова, але й він чомусь додає сюди громадську безпеку, власність, не користуючись аналізом безпосереднього об'єкта, виходячи із структури відносин [144, с. 654]; 4) для складу злочину «Незаконне полювання» (ст. 248 КК) об'єктом є суспільні відносини, що забезпечують умови з охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення диких звірів і птахів, що знаходяться в стані природної волі або випущені на волю з метою їх розведення. Визначення об'єкта, дане вище перерахованими авторами, не ґрунтується на структурі цих відносин, а тому є неповним [59, с. 442; 147, с. 527; 144, с. 660; 146, с. 557]; 5) склад злочину, передбачений

ст. 251 КК, має своїм безпосереднім об'єктом суспільні відносини, що забезпечують умови з охорони тварин у рамках дотримання санітарних правил та запобігання їх захворюванню та зараженню. Пропозиції В. А. Клименка, О. О. Дудорова щодо визначення об'єкта цього складу злочину заслуговують уваги. Але не можна погодитись із думкою В. В. Клименка, що це відносини ветеринарного та епізоотичного благополуччя [146, с. 568]. Це заперечення ґрунтується на тому, що об'єктом завжди є відносини, а не якийсь стан. Не може бути об'єктом цього злочину також і порядок захисту, тому що це інша група злочинів та інша група (рід) відносин. У системі гідросфери безпосередніми об'єктами є: 1) для складу злочину «Забруднення моря» (ст. 243 КК) основним об'єктом є суспільні відносини, що забезпечують умови з охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення внутрішніх морських вод, вод територіального моря України, вод виключної (морської) економічної зони України, вод відкритого моря. Додатковим безпосереднім об'єктом цього складу злочину є відносини, що забезпечують умови з охорони життя, здоров'я людей, живих ресурсів моря, а також відносини, що забезпечують законні види користування морем. Визначення об'єкта цього складу злочину, запропоноване М. М. Паньком та авторським колективом Науково-практичного коментаря до КК України за ред. М. О. Потебенька., В. Г. Гончаренка необґрунтовано звужує коло цих відносин [59, с. 429; 143, с. 516]. В той же час В. І. Антипов, О. О. Дудоров чомусь зараховують до відносин, що охороняються, екологічну безпеку морського середовища [148, с. 543–544, 144, с. 648–649], забуваючи, що це питання (безпеки) стосується суспільства та людей; 2) коли йдеться про забруднення та виснаження водних об'єктів (ст. 242 КК), то основним об'єктом цього складу злочину є суспільні відносини, що забезпечують умови з охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення водних об'єктів. Додатковим безпосереднім об'єктом є відносини, що забезпечують умови з охорони життя, здоров'я людей, охорону від загибелі тварин і рослин. Не можна погодитись із тим, що об'єктом цього злочину є порядок використання водних об'єктів [144, с. 645] тощо або правопорядок і екологічна безпека [149, с. 130]. Ці висновки не впливають із структури досліджуваних відносин. У системі атмосфери безпосереднім об'єктом є: 1) для забруднення атмосферного повітря (ст. 241 КК) основним безпосереднім об'єктом злочину є суспільні відносини, що забезпечують умови з охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення атмосферного повітря. Додатковим безпосереднім об'єктом цього діяння є суспільні відносини, що забезпечують умови з охорони життя, здоров'я людей, тварин, рослин від загибелі і захворювання.

Непереконливим є твердження, що основним безпосереднім об'єктом цього злочину є порядок охорони атмосферного повітря [144, с. 643; 143, с. 509]. Це заперечується тим, що за основним безпосереднім об'єктом цей склад злочину поміщений у розділ «Злочини проти довкілля». Не спирається визначення безпосереднього об'єкта на аналіз структури зазначених відносин у В. А. Клименка [146, с. 536] та авторів Науково-практичного коментаря до КК України за редакцією М. О. Потєбенька, В. Г. Гончаренка [59, с. 425].

У системі біосфера та гідросфера безпосередніми об'єктами є: 1) що ж до об'єкта злочину, передбаченого ст. 249 КК України, то на підставі його аналізу можна констатувати, що ним є суспільні відносини, що забезпечують умови з охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення риб, водних тварин та інших природних багатств, що відносяться до водних добувних промислів. В. І. Антипов, В. А. Клименко, М. М. Панько, О. О. Дудоров, М. І. Хавронюк та автори Науково-практичного коментаря до КК України за редакцією М. О. Потєбенька та В. Г. Гончаренка одноставні у своїх визначеннях, які не враховують структуру досліджуваних суспільних відносин, а тому є непереконливими; 2) коли мова йде про проведення вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних запасів (ст. 250 КК), то аналізуючи безпосередній об'єкт цього складу злочину, необхідно зазначити, що ним є суспільні відносини, які забезпечують умови з охорони рибних запасів і диких водних тварин від знищення під час робіт, які зазначені в диспозиції цієї статті. Не можна погодитись з авторами, які вважають, що об'єктом цього складу злочину є порядок проведення вибухових робіт [59, с. 446; 143, с. 530; 144, с. 668], адже не ці відносини поставлені під охорону кримінального закону. Більш імпонує визначення безпосереднього об'єкта цього складу злочину, запропоноване В. А. Клименком [146, с. 567], яке ґрунтується на структурі охоронюваних відносин; 3) щодо запропонованого складу злочину «Порушення правил охорони рибних запасів» пояснення буде зроблено в інших підрозділах цього дослідження.

У системі біосфера, гідросфера, літосфера і атмосфера безпосередніми об'єктами є: 1) для складу злочину «Порушення правил екологічної безпеки» (ст. 236 КК) основним безпосереднім об'єктом є суспільні відносини, що забезпечують умови з охорони стану навколишнього природного середовища, за якого забезпечується попередження погіршення умов життєдіяльності людини, флори і фауни в частині нормативно визначеного порядку виконання робіт, пов'язаних з експертизою проєктів, з проєктобудуванням, будівництвом, експлуатацією об'єктів, потенційно шкідливих для навколишнього природного середовища. Додатковим безпосереднім об'єктом цього складу злочину є суспільні відносини,

що забезпечують умови з охорони життя людей, їх здоров'я та інші блага. Нам імпонує також визначення безпосереднього об'єкта цього складу злочину О. О. Дудорова і його вихід на основний, додатковий, безпосередній об'єкти цього складу злочину [144, с. 629], але відсутність вказівки на те, що це суспільні відносини, негативно позначається на змісті цього визначення; 2) коли мова йде про нежиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення, то, аналізуючи безпосередній об'єкт цього складу злочину, необхідно зазначити, що ним, тобто основним безпосереднім об'єктом, є суспільні відносини, які забезпечують умови з охорони екологічної безпеки в частині ліквідації й усунення недоліків екологічного забруднення територій, що зазнали такого забруднення, небезпечними речовинами або випромінюванням. Додатковим же безпосереднім об'єктом є суспільні відносини, що забезпечують умови з охорони життя і здоров'я людей, охорону флори і фауни; 3) щодо діяння, передбаченого ст. 238 КК України, то основним безпосереднім об'єктом тут є, враховуючи аналіз складу злочину, суспільні відносини, що забезпечують умови, за яких населення отримує належну інформованість про екологічний стан або захворюваність населення та протидію приховуванню і перекручуванню таких відомостей. Додатковим безпосереднім об'єктом є суспільні відносини, що забезпечують умови з охорони життя людей, їх здоров'я, флори і фауни; 4) для складу злочину, передбаченого ст. 252 КК України, основним безпосереднім об'єктом цього складу злочину є відносини, що забезпечують умови з охорони від знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природо-заповідного фонду. Додатковим безпосереднім об'єктом є суспільні відносини, що забезпечують умови з охорони життя, здоров'я людей. Не можна погодитися з авторами, які називають об'єктом цього складу злочину екологічну безпеку [146, с. 570]. Цей висновок не спирається на аналіз структури зазначених відносин, не ґрунтується на аналізі структури відносин при визначенні безпосереднього об'єкта, яке дає М. М. Панько [143, с. 534]; 5) що ж до складу злочину «Проектування чи експлуатації споруд без систем захисту довкілля» (ст. 253 КК), то основним безпосереднім його об'єктом є суспільні відносини, що забезпечують екологічну безпеку шляхом створення перешкод для аварій, катастроф, захворюванню населення, загибелі населення та інших тяжких наслідків для людини і навколишнього середовища; 6) стосовно незаконної порубки дерев та чагарників у містах та інших населених пунктах, то безпосереднім об'єктом цього складу злочину є відносини, що забезпечують умови з охорони дерев і чагарників у містах та інших населених пунктах; 7) стосовно запропонованих нами діянь (забруднення, засмічення лісу та необережного

знищення або пошкодження лісів), то безпосередніми об'єктами є умови з охорони відповідних природних ресурсів від засмічення та забруднення, а додатковими безпосередніми об'єктами цих складів злочинів є суспільні відносини, що забезпечують умови з охорони життя, здоров'я людей, тварин і рослин; 8) стосовно діяння, передбаченого ст. 326 «Порушення правил поведінки з мікробіологічними або іншими біологічними агентами чи токсинами», яку необхідно перенести до розділу VIII КК, надавши йому номер 246² КК, оскільки він стосується природної речовини. Безпосереднім об'єктом цього складу злочину слід вважати суспільні відносини, які забезпечують умови з охорони навколишнього природного середовища від забруднення зазначеними матеріальними явищами.

Зазначені вище безпосередні об'єкти базуються на аналізі структури суспільних відносин у системі загального, родового і безпосереднього об'єктів. Такий підхід дає можливість усвідомити суть суспільних відносин, які охороняються КК України, та здійснювати відмежування одних злочинів від інших.

Список використаних джерел

1. Уголовное право. Часть Общая: Учебник / Сост. А. А. Герцензон и др.; Под ред. проф. Т. Полякова). – М.: Юриздат, 1943. – 328 с.
2. Коржанський М. Й. Науковий коментар Кримінального кодексу України / М. Й. Коржанський. – К.: Атіка, Академія, Ельга-Н, 2001. – 656 с.
3. Гавриш С. Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні. Проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства / С. Б. Гавриш. – К.: Верховна Рада України. Інститут законодавства, 2002. – 636 с.
4. Фесенко Є. В. Злочини проти здоров'я населення та система заходів з його охорони. Монографія / Є. В. Фесенко. – К.: Атіка, 2004. – 280 с.
5. Lehrbuch des Strafrechts der Deutschen Demokratischen Republik. Allgemeine Teil. – Berlin, 1957. – 312 S.
6. Таций В. Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве / В. Я. Таций. – Харьков: Вища школа, 1988. – 184 с.
7. Пионтковский А. А. Уголовное право РСФСР: Общая часть / А. А. Пионтковский. – М.: Госиздат, 1925. – 470 с.
8. Уголовное право: Учебник. – Изд. 2. перераб и доп. Общая часть / А. А. Герцензон, Н. Д. Дурманов, М. М. Исаев и др. – М.: Юриздат, 1939. – 332 с.

9. Гавриш С. Б. Кримінальна відповідальність за незаконну порубку лісу (ст. 160 КК УРСР) / С. Б. Гавриш // Радянське право. – 1980. – № 7. – С. 32–33.

10. Познышев С. В. Учебник уголовного права: Очерк основных начал Общей и Особенной части науки уголовного права: В 2 ч. Ч. I.: Общая часть / С. В. Познышев. – М.: Юрид. издат. Наркомюста, 1923. – 280 с.

11. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Изд. 2-е. – Т. 13: Янв. 1859 – февр. 1860 (Подгот. А. Е. Коротеевой. – 1959. – XXVI). – М.: Госполитиздат, 1958. – 770 с.

12. Пермяков Ю. Б. О механизме преступного воздействия на систему общественных отношений / Ю. Б. Пермяков // Юридическая ответственность и ее реализация. – М.: Юрид. лит., 1995. – С. 12–88.

13. Чхиквадзе В. М. Социалистическая законность в СССР: Доклад на конференции Международной ассоциации Юридических наук в Варшаве / В. М. Чхиквадзе. – М.: Госюриздат, 1958. – С. 5–14.

14. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Изд. 2-е – Т. 18: Март 1872 – апрель 1875 (Подгот. В. Э. Куниной и др. – 1961. – XXX.). – М.: Госполитиздат, 1975. – 807 с.

15. Никифоров Б. С. Объект преступления по советскому уголовному праву / Б. С. Никифоров – М.: Госюриздат, 1960. – 229 с.

16. Брайнин Я. М. Уголовная ответственность и ее основания в советском уголовном праве / Я. М. Брайнин. – М.: Госюриздат, 1963. – 281 с.

17. Фролов И. Г. Прогресс науки и будущее человечества / И. Г. Фролов. – М.: Знание, 1975. – 275 с.

18. Ляпунов Ю. И. Основные теоретические проблемы уголовно-правовой охраны природы в СССР: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.08 – уголовное право и криминология; уголовно-исправительное право / Ю. И. Ляпунов. – М., 1974. – 39 с.

19. Матвейчук В. К. Уточнение понятия субъекта экологических преступлений на современном этапе развития общества и государства / В. К. Матвейчук // Проблеми боротьби зі злочинністю в Україні: Тези доповідей і повідомлень; респ. наук. конф. – К.: АН України Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, 1992. – С. 62–63.

20. Загородников Н. И. Значение объекта преступления при определении меры наказания по советскому уголовному праву / Н. И. Загородников // Труды Военно-юридической академии. – Х.: Изд-во Военно-юридической академии, 1949. – Вып. 10. – С. 7–16

21. Трайнин А. Н. Общее учение о составе преступления / А. Н. Трайнин. – М.: Госюриздат, 1957. – 363 с.

22. Пионтковский А. А. Курс советского уголовного права: Часть общая. В 6-ти томах / Редкол.: А. А. Пионтковский и др. – М.: Наука, 1970. – Т. 2. – 516 с.

23. Стручков Н. А. Объект преступного посягательства и система Особенной части УК / Н. А. Стручков // Сов. гос. и право. – 1987. – № 12. – С. 86–89

24. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Изд. 2-е. – Т. 14: Янв. 1859 – февр. 1860 (Подгот. А. Е. Коротеевой. – 1959.–XXVII) – М.: Госполитиздат, 1959. – 777 с.

25. Никифоров Б. С., Решетников Ф. М. Современное американское уголовное право / Б. С. Никифоров. – М.: Наука, 1990. – 253 с.

26. Каиржанов Е. К. Интересы трудящихся и советский уголовный закон. Проблемы объекта преступления / Е. К. Каиржанов. – Алма-Ата: Казахстан – 1973. – 160 с.

27. Кузнецов А. В. Уголовно-правовая охрана интересов личности в СССР / А. В. Кузнецов. – М.: Юрид. лит, 1969. – 160 с.

28. Фролов И. Г. Объект уголовно-правовой охраны и его роль в организации борьбы с посягательствами на социалистическую собственность / И. Г. Фролов. – Свердловск, 1971. – 435 с.

29. Коржанский Н. И. Объект и предмет уголовно-правовой охраны / Н. И. Коржанский. – М.: Академия МВД СССР, 1980. – 248 с.

30. Советское уголовное право: Общая часть: Учеб. пособие / М. А. Гельфер, А. А. Герцензон, А. А. Пионтковский, Б. С. Утевский; общ. ред. В.М. Чиквадзе. – М.: Госюриздат, 1959. – 464 с.

31. Глистин В. К. Проблема уголовно-правовой охраны общественных отношений. (Объект и квалификация) / В. К. Глистин. – Л.: Изд-во Ленингр. гос. ун-та, 1979. – 127 с.

32. Коржанский Н. И. Объект посягательства и квалификация преступлений: Учебное пособие / Н. И. Коржанский. – Волгоград: Волгоградская Высшая следственная школа МВД СССР, 1976. – 120 с.

33. Дроздов А. В. Человек и общественные отношения / А. В. Дроздов. – Л.: Изд-во Ленингр. гос. ун-та, 1966. – 124 с.

34. Ляпунов Ю. И. Уголовно-правовая охрана природы органами внутренних дел / Ю. И. Ляпунов. – М.: Академия МВД СССР, 1974. – 151 с.

35. Сухарев Е. А., Горбуза А. Д. Традиционные представления о механизме преступного посягательства / Е. А. Сухарев, А. Д. Горбуза // Проблемы совершенствования уголовного законодательства на современном этапе: Межвуз. сб. науч. тр. [Редкол.: М. И. Ковалев (отв. ред.) и др.]. – Свердловск.: СЮИ, 1985. – 151 с.

36. Прохоров В. С. Преступление и ответственность / В. С. Прохоров. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1984. – 136 с.

37. Сабо, Имре. Социалистическое право / Под ред. и со вступ. ст. В. А. Туманова / И. Сабо. – М.: Прогресс, 1964. – 396 с.
38. Халфина Р. О. Общее учение о правонарушении. – М.: Юрид. лит., 1974. – 351 с.
39. Стучка П. И. Избранные произведения по марксистско-ленинской теории права / П. И. Стучка. – Рига: Латгосиздат, 1964. – 748 с.
40. Кечекьян С. Ф. Правоотношения в социалистическом обществе / С. Ф. Кечекьян. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1958. – 187 с.
41. Стальгевич А. К. Некоторые вопросы теории социалистических отношений / А. К. Стальгевич // Сов. гос. и право. – 1957. – № 2. – С. 25–26.
42. Толстой Ю. К. К теории правоотношения / Ю. К. Толстой. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1959. – 329 с.
43. Гревцов Ю. И. Правовое отношение: условные взаимосвязи / Ю. И. Гревцов // Сов. гос. и право. – 1985. – № 1. – С. 14–17.
44. Беляев Н. А. Предмет советского исправительно-трудового права / Н. А. Беляев. – Л.: Изд-во Ленингр. гос. ун-та, 1960. – 320 с.
45. Ткаченко Ю. Г. Методологические вопросы теории правоотношений / Ю. Г. Ткаченко – М.: Юрид. лит., 1980. – 176 с.
46. Гревцов Ю. И. Правовые отношения и осуществление права / Ю. И. Гревцов. – Л.: Изд-во Ленингр. гос. ун-та, 1987. – 127 с.
47. Ковалев М. И. Советское уголовное право: Курс лекций / М. И. Ковалев. – Свердловск: Свердловский юрид. ин-т, 1974. – Вып. 1. – 228 с.
48. Карпушин М. П. Курляндский В. И. Уголовная ответственность и состав преступления / М. П. Карпушин, В. И. Курляндский. – М.: Юрид. лит., 1974. – 231 с.
49. Смирнов В. Г. Функции советского уголовного права (предмет, задачи и способы уголовно-правового регулирования): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 – уголовное право и криминология; уголовно-исправительное право / В. Г. Смирнов. – Л, 1965. – 39 с.
50. Буланов Г. И. О понятии и структуре общественной опасности по советскому уголовному праву / Г. И. Буланов // Проблемы советского уголовного права и криминологии: Сборник ученых трудов [Ред. кол.: М. И. Ковалев и др.]. – Свердловск: Свердловский юрид. ин-т, 1973. – Вып. 28. – С. 92–103.
51. Демидов Ю. А. О социально-исторической сущности преступления / Ю. А. Демидов // Личность преступника и уголовная ответственность: Межвуз. науч. сборник. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1979. – Вып. 1. – С. 33–37.
52. Санталов А. И. Общественные отношения и преступление / А. И. Санталов // Вестник Ленингр. ун-та. – 1974. – № 4. – С. 127–130.

53. Санталов А. И. Теоретические вопросы уголовной ответственности / А. И. Санталов. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1982. – 97 с.

54. Бойцов А. И. Преступления против собственности / А. И. Бойцов. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2002. – 775 с.

55. Борисов В. І., Пашенко О. О. Злочини проти безпеки виробництва: поняття та види. Кримінальна відповідальність за порушення правил ядерної та радіаційної безпеки: Монографія / В. І. Борисов, О. О. Пашенко. – Харків: СПДФО Вапнярчук Н.М., 2006. – 224 с.

56. Борисов В. І. Основні проблеми охорони безпеки виробництва в кримінальному законодавстві України: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право / В. І. Борисов. – Харків, 1993. – 35 с.

57. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник для юрид. вузів і фак. / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін.; за ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Х.: Право, 1997. – 368 с.

58. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник для студ. юрид. спец. вищ. закладів освіти / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін.; за ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Київ – Харків : Юрінком Інтер – Право, 2001. – 416 с.

59. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: Особлива частина / П. П. Андрушко, Т. М. Арсенюк, О. Г. Атаманюк та ін.; заг. ред. М. О. Потєбенько, В. Г. Гончаренко. – К.: Форум, 2001. – 942 с.

60. Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений. М.: Юрид. лит., 2001. – 352 с.

61. Коржанський М. Й. Об'єкт і предмет злочину: Монографія / М. Й. Коржанський. – Д.: Юрид. акад. МВС; Ліра ЛТД, 2005. – 252 с.

62. Иоффе О. С. Ответственность по советскому гражданскому праву / О. С. Иоффе. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1955. – 311 с.

63. Кропачев Н. М. Уголовно-правовое поведение и общественные отношения / Н. М. Кропачев // Вестник Ленингр. ун-та. – 1984. – Вып. 2. – № 11. – С. 67–69.

64. Бафия, Ежи. Проблемы криминологии. Диалектика криминологической ситуации; под ред. и с предисл. Н. А. Стручкова / Ежи Бафия. – М.: Юрид. лит., 1983. – 150 с

65. Сташис В. В., Панов Н. И. Непосредственный объект и его значение для квалификации преступлений / В. В. Сташис, Н. И. Панов // Проблемы правоведения. – Киев, 1989. – Вып. 50. – С. 83–84.

66. Дурманов Н. Д. Понятие преступления / Н. Д. Дурманов. – М.: Изд-во АН СССР, 1948. – 312 с.

67. Кудрявцев В. Н. О соотношении объекта и предмета преступного посягательства / В. Н. Кудрявцев // Сов. гос. и право. – 1951. – № 8. – С. 52–53.

68. Филимонов В. Д. Объект преступления и преступные последствия / В. Д. Филимонов. // Актуальные правовые вопросы борьбы с преступностью: Сб. ст. / Редкол.: В. Д. Филимонов (отв. ред) и др. – Томск: Изд-во Том ун-та, 1988. – С. 8–12.

69. Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Часть особенная / А. Я. Светлов, М. И. Бажанов, В. В. Сташис и др.; отв. ред.: А. Я. Светлов, В. В. Сташис. – К.: Наук. думка, 1985. – 455 с.

70. Коржанский Н. И. Понятие непосредственного объекта преступления / Н. И. Коржанский // Сов. гос. и право. – 1978. – № 1. – С. 86–87.

71. Дробницкий О. Г. Понятие морали. Ист.-критич. очерк / О. Г. Дробницкий. – М.: Наука, 1974. – 388 с.

72. Шевченко Я. Н. Правовое регулирование ответственности несовершеннолетних / Я. Н. Шевченко. – К.: Наукова думка, 1976. – 189 с.

73. Макашвили В. Г. Уголовная ответственность за неосторожность / В. Г. Макашвили. – М.: Госюриздат, 1957. – 211 с.

74. Ренненберг И. Объективная сторона преступления / И. Ренненберг. – М.: Госюриздат, 1957. – 87 с.

75. Кузнецова Н. Ф. Значение преступных последствий для уголовной ответственности / Н. Ф. Кузнецова. – М.: Госюриздат, 1958. – 219 с.

76. Курс советского уголовного права. Часть общая / М. Д. Шаргородский, И. И. Солодкин, С. А. Домахин и др. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1968. – Т. 1. – 646 с.

77. Советское уголовное право. Часть Особенная: Учебник. – М.: Госюриздат, 1951. – 492 с.

78. Трайнин А. Н. Должностные и хозяйственные преступления / А. Трайнин. – М.: Юриздат, 1938. – 136 с.

79. Макрори Р. Право окружающей среды в Великобритании / Р. Макрори // Право окружающей среды в СССР и Великобритании / Редкол.: О. С. Колбасов и др. – М.: Ин-т государства и права, 1988. – С. 65–76.

80. Мунтян В. В. Правовая охрана рыбных богатств / В. В. Мунтян // Правовая охрана природы: Тезисы докладов и содокладов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1961. – С. 8–17.

81. Сергеева Т. Л. Охрана природы по советскому уголовному законодательству / Т. Л. Сергеева // Правовые вопросы охраны природы в СССР / Отв. ред. Г. Н. Полянская. – М.: Госюриздат, 1963. – С. 168–227.

82. Красс А. В. Право государственной социалистической собственности / А. В. Красс. – М.: Госюриздат, 1954. – 260 с.

83. Пионтковский А. А. Курс советского уголовного права / А. А. Пионтковский. – М.: Госюриздат, 1959. – Т. 2. – 811 с.

84. Кригер Г. Л. Хозяйственные преступления / Г. А. Кригер // Курс советского уголовного права. Часть особенная. В 6-ти томах / Н. А. Пионтковский и др. (редкол.). – М.: Наука, 1971. – Т. 5. – С. 379–559.

85. Богомяков Ю. С. Уголовно-правовая охрана природных богатств СССР: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 – уголовное право и криминология; уголовно-исправительное право / Ю. С. Богомяков. – Свердловск, 1972. – 16 с.

86. Глистин В. К. Охрана природы по советскому уголовному праву: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 – уголовное право и криминология; уголовно-исправительное право / В. К. Глистин. – Ленинград: ЛГУ, 1966. – 16 с.

87. Леонтьев Б. Преступления против природных богатств СССР / Б. Леонтьев // Советское уголовное право. Часть Особенная: Учебник / В. Д. Меньшагин, В. Н. Кудрявцев, Б. А. Куринов и др.; под ред. В. Д. Меньшагина и др. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1975. – С. 261–274.

88. Некипелов П. Т. Понятие и система хозяйственных преступлений по советскому уголовному праву / П. Т. Некипелов. – Ростов-на-Дону: Изд-во Рост. ун-та, 1963. – 160 с.

89. Полянская Г. Н. Примечание к сборнику «Правовые вопросы охраны природы в СССР» / Г. Н. Полянская // Правовые вопросы охраны природы в СССР / Отв. ред. Г. Н. Полянская. – М.: Госюриздат, 1963. – С. 1–3.

90. Курс советского уголовного права. Часть особенная / Н. А. Беляев, Н. С. Лейкина, В. К. Глистин и др.; отв. ред. Н. А. Беляев. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1978. – 557с.

91. Гавриш С. Б. Основные вопросы ответственности за преступления против природной среды: (проблемы теории и развития уголовного законодательства Украины): автореф. дис. ... докт. юрид. наук; спец. 12.00.08 – уголовное право и криминология; уголовно-исправительное право / С. Б. Гавриш. – Харьков, 1994. – 42 с.

92. Тяжкова И. М. Некоторые вопросы уголовно-правовой охраны природы / И. М. Тяжкова // Научно-технический прогресс и правовая охрана природы: Проблемы совершенствования природоохранительного законодательства в условиях научно-техн. прогресса / Под ред. В. В. Петрова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1978. – С. 101–103.

93. Таций В. Я. Преступления против природных богатств СССР / В. Я. Таций // Уголовное право УССР. Особенная часть: Учебник/ Под ред. М. И. Бажанова и др. – К.: Вища школа, 1989. – С. 285–305.

94. Пакутин В. Д. Уголовно-правовая охрана внешней природной среды и природных ресурсов в СССР / В. Д. Пакутин. – Учебное пособие. – Уфа: Башкирский гос. университет, 1976. – 157 с.

95. Вышинская З. А. Советское уголовное право. Часть особенная: Учебник / З. А. Вышинская, М. М. Исаев, А. А. Пионтковский и др.; общ. ред. А. А. Герцензон, З. А. Вышинская. – М.: Госюриздат, 1951. – 431 с.

96. Андреев И. Л. Рецензия на книгу Трайнина А. Н. Общее учение о составе преступления / И. Л. Андреев // Советское государство и право. – 1958. – № 3. – С. 149–151.

97. Бушуева Т. А., Дагель П. С. Объект уголовно-правовой охраны природы / Т. А. Бушуева, П. С. Дагель // Советское государство и право. – 1977. – № 8. – С. 77–83.

98. Мынбаев Р., Орымбаев М. Судебная практика по делам о преступлениях в областях охраны природы в Казахской ССР / Р. Мынбаев, М. Орымбаев // Соц. законность. – 1979. – № 8–9. – С. 22–23.

99. Корчева Г. З. Уголовно-правовая охрана природы в УССР: Учебное пособие / Г. З. Корчева. – Харьков: Вища школа, 1975. – 83 с.

100. Лопашенко Н. А. Экологические преступления: Комментарий к главе 26 УК РФ / Н. А. Лопашенко. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2002. – 802 с.

101. Дубовик О. Л. Экологические преступления: Комментарий к главе 26 УК РФ / О. Л. Дубовик. – М.: Спартак, 1998. – 352 с.

102. Некипелов П. Т. Понятие и система хозяйственных преступлений по советскому уголовному праву / П. Т. Некипелов. – Ростов-на-Дону: Изд-во Рост. ун-та, 1963. – 160 с.

103. Специализированный курс криминалистики: Учебник. – К.: КВШ МВД СССР, 1987. – 378 с.

104. См. 102. – С. 5.

105. Владимиров В. А., Ляпунов Ю. И. Социалистическая собственность под охраной закона / В. А. Владимиров, Ю. И. Ляпунов. – М.: Юрид. лит., 1979. – 200 с.

106. Матышевский П. С. Преступления против социалистической собственности / П. С. Матишевський // Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Часть Особенная. – К.: Наукова думка, 1985. – Т. 2. – 455 с.

107. Жевлаков Э. Н. Понятие экологических преступлений. Объект и система / Э. Н. Жевлаков // Проблемы борьбы с экологическими правонарушениями в свете решений XXVII съезда КПСС. – М.: ВЮЗИ, 1990. – С. 5–40.

108. Советское гражданское право: Учебник: В 2-х т. / О. А. Красавчиков, Л. Г. Кузнецова, Е. Д. Шешенин и др.; под общ. ред. О. А. Красавчикова. – 3-е изд. испр. и доп. – М.: Высш. шк., 1985. – Т. 1. – 544 с.

109. Взаимодействие общества и природы: философско-методологические аспекты экологической проблемы / Отв. ред. Е. Т. Фадеев. – М.: Наука, 1986. – 349 с.
110. Вольфман Г. Уголовно-правовая охрана леса / Г. Вольфман // Радянське право. – 1981. – № 11. – С. 23–24.
111. Тацій В. Я. Ответственность за хозяйственные преступления. Объект и система / В. Я. Тацій. – Харьков: Вища школа, 1988. – 232 с.
112. Кузнецова Н. Ф. Значение преступных последствий для уголовной ответственности / Н. Ф. Кузнецова. – М.: Госюриздат, 1958. – 219 с.
113. Білявський Г. О., Падун М. М., Фурдуй Р. С. Основи загальної екології: Підручник / Г. О. Білявський, М. М. Падун, Р. С. Фурдуй. – К.: Либідь, 1993. – 304 с.
114. Жевлаков Э. Н. Преступления против природных богатств СССР: Учебное пособие / Э. Н. Жевлаков. – М.: ВЮЗИ, 1983. – 87 с.
115. Владимиров В. А., Ляпунов Ю. И. Социалистическая собственность под охраной закона / В. А. Владимиров, Ю. И. Ляпунов. – М.: Юрид. лит., 1979. – 200 с.
116. См. 107. – С. 13–14.
117. Ляпунов Ю. И. Основные теоретические проблемы уголовно-правовой охраны природы в СССР: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.08 – уголовное право и криминология; уголовно-исправительное право / Ю. И. Ляпунов. – М., 1974. – 39 с.
118. Философский энциклопедический словарь / Гл. редакция: Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов – М.: Сов. энциклопедия, 1983. – 840 с.
119. Яцик А. В. Екологічна безпека в Україні / А. В. Яцик. – К.: Генеза, 2001. – 216 с.
120. Тацій В. Я. Об'єкт злочину / В. Я. Тацій // Кримінальне право України. Загальна частина : Підручник для юр. вузів і факультетів / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін., за ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Х.: Право, 1997. – 390 с.
121. См. 107. – С. 20–21.
122. Повелицына П. Ф. Уголовно-правовая охрана природы в СССР / П. Ф. Повелицына. – М.: Юрид. лит., 1981. – 88 с.
123. Галятин М. Ю. США: правовое регулирование и использование земель / М. Ю. Галятин. – М.: Наука, 1991. – 252 с.
124. Широков В. А. Преступления в области охраны окружающей среды: Учебное пособие / В. А. Широков. – Хабаровск: Хабаровская высшая школа МВД СССР, 1985. – 64 с.
125. Гавриш С. Б. Уголовно-правовая охрана природной среды Украины. Проблемы теории и развитие законодательства / С. Б. Гавриш. – Х.: Основа, 1994. – 640 с.

126. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 41. – Ст. 546.

127. Про мисливське господарство та полювання: Закон України від 22 лютого 2000 р. // Офіційний вісник України. – 2000. – № 12. – Ст. 442.

128. Про рослинний світ: Закон України від 9 квітня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 22–23. – Ст. 198.

129. Про природно-заповідний фонд: Закон України від 16 червня 1992 р., в ред. 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 4. – Ст. 26.

130. Охрана и оптимизация окружающей среды / А. А. Лаптев, С. И. Приемов, И. Д. Родичкин, Ю. С. Шемшученко; под ред. А. А. Лаптева. – К.: Лыбидь, 1990. – 222 с.

131. Арефьева Г. С. Социальная активность / Г. С. Арефьева // Проблема объекта и субъекта в социальной практике и познании. – М.: Политиздат, 1974. – С. 5–57.

132. Психология: Учебник для педвузов. – М.: Просвещение, 1962. – 435 с.

133. Глезерман Г. Е. Интерес как психологическая категория / Г. Е. Глезерман // Вопросы философии. – 1966. – № 10. – С. 18–19.

134. Михайлов М. В., Мотылев А. С. Социализм и интересы / М. В. Михайлов, А. С. Мотылев. – М.: Политиздат, 1970. – 96 с.

135. Мстиславский П. С. Народное потребление при социализме / П. С. Мстиславский. – М.: Госпланиздат, 1961. – 311 с.

136. Радаев В. В. Потребности как экономическая категория социализма / В. В. Радаев. – М.: Наука, 1970. – 223 с.

137. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні. – К.: Вид-во Раєвського, 1997. – 96 с.

138. Шимбараева Н. Г. Уголовная ответственность за преступления, посягающие на природные богатства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 – уголовное право и криминология; уголовно-исправительное право / Н. Г. Шимбараева. – М., 1979. – 16 с.

139. Мунтян В. В. Правовая охрана рыбных богатств / В. В. Мунтян // Правовая охрана природы: Тезисы докладов и содокладов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1961. – С. 8–17.

140. Кравченко С. Н. Реализация права в охране окружающей среды (социально-психологические условия): автореф. дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.08 – уголовное право и криминология; уголовно-исправительное право / С. Н. Кравченко. – Харьков, 1991. – 39 с.

141. Тер-Акопов А. А. Бездействие как форма преступного поведения / А. А. Тер-Акопов. – М.: Юрид. лит., 1980. – 151 с.

142. Экологический энциклопедический словарь. – М.: Ноосфера, 1999. – 930 с.

143. Панько М. М. Преступления против окружающей среды / М. М. Панько // Уголовный кодекс Украины. Комментарий: под ред. Ю. А. Кармазина, Е. Л. Стрельцова. – Х.: ООО «Одиссей», 2001. – С. 496–541.

144. Дудоров О. О. Злочини проти довкілля / О. О. Дудоров // Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року; за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К.: Каннон, 2001. – С. 629–674.

145. Жалинский А. Э. Содержание уголовной политики / А. Э. Жалинский // Направление уголовной политики в борьбе с преступностью. Межвузовский сб. научных трудов. – Свердловск: Свердл. юрид. ин-т, 1986. – С. 12–18.

146. Клименко В. А. Коментар до ст. 247–254 КК / В. А. Клименко // Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: за станом законодавства і постанов Пленуму Верховного Суду України на 1 грудня 2001 р.; за ред. С. С. Яценка. – К.: А.С.К., 2002. – 936 с.

147. Латинско-русский словарь. – М.: Русский язык, 2000. – 845 с.

148. Антипов В. И. Комментарий к ст.ст. 163¹, 227¹ УК Украины / В. И. Антипов // Уголовный кодекс Украины: Научно-практический комментарий (по состоянию уголовного законодательства и постановлений Пленума Верховного Суда Украины на 25 октября 1995 г.); отв. ред. В. И. Шакун, С. С. Яценко. – К.: Фіта, 1995. – С. 524–525, 739–742.

149. Панов Н. И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность / Н. И. Панов. – Х.: Вища школа, 1982. – 161 с.

1.6. Національне кримінальне законодавство і міжнародно-правові акти у подоланні злочинів проти навколишнього природного середовища (співвідношення проблеми, тенденції)

Узагальнення практики правозастосовчих органів свідчить про те, що вони зіштовхуються з певними труднощами у застосуванні норм про кримінальну відповідальність за злочини проти навколишнього природного середовища. Це обумовлено низкою чинників, до числа яких відносяться недоліки в конструюванні чинних у цій сфері правових норм, у розумінні об'єктивних і суб'єктивних ознак цих діянь, відсутності єдності у наукових рекомендаціях з цілою гамою важливих питань.

Вирішення цих та інших питань, поставлених у меті і завданнях монографії поряд з іншими методами дослідження, зумовлює застосування ще й порівняльно-правового аналізу національного кримінального законодавства та міжнародно-правових актів (у зазначеній сфері), в аспекті їх співвідношення, проблем і тенденцій. Таке дослідження має не тільки пізнавальне, але й прикладне значення [1, с. 258; 2, с. 119].

Різноманітні діяння людини щодо дослідження і використання природних об'єктів визначаються загальними і спеціальними принципами міжнародно-правового співробітництва в сфері охорони навколишнього природного середовища [3, с. 40–41]. Варто погодитися з думкою О. С. Колбасова, Л. В. Спіранської і К. В. Третякової, що у сфері охорони навколишнього природного середовища до загальноновизнаних принципів міжнародного права необхідно віднести і принцип охорони навколишнього середовища [4, с. 10–11]. Важливими, з огляду на вдосконалення кримінального законодавства України, мають бути і спеціальні принципи міжнародного права з охорони навколишнього природного середовища [5, с. 682–687; 6, с. 136–146; 7, с. 721–723]. Зважаючи на правовий зміст, ці декларовані принципи можна згрупувати так: 1) ті, що закріплюють права людини на сприятливе навколишнє природне середовище; 2) ті, що визначають суверенітет держави на використання природних ресурсів; 3) ті, що забезпечують роль громадян, соціальних груп, громадських рухів у справі охорони навколишнього природного середовища; 4) ті, що декларують відповідальність за охорону навколишнього природного середовища; 5) ті, що визначають пріоритети у використанні природних ресурсів; 6) ті, що орієнтовані на попередження забруднення навколишнього природного середовища та інших шкідливих впливів на природу; 7) ті, що передбачають тісне й ефективне міжнародне співробітництво у справі охорони навколишнього природного середовища; 8) ті, що забезпечують право на екологічну інформацію; 9) ті, що встановлюють зобов'язання з охорони

навколишнього природного середовища у випадках збройних конфліктів [4, с. 42–50].

У жовтні 1972 р. держави – члени ЄЕС приймають Декларацію щодо програми дій із навколишнього природного середовища. В цьому ж році була прийнята Перша програма дій із навколишнього природного середовища (на 1973 – 1976 рр.). Це перший офіційний документ, в якому сформульовані основні принципи європейської політики у сфері охорони навколишнього природного середовища [8, с. 11]. Друга програма дій Європейського Співтовариства, яка називалася «Продовження та імплементація політики Європейського Співтовариства і програма дій навколишнього середовища» була розвитком Першої програми дій. Ці дві програми закріпили такі принципи екологічної політики: 1) запобігання забрудненню, а не боротьба з наслідками певного негативного впливу; 2) врахування впливу на навколишнє природне середовище на ранніх стадіях прийняття рішень; 3) зменшення використання природних ресурсів і природи, що може суттєво вплинути на екологічний баланс; 4) покращення наукових і технічних знань з метою вживання ефективних заходів для збереження і поліпшення навколишнього середовища; 5) «забруднювач платить»; 6) уникнення транскордонного впливу; 7) врахування в екологічній політиці Співтовариством і державами-членами інтересів країн, що розвиваються; 8) визначення довготермінової концепції європейської екологічної політики; 9) розвиток екологічної освіти тощо.

Третя програма дій Європейського Співтовариства «Продовження та імплементація політики Європейського Співтовариства і програма дій з навколишнього природного середовища» (1982–1986 рр.) була прийнята 7 лютого 1983 р. і стосувалася: а) подальшої інтеграції екологічної політики Співтовариства; б) посилення превентивних аспектів екологічної політики. При цьому особливе значення приділялося оцінці впливу на навколишнє природне середовище тощо [9, с. 11–12; 8, с. 20]. Четверта програма дій з навколишнього природного середовища була прийнята 19 жовтня 1987 року. В ній звертається увага на: розробку екологічних стандартів; ефективне комплексне застосування законодавства; управління всіма видами впливу на навколишнє природне середовище тощо [9, с. 14]. П'ята програма отримала спеціальну назву «До сталості» (1993–2000 рр.). У ній приділена увага: сталому управлінню природними ресурсами; інтегрованому контролю за забрудненням і попередженню виникнення відходів; зменшення споживання не відновлювальної енергії. Шоста програма розрахована на 10 років і стосується 1) зміни клімату; 2) природи і біологічного різноманіття; 3) навколишнього середовища, здоров'я і якості життя; 4) природних ресурсів і відходів [9, с. 15–16].

Всі зазначені принципи і завдання, у вищезазначених програмах мають важливе значення для розробки системи і змісту кримінально-правових принципів, які стосуються охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення природних об'єктів. Порівняльне дослідження національного кримінального законодавства щодо охорони навколишнього природного середовища і міжнародно-правових актів у цій сфері – це один із конкретних засобів застосування діалектичного методу дослідження проблем, що нас цікавлять. Перед тим як порівнювати міжнародно-правові акти про подолання злочинних діянь проти навколишнього природного середовища з національним кримінальним законодавством у цій сфері, а також виявляти їх співвідношення, проблеми і тенденції, слід визначити, як вони утворюються і які з них повинні враховуватись. У цьому питанні необхідно погодитися з Г. І. Тункіним, що в складному процесі нормотворчості слід розрізнити основні процеси, до яких відносяться ті способи утворення норм, в результаті завершення яких з'являється міжнародно-правова норма, і допоміжні процеси, які є певними стадіями процесу становлення міжнародно-правової норми, але які цей процес не завершують [10, с. 101–106]. Як і в інших галузях сучасного міжнародного права, в праві навколишнього природного середовища чинні норми обов'язкового характеру містяться переважно в угодах, конвенціях, договорах, протоколах тощо [11, с. 216; 12, с. 27]. До основних джерел утворення норм міжнародного права навколишнього природного середовища відносяться міжнародний звичай і міжнародний договір. Слід зазначити, що в них найбільш чітко відображаються воля і наміри суб'єктів природокористування [1, с. 258]. До допоміжних джерел міжнародно-правових норм навколишнього природного середовища належать резолюції міжнародних організацій, рішення міжнародних трибуналів, національне законодавство, доктринальні дослідження [12, с. 27; 13, с. 27; 14, с. 17].

Як показує контент-аналіз, початковий етап міждержавних відносин з приводу навколишнього природного середовища характеризувався відсутністю розгалуженої системи міжнародних договорів, що регулювали ці відносини [15, с. 625]. Все це, у свою чергу, змушувало раніше і змушує зараз країни широко застосовувати загальні принципи міжнародного права і міжнародні звичаєві норми, особливо з метою встановлення протиправності поведінки держав у сфері навколишнього природного середовища [16, с. 170]. Ці ж принципи отримали конкретизацію в конвенціях з приводу захисту навколишнього природного середовища. Що ж до міжнародного звичаю, то як свідчить аналіз джерел, єдиною нормою, що безпосередньо стосується навколишнього природного середовища є та, що встановлює міжнародну відповідальність

за шкоду, яка завдана третій державі, у випадку, якщо природному середовищу останньої завдана шкода [3, с. 33; 15, с. 667]. На думку С. О. Балашенка та Т. І. Макарової, застосування цієї норми є обмеженим, оскільки вона не може бути використаною для компенсації за шкоду, завдану міжнародним ресурсам [3, с. 33]. В цілому ж спеціальні правила міжнародно-правової охорони навколишнього природного середовища, сформульовані в рамках міжнародних договорів (двосторонніх, багатосторонніх тощо) [15, с. 622–624; 17, с. 35]. Класифікація джерел міжнародного права навколишнього природного середовища не є предметом нашого дослідження. Також це не дозволить зробити обсяг роботи.

Перед тим як розпочати таке дослідження, потрібно визначитись з його межами. Насамперед необхідно з'ясувати зміст таких понять як «співвідношення», «проблеми» і «тенденції». Так, термін «співвідношення» означає порівняння, взаємний зв'язок між чим-небудь відношення [18, с. 1255; 19, с. 610]. В контексті нашого дослідження це означає, що слід з'ясувати співвідношення національного кримінального законодавства і міжнародно-правових актів про подолання цих діянь. Які з цих правових актів більш повні, досконаліші, більш гуманні, відповідають правам людини, є кращими стандартами для відносин щодо охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення природних об'єктів. В цьому методі конкретні прийоми і процедури базуються на системному аналізі, оскільки порівнюються не окремі факти (явища), а правові системи. Проблема – це складне питання, завдання, що потребує вирішення, дослідження [19, с. 491]. Більш точно це поняття розкриває «Советский энциклопедический словарь». Термін «проблема» походить від грецького *problema* – завдання (задача), в широкому розумінні – складне теоретичне або практичне питання, що вимагає вивчення, вирішення; в науці – суперечлива ситуація, що виражається у вигляді протилежних позицій у поясненні яких-небудь явищ, об'єктів, процесів і потребує адекватної теорії для її вирішення [18, с. 1059]. Стосовно даної монографії це означає вирішення складних теоретичних і практичних питань, які будуть виявлені при порівнянні зазначених нами систем, усунення суперечливих ситуацій на теоретичному рівні, пояснення їх, а також виробленні пропозицій на підставі адекватних теоретичних викладок.

Термін «тенденція» походить від латинського слова *tendentia* – направленість і означає напрямок розвитку якого-небудь явища, думки, ідеї [18, с. 1312]. В контексті дослідження це означає напрямок розвитку кримінального законодавства щодо охорони, раціонального використання природних об'єктів, його тенденція до зближення з міжнародно-правовими актами такого ж спрямування чи, навпаки, відхід від нього, розвиток у більш прогресивному напрямку тощо.

Визначившись з обсягами (межами), що потребують дослідження в цьому підрозділі, перейдемо до вивчення питання, яке є об'єктом нашого дослідження. Перш за все слід звернутися до водних об'єктів. Міжнародне співробітництво з приводу охорони водних об'єктів, як свідчить це дослідження, виникло зовсім недавно. Забруднення води на території однієї держави завдає шкоди навколишньому природному середовищу інших держав [20, с. 139]. Тому їх охорона потребує міжнародного співробітництва. Однією з найважливіших форм міжнародного співробітництва України щодо водних об'єктів є розробка і підписання міжнародних конвенцій, договорів, а також їх дотримання. Як відомо, до недавнього часу міжнародно-правові заходи стосовно охорони водних об'єктів переважно стосувалися використання річок. Саме річки, насамперед, стали об'єктом масових забруднень, засмічень, виснажень через скидання стічних вод, інших видів антропогенного впливу. Міжнародно-правова охорона рік здійснювалася на рівні регіональних договорів. Аналіз їх дозволив фахівцям Л. В. Корбут та Ю. Я. Баскіну зробити висновки, які будуть корисними і для нашого дослідження: 1) регіональні угоди встановлюють заборони антропогенного забруднення річних вод без посилення на джерела забруднення; 2) основним видом забруднення визнається таке, що пов'язане з промисловою діяльністю і використанням вод у муніципальних потребах; 3) регіональні акти про судноплавство по річках забороняють скидати в ріки й озера нафту і нафтопродукти, а також інші засоби, що викликають забруднення водних шляхів; 4) вводяться обмеження на іригаційні і меліоративні роботи, що є також джерелами забруднення або виснаження вод у ріках [21, с. 141–150]. Цінна позиція цих авторів може бути використана при вдосконаленні ст. 242 КК України стосовно предмета цього складу злочину. Наприклад, Конвенція 1952 р. між СРСР і Румунією «Про попередження паводків і регулювання водного режиму на річці Прут» свідчить, що до водних об'єктів у ст. 242 КК слід віднести води: ріки, озера, притоки рік, гідромеліоративних каналів, поверхневі і підземні води. Тобто вона роз'яснює предмет складу злочину забруднення водних об'єктів. Конвенція «Про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовище існування водоплавних птахів» (яка забезпечує зараз міжнародно-правову охорону водних об'єктів), доповнює предмет цього складу злочину водно-болотними угіддями [22, с. 554–558]. У чинному КК України є лише дві статті, що охороняють водні об'єкти від забруднення і виснаження. Це ст. 242 КК. Порушення правил охорони вод і ст. 243 КК. Забруднення моря, що не перераховують у диспозиції цієї статті зазначені вище предмети, які можуть забруднюватися.

Слід зазначити, що на криміналізацію вищезгаданих діянь мають істотний вплив міжнародно-правові акти в зазначеній сфері, які знаходяться з національним законодавством у певному співвідношенні, що у свою чергу, вимагає вирішення проблем на законодавчому рівні. Для виконання такого завдання треба знати тенденції, що прослідковуються у міжнародно-правових актах і національному кримінальному законодавстві щодо водних та інших об'єктів природи.

Варто зазначити, що зусилля міжнародного співтовариства з приводу вирішення проблеми охорони світового океану від забруднення відбувається на різних рівнях: глобальному, регіональному, субрегіональному, двосторонньому і національному [23, с. 6]. Тому виходячи із системного підходу щодо глобальних проблем, серед яких важливу функцію виконує національне кримінальне законодавство, важливо зауважити, що тенденція повинна вирішуватись з урахуванням національного підходу, представленого якнайдостойніше законодавством України, яке покликано вирішити проблеми охорони водних та інших об'єктів природи, з урахуванням особливостей міжнародного права у цій сфері.

Важливо зазначити, що між нормами КК України, які стосуються охорони навколишнього природного середовища, і міжнародно-правовими актами проявляється взаємозв'язок і взаємозалежність, яка характеризується тим, що міжнародне рішення зазначеної проблеми знайшло певне впровадження (імплементацию) в КК України.

Впроваджуючи вищезгаданий підхід до цієї проблеми, найбільш доцільно зосередитися на дослідженні видів природних об'єктів та складоутворюючих ознак злочинів проти навколишнього природного середовища. Цей шлях допоможе якнайповніше показати співвідношення українського кримінального законодавства з міжнародно-правовими актами у подоланні досліджуваних злочинів, вирішити певні проблеми, які сприятимуть удосконаленню кримінального законодавства, а також мати уяву про існуючі тенденції між національними і міжнародно-правовими нормами з подолання цих асоціальних явищ. Так, згідно зі ст. 242 КК України під предметом злочину, передбаченого цією статтею, необхідно розуміти всі водні об'єкти на території нашої держави (в твердому, рідкому і газоподібному стані), що беруть участь у кругообігу вод і невідривно зв'язані з навколишнім природним середовищем [24, с. 35–36]. Таким чином, водні об'єкти – це ріки, озера, водосховища, води каналів, води ставків, підземні води, льодовики, притоки рік, внутрішні моря та інші внутрішні морські води (лимани, бухти, губи, протоки, затоки, територіальне море) територіальні води держави, тимчасові водостоки і балки (де, як правило буває вода), болота, гейзери, ключі, витоки [25, с. 246]. При порівнянні ознак складу

злочину з приписами міжнародно-правових актів необхідно пам'ятати, що міжнародне право – це сукупність юридичних принципів, звичаїв і норм, які регулюють відносини між державами та іншими учасниками (суб'єктами) міжнародного спілкування [26, с. 169–171]. Деякі з них визнаються всіма державами і є обов'язковими на території цих держав. Окремі ж норми міжнародного права обов'язкові тільки для деяких держав і мають лише локальне значення. Але невід'ємною умовою правомірності і дійсності таких локальних норм, а також договірних обов'язків двох чи більше держав є їх відповідність загальноновизнаним принципам і нормам, що закріплені в Статуті Організації Об'єднаних Націй [27]. Тому порівняння ознак діянь, передбачених національним кримінальним законодавством і діянь передбачених міжнародно-правовими актами буде здійснюватися на основі зазначених принципів Статуту ООН.

Прослідкуємо, як позначають предмет забруднення водних об'єктів з суші конвенції та угоди, які можуть роз'яснювати предмет складу злочину, передбаченого ст. 242 КК України. В цьому контексті слід зазначити, що можна порівняти предмет цього складу злочину з тим переліком водних об'єктів, які є в низці міжнародно-правових актів. При цьому слід враховувати положення, згідно з яким міжнародне право, в першу чергу, звернуло увагу на ці природні об'єкти. Пошук цього предмету слід здійснювати на основі зазначених джерел. Звернемося ще до ряду конвенцій і угод. Так, води територіального моря і виключної (морської) економічної зони Конвенція від 21 квітня 1992 р. «Про захист Чорного моря від забруднення» відносить до предмету забруднення [28, с. 25–32]. Дещо доповнює предмет внутрішніми водами Конвенція від 20 – 31 жовтня 1975 р. «Про цивільну відповідальність за шкоду від забруднення нафтою в результаті розвідки і розробки мінеральних ресурсів морського дна» [29, с. 267–273]. Такий предмет, як море називає Угода про співробітництво з питань боротьби із забрудненням вод Північного моря нафтопродуктами (1969 р.) [30, с. 185–188]. Вона стосується забруднення моря з суші. Хоча ця Угода і має регіональний характер, але також, в певній мірі, називає предмет. Аналогічне позначення предмета дає Конвенція із захисту морського середовища району Балтійського моря 1974 р., коли йдеться про забруднення із суші [31, с. 197–215].

Слід зазначити, що кримінальне законодавство України (ст. 242 КК) має певне співвідношення з міжнародно-правовими актами щодо предмета злочинного забруднення водних об'єктів. Проте, деякі положення щодо предмета цього діяння не мають вирішення у міжнародно-правових аспектах. Так, не знайшло врегулювання в міжнародно-правових

актах питання щодо охорони таких предметів, як гейзери, ключі й затоки, протоки, артезіанські басейни, льодовики. Ця прогалина не сприяє зосередженню зусиль держав у справі охорони відносин з приводу водних об'єктів у цілому, адже, як зазначалося вище, будь-які водні об'єкти не мають кордонів у природному кругообігу і їх охорона від забруднення має глобальний, а не регіональний і місцевий характер. Має певні недоліки щодо переліку можливих предметів і склад злочину, передбачений ст. 242 КК, в якому також ці предмети не конкретизовані або не мають пояснення у примітці до закону. Це призводить до помилок при застосуванні закону.

З нашого дослідження випливає, що обов'язковими ознаками об'єктивної сторони складу злочину порушення правил охорони вод є: 1) діяння, тобто дія або бездіяльність; 2) злочинні наслідки, прямо зазначені в ч. 2 ст. 242 КК; 3) необхідний причинний зв'язок між діянням і наслідками, передбаченими в законі. Законодавець відмовився від зазначення в диспозиціях ч. 1 і 2 ст. 242 КК України засобів вчинення злочинів та їх переліку, що з нашої точки зору, є позитивним. Крім того, закон уже не передбачає зазначення джерел вчинення цього злочину (промислових, сільськогосподарських, комунальних підприємств, установ і організацій та виробництв) [32, с. 970–974]. Як же кореспондують ці ознаки зовнішньої сторони вказаного складу злочину з тими об'єктивними проявами, що є в міжнародно-правових документах? Насамперед звернемося до такої основної ознаки об'єктивної сторони, як діяння (дії або бездіяльності), що сформульовані в ст. 242 КК України (забруднення або зміна їхніх природних властивостей, або виснаження водних джерел). Щодо обґрунтування цієї ознаки з точки зору міжнародного права, звернемося до міжнародно-правових актів. Так, у «Заключному акті наради з безпеки й співробітництва в Європі» від 1 серпня 1975 р. йдеться про охорону вод від забруднення і нераціонального використання прісних вод [33, с. 587–590]. Положення цього Акту щодо діяння збігаються з ознакою ст. 242 КК, яка визначається як забруднення (діяння). Проте, цей документ настановляє на таку дію, як незаконне використання прісних вод, яке не має місця в КК України, хоча настала така необхідність для криміналізації незаконного використання прісних вод (особливо питної води). Таке доповнення мало б величезне значення для України, де відчувається брак питної води, що створює велику загрозу для збереження не тільки здоров'я, а й життя людей. Міжнародно-правові акти дещо раніше і далі пішли у справі охорони водних об'єктів, оскільки вони стосуються і таких дій, як забруднення й виснаження. Проте міжнародне товариство виграло б, якби не випускало з поля зору і таку дію чи бездіяльність, як засмічення, яке приносить не меншу шкоду охороні водних об'єктів. В цьому

аспекті має вади і ст. 242 КК України. Це питання не знайшло вирішення і на дослідницькому рівні: як у міжнародному плані, так і в аспекті національного кримінального права. У справі пояснення зазначеного вище діяння (забруднення) допомагає визначення, сформульоване об'єднаною групою експертів із наукових аспектів забруднення морів (ГЕСАМП) і в дещо зміненій формі схвалене Міжурядовою океанографічною комісією (МОК) ЮНЕСКО, а також Конвенцією від 13 листопада 1992 р. «Про захист Чорного моря від забруднення». З цих документів зрозуміло, що діяння формулюється як привнесення людиною, прямо чи опосередковано, речовин або енергії в морське середовище, включаючи естуарії, що призводить або може призвести до таких згубних наслідків, як шкода живим ресурсам, життю в морі, небезпеку для здоров'я людей, перешкоди морській діяльності, включаючи рибальство, погіршення та інших правомірних видів використання моря, зниження якості використовуваної морської води та погіршення умов відпочинку [28, с. 25–32]. Але й це визначення, на нашу думку, недосконале (що більш детально висвітлено в нашій роботі) [24, с. 35–40].

Підсумовуючи викладене щодо основної ознаки об'єктивної сторони – діяння (дія або бездіяльність), необхідно міжнародно-правові акти узагальнюючого характеру і ст. 242 КК доповнити таким діянням як засмічення, що сприятиме екологізації цих норм і дозволить використати позитивні аспекти кримінального законодавства історичного минулого. Що ж до наслідків, то міжнародно-правові акти вказують на загрозу їх настання або настання та називають ці наслідки. Перелік цих наслідків є більшим, ніж у чинному кримінальному законодавстві [34]. Виходячи з цих міркувань, нашому законодавцю необхідно було б прийняти досягнення в цій сфері міжнародного права і в частині першої ст. 242 КК повернутися до побудови злочину з так званім «формальним» складом (як це вже частково зроблено в зазначеній статті, хоча надто обмежений перелік відносин), яким створюється небезпека. Зазначені новели сприятимуть охороні, раціональному використанню, відтворенню та оздоровленню водних об'єктів.

Які ж засоби забруднення водних об'єктів зазначені в міжнародно-правових актах? Так, у Женевській конвенції про відкрите море (1958 р.) [35, с. 37–42] і Договорі про Антарктику (1959 р.) [36, с. 39–42] йдеться про забруднення моря нафтою із трубопроводу, а також від занурення радіоактивних відходів, радіоактивними матеріалами чи іншими шкідливими речовинами. В Угоді про співробітництво з питань боротьби із забрудненням вод Північного моря нафтопродуктами (1969 р.) йдеться про такий засіб забруднення як нафтопродукти [30, с. 185–188]. У Конвенції з захисту морського середовища району Балтійського моря (1974 р.)

звертається увага на такі засоби забруднення, як нафтовміщуючі залишки, нафтові суміші, отруйні речовини, стічні води, сміття [31, с. 197–215]. Нафта в цій Конвенції означає нафту в будь-якому вигляді, в тому числі сиру нафту, паливну нафту, нафтовий відстій, нафтові відходи й очищені нафтопродукти; шкідлива речовина – це будь-яка небезпечна отруйна чи інша речовина, що опинилась у морі і спричиняє забруднення [31, с. 197–215]. Конвенція 1972 р. з попередження забруднення моря доповнює засоби скидами відходів та інших стійких синтетичних сполук (троси, рибацькі сітки тощо) [34].

У КК України 2001 р. (ст. 242) децю розширений перелік засобів забруднення водних об'єктів [37, с. 168]. Щодо засобів забруднення водних об'єктів, міжнародно-правові акти мають певне обмеження, що не сприяє боротьбі із забрудненням водних об'єктів у повному обсязі і не відповідає принципам, закладеним у статуті ООН.

Проаналізуємо співвідношення такої ознаки об'єктивної сторони складу злочинного забруднення водних об'єктів (ст. 242 КК), як джерела вчинення злочину з аналогічною ознакою, відображеною в міжнародно-правових актах. Так, міжнародно-правові акти, зокрема, конвенції: «З попередження забруднення моря скидами відходів і інших матеріалів» та «Про захист Чорного моря від забруднення» називають такі джерела забруднення: джерела, що перебувають на суші, з континентального шельфу, з атмосфери, з рік, з каналів, з прибережних споруд, з водоспусків, зі стоків, з трубопроводів [34, с. 62–77; 28, с. 25–32]. На відміну від вищезазначених документів, ст. 242 КК не дає переліку джерел забруднення. Слід зазначити, що міжнародно-правові акти, які дають перелік джерел забруднення, не повинні бути сприйняті ст. 242 КК. Це певною мірою реалізовано в ст. 242 КК України, яка взагалі не дає переліку джерел забруднення, чим фактично їх значно розширює.

Як відомо, кодифікація міжнародного морського права відбулася в 1958 р. Цьому сприяла Конференція ООН з морського права, яка відбулася в Женеві у 1958 р. і закінчилася підписанням чотирьох конвенцій. Це конвенції: «Про територіальне море і прилеглу зону [38, с. 47–51]; «Про відкрите море» [35, с. 37–38]; «Про риболовство і охорону живих ресурсів моря [39, с. 130–138]; «Про континентальний шельф» [40, с. 20–46]. Ці положення були систематизовані й конкретизовані в єдиній Конвенції ООН з морського права від 10 грудня 1982 р. [41], прийнятій в результаті тривалої роботи III-ї Конференції ООН з морського права. Ці міжнародно-правові акти були і є корисними в тому аспекті, що вчені нашої держави почали напрацьовувати пропозиції щодо вдосконалення ст. 243 КК України в цій сфері.

Все ж таки наш законодавець не повністю сприйняв положення зазначених вище конвенцій, хоча в них є позитивні моменти, які б сприяли розкриттю деяких об'єктивних і суб'єктивних ознак складів злочину, передбачених ст. 243 КК України. Так, наприклад, звернення до об'єктивних ознак злочину, передбаченого ст. 243 КК України і, зокрема, до предмета злочину, дає змогу стверджувати, що Конвенції по-різному пояснюють предмет правопорушення. Це можуть бути води територіального моря, води за межами територіального моря [42, с. 110–122]; води відкритого моря (усі частини моря, що не входять ні в територіальне море, ні у внутрішні води якої-небудь держави [35, с. 37–38]; води територіального моря і внутрішні води держави [41]; води Світового океану, включаючи води територіального моря прибережних держав, за винятком вод внутрішніх морів [41]; води моря в межах національної юрисдикції, води відкритого моря і так звані особливі райони (Середземне море, Чорне море, Балтійське море) [34]. Цікаві щодо предмета положення містять регіональні конвенції. Так, деякі стосуються Північного моря [30, с. 185–188]; інші – вод Середземного моря [43; с. 216 – 224].

Міжнародно-правові акти могли б дати дещо корисне для кримінального законодавства України стосовно предмета злочину, передбаченого ст. 243 КК. Наприклад, поряд з існуючими там ознаками доцільно було б запозичити положення міжнародно-правових актів щодо предмета зазначеного злочину, а саме про води особливих районів, оскільки там через технічні причини, що відносяться до океанографічних і екологічних умов цих районів і специфіки перевезень, необхідне прийняття особливих обов'язкових методів відвернення забруднення моря нафтою, отруйними, рідкими речовинами й сміттям тощо. Деякі положення Конвенції про територіальне море і прилеглу зону дають роз'яснення, які мають суттєве значення для кваліфікації діяння за ст. 243 КК України. Зокрема, територіальне море – місце вчинення злочину – це морський пояс, розміщений уздовж берега, а також за межами внутрішніх морських вод, а для держави – архіпелагу – за архіпелажними водами [41]. На цей морський пояс поширюється юрисдикція і суверенітет прибережної держави (на поверхню і надра територіального моря) [41]. Ширина територіального моря визначається від лінії найбільшого відливу до 12 миль. На мою думку, предметом, у даному випадку, є води територіального моря. Женевська конвенція про відкрите море визначає, що це – частина моря, яке не входить ні до внутрішнього, ні до територіального моря [35, с. 37–38]. Відкрите море, згідно зі ст. 243 КК України, – це місце вчинення злочину, а води відкритого моря – це предмет злочину.

Конвенція ООН з морського права 1982 р. в поняття «охорона морського середовища» включає такі компоненти, як попередження забруднення моря і захист живих ресурсів моря. Вона дає можливість визначитись, кому ж заподіюється шкода, а також перелік засобів забруднення. Варто зауважити, що наш законодавець менш вдало назвав засоби забруднення моря в ст. 243 КК України. Конвенція «Про недопущення забруднення моря скидами відходів і інших матеріалів» указує на дію та бездіяльність, які використані в ст. 243 КК України, а також на засоби забруднення, та дає вичерпний перелік джерел забруднення [34, с. 40–49]. Ця конвенція також має певні недоліки порівняно з положеннями, що використані в ст. 243 КК України.

Розглянемо положення міжнародно-правових актів щодо Континентального шельфу і виключної (морської) економічної зони та їх співвідношення з чинним кримінальним законодавством – ст. 244 КК України. Женевська конвенція 1958 р. «Про континентальний шельф» вперше ввела в міжнародне право поняття «континентального шельфу» – це морське дно, включаючи його надра, що знаходяться від зовнішнього кордону територіального моря прибережної держави до встановлених міжнародним правом меж [40, с. 20–46]. Конвенція ООН з морського права 1982 р. визначила ширину континентального шельфу в межах 200 морських миль від вихідної лінії [41]. Ці та інші положення конвенцій щодо континентального шельфу повністю відображені в ст. 244 КК України. Це лише свідчить про збіг міжнародно-правових приписів і положень національного кримінального законодавства стосовно досліджуваної нами сфери. В той же час національне кримінальне законодавство має певні недоліки порівняно з міжнародно-правовими актами щодо виключної (морської) економічної зони. Поняття «виключна (морська) економічна зона» вперше введене Конвенцією ООН з морського права в 1982 року [41]. Під виключною (морською) економічною зоною розуміють район шириною 200 морських миль, що знаходиться за межами територіального моря і прилягає до нього. Проте в цьому районі встановлений специфічний правовий режим, де прибережна держава має суверенні права з метою розвідки й розробки живих і неживих природних ресурсів і т. ін. [41]. Наше кримінальне законодавство не взяло на себе охорону відносин з приводу використання виключної (морської) економічної зони. Ця прогалина має бути усунена в КК України.

Для вдосконалення кримінального законодавства стосовно атмосферного повітря суттєве значення також мають міжнародно-правові акти. Передусім, це стосується предмета злочину – атмосферного повітря [44, с. 232–235], атмосфери та повітря робочого приміщення [45, с. 77]. Зазначені положення міжнародно-правових актів могли б бути

покрашені, підтримавши позицію нашого законодавця щодо предмета досліджуваного нами діяння. В то й же час вказівка на повітря робочого приміщення явно виділяє його з предмета зазначеного злочину. Конвенція 17 листопада 1979 р. «Про трансграничне забруднення повітря на великі відстані» предметом забруднення вважає повітря і дає визначення такої дії забруднення повітря, як введення речовин або енергії у повітряне середовище [44, с. 232]. Таким чином, визначаються і засоби забруднення, а також наслідки такого забруднення. Ст. 241 КК України не охоплює таких засобів забруднення, як шум і вібрація, які зафіксовані в Конвенції 1977 р. «Про захист трудящих від професійного ризику, що викликаний забрудненням повітря, шумом і вібрацією на робочих місцях [45, с. 77–83]. Тут поняття «шум» означає будь-яке забруднення повітря речовинами, незалежно від їх фізичного стану, які є шкідливими для здоров'я або небезпечними в іншому відношенні [45, с. 77–83]. Поняття «вібрація», охоплює будь-яку вібрацію, що передається людському тілу твердими тілами і яка є шкідливою для здоров'я чи небезпечною в іншому відношенні [45, с. 78]. Ці засоби мають бути відображені в реформованому КК України. На відміну від міжнародно-правових актів, у ст. 241, крім забруднення, вказується й інша зміна природних властивостей атмосферного повітря.

Для застосування ст. 252 КК стосовно територій і об'єктів природно-заповідного фонду та реформування законодавства необхідно звернутися до Конвенції від 16 листопада 1972 р. «Про охорону всесвітньої культурної й природної спадщини» [46, с. 6–10]. Адже ст. 252 КК України називає предметом території і об'єкти природно-заповідного фонду, а не природну спадщину, яка включає природні пам'ятки, створені фізичними й біологічними утвореннями або групами таких утворень, які мають видатну універсальну цінність з точки зору естетики чи науки або геологічні й фізіологічні утворення й суворо обмежені зони, що є ареалом видів тварин і рослин, які зазнають загрози й мають видатну універсальну цінність із точки зору науки чи збереження, чи природні визначені місця, чи суворо обмежені природні зони, що мають видатну універсальну цінність з точки зору науки, збереження чи природної краси [46, с. 6–7]. Зазначені вище положення міжнародно-правового акту мають доповнити ст. 252 КК після слів «природно-заповідного фонду» словами «природної спадщини». Це доповнення доцільно внести до ст.ст. 240, 246, 248, 249 КК України.

Розглянемо положення міжнародно-правових актів щодо рослинного світу та співвідношення їх приписів з деякими ознаками складів злочину, передбачених ст.ст. 246, 247 КК України.

Це дослідження проводиться стосовно окремих ознак названих складів злочинів. Міжнародна конвенція з охорони нових сортів рослин

від 2 грудня 1961 р. [47] більше стосується інтелектуальної власності, але вона дає роз'яснення нормативного характеру щодо рослин. Насамперед слід звернутися до предмета складів злочинів і деяких приписів міжнародно-правових актів, які можуть бути підставою для пропозицій з удосконалення як КК України, так і міжнародно-правових актів. Звертає на себе увагу те, що міжнародно-правові акти для позначення досліджуваних предметів використовують терміни «рослини», «флора», «біологічне розмаїття» тощо [47; 48; 49; 50]. КК України у ст. 247 позначає предмет указанного в ній діяння поняттям «рослини»; у ст. 245 – «лісові масиви», «зелені насадження», інші такі насадження; у ст. 246 – «дерева» і «чагарники». Позиція законодавця України на конкретизацію предмета злочину заслуговує схвалення, адже це зручно для застосування закону.

Слід звернути увагу на те, що об'єктивна сторона складів злочинів, передбачених ст.ст. 245, 246, 247, 252 КК, відповідно, охоплює: ст. 245 КК – дію, бездіяльність, що виражаються в знищенні або пошкодженні зелених насаджень вогнем або іншим загально небезпечним способом; ст. 247 КК України – дію і бездіяльність, яка виражається в порушенні правил, установлених для боротьби зі шкідниками й хворобами рослин, та інших вимог законодавства про захист рослин і наслідками (тяжкі наслідки); ст. 246 КК України – дією (порубкою дерев і чагарників); ст. 252 КК – дію (знищення або пошкодження об'єктів природно-заповідного фонду). Разом з тим, міжнародно-правові акти передбачають такі дії, як торгівля видами дикої флори, збереження біологічного розмаїття, нових сортів рослин, природних середовищ існування дикої флори [49; 50; 47; 48]. Прямо як протиправні ці положення визначені, зокрема, в Конвенції «Про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що знаходяться під загрозою знищення» від 3 березня 1973 року [49]. Отже з метою екологізації кримінального законодавства в сфері захисту рослинного світу необхідно було б ввести кримінальну відповідальність, принаймні, за порушення законодавства щодо збереження біологічного розмаїття, руйнування природних середовищ існування дикої флори та незаконну торгівлю видами дикої флори, що знаходяться під загрозою знищення.

Приписи міжнародно-правових актів стосовно тваринного світу передбачають такі дії: торгівля видами дикої фауни, що знаходиться під загрозою знищення [49]; захист від знищення мігруючих видів і середовищ існування, що перебувають під загрозою, ловлю та утримання тварин і птахів, знищення або вилучення яєць із середовища існування диких тварин [48]; продажу, зберігання з метою продажу тварин; транспортування з метою продажу тварин або пропозиції на продаж

диких тварин [49] тощо. Законодавцю було б доцільно сприйняти такі новели міжнародно-правових актів тим більше, що він приєднався до цих конвенцій. Тоді б ст. 248 КК України передбачала б відповідальність не тільки за незаконне полювання, а й за: торгівлю видами дикої фауни; знищення мігруючих видів мисливських тварин; знищення середовища існування мисливських тварин; незаконне утримування диких тварин; знищення або вилучення їх яєць; транспортування з метою продажу таких тварин. Такий крок сприяв би дотриманню нашої державою міжнародно-правових стандартів у справі охорони навколишнього природного середовища та «екологізації» кримінального законодавства у зазначеній сфері.

Без перебільшення можна стверджувати, що позитивними є приписи міжнародно-правових актів щодо знарядь лову. Вони чітко зв'язують місце лову, види риб і розмір перерізу сітки та час для вилову [51, с. 510–531]. Ці положення мають бути сприйняті національним законодавством.

Цікаві та корисні приписи для КК України можна запозичити з «Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень і доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля» [52]. Прийнята 25 червня 1998 року Європейською економічною комісією ООН в м. Орхус (Данія) вона надто важлива і потребує неабиякої уваги людства. Орхуська конвенція – це міжнародний договір, який є свідченням розвитку прогресивних демократичних процесів у Європі і, зокрема, у країнах, які підписали цей документ. Україна ратифікувала цей міжнародний документ однією з перших. Закон України «Про ратифікацію Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля» був ухвалений парламентом 6 липня 1999 року. Конвенція регламентує й надає громадянам право на сприятливе навколишнє природне середовище, право на інформацію, право на участь у прийнятті економічних рішень, що впливають на стан довкілля, а також на доступ до правосуддя. Впровадження Конвенції, в тому числі і на рівні КК України, створить нові можливості у розв'язанні проблем навколишнього природного середовища України та допоможе сформувати соціально-правову основу для загальноєвропейського екологічного простору. Чинний КК України не сприйняв прогресивні положення цієї конвенції, які б стосувалися протидії можливості отримання екологічної інформації фізичною, юридичною особою та громадськістю про: стан навколишнього природного середовища, його складових; чинники, які завдають шкоди; засоби, діяльність або заходи, що впливають або можуть впливати на складові навколишнього природного середовища

або протидію участі громадськості при прийнятті рішень, які негативно впливають на стан навколишнього природного середовища, здоров'я людей, їх безпеки.

Проведене дослідження про співвідношення вивчених норм, вказує на проблеми, які потрібно вирішити, та тенденції у їх зближенні задля охорони, раціонального використання і відтворення навколишнього природного середовища та його складових. Пропозиції розроблені на основі цього дослідження, мають сприяти вдосконаленню національного кримінального законодавства і міжнародно-правових актів із подолання злочинів проти навколишнього природного середовища.

Список використаних джерел

1. Боголепов Р. Д. Международно-правовая охрана окружающей природной среды / Р. Д. Боголепов // Правовая охрана природы; Под ред.: Петров В. В. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. – С. 258–291.
2. Библик О. Н. Источники уголовного права Российской Федерации / О. Н. Библик. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2006. – 243 с.
3. Балашенко С. А., Макарова Т. И. Международно-правовая охрана окружающей среды и права человека. Учебн. пос. для студ. юрид вузов и фак. / С. А. Балашенко, Т. И. Макарова. – Минск: Белорусский гос. ун-т, «World wide Printing». – 1999. – 254 с.
4. Сперанская Л. В., Третьякова К. К. Международное право окружающей среды (Международное экологическое право) : Учебное пособие / Л. В. Сперанская, К. К. Третьякова. – М.: Изд-во МНПЭУ, 1997. – 312 с.
5. Декларация Стокгольмской конференции ООН по проблемам окружающей среды, 16 июня 1972 г. // Действующее международное право. В 3 т. / Сост. Ю. М. Колосов, Э. С. Кривчикова. – М.: Изд-во Моск. независимого ин-та междунар. права. – 1997. – Т. 3. – С. 682–687.
6. Колбасов О. С. Всемирная хартия природы / О. С. Колбасов // Правовая охрана окружающей среды. – М.: ИГПАН СССР, 1985. – С. 136–146.
7. Декларация по окружающей среде и развитию. Рио-де-Жанейро, 3–14 июня 1992 г. // Действующее международное право. В 3 т. / Сост. Ю. М. Колосов, Э. С. Кривчикова. – М.: Изд-во Моск. Независимого ин-та междунар. права. – 1997. – Т. 3. – С. 721–723.
8. Philippe Sands. European Community Environmental Law: the Evolution of a Regional Regime of International Environmental Protection // Yale Law Journal. June, 1991. p. 10-30.
9. Микієвич М. М., Андрусевич Н. І., Будякова Т. О. Європейське право навколишнього середовища : Навч. посібник / М. М. Микієвич, Н. І. Андрусевич, Т. О. Будякова. – Львів: Екоправо, 2004. – 256 с.

10. Тункин Г. И. Теория международного права / В. А. Туляков. – М.: Международные отношения, 1970. – 276 с.
11. Колбасов О. С. Международно-правовая охрана окружающей среды / О. С. Колбасов. – М.: Юрид. лит. 1982. – 216 с.
12. Тимошенко А. С. Формирование и развитие международного права окружающей среды / А. С. Тимошенко. – М.: Наука, 1986. – 191 с.
13. Игнатенко Г. В. Международное право и общественный прогресс / Г. В. Игнатенко. – М.: Международные отношения, 1972. – 151 с.
14. Kiss A. Survey of Current Developments in International Environmental Law / A. Kiss. – Morges. 1976. – 49 p.
15. Екологічне право України. Академічний курс. / За заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – К.: Юридична думка, 2008. – 720 с.
16. Symonides S. Protection de l'environnement humain au regard du droit international / S. Symonides. – In: Polish Yearbook of International Law, 1974. – Warszawa, 1995. 170 p.
17. Feclaff L. The Impact of Environmental Concern on the Development of International / L. Feclaff Law. – Natural Resources Journ, 1973. – № 2. – p. 357.
18. Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А. М. Прохоров. – М.: Сов. энциклопедия, 1984. – 1600 с.
19. Ожегов С. И. Словарь русского языка: Ок. 5700 слов / Под ред. чл.-корр. АН СССР Н. Ю. Шведовой. – 19 изд., испр. – М.: Рус. яз., 1987. – 846 с.
20. Юлдашев А. Х. Радянський закон на сторожі природи / А. Х. Юлдашев. – К.: Рад. школа, 1984. – 175 с.
21. Корбут Н. В., Баскин Ю. Я. Международно-правовой режим рек: История и современность; отв. ред. Г. И. Тункин / Н. В. Корбут, Ю. Я. Баскин. – М.: Наука, 1987. – 158 с.
22. Про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовища існування водоплавних птахів: Конвенція від 2 лютого 1971 р. // Закони України. Міжнародні договори. – Т. 14. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 1998. – С. 554–558.
23. Сапожников В. И., Головатий С. П., Спензнак А. О., Амелян Н. Д. Средиземное море: охрана среды (правовые и экономические аспекты) / В. И. Сапожников, С. П. Головатый, А. О. Спензнак, Н. Д. Амелян. – К.: Наукова думка, 1986. – 191 с.
24. Матвейчук В. К. Уголовно-правовая борьба органов внутренних дел с преступным загрязнением водных объектов: Учебное пособие / В. К. Матвейчук. – К.: НИ и РИО Украинской академии внутренних дел, 1992. – 79 с.

25. Колбасов О. С. Правовой режим использования и охраны вод / О. С. Колбасов // Природноресурсовое право и правовая охрана окружающей природной среды: Учебник; под ред. В. В. Петрова. – М.: Юрид. лит., 1988. – С. 240–267.

26. Юридический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1984. – С. 169–171.

27. Устав Организации Объединенных Наций и Статут Международного Суда // Действующее международное право / Сост. Ю. М. Колосов и Э. С. Кривчикова. В 3 т. – Т. 1. – М.: Изд-во Моск. независимого ин-та междунар. права, 1996. – С. 7–33.

28. Про захист Чорного моря від забруднення: Конвенція від 21 квітня 1992 р. // Збірник законодавчих актів України про охорону навколишнього природного середовища (Міжнародні конвенції та угоди, інші правові акти). – Т. 5. – Чернівці: Зелена Буковина, 1999. – С. 25–32.

29. Про цивільну відповідальність за шкоду від забруднення нафтою в результаті розвідки і розробки мінеральних ресурсів морського дна: Міжнародна конвенція 1992 р. // Збірник законодавчих актів України про охорону навколишнього природного середовища (Міжнародні конвенції та угоди, інші правові акти). – Т. 9. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – С. 267–273.

30. Соглашение о сотрудничестве в вопросах борьбы с загрязнением вод Северного моря нефтепродуктами (1969 г.) // Горшков Г. С., Мелков Г. М. Предотвращение загрязнения морской среды: Справочник / Г. С. Горшков, Г. М. Мелков. – М.: Воениздат, 1979. – С. 185–188

31. Конвенция по защите морской среды района Балтийского моря (1974 г.) // Горшков Г. С., Мелков Г. М. Предотвращение загрязнения морской среды: Справочник / Г. С. Горшков, Г. М. Мелков. – М.: Воениздат, 1979. – С. 197–215.

32. Матвійчук В. К. Забруднення водойм і атмосферного повітря / В. К. Матвійчук // Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / Ю. В. Александров, П. П. Андрушко, Г. В. Андрусів та ін.; В.Ф. Бойко та ін. (ред.). – 6-те вид., доп. – К.: АСК, 2000. – С. 970–974.

33. Заключительный акт Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе (1975 г.) // Международное право в документах / Сост. Н. Т. Блатова. – М.: Юрид. лит., 1982. – С. 587–590.

34. Конвенция по предотвращению загрязнения моря сбросами отходов и других материалов, 29 декабря 1972 г. : [Электронный ресурс]. – Режим доступа : // <http://www.un.org/>

35. Женевская конвенция об открытом море от 29.04.1958 г. // Горшков Г. С., Мелков Г. М. Предотвращение загрязнения морской среды: Справочник / Г. С. Горшков, Г. М. Мелков. – М.: Воениздат, 1979. – С. 37–42.

36. Договор об Антарктике (1959 г.) // Горшков Г. С., Мелков Г. М. Предотвращение загрязнения морской среды: Справочник / Г. С. Горшков, Г. М. Мелков. – М.: Воениздат, 1979. – С. 39–42.

37. Про внесення змін до законодавчих актів України щодо застосування кримінальних покарань у вигляді штрафу // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 8. – Ст. 53.

38. О территориальном море и прилежащей зоне: Конвенция 1958 г. // Сборник международных соглашений и законодательных актов СССР по вопросам мореплавания. – М.: Гидрографическое управление, 1971. – С. 47–51.

39. Про риболовство і охорону живих ресурсів моря: Конвенція // Сборник международных соглашений и законодательных актов СССР по вопросам мореплавания. – М.: Гидрографическое управление, 1971. – С. 130–138.

40. О континентальном шельфе: Конвенция 1958 г. // Сборник международных соглашений и законодательных актов СССР по вопросам мореплавания. – М.: Гидрографическое управление, 1971. – С. 20–46.

41. Конвенція ООН з морського права. ООН, Міжнародний документ від 10.12.1982 р. : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_057

42. Международная конвенция по предотвращению загрязнения моря нефтью (1954) с поправками (1962, 1969, 1971) // Сборник международных соглашений и законодательных актов СССР по вопросам мореплавания. – М.: Международные отношения. 1971. – С. 110–122.

43. Конвенция о защите Средиземного моря от загрязнения (1976 г.) // Горшков Г. С., Мелков Г. М. Предотвращение загрязнения морской среды: Справочник / Г. С. Горшков, Г. М. Мелков. – М.: Воениздат, 1979. – С. 216–224.

44. Про трансграничне забруднення повітря на великі відстані: Конвенція від 13 листопада 1979 р. // Збірник законодавчих актів України про охорону навколишнього природного середовища (Міжнародні конвенції та угоди, інші правові акти). – Т. 5. – Чернівці: Зелена Буковина, 1999. – С. 232–235.

45. О защите трудящихся от профессионального риска, вызываемого загрязнением воздуха, шумом и вибрацией на рабочих местах: Конвенция от 20.06.1977 г. // Сборник международных договоров СССР. – Выпуск XLV. – М.: Международные отношения, 1991. – С. 77–83.

46. Про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини: Конвенція від 16 листопада 1972 р. // Збірник законодавчих актів України про охорону навколишнього природного середовища (Міжнародні конвенції та угоди, інші правові акти). – Т. 5. – Чернівці: Зелена Буковина, 1999. – С. 6–10.

47. Міжнародна конвенція з охорони нових сортів рослин. ООН, Міжнародний документ від 02.12.1961 р. : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua>

48. Про охорону дикої флори та фауни і природних середовищ існування в Європі: Конвенція від 19 вересня 1979 р. // Відомості Верховної Ради України. 1996. – № 50. – Ст. 278.

49. Конвенция о международной торговле видами дикой фауны и флоры, находящимися под угрозой уничтожения, 3 марта 1973 г. : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://search.ligazakon.ua>

50. Конвенция о биологическом разнообразии, 5 июня 1992 г. : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // <http://www.un.org>

51. По регулированию размеров ячей рыболовных сетей и допустимой для лова величины рыб: Конвенция от 5 апреля 1946 г. // Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР с иностранными государствами. – Вып. XX. – М.: Госполитиздат, 1961. – С. 510–531.

52. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля. Міжнародний документ від 25.06.1998 р. : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua>

1.7. Охорона праці як правова категорія : трудоий, адміністративний та кримінальний аспект

Поняття «охорона праці»: дискусійні питання

За сучасних умов ми відзначаємо актуалізацію питань, пов'язаних з охороною праці та безпекою виробництва в Україні. Це пов'язано насамперед з тим, що побудова демократичної, правової, соціальної української держави, заснованої на визнанні людини, її життя, здоров'я, честі, гідності, недоторканості і безпеки найвищою соціальною цінністю, передбачає й потребу у реформуванні такої важливої сфери, якою є охорона праці.

Крім цього, згідно з вимогами Конституції України, ст. 43, в нашій країні закріплюється не лише право на працю – тобто можливість заробляти собі на життя працею, яку громадянин вільно обирає або на яку він вільно погоджується, але й право громадян на належні, безпечні і здорові умови праці, створення яких є обов'язком української держави. Держава ж взяла на себе обов'язок створити умови для повного здійснення громадянами права на працю, у тому числі й щодо охорони праці, бо, як зазначила Л. П. Амелічева, однією з визначальних передумов належної реалізації і захисту конституційного права людини на безпечні і здорові умови праці в Україні, закріпленого Конституцією України, є якісне й ефективне здійснення правового забезпечення безпеки праці кожного [1, с. 3].

Проте сучасний етап розвитку нашої країни характеризується загостренням багатьох питань, пов'язаних як з працею у цілому, так і з охороною праці зокрема. Так, згідно аналізу страхових нещасних випадків на виробництві та профзахворювань за 2013 рік у 2013 році Фондом соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України (далі – Фонд) зареєстровано 9221 потерпілих від нещасних випадків на виробництві, з них 528 – смертельно. При цьому, якщо протягом останніх п'яти років в Україні спостерігається певна позитивна динаміка щодо зниження виробничого травматизму, то ситуація щодо професійних захворювань залишається нестабільною, а їх рівень високим. Так, у 2013 році було складено 5861 акт розслідування причин виникнення хронічних професійних захворювань, що, у порівнянні з 2012 роком, свідчить про збільшення кількості професійних захворювань на 4,4%, або на 249 випадків. При цьому Фонд визнає, що серед всіх причин нещасних випадків переважають організаційні, після яких вже йдуть психофізіологічні та технічні причини. Наприклад, у 2013 році організаційні причини склали 68%

або 6238 нещасних випадків, психофізіологічні – 20% або 1844 нещасних випадків, а технічні – 12% або 1139 нещасних випадків.

Ситуація щодо високого рівня виробничого травматизму та професійних захворювань часто є наслідком різноманітних порушень вимог законодавчих та інших нормативно-правових актів про охорону праці.

І хоча охорона праці належить до числа досить консервативних сфер діяльності, як справедливо відзначила Ю. С. Толкачова, зі зміною умов та характеру виробництва виникає необхідність у зміні нормативно-правової бази та створенні нової концепції охорони праці, що обумовлено як наявністю ринкових відносин, формуванням нових державних наглядових структур, так і тим, що 60–80% основних фондів підприємств є зношеними та вимагають заміни, а переважна кількість нещасних випадків відбувається при виконанні тих робіт, де в основному застосовують ручну працю [2, с. 3–4].

Зазначене вище дає підставу стверджувати про актуальність та злободенність проведення досліджень, спрямованих на визначення та розв'язання найрізноманітніших питань, пов'язаних зі сферою правового регулювання охороною праці в Україні та здійснення спроб визначення шляхів розв'язання цих питань.

Також вважаємо за доцільне підкреслити, що загалом питаннями охорони праці займаються не лише юристи, але й фахівці різних галузей науки: медицини, токсикології, хімії, психології, епідеміології, ергономіки тощо.

При цьому значення охорони праці в сучасній науці відображує й факт затвердження у Переліку наукових спеціальностей, затвердженому наказом Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України 14.09.2011 р. № 1057, за якими в Україні й здійснюється підготовка наукових кадрів, проводяться захисти дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата наук і доктора наук, присуджуються наукові ступені і присвоюються вчені звання, такої науки, як «Охорона праці». Наука «Охорона праці» як соціально-технічна дисципліна вивчає теоретичні та практичні питання безпеки праці, запобігання виробничому травматизму, професійним захворюванням і отруєнням, аваріям (катастрофам), пожежам і вибухам на виробництві [3].

Значення охорони праці відображує і факт обов'язкового вивчення всіма студентами, курсантами та слухачами вищих навчальних закладів України навчальних дисциплін «Основи охорони праці»/«Охорона праці в галузі», які є нормативними в циклі професійної та практичної підготовки [4]. Як зазначили Т. Ю. Кепич, І. Ю. Семенова, М. В. Лавренюк, історія розвитку науки про охорону праці пройшла довгий шлях свого становлення, а охорона праці як самостійна спеціальна

дисципліна формувалася протягом більше як сімдесят років. Сьогодні ж охорона праці є нормативною дисципліною, що вивчається з метою формування у майбутніх фахівців із вищою освітою необхідного в їх подальшій професійній діяльності рівня знань та умінь із правових та організаційних питань охорони праці, основ фізіології, гігієни праці, виробничої санітарії, безпеки процесів праці та пожежної безпеки, визначених відповідними державними стандартами освіти, а також активної позиції щодо практичної реалізації принципу пріоритетності охорони життя та здоров'я працівників щодо результатів виробничої діяльності [5, с. 4–5].

З урахуванням зазначеного вище насамперед слід проаналізувати таке багатогранне явище, яким є поняття охорони праці в правовій науці, та розмежувати коло питань, що підпадають під дію норм правового регулювання тієї або іншої галузі права, враховуючи сучасні напрацювання у сфері охорони праці таких представників галузі трудового, кримінального, адміністративного та інших галузей права, як-от Л. П. Амелічева, О. В. Баклан, У. П. Бек, Г. М. Біла, В. С. Венедиктов, С. І. Горденко, М. О. Дей, Г. І. Красних, О. В. Таран, Г. І. Чанишева та інших.

Одразу, вважаємо, слід відзначити, що попри висловлювання науковцями тези про багатоаспектність терміна «охорона праці», який сприймається водночас як соціальне, економічне та правове явище, виключно важливе для забезпечення гармонійного розвитку кожного індивідуума, процвітання суспільства і держави [6, с. 53], при розгляді поняття охорони праці як правової категорії, більшість науковців розглядають цю багатоаспектність лише в контексті галузі трудового права. При цьому насамперед ці дослідники відзначають, що охорона праці є одним з інститутів трудового права.

Наприклад, О. Мірошниченко вважає, що інститут охорони праці є одним із визначальних інститутів трудового права [7, с. 81].

На думку П. О. Ізуті, охорона праці як інститут трудового права представлена сукупністю правових норм, що регулюють відносини по забезпеченню безпечних та здорових умов праці, а також спеціальних умов праці жінок, неповнолітніх, інвалідів та осіб, які працюють на роботах зі шкідливими, важкими і небезпечними умовами праці. Право на охорону праці є складовим елементом трудових прав людини і поширюється на всіх без виключення осіб, які працюють на підприємствах, установах, організаціях України [8].

В. О. Чорнобровка висуває тезу про те, що під поняттям «охорона праці» розуміють широкую систему соціальних та правових норм, заходів та засобів, що спрямовані насамперед на захист прав та інтересів

трудящих, збереження трудових ресурсів працюючих. Охорона праці має за мету забезпечити здоров'я працівників від виробничого впливу негативних факторів і небезпеки та забезпечити їм здорові умови праці [9, с. 145].

А. Неверова є прихильницею позиції, за якою поняття охорона праці має розглядатися як комплексний інститут, при цьому ця обставина зумовлена такими характеристиками. По-перше, охорона праці регулює певну групу суспільних відносин, що є предметом трудового права. Внаслідок цього охорона праці як комплексний інститут охоплює певну специфічну групу норм, спрямованих на збереження життя і здоров'я працівників, і при цьому немає необхідності у виділенні спеціальних засобів і способів правового регулювання, бо застосування методів, що використовуються у трудовому праві, є достатнім. По-друге, визначення охорони праці як системи збереження життя і здоров'я працівників у процесі трудової діяльності, що охоплює різні заходи, дає змогу говорити, що інститут охорони праці охоплює правові, соціально-економічні, організаційно-технічні, санітарно-гігієнічні, лікувально-профілактичні, реабілітаційні та інші норми [10, с. 255].

Позицію щодо наявності в трудовому праві такого інституту, як охорона праці, поділяють і інші представники галузі трудового права, у тому числі, В. І. Прокопенко, Ю. П. Дмитренко, В. С. Венедиктов та інші.

Таким чином, поняття «охорона праці» насамперед можна розглядати з позиції того, що охорона праці є одним з інститутів галузі трудового права, який можна визначити як сукупність правових норм, що регулюють відносини щодо забезпечення безпечних та здорових умов праці, спрямованих на збереження життя і здоров'я працівників. Зазначене розуміння охорони праці визначають як «вузьке» її розуміння.

До цього ж додамо і те, що й легальний термін «охорона праці» у чинному законодавстві також вживається у такому ж вузькому його значенні. Так, згідно зі ст. 1 Закону України «Про охорону праці» від 14 жовтня 1992 р., охорона праці – це система правових, соціально-економічних, організаційно-технічних, санітарно-гігієнічних і лікувально-профілактичних заходів та засобів, спрямованих на збереження життя, здоров'я і працездатності людини у процесі трудової діяльності.

Крім цього, при вивченні нормативної дисципліни «Охорона праці» також застосовують лише це вузьке значення терміну охорона праці. Наприклад, Я. О. Серіков визначає термін «охорона праці» як систему правових, соціально-економічних, організаційно-технічних, санітарно-гігієнічних і лікувально-профілактичних заходів і засобів, спрямованих на охорону здоров'я і працездатності людини в процесі трудової діяльності [11, с. 11], аналогічно цей термін визначають й інші науковці, що працюють в науці «Охорона праці».

Проте, на відміну від цього вузького розуміння, яке застосовують не лише юристи – фахівці з трудового права, але й науковці, що працюють в галузі науки «Охорона праці», в трудовому праві існує й поняття «охорона праці» у широкому сенсі, яке в такому розумінні уособлює в собі всі норми трудового права, є всією його сутністю. Справді, немає жодного інституту трудового права, який би в широкому його розумінні не був би спрямований на охорону праці та збереження життя і здоров'я працівників [12, с. 232]. За влучним висловом А. Неверової, охорона праці стосується всіх інститутів трудового права, пронизуючи «невидимою ниткою» все трудове законодавство. Це пояснює наявність норм, що стосуються охорони праці в широкому значенні, в різних інститутах трудового права. Зазначені обставини також зумовлені й тим, що трудове законодавство було створено саме для охорони праці та тривалий час виконувало тільки це призначення [10, с. 258–259]. Відтак, у широкому розумінні, охорону праці можна розглядати як поняття, що уособлює в собі весь масив норм трудового права, всіх його інститутів.

До того ж, охорону праці визначають і принципом трудового права. Так, Ю. П. Дмитренко, до основних принципів трудового права відніс і принцип безпеки праці – тобто створення безпечних умов праці на виробництві, дотримання правил техніки безпеки праці тощо [14, с. 103]. Цю тезу підтримують й інші науковці з трудового права.

При цьому наголошуємо, що термін «охорона праці» застосовують не лише в галузі трудового права, але, як уже зазначалось, і в інших галузях права та навіть в інших галузях науки. Сьогодні, як відзначив У. Бек, вже сформована сукупність правових норм, яку можна вважати надшироким розумінням охорони праці. Ці норми належать до різноманітних галузей права, але об'єднані однією метою і завданнями – зберегти життя, здоров'я і працездатність працівника в процесі виконання ним своїх трудових обов'язків. Ці норми є предметом вивчення навчальних курсів з охорони праці, тісно переплетені з нормами трудового права, що визначають професійну безпеку і можуть позначатися єдиним поняттям охорони праці в надширокому його розумінні. Розглядаючи теоретичні аспекти поняття охорони праці, не можна зігнорувати і надшироке його розуміння, оскільки ця група норм володіє специфічними змістовними особливостями, які доповнюють і роблять цілісною характеристику такого юридичного явища, як «охорона праці» [12, с. 232–233].

Таким чином, поняття «охорона праці» можна розглядати в різних значеннях.

По-перше, у вузькому – у цьому значенні поняття охорона праці розглядається як один з інститутів трудового права, як головна категорія галузі «Охорона праці», у цьому ж значенні термін «охорона праці»

визначив і законодавець. По-друге, охорону праці у широкому розумінні можна розглядають як поняття, що уособлює в собі весь масив норм трудового права, всіх його інститутів. По-третє, охорону праці визначають принципом трудового права. А, по-четверте, охорона праці має ще й т.з. «надшироке» значення, враховуючи те, що насправді норми охорони праці є предметом вивчення та розгляду не лише юридичних, але й інших наук, про що було вже відзначено вище. Та слід підкреслити, що ця сукупність норм сформувалась саме на рівні законодавства, а не на рівні галузі права, у тому числі й трудового права, оскільки, як встановив В. Д. Ткаченко, під системою законодавства умовно, згідно з термінологією, що склалася в навчальній літературі, розуміють всю систему чинних, взаємодіючих нормативно-правових актів. У більш повному обсязі це поняття може бути визначене як форма існування права, спосіб надання юридичного значення нормам права, засіб їх організації та поєднання в конкретні статті, нормативні приписи, нормативно-правові акти, інститути і галузі законодавства [13, с. 267].

Досліджуючи поняття охорони праці, слід також відзначити й наявність в юридичній науці проблем, пов'язаних зі змістом поняття «охорона праці», його структуруванням та конкретизацією питань, що входять до цієї категорії, а також можливістю їх бути врегульованими певною галуззю права.

Так, в науці трудового права достатньо типовою є точка зору про те, що інститут охорони праці охоплює правові норми, які регулюють: організацію охорони праці на підприємстві; розроблення та прийняття інструкцій з охорони праці; здійснення заходів щодо індивідуального захисту від виробничих травм і професійних захворювань; охорону праці жінок, неповнолітніх та інвалідів; нагляд і контроль за додержанням норм із охорони праці; відповідальність працівників, зокрема роботодавців, за порушення норм з охорони праці [15, с. 229–230].

При цьому, як вірно підмітив У. П. Бек, твердження про те, що складовою інституту охорони праці трудового права також є норми, пов'язані з організацією, плануванням і фінансуванням заходів з техніки безпеки та виробничої санітарії, а також і норми, що визначають організацію нагляду та контролю за дотриманням законодавства з охорони праці, є далеко не безспірними. Інститут охорони праці повинен включати в себе лише ті норми, які безпосередньо встановлюють, регулюють, забезпечують здійснення діяльності, спрямованої на захист здоров'я працівників від шкідливих виробничих факторів і не потрібно у цей інститут включати норми, що належать до інших правових інститутів [16, с. 43–44.], або інших галузей права. Бо саме норми цивільного права регулюють питання щодо відшкодування шкоди, завданої каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я або у разі смерті потерпілого. Так само,

як лише нормами кримінального права встановлено кримінальну відповідальність за порушення вимог законодавства про охорону праці, якщо це порушення заподіяло шкоду здоров'ю потерпілого чи спричинило загибель людей або інші тяжкі наслідки. Так само, як лише нормами адміністративного права врегульовані питання щодо державного управління охороною праці, державного нагляду та контролю за охороною праці, а також і щодо застосування адміністративної відповідальності за порушення законодавства про охорону праці.

Зазначені питання не входять і не можуть входити автоматично до предмету трудового права на підставі того, що законодавець відобразив їх в одному законодавчому акті – Законі України «Про охорону праці». Трудове право, предметом якого є трудові відносини, а також і деякі інші, тісно пов'язані з ними відносини (за класичною схемою), або індивідуальні та колективні трудові відносини (за більш сучасними науковими розробками), не має права перебирати до себе питання, що не входять до предмету його регулювання, і які трудове право ні своїми нормами, ні своїми засобами в принципі не зможе врегулювати.

Як встановив С. С. Алексєєв, при вказівці на галузь права можна відзначити цілий ряд її ознак: у кожній з галузей є «свій предмет», тобто особлива площина громадського життя, особливий вид однорідних суспільних відносин – конституційних, трудових, земельних, по соціальному забезпеченню та ін.; кожна з галузей має «своє законодавство»; свій особливий юридичний режим, тобто метод регулювання, що характеризує те як, яким способом – через дозволи, заборони, зобов'язання – здійснюється юридичне регулювання [17, с. 44–45].

Проте, на відміну від трудового права, саме предмет адміністративного права становлять суспільні відносини, пов'язані, з: 1) діяльністю органів виконавчої влади; 2) внутрішньо-організаційною діяльністю інших державних органів, підприємств, установ, організацій; 3) управлінською діяльністю органів місцевого самоврядування; 4) здійсненням іншими недержавними суб'єктами делегованих повноважень органів виконавчої влади; 5) здійсненням правосуддя у формі адміністративного судочинства, і зміст яких об'єктивно потребує правового врегулювання за допомогою специфічних методів та механізмів [18, с. 26–25]. При цьому такі категорії як «державне управління», «державний контроль», «нагляд», «адміністративна відповідальність», а особливо категорія «державне управління», не лише розкриваються в адміністративному праві, але й є домінуючими у ньому. Отже, лише в межах предмета адміністративного права можна врегулювати питання стосовно державного управління охороною праці, державного нагляду та контролю за охороною праці, а також і питання застосування адміністративної відповідальності за порушення законодавства про охорону праці.

Підсумовуючи наведене вище, вважаємо, що:

– сучасний етап розвитку України характеризується загостренням багатьох питань, пов'язаних як з працею, у цілому, так і з охороною праці, зокрема. І хоча охорона праці справді належить до числа досить консервативних сфер діяльності, проте зі зміною умов та характеру виробництва виникає необхідність у зміні нормативно-правової бази та створенні сучасної нової концепції охорони праці в Україні;

– загалом питаннями охорони праці займаються не лише юристи, але й фахівці різних галузей науки: медицини, токсикології, хімії, психології, епідеміології, ергономіки тощо, у тому числі й науки «Охорона праці», яка як соціально-технічна дисципліна вивчає теоретичні та практичні питання безпеки праці, запобігання виробничому травматизму, професійним захворюванням і отруєнням, аваріям (катастрофам), пожежам і вибухам на виробництві;

– у правовій науці поняття «охорона праці» відзначається багатогранністю та багатозначністю. У зв'язку з цим на сьогодні у правовій науці доцільним є розмежування кола питань, що підпадають під дію норм правового регулювання тієї або іншої галузі права, враховуючи сучасні напрацювання у сфері охорони праці представників галузі трудового, кримінального, адміністративного та інших галузей права;

– також слід враховувати, що попри висловлювання науковцями тези про багатоаспектність охорони праці, яка водночас сприймається як соціальне, економічне та правове явище, виключно важливе для забезпечення гармонійного розвитку кожного індивідуума та процвітання суспільства й держави, при розгляді поняття охорони праці як правової категорії більшість науковців розглядають цю багатоаспектність лише в контексті галузі трудового права, що, вважаємо, являє собою досить обмежене сприйняття поняття охорони праці, як правової категорії;

– багатогранність поняття «охорона праці» виявляється у тому, що його можна розглядати: 1) у вузькому значенні – як один з інститутів трудового права, як головну категорію галузі «Охорона праці», як легально визначене поняття (насамперед в Законі України «Про охорону праці»); 2) у широкому розумінні охорону праці можна розглядати як поняття, що уособлює в собі весь масив норм трудового права, всіх його інститутів і є синонімом всього трудового права України; 3) як один з принципів трудового права України; 4) у т.з. «надширокому» значенні, враховуючи те, що норми охорони праці є предметом вивчення та розгляду не лише галузі трудового права, але й інших галузей права, у тому числі й адміністративного, кримінального, а також й інших галузей науки;

– при розгляді поняття «охорона праці» у т.з. «надширокому» значенні слід враховувати те, що нормами цивільного права врегульовані питання щодо відшкодування шкоди, завданої каліцтвом або іншим

ушкодженням здоров'я або у разі смерті потерпілого; нормами кримінального права встановлено кримінальну відповідальність за порушення вимог законодавства про охорону праці, якщо це порушення заподіяло шкоду здоров'ю потерпілого чи спричинило загибель людей або інші тяжкі наслідки; нормами адміністративного права врегульовані питання щодо державного управління охороною праці, державного нагляду та контролю за охороною праці, а також і питання застосування адміністративної відповідальності за порушення законодавства про охорону праці;

– твердження про те, що складовою інституту охорони праці трудового права є норми, пов'язані з організацією, плануванням, фінансуванням охорони праці, а також і питання організації нагляду та контролю за дотриманням законодавства з охорони праці, на наш погляд, є безпідставними, оскільки питання державного управління охороною праці; державного нагляду та контролю за охороною праці, як і питання адміністративної відповідальності у цій сфері, входять до предмету правового регулювання галузі адміністративного права.

Управління охороною праці в Україні. Загальна характеристика управління охороною праці в Україні

Невдовзі після отримання незалежності України, 14 жовтня 1992 р. в Україні було прийнято Закон України «Про охорону праці», яким було закладено правові основи реалізації конституційного права працівників на охорону їх життя і здоров'я в процесі трудової діяльності; на належні, безпечні та здорові умови праці.

Цим же законом були визначені основні засади державної політики щодо реалізації громадянами права на охорону праці; принципи державної політики в галузі охорони праці (пріоритетність життя і здоров'я працівників та повна відповідальність роботодавця за створення належних, безпечних і здорових умов праці; підвищення рівня промислової безпеки шляхом забезпечення суцільного технічного контролю за станом виробництва, технологій та продукції, сприяння підприємствам у створенні безпечних та нешкідливих умов праці; соціальний захист працівників та повне відшкодування шкоди особам, які потерпіли від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань тощо) та закладено підвалини правового статусу національних органів державного нагляду та контролю за додержанням законодавства про охорону праці.

Логічним продовженням прийняття Закону України «Про охорону праці» стало утворення 27 січня 1993 р. Державного комітету України по нагляду за охороною праці – Держнаглядохоронпраці, згідно постанови Кабінету Міністрів України № 62, та прийняттям 27 січня 1993 р.

Кабінетом Міністрів України постанови № 64, якою були визначені заходи щодо виконання Закону України «Про охорону праці», серед яких відзначимо такі, як: створення державного реєстру діючих правил, норм, стандартів, економічних нормативів та інших документів з охорони праці, а також тих, що потребують перегляду, розробки і введення в дію; створення Державного фонду охорони праці та покладення на Держнаглядохоронпраці обов'язків щодо управління цим фондом; покладення на Держнаглядохоронпраці обов'язків щодо розробки пропозицій щодо пріоритетних напрямів наукових досліджень і розробок з питань охорони праці тощо.

З прийняттям зазначеного закону та утворенням Держнаглядохоронпраці в Україні, вважаємо, почала формуватися національна система управління охороною праці. Ця система пройшла досить довгий шлях свого формування і лише на сьогодні, на наш погляд, вже існує достатньо підстав (і аналіз відповідної нормативно-правової бази та практики її застосування [44], статистичної інформації [19] це підтверджує), щоб вести мову про створення в Україні загальної системи управління охороною праці (до якої входять урядові органи й неурядові організації) і одним з підвидів якої є система державного управління охороною праці. Атрибутами цих систем, особливо це стосується національної системи державного управління охороною праці, є, на наш погляд, значна їх рухливість та динамізм, з метою поліпшення їх діяльності та удосконалення методів і форм цієї діяльності.

Також додамо, що, як було встановлено у попередньому підрозділі, питання щодо управління охороною праці та державного управління охороною праці в Україні, як і питання нагляду та контролю у цій сфері, а так само й питання адміністративної відповідальності, входять до предмету правового регулювання галузі адміністративного права, так само як питання щодо відшкодування шкоди, завданої каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я або у разі смерті потерпілого належать до галузі цивільного права, а питання щодо кримінальної відповідальності за порушення вимог законодавства про охорону праці, якщо це порушення заподіяло шкоду здоров'ю потерпілого чи спричинило загибель людей або інші тяжкі наслідки, належать до галузі кримінального права.

Згідно вимог ст.ст. 31–35 Закону України «Про охорону праці» державне управління охороною праці на сьогодні здійснюють такі органи: Кабінет Міністрів України; центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони праці; міністерства та інші центральні органи виконавчої влади; місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування.

Зокрема, до сфери компетенції Кабінету Міністрів України віднесено: забезпечення проведення державної політики в галузі охорони праці; подання на затвердження Верховною Радою України загальнодержавної програми поліпшення стану безпеки, гігієни праці та виробничого середовища; спрямування і координація діяльності міністерств, інших центральних органів виконавчої влади щодо створення безпечних і здорових умов праці та нагляду за охороною праці; встановлення єдиної державної статистичної звітності з питань охорони праці. До повноважень міністерств та інших центральних органів виконавчої влади в галузі охорони праці належать: проведення єдиної науково-технічної політики в галузі охорони праці; розробка і реалізація галузевих програм поліпшення стану безпеки, гігієни праці та виробничого середовища за участю профспілок; здійснення методичного керівництва діяльністю підприємств галузі з охорони праці; укладення з відповідними галузевими профспілками угоди з питань поліпшення умов і безпеки праці; участь в опрацюванні та перегляді нормативно-правових актів з охорони праці; створення у разі потреби аварійно-рятувальної служби тощо.

За центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони праці закріплено такі повноваження, як: здійснення комплексного управління охороною праці на державному рівні; реалізація державної політики в цій галузі та здійснення контролю за виконанням функцій державного управління охороною праці міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади, місцевими державними адміністраціями та органами місцевого самоврядування; здійснення нормпроектної діяльності, розробка правил, норм, положень, інструкцій та інших нормативно-правових актів з охорони праці або змін до них та ін.

Місцеві державні адміністрації у межах відповідних територій зобов'язані забезпечити: виконання законів та реалізацію державної політики в галузі охорони праці; формування та забезпечення виконання цільових регіональних програм поліпшення стану безпеки, гігієни праці та виробничого середовища, а також заходів з охорони праці у складі програм соціально-економічного і культурного розвитку регіонів; забезпечення соціального захисту найманих працівників, зокрема зайнятих на роботах зі шкідливими та небезпечними умовами праці, вжиття заходів щодо проведення атестації робочих місць на відповідність нормативно-правовим актам з охорони праці тощо.

Повноваження в сфері охорони праці мають і органи місцевого самоврядування, які: затверджують цільові регіональні програми поліпшення стану безпеки, умов праці та виробничого середовища, а також

заходи з охорони праці у складі програм соціально-економічного і культурного розвитку регіонів; приймають рішення щодо створення комунальних аварійно-рятувальних служб для обслуговування відповідних територій та об'єктів комунальної власності тощо.

Та з урахуванням того, що не лише «вузьке» розуміння державного управління може мати місце у галузевих державно-управлінських дослідженнях, а залежно від дослідницьких потреб можуть залучатися й деякі аспекти більш широкого бачення державно-управлінських явищ, і державне управління в цілісному вигляді або у вигляді своїх окремих функцій, форм, методів та інших елементів змісту в тому чи іншому обсязі здійснюється державними органами, що належать до різних гілок державної влади [20, с. 9–14], ми розширили систему державного управління охороною праці в Україні, визначену Законом України «Про охорону праці», та віднесли до цієї системи також: Верховну Раду України, прокуратуру та суди.

Зокрема, Верховна Рада України як єдиний орган законодавчої влади, згідно Конституції України (ст. 85), має повноваження щодо: прийняття законів; затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього; контроль за його виконанням; визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики; затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля тощо, у тому числі й щодо охорони праці. Також у Верховній Раді України утворено Комітет з питань соціальної політики та праці [21], до предмету відання якого належать і питання, пов'язані з охороною праці. Для прикладу, 23 жовтня 2013 р. цей Комітет провів «круглий стіл» на тему: «Щодо намірів об'єднання Державної служби зайнятості України з Державною інспекцією України з питань праці», де було проаналізовано питання щодо об'єднання цих служб та прийнято рішення рекомендувати Кабінету Міністрів України утриматися від вжиття заходів щодо об'єднання цих служб до моменту отримання висновків МОП та узгодження їх зі сторонами соціального діалогу [22].

Всі зазначені вище органи державної влади та місцевого самоврядування відіграють важливу роль у формуванні та реалізації державної політики у сфері охорони праці і складають систему державного управління охороною праці в Україні. Та серед всіх цих органів основними органами державної влади, діяльність яких пов'язана з безпосередньою реалізацією державної політики у сфері охорони праці в Україні на сьогодні, вважаємо, є: Державна служба гірничого нагляду та промислової безпеки України (Держгірпромнагляд України) [23] та Державна інспекція України з питань праці (Держпраці України) [24].

Важливим для розуміння правового статусу цих державних органів є аналіз їх повноважень, оскільки повноваження органів виконавчої влади є стрижнем для визначення їх компетенції, оскільки ці органи діють від імені держави, виконують її функції й наділяються державною певним обсягом державної влади для виконання цих функцій [25, с. 119]. Саме повноваження, за визначенням І. Б. Ковтуна, визначають межі будь-якої діяльності, рамки відповідальності, звітності, підконтрольності, формують єдину систему будь-якого органу [26, с. 211–217; 27]. При цьому, справді, принцип «дозволене все, що не заборонено» не може належати до сфери діяльності державних органів. Цей принцип діє в сфері майнових відносин громадян, юридичних осіб. Державний же орган має право робити лише те, що йому дозволено [28].

Засади правового статусу Держгірпромнагляду України та Держпраці України встановлено положеннями Конституції України, Кодексу законів про працю України (КЗпП України), Кодексу України про адміністративні правопорушення (КУпАП), Кримінального кодексу України (КК України), законами України «Про охорону праці», «Про загальнообов’язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, що спричинили втрату працездатності», «Про оплату праці», «Про відпустки» тощо, а також відповідними міжнародними договорами та угодами.

При розгляді статусу цих державних органів насамперед зазначимо, що, як встановив О. В. Петришин, особливість юридичної природи державно-владного повноваження полягає в тому, що воно є своєрідним «правообов’язком», або «владним» правом, спрямованим на виконання покладеного за посадою обов’язку, повинно бути завжди конкретним за змістом і законодавчо обмеженим за обсягом [13, с. 132]. Зазначене вочевидь стосується й таких органів, як Держгірпромнагляд України та Держпраці України, права яких також є не лише правами, але й обов’язками, – тобто т.з. «правообов’язками».

Так, Держгірпромнагляд України є центральним органом виконавчої влади, що входить до системи органів виконавчої влади та забезпечує реалізацію державної політики з промислової безпеки, охорони праці, державного гірничого нагляду, охорони надр та державного регулювання у сфері безпечного поводження з вибуховими матеріалами промислового призначення.

До основних завдань цього органу належать такі: 1) реалізація державної політики у сфері промислової безпеки, охорони праці, здійснення державного гірничого нагляду, охорони надр, промислової безпеки у сфері поводження з вибуховими матеріалами промислового призначення, державного ринкового нагляду у межах сфери своєї

відповідальності, а також внесення пропозицій щодо її формування; 2) здійснення комплексного управління у сфері промислової безпеки, охорони праці, а також контролю за виконанням функцій державного управління охороною праці міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади, місцевими державними адміністраціями та органами місцевого самоврядування; 3) організація та здійснення державного нагляду (контролю) за додержанням законів та інших нормативно-правових актів з питань: промислової безпеки, охорони праці, безпечного ведення робіт юридичними та фізичними особами, які відповідно до законодавства використовують найману працю; геологічного вивчення надр, їх використання та охорони, а також використання і переробки мінеральної сировини; безпеки робіт у сфері поводження з вибуховими матеріалами промислового призначення; безпечного проведення робіт з утилізації звичайних видів боєприпасів, ракетного палива та вибухових матеріалів військового призначення; трубопроводного транспорту, функціонування ринку природного газу та діяльності, пов'язаної з об'єктами підвищеної небезпеки та потенційно небезпечними об'єктами.

Для виконання покладених на цей орган завдань Держгірпромнагляд України має й право (за термінологією О. В. Петришина «правообов'язки»): одержувати інформацію, документи і матеріали від державних органів та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій усіх форм власності та їх посадових осіб; скликати наради, створювати комісії та робочі групи; безперешкодно здійснювати заходи державного нагляду суб'єктів господарювання, а також об'єктів виробництва фізичних осіб у присутності роботодавця або його представника з питань додержання законодавства, що належать до її компетенції; визначати обсяги та періодичність проведення заходів державного нагляду (контролю) у межах компетенції; одержувати від роботодавців і посадових осіб письмові чи усні пояснення, висновки експертних обстежень, аудитів, матеріали та інформацію з відповідних питань, звіти про рівень і стан профілактичної роботи, причини порушень законодавства та про вжиття заходів щодо їх усунення; здійснювати комплексні перевірки за участю інших органів державного нагляду; видавати у визначеному порядку роботодавцям, керівникам та іншим посадовим особам юридичних та фізичних осіб, які відповідно до законодавства використовують найману працю, міністерствам та іншим центральним органам виконавчої влади, місцевим державним адміністраціям та органам місцевого самоврядування обов'язкові до виконання приписи (розпорядження) про усунення порушень і недоліків у сфері промислової безпеки, охорони праці, геологічного вивчення,

використання, охорони надр та безпечної експлуатації об'єктів підвищеної небезпеки; видавати у визначеному законодавством порядку рішення на підставі матеріалів за результатами проведення технічного розслідування обставин та причин виникнення аварій, пов'язаних із використанням газу в побуті, які обов'язкові до виконання органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями та громадянами; зупиняти, припиняти, обмежувати експлуатацію підприємств, окремих виробництв, цехів, дільниць, робочих місць, будівель, споруд, приміщень та інших виробничих об'єктів, виготовлення та експлуатацію машин, механізмів, устаткування, транспортних та інших засобів виробництва, виконання певних робіт, у тому числі пов'язаних з користуванням надрами, застосуванням нових небезпечних речовин, реалізацію продукції шляхом видачі розпорядчого документа про заборону зазначеного у випадках, передбачених законодавством, а також анулювати видані дозволи і ліцензії до усунення порушень, які створюють загрозу життю працівників; притягати у межах компетенції до адміністративної відповідальності посадових осіб, працівників і громадян за порушення законодавства; притягати за порушення законодавства про охорону праці, невиконання розпоряджень посадових осіб юридичних та фізичних осіб, які відповідно до законодавства використовують найману працю, до сплати штрафу; надсилати роботодавцям подання про невідповідність окремих посадових осіб займаній посаді, передавати матеріали органам прокуратури для притягнення осіб до відповідальності, встановленої законом; надсилати подання про зупинення та анулювання дії спеціальних дозволів на користування надрами; здійснювати захист своїх прав та законних інтересів у суді тощо.

Для погодженого вирішення питань, що належать до компетенції Держгірпромнагляду України та обговорення найважливіших напрямів діяльності цього органу утворена колегія Держгірпромнагляду України. Так, у січні 2014 р. на колегії цього органу була заслухана та обговорена доповідь «Про підсумки роботи Держгірпромнагляду за 2013 рік», за результатами якої було прийнято рішення, зокрема щодо: забезпечення у межах компетенції контролю за виконанням заходів, запропонованих урядовою комісією за результатами розслідування групового нещасного випадку, що стався 6 серпня 2013 р. на ПАТ «КОНЦЕРН СТИРОЛ»; встановлення жорсткого контролю за діяльністю інженерно-лікарських комісій на вугільних шахтах, за виконанням графіків проведення щорічних медичних оглядів працівників, зайнятих на підземних роботах, та якістю їх проведення; організації проведення семінарів-нарад щодо безпечного виконання сезонних робіт (весняно-польових та зернозбиральних) в агропромисловому виробництві з залученням місцевих органів

виконавчої влади, Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань, соціальних партнерів, органів місцевого самоврядування, інших заінтересованих органів і громадських організацій, а також щодо здійснення й інших заходів [29].

Держпраці України також є центральним органом виконавчої влади. Цей орган забезпечує реалізацію державної політики з питань: нагляду та контролю за додержанням законодавства про працю та зайнятість населення, законодавства про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності; у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням; на випадок безробіття в частині призначення нарахування та виплати допомоги, компенсацій, надання соціальних послуг та інших видів матеріального забезпечення з метою дотримання прав і гарантій застрахованих осіб.

Значний обсяг повноважень Держпраці України визначено і на рівні міжнародних актів, наприклад, Меморандумом про співпрацю в галузі розвитку системи інспекції праці на 2004 – 2007 рр. від 24 червня 2004 р. між Україною та Польщею [30], було закріплено співробітництво сторін по таких напрямках як: обмін інформацією щодо законодавства, практики, методів діяльності інспекцій праці; обмін та дискусія щодо проблем адаптації директив ЄС та конвенцій МОП в національні законодавства, створення спільної стратегії у сфері охорони праці, у тому числі й у питаннях трудової міграції тощо.

Та найвагоміше місце, серед усіх міжнародних договорів та угод, що запроваджують загальні засади діяльності інспекції праці та визначають повноваження Держпраці України, належить конвенціям та рекомендаціям Міжнародної організації праці – МОП (International Labour Organization – міжнародної організації, заснованої у 1919 році для розв'язання соціальних конфліктів, захисту прав трудящих, сприяння покращенню умов праці та підвищенню життєвого рівня трудящих [31, с. 658–659]).

Як встановлено в Рекомендації МОП № 20 щодо інспекції праці від 29 жовтня 1923 р., головною функцією інспекції праці має бути забезпечення впровадження в життя законів і правил щодо умов праці та захисту працівників під час роботи (робочий час і відпочинок; нічна праця; заборона використання деяких осіб на небезпечних, шкідливих для здоров'я або фізично невідповідних роботах; охорона здоров'я і техніка безпеки і т. ін.).

До актів МОП, що регулюють діяльність інспекції праці, на нашу думку, належать: Конвенція МОП № 81 про інспекцію праці у промисловості й торгівлі, прийнята 11 липня 1947 р.; Конвенція МОП № 85

про інспекцію праці на територіях за межами метрополії, прийнята 11 липня 1947 р.; Конвенція МОП № 129 про інспекцію праці в сільському господарстві, прийнята 25 червня 1969 р.; Рекомендація МОП № 28 щодо загальних принципів інспекції умов праці моряків, від 22 червня 1926 р.; Рекомендація МОП № 82 щодо інспекції праці на гірничопромислових і транспортних підприємствах від 11 липня 1947 р.; Рекомендація МОП № 133 щодо інспекції праці в сільському господарстві від 25 червня 1969 р. та інші. Зазначені документи ратифіковані Україною та є частиною національного законодавства.

До основних повноважень Держпраці України сьогодні належать такі:

1) здійснення державного нагляду та контролю за додержанням роботодавцями законодавства про працю, робочого часу та часу відпочинку, нормування праці, оплати праці, надання гарантій і компенсацій, пільг для працівників, які поєднують роботу з навчанням, дотримання трудової дисципліни, умов праці жінок, молоді, інвалідів, надання пільг і компенсацій за важкі та шкідливі умови праці, забезпечення спеціальним одягом, спеціальним взуттям, засобами індивідуального захисту, мийними та знешкоджувальними засобами, молоком і лікувально-профілактичним харчуванням; проведення обов'язкових медичних оглядів працівників певних категорій; дотримання режимів праці та інших норм законодавства;

2) здійснення державного нагляду та контролю за дотриманням роботодавцями вимог законодавства про пільги і компенсації працівникам, зайнятим на роботах зі шкідливими умовами праці;

3) здійснення державного нагляду та контролю за додержанням вимог законодавства про зайнятість населення з питань дотримання прав громадян під час прийому на роботу та працівників під час звільнення з роботи; використання праці іноземців та осіб без громадянства; наймання працівників для подальшого виконання ними роботи в Україні в іншого роботодавця; дотримання прав і гарантій стосовно працевлаштування громадян, що мають додаткові гарантії у сприянні працевлаштуванню тощо.

Таким чином, чинними нормативно-правовими актами встановлено, що Держгірпромнагляд України створено для забезпечення реалізації державної політики з промислової безпеки, охорони праці, державного гірничого нагляду, охорони надр та державного регулювання у сфері безпечного поводження з вибуховими матеріалами промислового призначення, а Держпраці України – для забезпечення реалізації державної політики з питань нагляду та контролю за додержанням законодавства про працю та зайнятість населення, та інших, пов'язаних

із зазначеною функцією питань. І на основі порівняння повноважень цих органів державної виконавчої влади, що встановлені чинними нормативно-правовими актами, можна було б зробити висновок про те, що питання охорони праці входять лише до сфери компетенції Держгірпромнагляду України, тоді як Держпраці України здійснює забезпечення реалізації державної політики з питань нагляду та контролю за додержанням законодавства про працю, у цілому.

Разом з тим при розгляді питання про наявність у цих органів повноважень, пов'язаних з забезпеченням реалізації державної політики у сфері охорони праці, слід враховувати й те, що в науці трудового права вже є достатньо усталені положення про розгляд поняття «охорона праці» у вузькому та в широкому розумінні. При цьому у вузькому розумінні поняття «охорона праці» застосовують лише для визначення одного з інститутів трудового права, що регулює відносини з охорони життя, здоров'я та працездатності шляхом установаження безпечних і нешкідливих умов праці, – це і норми, які закріплюють технічні правила, стандарти з охорони праці, санітарно-гігієнічні вимоги до умов виробництва та виробничого середовища, і норми що забезпечують нейтралізацію шкідливого впливу виробничих факторів на працівників, і норми про розслідування та облік нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань. На відміну від цього вузького розуміння, поняття «охорона праці» у широкому сенсі є всією сутністю трудового права, його можна розглядати як синонім всього трудового права, всіх його інститутів.

І якщо досліджувати правовий статус Держгірпромнагляду України та Держпраці України через призму розгляду поняття «охорона праці» у широкому та вузькому розумінні, то можна прийти до висновків про те, що обидва ці органи державної виконавчої влади забезпечують реалізацію державної політики України у сфері охорони праці. При цьому Держгірпромнагляд України забезпечує реалізацію державної політики у сфері охорони праці у вузькому розумінні поняття «охорона праці» – проводить розслідування та веде облік аварій і нещасних випадків, які підлягають спеціальному розслідуванню, аналізує їх причини, готує пропозиції щодо запобігання таким аваріям і випадкам; здійснює контроль за своєчасністю та об'єктивністю розслідування нещасних випадків на виробництві, їх документальним оформленням та обліком, виконанням заходів з усунення причин нещасних випадків тощо, тоді як Держпраці України забезпечує реалізацію державної політики у сфері охорони праці у широкому розумінні цього поняття – здійснює державний нагляд та контроль за додержанням роботодавцями законодавства про працю, робочого часу та часу відпочинку, нормування праці, оплати праці тощо.

Підсумовуючи наведене вище, можна зазначити таке:

– з прийняттям Закону України «Про охорону праці» та утворенням Держнаглядохоронпраці почала формуватися національна система управління охороною праці;

– національна система управління охороною праці пройшла досить довгий шлях свого формування і лише на сьогодні вже існує достатньо підстав щоб говорити про створення в Україні загальної системи управління охороною праці (до якої входять урядові органи й неурядові організації), одним з підвидів якої є система державного управління охороною праці;

– до системи державного управління охороною праці в Україні ми відносимо: Верховну Раду України, Кабінет Міністрів України; прокуратуру; суди; міністерства та інші центральні органи виконавчої влади; місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування. Та основними органами державної влади, діяльність яких пов'язана з безпосередньою реалізацією державної політики у сфері охорони праці в Україні, вважаємо, сьогодні є: Державна служба гірничого нагляду та промислової безпеки України (Держгірпромнагляд України) та Державна інспекція України з питань праці (Держпраці України);

– особливість юридичної природи державно-владного повноваження полягає в тому, що воно є своєрідним «правообов'язком», або «владним» правом, спрямованим на виконання покладеного обов'язку. Зазначене вочевидь стосується й таких органів, як Держгірпромнагляд України та Держпраці України, права яких також є не лише правами, але й обов'язками, – тобто т.з. «правообов'язками»;

– дослідження правового статусу Держгірпромнагляду України та Держпраці України через призму розгляду поняття «охорона праці» у широкому та вузькому розумінні дало підставу прийти до висновків про те, що обидва ці органи державної виконавчої влади забезпечують реалізацію державної політики України у сфері охорони праці. При цьому Держгірпромнагляд України забезпечує реалізацію державної політики у сфері охорони праці у вузькому розумінні поняття «охорона праці», тоді як Держпраці України забезпечує реалізацію державної політики у сфері охорони праці у широкому розумінні цього поняття.

Відповідність повноважень інспекторів праці в Україні вимогам міжнародних актів

Головна місія будь-якої системи інспекції праці полягає у забезпеченні дотримання відповідних законів про працю, а саме сукупності національних норм, призначених для захисту всіх працівників і, де доречно, їх сімей. Також, згідно міжнародних норм, сучасні системи

захищають самозайнятих і навколишнє середовище від певних професійних небезпек. А головні завдання інспекції праці включають необхідність забезпечення: застосування законодавства на підприємствах із метою створення гідної зайнятості та гідних умов праці; отримання роботодавцями і працівниками інформації та порад щодо способів дотримання законодавчих вимог; вжиття підприємствами належних заходів для забезпечення таких умов, трудових розпорядків і виробничого середовища, які б не піддавали працівників ризикам щодо безпеки та гігієни праці; інформації зворотного зв'язку та практичного досвіду як засобів розроблення законодавства для розширення сфери дії законодавства з урахуванням нових соціальних, фізичних і психологічних ризиків, пов'язаних з роботою [32].

Як уже зазначалося, в Україні функції інспекції праці на сьогодні здійснюють два державних органи: по-перше, – це Державна служба гірничого нагляду та промислової безпеки України (Держгірпромнагляд України) – орган, який забезпечує реалізацію державної політики з промислової безпеки, охорони праці, державного гірничого нагляду, охорони надр та державного регулювання у сфері безпечного поводження з вибуховими матеріалами промислового призначення, та, по-друге, – це Державна інспекція України з питань праці (Держпраці України), до повноважень якої належить реалізація державної політики з питань нагляду та контролю за додержанням законодавства про працю, зайнятості населення та законодавства про загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Таким чином, саме на Держпраці України покладено обов'язок щодо забезпечення реалізації державної політики у сфері охорони праці у широкому розумінні цього поняття, у тому числі й щодо здійснення державного нагляду та контролю за додержанням роботодавцями законодавства про працю, робочого часу та часу відпочинку, про нормування праці, питання щодо звільнення, притягнення до дисциплінарної відповідальності тощо.

Безпосередньо ж повноваження, спрямовані на реалізацію державної політики з питань нагляду та контролю за додержанням законодавства про працю, здійснюють державні інспектори праці України (далі – інспектори праці).

Аналізуючи повноваження інспекторів праці слід враховувати те, що, особливість юридичної природи їх державно-владного повноваження в тому, що воно є, як було вже встановлено, «правообов'язком», або «владним» правом, спрямованим на виконання покладеного за посадою обов'язку, є конкретним за змістом та законодавчо обмеженим за обсягом.

Підвалини повноважень інспекторів праці закладено положеннями Конституції України (ст.ст. 3, 6, 8, 9, 13, 19, 22, 24, 26, 27 та ін.), КЗпП України, КУпАП, КК України, законів України «Про зайнятість населення», «Про оплату праці», «Про відпустки», «Про колективні договори і угоди», «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» тощо.

Зокрема, у ст. 259 КЗпП України визначено, що нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю здійснюють уповноважені органи, які не залежать у своїй діяльності від власника або уповноваженого ним органу. У ст. 35 Закону України «Про оплату праці» встановлено, що контроль за додержанням законодавства про оплату праці на підприємствах здійснює Міністерство праці України (нині – Міністерство соціальної політики) та його органи. У ст. 41 Закону України «Про зайнятість населення» визначено, що державне регулювання діяльності суб'єктів господарювання, які надають послуги з посередництва у працевлаштуванні, здійснюється, зокрема, шляхом нагляду та контролю за додержанням законодавства про працю і зайнятість населення, що здійснюється уповноваженим органом з реалізації державної політики з питань державного нагляду та контролю за дотриманням законодавства про зайнятість населення.

Повноваження інспекторів праці визначені й рядом міжнародних актів, насамперед конвенціями та рекомендаціями МОП, про які вже було згадано, наприклад, Конвенцією МОП № 81 про інспекцію праці у промисловості й торгівлі від 11 липня 1947 р., Конвенцією МОП № 85 про інспекцію праці на територіях за межами метрополії від 11 липня 1947 р., Конвенцією МОП № 129 про інспекцію праці в сільському господарстві від 25 червня 1969 р. тощо. Ці міжнародні акти є частиною національного законодавства й безпосередньо впливають на обсяг та зміст повноважень інспекторів праці.

Проаналізувавши вищеозначені акти відзначимо те, що, на наш погляд, найважливішим щодо повноважень інспекторів праці є Конвенція МОП № 81 про інспекцію праці у промисловості й торгівлі (далі – Конвенція МОП № 81) та Конвенція МОП № 85 про інспекцію праці на територіях за межами метрополії (далі – Конвенція МОП № 85).

Так, у ст. 4 Конвенції МОП № 81 встановлено, що інспекція праці повинна проводитись під наглядом і контролем центрального органу влади (ст. 4), а персонал інспекції складається з державних службовців, статус і умови роботи яких забезпечують стабільність зайнятості і роблять їх незалежними від будь-яких змін в уряді та небажаного зовнішнього впливу (ст. 6).

І далі: інспектори праці, забезпечені відповідними документами, що засвідчують їхні повноваження, мають право: а) безперешкодно, без попереднього повідомлення і в будь-яку годину доби проходити на

будь-яке підприємство, яке підлягає інспекції; b) проходити у денний час до будь-яких приміщень, які вони мають достатні підстави вважати такими, що підлягають інспекції; та c) здійснювати будь-який огляд, перевірку чи розслідування, які вони можуть вважати необхідними для того, щоб переконатися у тому, що правові норми суворо дотримуються, і зокрема: i) наодинці або в присутності свідків допитувати роботодавця або персонал підприємства з будь-яких питань, які стосуються застосування правових норм; ii) вимагати надання будь-яких книг, реєстрів або інших документів, ведення яких приписано національним законодавством з питань умов праці, з метою перевірки їхньої відповідності правовим нормам, знімати копії з таких документів або робити з них витяги; iii) зобов'язувати вивішувати об'яви, які вимагаються згідно з правовими нормами; iv) вилучати або брати з собою для аналізу зразки матеріалів і речовин, які використовуються або оброблюються, за умови повідомлення роботодавцю або його представнику про те, що матеріали або речовини були вилучені або взяті з цієї метою. До прав інспекторів праці належить і право повідомляти про свою присутність роботодавцю або його представнику лише у разі, якщо тільки вони не вважатимуть, що таке повідомлення може завдати шкоди виконанню їхніх обов'язків (ст. 12).

Крім того, інспектори праці уповноважені вживати заходів з метою усунення недоліків, виявлених на споруді, в обладнанні або методах роботи, які вони мають підстави вважати такими, що загрожують здоров'ю чи безпеці працівників. І для того, щоб інспектори праці мали можливість вживати таких заходів, вони мають право давати розпорядження або вимагати, щоб було дано розпорядження: a) щодо внесення протягом визначеного терміну до установки або споруди таких змін, які можуть бути необхідні для забезпечення дотримання правових норм з питань охорони здоров'я та безпеки працівників; або: b) у разі безпосередньої загрози здоров'ю чи безпеці працівників – щодо вжиття заходів, які підлягають негайному виконанню (ст. 13). Мають інспектори праці й інші, встановлені міжнародними нормами права.

Відмітимо, що крім наданих інспекторам праці досить широких прав, інспектори праці також повинні виконувати певні обов'язки – насамперед обов'язки щодо неупередженості, збереження професійної таємниці та збереження таємниці щодо джерела скарг.

Зокрема, Конвенцією № 81 у ст. 15 (аналогічна норма встановлена і в ст. 5 Конвенції МОП № 85) встановлено, що інспекторам праці: a) забороняється мати пряму або непряму заінтересованість у справах підприємств, які перебувають під їхнім контролем; b) ставиться за обов'язок, під загрозою відповідних штрафів або дисциплінарних заходів, не розголошувати, навіть після залишення посади, виробничі або

комерційні таємниці чи виробничі процеси, з якими вони могли ознайомитися під час виконання своїх обов'язків; та с) слід вважати абсолютно конфіденційним джерело будь-якої скарги, доведеної до їхнього відома, на недоліки або порушення правових норм і утримуватися від повідомлення роботодавцю або його представнику про те, що інспекційне відвідування було проведене у зв'язку з отриманням такої скарги. Мають інспектори праці й інші, встановлені міжнародними нормами так звані «правообов'язки».

Розглядаючи повноваження інспекторів праці в Україні слід зазначити і про наявність проблемних питань, пов'язаних як зі змістом повноважень цих осіб, так і з проблемами їх ефективної реалізації.

Так, згідно Порядку проведення перевірок посадовими особами Державної інспекції України з питань праці та її територіальних органів [33] встановлено, що проведення перевірок інспекторами праці в Україні має проводитися за наявності підстав, визначених Законом України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності». Натомість аналіз цих підстав дозволяє стверджувати, що ними обмежуються ті повноваження, які встановлені нормами зазначеної вище Конвенції № 81 та й інших міжнародних актів. Підтвердженням цієї точки зору є й аналіз судової практики [34].

Зважаючи на те, що у разі, якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору (ч. 2 ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України»), вважаємо за доцільне внести зміни до ч. 2 ст. 2 Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності», яка визначає коло відносини, на які не поширюється дія цього закону, доповнивши її нормою такого змісту: «Дія цього Закону не поширюється на відносини, що виникають під час здійснення заходів державного нагляду (контролю) за дотриманням вимог нормативно-правових актів з питань охорони праці». Наслідком цієї зміни, вважаємо, буде зміна положень тих підзаконних актів, які визначають повноваження інспекторів праці при проведенні ними перевірок.

Ефективній реалізації повноважень інспекторів праці заважає й ряд інших причин, серед яких науковці відзначають такі: надмірну завантаженість інспекторів праці; обмежений кадровий потенціал та недостатнє матеріально-технічне забезпечення Держпраці України; брак необхідних технічних засобів для повсякденної праці інспекторів; відсутність мотивації до праці внаслідок досить скромної заробітної платні інспекторів праці; обмежені можливості для кар'єрного просування інспекторів; поширення нових форм зайнятості, що ускладнюють завдання

інспекторів; відсутність належної кваліфікації інспекторів праці [35] тощо. Справді, ефективна та дієва служба інспекції праці повинна мати належні фінансування, кадрову укомплектованість та організацію [32].

Підсумовуючи наведене вище, вважаємо, що:

– в Україні функції інспекції праці на сьогодні здійснюють два державних органи: по-перше, – це Держгірпромнагляд України – орган, який забезпечує реалізацію державної політики з промислової безпеки, охорони праці, державного гірничого нагляду, охорони надр та державного регулювання у сфері безпечного поводження з вибуховими матеріалами промислового призначення, та, по-друге, – це Держпраці України, до повноважень якої належить реалізація державної політики з питань нагляду та контролю за додержанням законодавства про працю, зайнятості населення та законодавства про загальнообов’язкове державне соціальне страхування;

– на Держпраці України покладено обов’язок щодо забезпечення реалізації державної політики у сфері охорони праці у широкому розумінні цього поняття, у тому числі щодо здійснення державного нагляду та контролю за додержанням роботодавцями законодавства про працю, робочого часу та часу відпочинку, нормування праці, питання звільнення, притягнення до дисциплінарної відповідальності тощо. Отже, повноваження, спрямовані на реалізацію державної політики з питань нагляду та контролю за додержанням законодавства про працю, здійснюють державні інспектори праці України (інспектори праці);

– є доцільним внести зміни до ч. 2 ст. 2 Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності», яка визначає коло відносини, на які не поширюється дія цього закону, доповнивши її нормою такого змісту: «Дія цього Закону не поширюється на відносини, що виникають під час здійснення заходів державного нагляду (контролю) за дотриманням вимог нормативно-правових актів з питань охорони праці». Наслідком цієї зміни, вважаємо, буде зміна положень тих підзаконних актів, які визначають повноваження інспекторів праці при проведенні ними перевірок;

– також нині вже назріла необхідність створення комплексного акту, який би на основі міжнародних стандартів чітко визначив обсяг та зміст повноважень Держпраці України та державних інспекторів праці України.

Кримінальна відповідальність за порушення вимог законодавства про охорону праці

Насамперед відмітимо, що революція у науково-технічній сфері та пов'язані з цим зміни – виникнення нових галузей виробництва з відповідним їх забезпеченням сучасним виробничим устаткуванням, різноманітними машинами, технічними пристроями, наявністю новітнього оснащення тощо, не призвели до суттєвого покращення стану в питанні охорони праці (термін «охорона праці», згідно ст. 1 Закону України «Про охорону праці», означає систему правових, соціально-економічних, організаційно-технічних, санітарно-гігієнічних і лікувально-профілактичних заходів та засобів, спрямованих на збереження життя, здоров'я і працездатності людини у процесі трудової діяльності).

Більше того, весь створений на сьогодні науково-технічний потенціал виробництва поки призводить в основному до збільшення ризиків виникнення нещасних випадків та професійних захворювань працівників.

Так, на основі аналізу страхових нещасних випадків на виробництві та профзахворювань за 2012 та 2013 роки з'ясовано, що у 2012 р., порівняно з 2011 р., кількість нещасних випадків на виробництві збільшилась: в АР Крим на 19,9%, у Дніпропетровській області на 4%, у Закарпатській на 27,3%, в Івано-Франківській на 16,7%, у Львівській на 8,9%, в Одеській на 4%, у Полтавській на 3,5%, у Сумській на 16,2%, у Хмельницькій на 3,1%. У 2013 р., порівняно з 2012 р., кількість травмованих осіб на виробництві збільшилась у Тернопільській області на 23% (з 74 до 91 осіб). При цьому найбільша кількість страхових нещасних випадків у 2013 р. зареєстрована у Донецькій (34,1%), Луганській (12,5%) і Дніпропетровській (8,8%) областях. Кількість травмованих осіб у цих областях складає близько 55,4% від загальної кількості травмованих по Україні. А до основних подій, які призвели до нещасних випадків, відносяться: 1) падіння потерпілого під час пересування – близько 20,5% (1889 осіб) травмованих осіб від загальної кількості травмованих по Україні; 2) дія рухомих і таких, що обертаються, деталей обладнання, машин і механізмів – 10,9% (1003 особи); 3) обвалення, обрушення породи, ґрунту – 8,6% (790 осіб); 4) падіння, обрушення, обвалення предметів, матеріалів, породи, ґрунту, тощо – 7,3% (677 осіб); 5) падіння потерпілого з висоти – 6,3% (584 особи).

Найбільша кількість професійних захворювань у 2013 р. зареєстрована у Донецькій (31,4%), Луганській (25,9%), Дніпропетровській (17,2%) і Львівській (13%) областях. Кількість профзахворювань у цих областях складає близько 87,5% від загальної кількості по Україні.

Значний ріст професійних захворювань відмічається у Дніпропетровській області на 18 випадків (з 989 до 1007), Донецькій області на 31 випадок (з 1810 до 1841), Луганській області на 70 випадків (з 1449 до 1519), Львівській області на 172 випадки (з 588 до 760), Запорізькій області на 8 випадків (з 89 до 97) [36].

І хоча, за визначенням науковців, вже аксіомою є теза про те, що будь-яка діяльність людини є потенційно небезпечною [37, с. 7–8], справді, сьогодні зробити виробництво повністю безпечним є неможливим, проте, використовуючи найрізноманітніші правові засоби, у тому числі і кримінально-правового характеру, на наш погляд, можна і потрібно забезпечити належний рівень безпеки виробництва та охорони праці в усіх галузях економіки України.

Правове регулювання охорони праці в Україні насамперед визначають: Конституція України (ст. 3, 27, 36, 42, 43, 44, 45, 46 та ін.); КЗпП України (глави XI, XII, XIII та ін.) [7]; КК України (розділ X «Злочини проти безпеки виробництва»); Цивільний кодекс України 27 січня 1993 р. (ст.ст. 1196, 1197, 1198, 1200, 1201 та ін.); Закон України «Про охорону праці»; Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності» [38] тощо.

Цими нормативно-правовими актами визначено напрями державної політики України у сфері охорони праці та передбачено цілий ряд гарантій прав громадян на охорону праці, серед яких відзначимо такі, як: право на охорону праці під час укладання трудового договору (наприклад, обов'язок роботодавця проінформувати працівника під розписку про умови праці та про наявність на його робочому місці небезпечних і шкідливих виробничих факторів, які ще не усунуто, можливі наслідки їх впливу на здоров'я та про права працівника на пільги і компенсації за роботу в таких умовах відповідно до законодавства і колективного договору); право працівників на охорону праці під час роботи (наприклад, працівник має право відмовитися від дорученої роботи, якщо створилася виробнича ситуація, небезпечна для його життя чи здоров'я або для людей, які його оточують, або для виробничого середовища чи довкілля); право працівників на пільги і компенсації за важкі та шкідливі умови праці (наприклад, щодо безоплатного забезпечення таких працівників лікувально-профілактичним харчуванням, молоком або рівноцінними харчовими продуктами, газованою солонюю водою, скороченням тривалості їх робочого часу тощо); право на відшкодування шкоди у разі ушкодження здоров'я працівника або у разі його смерті та й ряд інших гарантій.

До однієї з таких державних гарантій, вважаємо, можна віднести і встановлення законодавцем правової норми щодо кримінальної відповідальності за порушення вимог законодавства про охорону праці у ст. 271 розділу X «Злочини проти безпеки виробництва» КК України. Зазначеною статтею встановлено, що порушення вимог законодавчих та інших нормативно-правових актів про охорону праці службовою особою підприємства, установи, організації або громадянином – суб'єктом підприємницької діяльності, якщо це порушення заподіяло шкоду здоров'ю потерпілого, – карається штрафом від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, або обмеженням волі на той самий строк, а те ж саме діяння, якщо воно спричинило загибель людей або інші тяжкі наслідки, – карається виправними роботами на строк до двох років або обмеженням волі на строк до п'яти років, або позбавленням волі на строк до семи років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до двох років або без такого.

Аналіз норми ст. 271 КК України дозволяє стверджувати, що родовим об'єктом злочинів проти безпеки виробництва є відносини, які забезпечують безпеку виробництва. При цьому зазначимо, що терміном «виробництво» насамперед визначають процес, у перебігу якого люди, пов'язані між собою певними виробничими відносинами, створюють матеріальні блага, необхідні для суспільства [39, с. 108].

У ході виробничої діяльності або при використанні її результатів людина зазнає або може бути піддана небезпечним чи шкідливим впливам виробничих факторів самого різного характеру та ступеня – механічним, хімічним, тепловим, електричним, електромагнітним тощо. Наявність на виробництві небезпечних і шкідливих факторів зумовлює потребу в таких станах (умовах), що необхідні для охорони життя, здоров'я, збереження майна, довкілля. Таким станом на виробництві є безпека виробництва – тобто такий технічний стан, за якого нейтралізується можливість уражаючого впливу на людей, майно і довкілля небезпечних та шкідливих виробничих факторів. Для забезпечення безпеки виробництва використовуються закони та підзаконні акти, що стосуються різних галузей законодавства (трудового, природоохоронного, цивільного, господарського, адміністративного, кримінального та ін.), а також технічні норми. У цій системі норми кримінального права охороняють відносини безпеки виробництва від найбільш небезпечних посягань [40]. При цьому, як уже зазначалось, охорона праці належить до числа досить консервативних галузей діяльності, однак, зі зміною умов та характеру виробництва, виникає необхідність і в зміні нормативно-правової бази та створенні нової концепції щодо охорони праці.

Досліджуючи зміст ст. 271 КК України, можна зробити висновок, що основним безпосереднім об'єктом злочину є безпека праці. Згідно п. 4.14. ДСТУ 2293-99 «Охорона праці. Терміни та визначення основних понять» [41], термін «безпека праці» («безпечні умови праці») означає стан умов праці, за якого вплив на працівника небезпечних і шкідливих виробничих чинників усунуто, або вплив шкідливих виробничих чинників не перевищує гранично допустимих значень. Додатковими обов'язковими безпосередніми об'єктами виступають здоров'я та життя особи.

Потерпілим від такого виду злочину визнається особа, яка має постійний або тимчасовий правовий зв'язок з відповідним підприємством, установою, організацією чи з діяльністю громадянина – суб'єкта підприємницької діяльності. Такий зв'язок устанавлюється насамперед шляхом укладення трудового договору (контракту), інших нормативно-правових актів. Отже, потерпілими можуть бути як штатні працівники підприємства, тимчасові робітники та службовці, так і учні виробничого навчання, студенти, учні профтехучилищ, які проходять виробничу практику та будь-які інші особи, діяльність яких пов'язана з цим виробництвом. Інші особи, наприклад, замовники, покупці, сторонні особи, які випадково опинилися на території підприємства або мешкають поблизу нього, не можуть визнаватися потерпілими від цього злочину.

Об'єктивна сторона цього злочину передбачає, на наш погляд, наявність таких трьох елементів.

По-перше, це діяння у вигляді порушення вимог законодавчих та інших нормативно-правових актів про охорону праці (тобто недотримання або неналежне дотримання вимог безпеки та гігієни праці і виробничого середовища), яке може бути здійснене як шляхом дії, так і бездіяльності. За характером вимог, що містяться в зазначених актах, розрізняють загальні та спеціальні правила охорони праці. До загальних правил охорони праці належать правила, що регулюють питання охорони праці у всіх сферах діяльності виробництва, зокрема у Законі України «Про охорону праці», КЗпП, Генеральній угоді тощо, а спеціальні правила містять вимоги безпеки для однієї галузі або для однієї якоїсь роботи.

По-друге, це наявність таких наслідків, як: 1) заподіяння шкоди здоров'ю потерпілого (ч. 1 ст. 271 КК України) – цим поняттям охоплюються випадки заподіяння особі легкого чи середньої тяжкості тілесного ушкодження; 2) спричинення загибелі людей чи інших тяжких наслідків (ч. 2 ст. 271 КК України). Під поняттям «загибель людей розуміють заподіяння смерті одній чи більше особам, а під поняттям «інші тяжкі наслідки» – заподіяння тяжкого тілесного ушкодження хоча б одній особі або середньої тяжкості тілесного ушкодження двом чи більше особам.

По-третє, це наявність причинного зв'язку між порушенням вищезазначених вимог законодавства та наслідками, які настали, при встановленні якого слід враховувати й те, що у багатьох випадках таких порушень розвиток причинного зв'язку має ускладнений характер – він може опосередковуватися дією механічних, фізичних, хімічних, природних факторів, діяннями потерпілого чи третіх осіб тощо (у випадках, коли для вирішення питання про наявність причинного зв'язку необхідні наукові, технічні або інші спеціальні знання, слід признавати експертизу).

Зі змісту ст. 271 КК України випливає, що суб'єктом цього злочину є службова особа підприємства, установи, організації незалежно від форми власності або громадянин – суб'єкт підприємницької діяльності, на яких законодавством, у широкому розумінні цього терміну (законом, наказом, посадовою інструкцією тощо) покладені обов'язки щодо забезпечення дотримання вимог законодавства про охорону праці. У разі ж порушення вимог законодавства про охорону праці службовими особами, які не мають такого обов'язку, то вони, з урахуванням обставин справи, можуть нести відповідальність за злочини у сфері службової діяльності або злочини проти життя та здоров'я особи.

Щодо працівника, то порушення вимог законодавства про охорону праці працівником, що не має ознак спеціального суб'єкта злочину, передбаченого ст. 271 КК України, у разі, якщо таке порушення спричинило шкоду здоров'ю чи життю потерпілого, утворює склад злочину проти життя чи здоров'я.

Суб'єктивна сторона такого злочину характеризується необережною формою вини у вигляді злочинної самовпевненості чи злочинної недбалості щодо наслідків, а саме порушення вимог законодавства про охорону праці може бути вчинене як умисно, так і необережно. При цьому, як зазначають фахівці, при умисному заподіянні шкоди життю чи здоров'ю працівника внаслідок порушення вимог законодавства про охорону праці, вчинене необхідно кваліфікувати як злочин проти життя чи здоров'я [42, с. 129].

Крім зазначеного, слід враховувати й те, що, незважаючи на очевидну небезпечність цих злочинів, практика їх розслідування є малочисельною. Це зумовлено, зокрема, високим рівнем латентності цього виду злочинів. За оцінками експертів у галузі охорони праці, латентність нещасних випадків у тому числі (зі смертельними наслідками) становить 65%. До латентних здебільшого належать факти неповідомлення про нещасний випадок до правоохоронних органів, нещасні випадки, за якими не було проведено технічне розслідування, ті, про які відомо лише потерпілому і про які він не повідомив. А аналіз та узагальнення

слідчої практики, опитування слідчих уможливили виявити такі найпоширеніші способи приховування злочинів, пов'язаних з порушенням вимог законодавства про охорону праці, як: 1) дії, спрямовані на знищення або змінення обстановки, яка мала місце на момент настання нещасного випадку (65%). При цьому здебільшого (57%) такі дії здійснювали до того, як правоохоронним органам стало відомо про травматичну подію; 2) неповідомлення про нещасний випадок відповідним компетентним органам (як правило, за згодою потерпілого) (28%). При цьому часто відбувається виплата потерпілому грошової компенсації та/або надання інших благ (путівка до санаторію, оплачувана відпустка, переведення на інше місце роботи зі сприятливими умовами праці або вищою заробітною платою тощо). У таких випадках відомче розслідування нещасного випадку не проводиться. Як правило, про такі випадки стає відомо зі скарги потерпілого через деякий час, коли внаслідок травми в нього спостерігається погіршення стану здоров'я; 3) необгрунтоване, безпідставне звинувачення потерпілих у діях, що призвели до їх травмування (близько 28%); 4) незадовільна організація, неглибокий і тенденційний підхід до розслідування, ухилення від документальної фіксації істинних причин травмування працівника з метою приховати справжні наслідки та причини травматичного випадку (близько 34%); 5) повідомлення неправдивої інформації про подію, про причетність (не причетність) певних осіб (особи) до вчинення злочину, справжні причини і умови діяння, дії (близько 42%); 6) дії, спрямовані на викривлення (фальсифікацію) інформації про причини та обставини травматичної події (фальсифікація або знищення окремих документів; внесення змін до журналів проведення інструктажу; видання наказів і розпоряджень датою, що минула, тощо); розроблення узгодженої лінії поведінки осіб, які мають відношення до злочинної події (близько 53%); 7) дії, спрямовані на перешкоджання іншим особам виконувати свої обов'язки щодо надання інформації про нещасний випадок компетентним органам та організаціям (близько 14%). При цьому майже у всіх досліджених випадках застосовувалися два або більше з перерахованих способів приховування злочину, що було пов'язано з особливостями обстановки в кожному конкретному випадку. При цьому приховування злочинної діяльності відбувалось як з боку службових осіб підприємства, так і самих потерпілих або свідків (очевидців) події [43].

Враховуючи вищезазначене, слід зазначити, що:

– охорона праці справді є комплексним поняттям, що регулюється різними галузями права – нормами трудового права визначена вся сукупність прав, обов'язків та гарантій працівників і роботодавців щодо охорони праці (більше того, у широкому розумінні всі норми трудового

права є нормами охорони праці); нормами цивільного права встановлено майнову відповідальність при ушкодженні здоров'я або смерті працівника; нормами адміністративного права визначено адміністративну відповідальність за порушення вимог законодавства про охорону праці та порядок притягнення до адміністративної відповідальності;

– для охорони від найбільш небезпечних посягань на безпеку виробництва та праці, у разі заподіяння шкоди здоров'ю потерпілого, спричинення загибелі людей чи настання інших тяжких наслідків застосовують норми кримінального права. При цьому винними особами порушується закріплене Конституцією України право працюючих осіб на належні, безпечні та здорові умови праці, створення і забезпечення яких є обов'язком службової особи підприємства, установи, організації або громадянина – суб'єкта підприємницької діяльності, а суспільна небезпечність порушення вимог законодавства про охорону праці передусім зумовлена заподіянням шкоди здоров'ю працівника/працівників чи спричиненням загибелі людей.

З урахуванням проведеного дослідження питань охорони праці як правової категорії, вважаємо, можна зробити такі висновки:

– питаннями охорони праці займаються не лише юристи, але й фахівці різних галузей науки: медицини, токсикології, хімії, психології, епідеміології, ергономіки тощо, у тому числі й науки «Охорона праці», яка як соціально-технічна дисципліна вивчає теоретичні та практичні питання безпеки праці, запобігання виробничому травматизму, професійним захворюванням і отруєнням, аваріям (катастрофам), пожежам і вибухам на виробництві;

– у зв'язку з тим, що поняття «охорона праці» відзначається багатогранністю та багатозначністю, на сьогодні доцільним є розмежування кола питань щодо охорони праці, що підпадають під дію норм правового регулювання тієї або іншої галузі права, враховуючи сучасні напрацювання у сфері охорони праці представників галузі трудового, адміністративного, кримінального та інших галузей права;

– багатогранність поняття «охорона праці» виявляється у тому, що його можна розглядати: 1) у вузькому значенні – як один з інститутів трудового права, як головну категорію галузі «Охорона праці», як легально визначене поняття (насамперед в Законі України «Про охорону праці»); 2) у широкому розумінні – як поняття, що уособлює у собі весь масив норм трудового права, всіх його інститутів і є синонімом трудового права України; 3) як один з принципів трудового права України; 4) у т.з. «надширокому» значенні, як поняття, що є предметом вивчення та розгляду трудового, цивільного, адміністративного, кримінального та інших галузей права, а також й інших галузей науки;

– розглядаючи поняття «охорона праці» у т.з. «надширокому» значенні, слід враховувати, що нормами цивільного права врегульовані питання щодо відшкодування шкоди, завданої каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я або у разі смерті потерпілого; нормами адміністративного права врегульовані питання щодо державного управління охороною праці, державного нагляду та контролю за охороною праці, а також і питання застосування адміністративної відповідальності за порушення законодавства про охорону праці; нормами кримінального права встановлено кримінальну відповідальність за порушення вимог законодавства про охорону праці, якщо це порушення заподіяло шкоду здоров'ю потерпілого чи спричинило загибель людей або інші тяжкі наслідки;

– твердження про те, що складовою інституту охорони праці трудового права є норми, пов'язані з організацією, плануванням, фінансуванням охорони праці, а також і питання організації нагляду та контролю за дотриманням законодавства з охорони праці, на наш погляд, є безпідставними, оскільки питання державного управління охороною праці; державного нагляду та контролю за охороною праці, як і питання адміністративної відповідальності у цій сфері, входять до предмету правового регулювання галузі адміністративного права;

– національна система управління охороною праці почала формуватися з прийняттям Закону України «Про охорону праці» та утворенням Держнаглядохоронпраці. Ця система пройшла досить довгий шлях свого формування і лише на сьогодні вже існує достатньо підстав щоб говорити про створення в Україні національної системи управління охороною праці (до якої входять урядові органи й неурядові організації), одним з підвидів якої є система державного управління охороною праці;

– до системи державного управління охороною праці в Україні ми відносимо: Верховну Раду України, Кабінет Міністрів України; прокуратуру; суди; міністерства та інші центральні органи виконавчої влади; місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування;

– основними органами державної влади, діяльність яких пов'язана з безпосередньою реалізацією державної політики у сфері охорони праці в Україні сьогодні є: Державна служба гірничого нагляду та промислової безпеки України (Держгірпромнагляд України) та Державна інспекція України з питань праці (Держпраці України);

– особливість юридичної природи державно-владного повноваження полягає в тому, що воно є своєрідним «правообов'язком», або «владним» правом, спрямованим на виконання покладеного обов'язку, що стосується й таких органів, як Держгірпромнагляд України та Держпраці України, права яких також є не лише правами, але й обов'язками цих органів державної влади, – тобто т.з. «правообов'язками»;

– і Держгірпромнагляд України і Держпраці України є органами державної виконавчої влади, що забезпечують реалізацію державної політики України у сфері охорони праці – Держгірпромнагляд України забезпечує реалізацію державної політики у сфері охорони праці у вузькому розумінні поняття «охорона праці», тоді як Держпраці України забезпечує реалізацію державної політики у сфері охорони праці у широкому розумінні цього поняття;

– функції інспекції праці в Україні на сьогодні також здійснюють Держгірпромнагляд України, що забезпечує реалізацію державної політики з промислової безпеки, охорони праці, державного гірничого нагляду, охорони надр та державного регулювання у сфері безпечного поводження з вибуховими матеріалами промислового призначення, та Держпраці України, що забезпечує реалізацію державної політики з питань нагляду та контролю за додержанням законодавства про працю, зайнятості населення та законодавства про загальнообов'язкове державне соціальне страхування;

– на основі розгляду питань відповідності повноважень органів управління охороною праці в Україні вимогам міжнародних актів здійснено висновок щодо доцільності внесення змін до ч. 2 ст. 2 Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності», яка визначає коло відносини, на які не поширюється дія цього закону, та доповнення її нормою такого змісту: «Дія цього Закону не поширюється на відносини, що виникають під час здійснення заходів державного нагляду (контролю) за дотриманням вимог нормативно-правових актів з питань охорони праці». Наслідком цієї зміни, вважаємо, буде зміна положень тих підзаконних актів, які визначають повноваження інспекторів праці при проведенні ними перевірок;

– нині вже назріла необхідність створення комплексного акту, який би на основі міжнародних стандартів чітко визначив обсяг та зміст повноважень інспекції праці в Україні;

– хоча охорона праці і належить до числа досить консервативних сфер діяльності, проте зі зміною умов та характеру виробництва виникає необхідність у зміні нормативно-правової бази та створенні сучасної нової концепції охорони праці в Україні, що вочевидь є доцільним і необхідним на сучасному етапі розвитку України.

Список використаних джерел

1. Амелічева Л. П. Забезпечення безпеки праці як умови трудового договору : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 – трудове право; право соціального забезпечення / Л. П. Амелічева / Л. П. Амелічева ; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 2008. – 19 с.

2. Толкачева Ю. С. Государственное управление охраной труда на производстве : проблемы и пути совершенствования : автореф. дисс. ... канд. эконом. наук. : спец. 08.00.05 «Экономика и управление народным хозяйством (экономика труда)» : [Электронный ресурс] / Ю. С. Толкачева. – М., 2005. – 27 с. – Режим доступа : <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/206049.html>.

3. Грибан В. Г., Негодченко О. В. Охорона праці в органах внутрішніх справ : підручник [Електронний ресурс] / В. Г. Грибан, О. В. Негодченко – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 336 с. – Режим доступа : http://b-ko.com/book_344_glava_3_1.1._Охорона_праці.html.

4. Про затвердження плану заходів щодо реалізації положень Генеральної угоди про регулювання основних принципів і норм реалізації соціально-економічної політики і трудових відносин в Україні на 2010–2012 роки : розпорядження КМУ від 30.03.2011 р. № 261-р [Електронний ресурс] / КМУ. – Режим доступа : <http://zakon1.rada.gov.ua>.

5. Кепич Т. Ю. Охорона праці в галузі / Т. Ю. Кепич, І. Ю. Семенова, М. В. Лавренюк, 2013. – Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – С. 4–5.

6. Івчук Ю. Ю. Правове визначення поняття «охорона праці» / Ю. Ю. Івчук // Збірник наукових праць Харківського нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди «ПРАВО». – Випуск 18. – 2012. – С. 53.

7. Мірошніченко О. Проблеми правового регулювання охорони праці на сучасному етапі / Оксана Мірошніченко // Юридична Україна. – 2009. – №1(73). – С. 78–81.

8. Ізуїта П. О. Правове регулювання охорони праці в умовах ринкової економіки : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення» / П. О. Ізуїта ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2008. – 18 с.

9. Чорнобровка В. О. Поняття та значення охорони праці в Україні / В. О. Чорнобровка // Європейські перспективи. – 2012. – № 3. – ч. 3. – С. 144–148.

10. Неверова А. Поняття і структура інституту охорони праці / А. Неверова // Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2013. Випуск 58. – С. 255–260.

11. Серіков Я. О. Основи охорони праці : навч. посібник для студ. вищих закладів освіти / Я. О. Серіков. – Харків, ХНАМГ, 2007. – 227 с.

12. Бек У. Багатоаспектність поняття охорона праці / У. Бек // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2013. – Випуск 57. – С. 228–234.

13. Загальна теорія держави і права / За ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2002. – 432 с.

14. Дмитренко Ю. П. Трудове право України : підручник / Ю. П. Дмитренко. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – 624 с.

15. Обушенко О. М. Співвідношення інституту охорони праці з іншими інститутами трудового права України / О. М. Обушенко // Публічне право. – № 2 (10). – (2013). – С. 227–233.

16. Бек У. П. Юридична природа норм, що регулюють охорону праці [Електронний ресурс] / У. П. Бек // Форум права. – 2013. – № 2. – С. 41–48. – Режим доступу : http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&Z21ID=&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/FP_index.htm_2013_2_9.pdf.

17. Алексеев С. С. Право : азбука – теорія – філософія : опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев – М. : Статут, 1999. – 712 с.

18. Адміністративне право України : підручник / Ю. П. Битяк, В. М. Гаращук, О. В. Дьяченко та ін.; За ред. Ю. П. Битяка. – К.: Юрінком Інтер, 2007. – 544 с.

19. Статистичний бюлетень «Стан умов праці найманих працівників у 2009 році», Статистичний бюлетень «Стан умов праці найманих працівників у 2011 році» [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

20. Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики / За заг. ред. В. Б. Авер'янова. – К. : Факт, 2003. – 384 с.

21. Про комітети Верховної Ради України сьомого скликання : постанова Верховної Ради України № 11-VII від 25 грудня 2012 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>.

22. Щодо намірів об'єднання Державної служби зайнятості України з Державною інспекцією України з питань праці : «круглий стіл» від 23 жовтня 2013 р. [Електронний ресурс] / Комітет з питань соціальної політики та праці. – Режим доступу : <http://komspir.rada.gov.ua>.

23. Положення про Державну службу гірничого нагляду та промислової безпеки України, затверджено Указом Президента України від 6 квітня 2011 р. № 408/2011 [Електронний ресурс] / Президент України. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>.

24. Положення про Державну інспекцію України з питань праці, затверджено Указом Президента України від 6 квітня 2011 р. № 386/2011 [Електронний ресурс] / Президент України. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>.

25. Крупная О. Д. Компетенція органу виконавчої влади / О. Д. Крупная // Державне управління : проблеми адміністративно-правової теорії та практики / За заг. ред. В. Б. Авер'янова. – К. : Факт, 2003. – С. 119.

26. Ковтун І. Б. Поняття і суть повноважень органів місцевого самоврядування на регіональному рівні / І. Б. Ковтун // Науково-виробничий журнал «Держава та регіони», серія: Державне управління, 2011. – № 1. – С. 211–217.

27. Ковтун І. Б. Діяльність органів місцевого самоврядування на регіональному рівні в Україні: організаційно-правові особливості та шляхи вдосконалення: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.04 / І. Б. Ковтун; Дніпропетр. регіон. ін-т держ. упр. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – Д., 2008. – 20 с.

28. Венгеров А. Б. Теория государства и права : учебник для юрид. вузов. 3-е изд. [Электронный ресурс] / А. Б. Венгеров. – М.: Юриспруденция, 2000. – 528 с. – Режим доступа : http://www.ph4s.ru/book_gum_pravo.html.

29. Рішення Колегії Держгірпромнагляду України № 1 від 29 січня 2014 р. «Про підсумки роботи Держгірпромнагляду за 2013 рік та завдання про подальше вдосконалення наглядової діяльності у сфері промислової безпеки та охорони праці» [Електронний ресурс] / Держгірпромнагляд України. – Режим доступу : <http://dnop.gov.ua/index.php/uk/golovna-storinka/kolegiya/10155-rishennya-kolegiji-vid-29-01-2014-r>.

30. Меморандум про співпрацю в галузі розвитку системи інспекції праці на 2004 – 2007 рр. від 24 червня 2004 р. [Електронний ресурс] / Міжнародний документ. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>.

31. Євінтов В. І. Міжнародна організація праці / В. І. Євінтов // Юрид. енциклопедія / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Укр. енциклопедія, 2001. – Т. 3. – С. 658–659.

32. Програма з адміністрації та інспекції праці. Що таке інспекція праці і в чому полягає її діяльність [Електронний ресурс] / МОП. – Режим доступу : <http://www.ilo.org/public/english/dialogue/labadmin>.

33. Порядок проведення перевірок посадовими особами Державної інспекції України з питань праці та її територіальних органів, затверджений наказом Міністерства соціальної політики України від 2 липня 2012 р. № 390 [Електронний ресурс] / Міністерство соціальної політики України. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>.

34. Постанова Дніпропетровського окружного адміні. суду від 07 листопада 2012 р.; ухвала Донецького апеляційного адмін. суду від 18 вересня 2012 р.; постанова від 07 серпня 2012 р. Луганського окружного адмін. суду; постанова від 25 липня 2012 р. Донецького апеляційного адмін. суду [Електронний ресурс] / ЄДРСР. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua>.

35. Щодо відповідності об'єднання Державної інспекції України з питань праці та Державної служби зайнятості України стандартам міжнародної організації праці : Національний інститут стратегічних досліджень [Електронний ресурс] / Національний інститут стратегічних досліджень. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/1341>.

36. Аналіз страхових нещасних випадків на виробництві та профзахворювань за 2012 рік; Аналіз страхових нещасних випадків на виробництві та профзахворювань за 2013 рік [Електронний ресурс] / Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України. – Режим доступу : <http://www.social.org.ua/view/3015>.

37. Чирва Ю. О., Баб'як О. С. Безпека життєдіяльності : навч. посібник / Ю. О. Чирва, О. С. Баб'як. – К. : Атіка, 2001. – 304 с.

38. Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності» від 23 вересня 1999 р. № 1105-XIV [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>.

39. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К., Ірпінь : ВТФ «Перун», 2002. – 1428 с.

40. Кримінальне право України : особлива частина : підручник [Електронний ресурс] / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін.; За ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 2-е вид., перероб. і доп. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 544 с. – Режим доступу : <http://www.social.org.ua/view/3015>.

41. ДСТУ 2293-99 «Охорона праці. Терміни та визначення основних понять», затверджено наказом Держстандарту України від 26 березня 1999 р. № 164 [Електронний ресурс] / Держстандарт України. – Режим доступу : <http://document.ua/ohorona-praci.-termini-ta-viznachennja-osnovnih-ponjat-nor9018.html>.

42. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України : у 2 т. / За заг. ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. – 3-тє вид. перероб. та доповн. – К. : Алерта ; КНТ ; Центр учбової літератури, 2009. – Т. 2. – 624 с.

43. Таран О. В. Способи приховування злочинів, пов'язаних з порушенням вимог законодавства про охорону праці [Електронний ресурс] / О. В. Таран. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/VAUMVS/2012_2/taran.htm.

44. Справа № 3-3071/07, справа № 3-1078/10, справа № 3-23/10, справа № 3-2827/11; справа № 607/18102/13-п; справа № 753/9200/13-п [Електронний ресурс] / Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua>.

1.8. Проблеми застосування механізму антикорупційної експертизи проектів нормативно-правових актів

Динамічні зміни існуючого стану суспільних відносин, найчастіше, проявляють властивість значно випереджати розвиток правової науки та нормотворчу активність.

Наслідком такої невідповідності стали значні, подекуди вкрай негативні деформації в економічному, політичному, культурному житті суспільства та діяльності держави, зокрема в сфері запобігання і протидії корупції.

Серед фундаментальних завдань, актуальних для вирішення останні роки, важливе місце посідає становлення та функціонування ефективного вітчизняного антикорупційного законодавства.

Загальні положення законодавства про державну антикорупційну експертизу

Дана стаття покликана привернути увагу на сучасний стан антикорупційної експертизи, внести ясність в питанні наявних проблем у протидії корупційному нормотворенню та запропонувати можливі варіанти їх усунення.

Отже, на сьогодні базовим нормативним документом в сфері антикорупційної експертизи проектів нормативно-правових актів (далі – антикорупційна експертиза) на сьогодні залишається Закон України «Про засади і протидії корупції», частиною першою ст. 15 якого встановлено основну мету антикорупційної експертизи: виявлення у проектах нормативно-правових актів норм, що можуть сприяти вчиненню корупційних правопорушень, та розроблення рекомендацій стосовно їх усунення.

Методологією проведення антикорупційної експертизи проектів нормативно-правових актів у п. 1.7. цей перелік було доповнено завданням про включення до проектів нормативно-правових актів превентивних антикорупційних норм (положень, спрямованих на попередження та унеможливлення вчиненням корупційних правопорушень).

Таке розширення функцій антикорупційної експертизи є цілком слушним та усуває істотну прогалину ст. 15 Закону України «Про засади і протидії корупції». Антикорупційна експертиза була б неповною, якби обмежувалася лише процесом «гасінням пожеж» – реагуванням на виявлені в проектах нормативно-правових актів положення, що можуть або будуть сприяти вчиненню корупційних правопорушень.

З іншого боку, розробниками антикорупційного законодавства, вочевидь, було безпідставно звужено визначення превентивних антикорупційних норм.

Як нам вже відомо, під превентивними антикорупційними нормами, з позиції Міністерства юстиції, слід розуміти положення, спрямовані на *попередження та унеможливлення вчинення корупційних правопорушень*.

На наш погляд, в будь-якій спільноті основний корупційний процес в контексті зв'язку корупції з правом поділяється на три основні етапи:

- 1) корупційне нормопроекування;
- 2) корупційне нормотворення;
- 3) корупційну практику.

Виходячи із запропонованого «алгоритму», можна дійти висновку, що офіційне визначення превентивних антикорупційних норм зводиться виключно до вказівки на протидію корупційній практиці, проте жодним словом не передбачає протидію корупційному нормопроекуванню, ні корупційному нормотворенню.

Керуючись вищесказаним, п.п. 3 п. 1.7. Методології проведення антикорупційної експертизи проектів нормативно-правових актів пропонується викласти в такій редакції:

«1.7. Завданнями експертизи є:

- 1) виявлення корупціогенних норм (факторів, що можуть сприяти вчиненню корупційних правопорушень);
- 2) надання пропозицій та рекомендацій щодо усунення у проектах нормативно-правових актів корупціогенних факторів;
- 3) включення до проектів нормативно-правових актів превентивних антикорупційних норм (положень, спрямованих на попередження та унеможливлення розробки і прийняття проектів нормативно-правових актів, що можуть сприяти вчиненню корупційних правопорушень, а також власне вчинення корупційних правопорушень)».

Отже, особливості застосування механізму антикорупційної експертизи на виконання абз. 2 ч. 1 антикорупційного Закону, зокрема порядок та методологія її проведення, а також поняття антикорупційної експертизи визначені й деталізовані в Методології проведення антикорупційної експертизи проектів нормативно-правових актів (надалі – Методологія), затвердженої Наказом Міністерства юстиції України від 23.06.2010 № 1380/5 (в редакції Наказу Міністерства юстиції від 30.09.2011 р. № 3099/5).

Пункт 1.2. Методології проведення антикорупційної експертизи проектів нормативно-правових актів містить наступне, наразі єдине в чинному законодавстві України, визначення поняття «антикорупційна експертиза»: Антикорупційна експертиза проектів нормативно-правових актів – діяльність із виявлення в проектах нормативно-правових актів

положень, що сприяють або можуть сприяти вчиненню корупційних правопорушень (корупціогенні фактори), та розробки рекомендацій з їх усунення.

З наведеного визначення випливає, що офіційне (нормативне) визначення поняття антикорупційної експертизи фактично зводиться до вказівки на характер діяльності, що становить суть даної процедури. Не маючи суттєвих застережень до викладу в дефініції сутності антикорупційної експертизи, все ж вважаємо необхідним зауважити на її дещо надмірну широту. Так, якщо тлумачити визначення поняття антикорупційної експертизи буквально, до антикорупційної експертизи цілком правомірно буде прирівняти, скажімо, роботу над науковою монографією або публікацією працівника засобу масової інформації на предмет корупційних ризиків у тому чи іншому проекті нормативно-правового акта. Таким чином, в правовому виникає колізія між окремими положення Методології проведення антикорупційної експертизи проектів нормативно-правових актів та ст. 15 Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції».

Вирішити дану проблему можливо двома способами:

Перший спосіб – доповнити визначення антикорупційної експертизи формулюванням, яке б підкреслювало процедурний характер антикорупційної експертизи. Недоліком такої пропозиції можна вважати неврахування нею інституту громадської антикорупційної експертизи, представленого в Законі України «Про засади запобігання і протидії корупції» мінімальним, майже суто декларативним правовим регулювання, що ставить під сумнів процедурного характеру зазначеного виду правової експертизи.

Другий спосіб – доповнити визначення антикорупційної експертизи формулюванням про її кінцевий результат – висновок (або частина висновку), що дозволило б врахувати громадський аспект антикорупційної експертизи і водночас здійснити допустиме звуження критеріїв приналежності аналітичної правової роботи до антикорупційної експертизи.

Корупціогенний фактор та його види

Як було зазначено вище, сутність антикорупційної експертизи офіційно зводиться до виявленню в нормативно-правових конструкціях корупціогенних факторів.

Корупціогенний фактор (назву запозичено зі ст. 1 Федерального закону РФ від 17.07.2009 № 172-ФЗ «Про антикорупційну експертизу нормативно-правових актів та проектів нормативно-правових актів» (зі змінами) держава в особі Міністерства юстиції розуміє як здатність

нормативно-правової конструкції (окремого нормативного припису чи їх сукупності) самостійно чи у взаємодії з іншими нормами створювати ризик вчинення корупційних правопорушень (п. 1.3. Методології проведення антикорупційної експертизи проектів нормативно-правових актів).

В свою чергу, згідно ст. 1 Закону України «Про засади і протидії корупції», корупційне правопорушення – це умисне діяння, що містить ознаки корупції, вчинене суб'єктом відповідальності за корупційні правопорушення, за яке законом встановлено кримінальну, адміністративну, цивільно-правову та дисциплінарну відповідальність.

У цьому зв'язку варто звернути увагу на певну недоречність застосування в Методології проведення антикорупційної експертизи проектів нормативно-правових актів терміну «корупціогенний фактор». «Фактором» є рушійна сила певного явища чи процесу в дійсності.

Тобто в контексті тематики даної роботи мова йде виключно про властивість нормативно-правової конструкції створювати ризик вчинення корупційних правопорушень. Однак таке визначення не повністю охоплює завдання антикорупційної експертизи в частині виявлення корупційних норм.

Такий висновок можна зробити з положення ч. 1 ст. 15 Закону «Про засади і протидії корупції», в якій визначено першочергову мету даного виду експертизи: *виявлення у проектах нормативно-правових актів норм, що можуть сприяти вчиненню корупційних правопорушень*. Як вбачається з формулювання «корупціогенний фактор», останній не враховує, що згідно Закону, корупційна властивість може бути притаманна нормі як складовій нормативно-правового акта. На нашу думку, замість визначення «корупціогенний фактор» в Методології проведення антикорупційної експертизи проектів нормативно-правових актів доречнішим було б застосування визначення «корупційна складова», що більш повно та глибинно охоплює мету антикорупційної експертизи. Тому саме воно вживатиметься в подальшому.

Пункт 1.9. Методології проведення антикорупційної експертизи проектів нормативно-правових актів наводить наступний перелік корупціогенних факторів, виявлення та оцінка яких охоплюється антикорупційною експертизою:

- 1) нечітке визначення функцій, прав, обов'язків і відповідальності органів державної влади та місцевого самоврядування, осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування;
- 2) створення надмірних обтяжень для одержувачів адміністративних послуг;
- 3) відсутність або нечіткість адміністративних процедур;
- 4) відсутність чи недоліки конкурсних (тендерних) процедур.

В процесі аналізу питання класифікації корупціогенних факторів, вважаємо необхідним розкрити основні з них (на основі Методології проведення антикорупційної експертизи проектів нормативно-правових актів).

1. Нечітке визначення функцій, прав, обов'язків і відповідальності органів державної влади та місцевого самоврядування, осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування (розділ II Методології проведення антикорупційної експертизи проектів нормативно-правових актів).

Наведений корупціогенний фактор (п. 2.1. Методології) являє собою неналежне визначення в проекті нормативно-правового акта функцій, прав, обов'язків [повноважень] і відповідальності органів державної влади та місцевого самоврядування, осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, наслідком чого може бути:

- 1) невинуватене встановлення чи надмірне розширення дискреційних повноважень;
- 2) створення умов для виникнення конфлікту інтересів;
- 3) створення можливостей для зловживання наданими повноваженнями...

Найчастіше неналежне визначення повноважень і відповідальності в контексті зазначеного корупціогенного фактора має місце в таких випадках:

– наявність дискреційних повноважень, не обумовлених специфікою суспільних відносин, що передбачається врегулювати проектом акта, або відсутність юридичних засобів, що можуть забезпечити застосування дискреційних повноважень у обсязі і з метою, для якої ці повноваження надані особі, уповноваженій на виконання функцій держави або місцевого самоврядування;

– встановлення або розширення дискреційних повноважень в адміністративних процедурах, що *навпаки потребують чіткого визначення компетенції*;

– перевищення межі дискреційних повноважень, тобто проект нормативно-правового акта або пов'язані з ним інші акти *не містять юридичних засобів, що дозволяють забезпечити використання дискреційних повноважень в чітко визначеному обсязі, необхідному для належного виконання прав і обов'язків з метою, задля досягнення якої їх було надано*;

– *неможливість* у зв'язку зі способом викладення дискреційних повноважень *визначити їх обсяг*, а отже – встановити факт перевищення меж адміністративного розсуду;

– неврегульованість процедури вирішення конфлікту інтересів, у разі *можливості його виникнення*;

– *відсутність чітких критеріїв оцінки діяльності особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та механізмів контролю за її діяльністю;*

– *невизначеність меж персональної відповідальності особи, уповноваженого на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, за свої рішення, дії чи бездіяльність.*

Даному корупційному фактору характерні наступні індикатори корупціогенності (мають похідний характер від власне проявів корупціогенного фактору, але наявність індикатора ще не є гарантією наявності корупціогенного фактора):

1) *неможливість встановлення відповідальної особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, яка наділена правом здійснювати ту чи іншу функцію, виконувати закріплені проектом нормативно-правового акта обов'язки і права;*

2) *невизначеність спеціальних обмежень, пов'язаних з виконанням встановлених повноважень;*

3) *відсутність чітких критеріїв оцінки ефективності й результативності професійної службової діяльності;*

4) *невизначеність чіткого змісту службової діяльності особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, зокрема видів і категорій справ, які вона має розглядати, самостійності при прийнятті управлінських та інших рішень, обсягу службових повноважень, які підлягають виконанню (службових обов'язків і прав);*

5) *відсутність порядку взаємодії з особами, уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, інших структурних підрозділів, інших органів державної влади та місцевого самоврядування при виконанні службових повноважень;*

6) *невизначеність меж персональної відповідальності особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, за невиконання чи неналежне виконання службових обов'язків;*

7) *неврегульованість процедури позавідомчого контролю за виконанням особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, службових обов'язків;*

8) *можливість реалізації особистих, майнових (фінансових) чи інших, не пов'язаних з інтересами державної служби, інтересів особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, при виконанні службових обов'язків.*

Пункт 2.11. Методології проведення антикорупційної експертизи проектів нормативно-правових актів передбачає, що *усунення* нечіткого визначення функцій, прав, обов'язків і відповідальності органів державної влади та місцевого самоврядування, осіб, уповноважених на

виконання функцій держави або місцевого самоврядування здійснюється *тим органом, що розробив проект нормативно-правового акта під час його доопрацювання*, при цьому таке усунення може здійснюватися наступними, доволі самоочевидними, способами:

1) *включення норм, що дозволяють визначити відповідальних за виконання тієї чи іншої державної функції або надання адміністративної послуги осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування;*

2) *встановлення для осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, додаткових заборон, обмежень чи обов'язків;*

3) *введення додаткових критеріїв оцінки якості, ефективності і результативності службової діяльності;*

4) *уточнення обсягу службової діяльності конкретних осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування;*

5) *встановлення додаткових механізмів взаємодії осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, як всередині органу державної влади та місцевого самоврядування, так і з такими особами інших органів державної влади та місцевого самоврядування;*

б) *інші заходи, що дозволяють знизити ризик виникнення корупційних відносин внаслідок неналежного визначення функцій, обов'язків, прав і відповідальності осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування.*

II. Створення надмірних обтяжень для одержувачів адміністративних послуг (розділ III Методології проведення антикорупційної експертизи проектів нормативно-правових актів).

Наведений корупціогенний фактор (п. 3.1. Методології) являє собою закріплення проектом нормативно-правового акта юридичних обов'язків, заборон, обмежень, що застосовуються до фізичних та юридичних осіб і які за своїм характером або обсягом значно ускладнюють їх доступ до матеріальних або нематеріальних благ і цінностей, перешкоджають реалізації суб'єктивних прав і законних інтересів, створюючи тим самим умови для здійснення корупційних дій і виникнення корупціогенних відносин.

Отже, з наведеного визначення можна вивести наступні властивості даного корупціогенного фактора:

1) *проект нормативно-правового акта закріплює юридичні обов'язки, заборони, обмеження, що застосовуються до фізичних та юридичних осіб;*

2) такі юридичні обов'язки, заборони та обмеження за своїм характером або обсягом значно ускладнюють їх доступ до матеріальних або нематеріальних благ і цінностей;

3) такі юридичні обов'язки, заборони та обмеження перешкоджають реалізації суб'єктивних прав і законних інтересів;

4) таким чином створюються умови для здійснення корупційних дій і виникнення корупціогенних відносин.

Ознаками надмірних обтяжень можуть наступні:

1) *покладення на фізичних та юридичних осіб юридичних обов'язків в обсязі, що значно перевищує рівень, необхідний для забезпечення належної реалізації суб'єктивних прав і свобод або контролю за їх здійсненням;*

2) *встановлення значної кількості дозволів (погоджень), які необхідно одержати для реалізації права, при цьому такі вимоги є непропорційними цінностям, які фізична або юридична особа має на меті отримати;*

3) *покладення на фізичних та юридичних осіб обов'язків надати значний за обсягом перелік документів, інформації, для отримання яких необхідно витратити значну кількість часу, якщо при цьому частина документів може бути самостійно отримана органом (особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування) шляхом направлення запитів до органів і організацій, що мають необхідні документи і інформацію;*

4) *закріплення в проекті нормативно-правового акта широкого переліку спеціальних ознак (професійних, майнових, соціальних), якими повинні бути наділені фізичні та юридичні особи для набуття того чи іншого суб'єктивного права, якщо при цьому фізичні або юридичні особи, що об'єктивно потребують отримання цього виду права, зазначеним ознакам не відповідають і для набуття цих прав повинні витратити значну кількість часу, фінансових та інших ресурсів;*

5) *встановлення значної кількості заборон і обмежень при здійсненні окремих видів діяльності, формальне отримання дозволів для здійснення яких є невинуватено ускладненим і не узгоджується з метою правового регулювання даної групи суспільних відносин.*

Найчастіше нормативне закріплення надмірних обтяжень має місце при правовому регулюванні таких адміністративних процедур:

1) в реєстраційних, дозвільних, інформаційно-правових процедурах, спрямованих на забезпечення реалізації прав і виконання обов'язків фізичних та юридичних осіб;

2) в конкурсних (тендерних) процедурах, учасниками яких можуть бути лише фізичні та юридичні особи, які відповідають певним умовам;

3) при встановленні санкцій за невиконання тих чи інших обов'язків, заборон, обмежень;

4) в процедурах визнання (надання, іншої легалізації) за фізичними та юридичними особами певного правового статусу, отримання якого тягне за собою набуття ними будь-яких фінансових, соціально-економічних благ, переваг, привілеїв;

5) в процедурах застосування до фізичних та юридичних осіб заходів публічно-правового впливу, у тому числі пов'язаних з обмеженням, позбавленням, зупиненням дії суб'єктивних прав і свобод.

Для можливого виявлення такого корупціогенного фактора, як надмірні обтяження, об'єктом пошуку мають бути наступні його індикатори, які:

1) встановлюють перелік суб'єктів (фізичних, юридичних осіб), які наділяються відповідним суб'єктивним правом або на яких покладаються юридичні обов'язки;

2) визначають умови і підстави для реалізації суб'єктивного права, отримання соціального блага, виконання юридичних обов'язків;

3) закріплюють процедуру реалізації суб'єктивного права, у тому числі строки здійснення окремих дій, порядок звернення за отриманням права;

4) встановлюють санкції за порушення передбаченого проектом нормативно-правового акта порядку реалізації суб'єктивного права, виконання юридичних обов'язків;

5) встановлюють види органів (осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування), до яких зобов'язана звертатися фізична або юридична особа з метою реалізації суб'єктивного права, виконання юридичних обов'язків *тощо*.

Усунення (зниження рівня і обсягу) надмірних обтяжень застосовуються за наступних умов:

1) це не призведе до порушення положень законодавства України;

2) це не матиме наслідком зниження ефективності правозастосовчої діяльності, у тому числі ефективності заходів державного контролю і нагляду за реалізацією суб'єктивних прав та виконанням юридичних обов'язків;

3) це не призведе до спотворення змісту та сутності суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, що реалізуються, а також до порушення прав і законних інтересів інших фізичних та юридичних осіб;

4) пропозиція спрямована на усунення юридично-технічних помилок, допущених суб'єктом правотворчості, які призвели до включення до проекту нормативно-правового акта приписів, що сприяють формуванню надмірних обтяжень.

Також можливість усунення надмірних обтяжень допускається за наявності відповідного юридичного засобу, що сприяє усуненню даного корупціогенного фактора, наприклад:

- запровадження конкурсних (тендерних) процедур надання суб'єктивних прав;
- запровадження або розширення процедурних форм взаємодії громадян фізичних та юридичних осіб та осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування;
- встановлення додаткових форм звітності осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, про результати прийнятих рішень;
- розширення можливостей громадського контролю за прийняттям управлінських рішень;
- введення додаткових обов'язків і заборон для осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, які мають стати «противагою» надмірним обтяженням, що встановлюються до фізичних та юридичних осіб;
- інші юридичні засоби, що здатні зменшити загрозу виникнення корупційних відносин.

За дотримання зазначених імперативів та наявності необхідного юридичного засобу допускається застосування одного з таких способів зменшення рівня надмірних обтяжень:

- 1) *скорочення кількості органів* (осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування), які беруть участь у прийнятті управлінського рішення, що забезпечує реалізацію суб'єктивних прав та виконання юридичних обов'язків;
- 2) *зменшення переліку документів* (матеріалів, інформації), які фізичні та юридичні особи зобов'язані надати для реалізації права;
- 3) *скорочення строків* прийняття управлінських рішень;
- 4) *скорочення переліку критеріїв*, яким повинні відповідати громадяни – фізичні та юридичні особи, які претендують на отримання права або блага;
- 5) *зміни умов і підстав реалізації* суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків, що призведе до збільшення категорій фізичних та юридичних осіб, які можуть претендувати на одержання тих чи інших соціальних благ, прав, переваг;
- 6) *перенесення виконання юридичних обов'язків* з фізичних та юридичних осіб на осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування;
- 7) *іншим шляхом*, що призведе до зменшення можливості вступу фізичних та юридичних осіб в корупційні відносини.

III. Відсутність або нечіткість адміністративних процедур (розділ IV Методології проведення антикорупційної експертизи проєктів нормативно-правових актів).

Наведений корупціогенний фактор (п. 4.1. Методології) являє собою відсутність у проєкті нормативно-правового акта, яким регулюється реалізація суб'єктивних прав та виконання юридичних обов'язків фізичними та юридичними особами, адміністративних процедур або наявність у проєкті нормативно-правового акта нечіткостей встановленої адміністративної процедури, що здатні створити умови для здійснення корупційних дій або виникнення корупційних відносин.

Отже, з викладеного визначення можна вивести наступні властивості даного корупціогенного фактора:

1) у проєкті нормативно-правового акта, яким регулюється реалізація суб'єктивних прав та виконання юридичних обов'язків фізичними та юридичними особами, відсутні необхідні адміністративні процедури; або

2) у проєкті нормативно-правового акта, яким регулюється реалізація суб'єктивних прав та виконання юридичних обов'язків фізичними та юридичними особами, наявні нечіткості встановленої адміністративної процедури;

3) кожна з наведених властивостей здатна створити умови для здійснення корупційних дій або виникнення корупційних відносин.

В контексті Методології під адміністративними процедурами (п. 4.2.) необхідно розуміти *юридичні процедури, в рамках яких органи державної влади та місцевого самоврядування, особи, уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, державні (комунальні) підприємства, установи приймають нормативно-правові акти, інші управлінські рішення, здійснюють юридично значущі дії, направлені на забезпечення реалізації суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків фізичними особами (підприємцями) та юридичними особами.*

Пунктом 4.8. Методології пропонує наступну класифікацію *структурних елементів адміністративної процедури*:

1) опис юридичного факту (фактичного складу), з яким пов'язується застосування процедури:

– якщо юридичний факт є подією, то у проєкті нормативно-правового акта має бути визначено, хто може виявити подію і як повинно бути оформлено її виявлення;

– якщо юридичний факт є дією (найбільш часто дією є звернення), то має бути визначено, хто може це здійснювати і за яких умов, а також порядок її юридичного оформлення;

2) права та обов'язки учасників процедури:
– кожне право або обов'язок має бути співвіднесене з однією із сторін що беруть участь у процедурі;
– повинні бути визначені умови реалізації права, у тому числі стадія процедури, на якій воно може бути реалізоване;
– строк реалізації права, якщо його обмежено іншими рамками, окрім часових рамок самої процедури;
– дії, які повинна здійснити сторона процедури для реалізації свого права;

3) стадії та етапи здійснення процедурних дій:
– процедурні дії мають розташовуватись у певній послідовності, що направлена на досягнення конкретної мети;
– відносно кожної дії мають бути визначені момент її здійснення в рамках процедури, а також її зміст та форма;

4) види проміжних та підсумкових рішень, що приймаються в рамках процедури або за висновками, зробленими за результатами її застосування, і вимог до них:

– проміжні рішення – рішення, що визначають перехід процедури на наступну стадію (етап) або повернення до попередньої стадії (етапу);
– підсумкові рішення, якими закінчується процедура, можуть бути двох видів: що вирішують справу по суті і ті, що закінчують процедуру внаслідок неможливості вирішення справи по суті.

Відносно процедурних (процесуальних) рішень мають бути визначені:

1) підстави прийняття рішення;
2) суб'єкт, що уповноважений на прийняття рішення;
3) строк прийняття підсумкового рішення з моменту ініціювання процедури(загальний строк процедури).

Як відомо, адміністративним процедурам присвячено цілий розділ Методології. В першу чергу, це пояснюється, тим що їх наявність *дозволяє знизити загрозу виникнення корупційних відносин*, оскільки ці процедури (п. 4.4.):

1) *значно зменшують ризик ухилення особи*, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, при реалізації нею владних повноважень *від досягнення нормативно закріпленої мети правовідносин, що виникли*;

2) *знижують* можливості осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, діяти на власний розсуд при прийнятті управлінських рішень;

3) *створюють умови для здійснення належного контролю за процесом прийняття управлінських рішень і, при необхідності, дозволяють коригувати помилкові рішення, не чекаючи розвитку конфліктної ситуації*;

4) забезпечують однакове застосування державно-владних повноважень особами, уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування;

5) створюють гласну, відкриту модель реалізації правовідносин – від їх виникнення до виконання сторонами своїх публічно-правових обов'язків;

6) дозволяють погодити та скоординувати дії різних органів (осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування), які беруть участь у підготовці та прийнятті управлінських рішень.

Крім того, адміністративні процедури здатні знизити ризик загрози виникнення корупційних відносин (п. 4.5.) за умови, що:

1) встановлена процедура відповідає характеру матеріальних правовідносин, дозволяє врахувати їх специфіку;

2) у проекті нормативно-правового акта закріплено всі основні елементи адміністративної процедури, вона не є фрагментарною або не повністю врегульованою;

3) у проекті нормативно-правового акта закріплено юридичні засоби, що дозволяють забезпечити належне дотримання особами, уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, вимог адміністративної процедури, у тому числі унеможливають прийняття такими особами рішень без дотримання встановленої процедури.

Предметом експертизи стосовно даного корупціогенного фактора (п. 4.3.) в даному випадку, є:

1) проекти законів, що регулюють суб'єктивні права і встановлюють юридичні обов'язки фізичних та юридичних осіб, які реалізуються у правовідносинах з особами, уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування;

2) проекти нормативно-правових актів Президента України, що встановлюють відповідно до Основного Закону порядок забезпечення реалізації окремих владних повноважень;

3) проекти нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України, що встановлюють відповідно до законів України порядок (процедури) реалізації суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків фізичних та юридичних осіб, порядок реалізації органами державної влади окремих владних повноважень, пов'язаних із забезпеченням реалізації прав і виконанням обов'язків фізичних та юридичних осіб;

4) проекти нормативно-правових актів інших органів державної влади та місцевого самоврядування, що встановлюють відповідно до актів вищої юридичної сили порядок виконання окремих державних функцій або надання адміністративних послуг, у тому числі адміністративні регламенти виконання державних функцій і надання адміністративних послуг.

Варто звернути увагу, що оскільки корупціогенним фактором є не тільки факт відсутності адміністративної процедури, але й нечіткості існуючої адміністративної процедури, особа, яка проводить експертизу, зобов'язана проаналізувати структуру закріпленої проектом нормативно-правового акта адміністративної процедури також на предмет виявлення нечіткостей, що здатні створити умови для виникнення корупціогенних відносин.

Про нечіткість встановленої проектом нормативно-правового акта адміністративної процедури, що створює умови для виникнення корупційних відносин, можуть свідчити такі ознаки (п. 4.10.):

1) *не визначено або недостатньо чітко визначено обов'язки* органу (осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування) після порушення конкретних юридичних справ, що ініціюються фізичними або юридичними особами;

2) *відсутні процесуальні гарантії*, що забезпечують вплив фізичної або юридичної особи на хід адміністративної процедури, у тому числі не закріплено права фізичної або юридичної особи бути вислуханою, надавати матеріали, інформацію, докази;

3) *невизначеність відносно строків прийняття остаточних процедурних рішень*: ці строки не встановлено взагалі або орган (особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування) має право самостійно їх визначати, продовжувати чи скорочувати;

4) процедура не закріплює вичерпних підстав і порядку прийняття управлінських рішень;

5) окремі положення процедури дозволяють органу (особі, уповноваженій на виконання функцій держави або місцевого самоврядування) невмотивовано змінювати її хід, закінчувати або поновлювати процедурні відносини або вибирати сприятливі або несприятливі для фізичних чи юридичних осіб управлінські рішення (корелює з фактором перевищення обсягу дискреційних повноважень);

6) *процедура занадто деталізує обов'язки фізичних або юридичних осіб*, що значно ускладнює їх точне виконання (корелює з фактором надмірних обтяжень);

7) інші ознаки, що сприяють створенню умов для виникнення корупційних відносин.

Як і стосовно попереднього корупціогенного фактора, при оцінці досліджуваного корупціогенного фактора особа, яка проводить експертизу, повинна враховувати наслідки, до яких може призвести нечітке визначення адміністративної процедури (п. 4.12.):

1) зробить неможливим або суттєво ускладнить реалізацію суб'єктивних прав фізичних та юридичних осіб – необхідність отримання

фізичною або юридичною особою різних додаткових погоджень, експертних висновків тощо;

2) призведе до затягування процедури прийняття законного управлінського рішення на визначений або невизначений строк;

3) призведе до виникнення у фізичних та юридичних осіб додаткових процесуальних ускладнень різного обсягу – необхідності надавати додаткові документи та інформацію, приходити до органу або на прийом до особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування;

4) не призведе до жодних негативних наслідків (нечіткість не призводить до появи корупціогенного фактора).

Усунення нечіткостей адміністративної процедури (п. 4.13.) залежать від виду адміністративної процедури, виду виявленої нечіткості, виду проекту нормативно-правового акта, що закріплює адміністративну процедуру, а також інших факторів, визначених особою, яка проводить експертизу самостійно. До способів усунення нечіткостей адміністративної процедури можна віднести наступні:

1) точне визначення строку здійснення юридично значущих дій або порядку його визначення;

2) встановлення вичерпного переліку підстав для прийняття адміністративних актів, нормативне закріплення обов'язку осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, мотивувати управлінське рішення, що ними приймається;

3) надання фізичним та юридичним особам додаткових процесуальних гарантій впливу на хід розвитку процедури (подавати клопотання, бути заслуханими, надавати матеріали та інформацію тощо);

4) інші пропозиції, що дозволяють мінімізувати вплив осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, на фізичних або юридичних осіб з метою примусу їх до вступу в корупційні відносини.

При усуненні нечіткостей існуючих адміністративних процедур і розробці адміністративних процедур у тих випадках, коли їх відсутність може сприяти виникненню корупційних відносин особа, яка проводить експертизу, повинна враховувати, що *чим детальніше процедура та суттєвіше надані нею гарантії, тим більше витрат необхідно для її реалізації* і від органів державної влади та місцевого самоврядування, і від фізичних та юридичних осіб. *Чим менший ризик виникнення корупційних відносин, тим менш детальною може бути адміністративна процедура* (п. 4.14.).

IV. Відсутність чи недоліки конкурсних (тендерних) процедур (розділ V Методології проведення антикорупційної експертизи проектів нормативно-правових актів)

Наведений корупціогенний фактор (п. 5.1. Методології) являє собою відсутність у проекті нормативно-правового акта конкурсних (тендерних) процедур (якщо це передбачено цим проектом нормативно-правового акта чи пов'язаними з ним) або наявність недоліків установленої конкурсної (тендерної) процедури, що здатні створити умови для здійснення корупційних дій або виникнення корупційних відносин.

Отже, наведеному корупціогенному фактору притаманні наступні властивості:

1) у проекті нормативно-правового акта відсутні конкурсні (тендерні) процедури (якщо це передбачено цим проектом нормативно-правового акта чи пов'язаними з ним); або

2) наявні недоліки установленої конкурсної (тендерної) процедури;

3) вони здатні створити умови для здійснення корупційних дій або виникнення корупційних відносин.

Предметом експертизи (п. 5.2.) є проекти нормативно-правових актів, що регулюють застосування конкурсних (тендерних) процедур в таких ситуаціях:

1) надання у власність або інше титульне володіння майна та майнових прав, земельних ділянок;

2) розподіл квот на використання природних ресурсів, об'єктів тваринного світу, на здійснення окремих господарських операцій;

3) розміщення замовлень на постачання товарів, виконання робіт, надання послуг для державних потреб;

4) інші проекти нормативно-правових актів, що регулюють використання конкурсних (тендерних) процедур при наданні фізичним та юридичним особам спеціальних прав, статусів, переваг.

В дослідженні зазначеного корупціогенного фактора важливе значення має *повнота оцінки конкурсної (тендерної) процедури* (п. 5.3.) що означає наявність таких її обов'язкових елементів:

- підстави для прийняття рішення про проведення конкурсу (тендеру), яке має містити:

- посилання на *нормативно-правовий акт*, що передбачає обов'язковість або можливість застосування таких процедур;

- посилання на *відповідальний за проведення конкурсу (тендеру) орган державної влади, установу, їх структурний підрозділ*. Якщо для проведення конкурсу (тендеру) створюється спеціальний орган (комісія), то разом з актом про проведення конкурсу (тендеру) повинні бути затверджені порядок його формування або поіменний склад, а також регламент роботи;

– *основні умови проведення конкурсу (тендеру)*, у тому числі предмет конкурсу (тендеру), форма (конкурс чи тендер) процедури, відкритий чи закритий характер конкурсу (тендеру), інші умови, якими має керуватись відповідальний за проведення конкурсу (тендеру) орган, установа або їх структурний підрозділ при розробці порядку проведення конкурсу (тендеру) (включаючи порядок визначення переможців), вимог до учасників;

• *порядок проведення конкурсу (тендеру) уповноваженим органом чи установою, який повинен включати в себе:*

– *загальні умови проведення конкурсу (тендеру)* (місце, час проведення, його форму, предмет, вимоги до учасників, умови договору, який буде укладений з переможцем);

– *визначення вартості майна або майнових прав*, що виставляються на конкурс (тендер), а також визначення додаткових умов, що належить виконати переможцю (у разі проведення конкурсу);

– *повідомлення про проведення конкурсу або тендеру* (дата повідомлення, форма (форми), в якій (яких) повідомлення здійснюється, зміст, який включає в себе загальні умови проведення конкурсу (тендеру), підстави його проведення, назву відповідального за проведення органу, установи, організації);

– *порядок відбору (при наявності) і реєстрації учасників, які подали заявки на участь у конкурсі (тендері)*;

– *порядок (регламент) проведення конкурсу (тендеру), включаючи порядок і правила визначення переможця*;

– *порядок укладення договору (контракту) з переможцем конкурсу (тендеру)*;

– *порядок оприлюднення інформації* про основні стадії проведення конкурсу (тендеру).

При цьому до корупційних недоліків правового регулювання конкурсних (тендерних) процедур (п. 5.4.) належать:

1) відсутність юридичних, організаційних та інформаційних гарантій, що забезпечують правильне визначення вартості майна або майнового права, що виставляється на конкурс (тендер);

2) відсутність механізмів забезпечення участі в процедурі належної кількості учасників, що призводить до скорочення числа пропозицій і відповідно неможливості зробити повноцінний вибір. Це може відбутися у зв'язку із:

– *низьким рівнем інформованості потенційних учасників про проведення конкурсу (тендеру) в силу використання недостатньо ефективних засобів розповсюдження інформації або неповноти розповсюдження інформації*;

– *часовим обмеженням між повідомленням і закінченням строку подачі заявок на участь в конкурсі (тендері), для здійснення відповідних дій*;

– необґрунтованістю застосування закритого порядку проведення конкурсу (тендеру);

– завищеними вимогами до потенційних учасників конкурсу (тендеру);

3) відсутність зовнішнього контролю за проведенням конкурсу (тендеру), що створює підґрунтя для зловживання на всіх стадіях процедури і нівелює її переваги перед іншими видами процедур. Це може відбутися у зв'язку із:

– встановленням необґрунтованих обмежень на участь у проведенні конкурсу (тендеру) незалежних спостерігачів, включаючи засоби масової інформації;

– нерозкриттям інформації в процедурі проведення конкурсу (тендеру) про учасників конкурсу (тендеру) і склад конкурсної (тендерної) комісії;

4) відсутність у проекті нормативно-правового акта формальних, тобто тих, що піддаються зовнішній незалежній перевірці, критеріїв обрання найкращої пропозиції учасників конкурсу (тендеру);

5) необґрунтоване делегування окремих або всіх повноважень з проведення конкурсу (тендеру) суб'єктам приватного права (юридичним особам чи фізичним особам – підприємцям).

Усунення цього корупціогенного фактора (п. 5.5.) необхідно здійснювати шляхом:

1) застосування об'єктивного (незалежного) визначення вартості переданого за результатами конкурсу (тендеру) майна або майнових прав;

2) забезпечення належного інформування про проведення конкурсу (тендеру);

3) забезпечення рівного процесуального статусу учасників конкурсної (тендерної) процедури;

4) зміни форми проведення конкурсу (тендеру);

5) виключення завищених вимог;

6) встановлення належних умов оприлюднення інформації про всіх учасників конкурсу (тендеру) і про його результати;

7) виключення конфлікту інтересів членів конкурсних (тендерних) комісій;

8) введення формалізованих критеріїв визначення переможця конкурсу (тендеру).

Застереження щодо вибору ЗМІ (п. 5.6.). Вирішуючи питання про повноту інформації конкурсних (тендерних) процедур, особа, яка проводить експертизу, повинна враховувати залежність від засобу інформування. Якщо розповсюджується інформація тільки про факт проведення конкурсу (тендеру), включаючи предмет і строки, то повинна даватися

примітка на джерело, в якому міститься повна інформація. Інформація в повному обсязі може бути розміщена на сайті або в офіційному періодичному друкованому виданні відповідних органів державної влади та місцевого самоврядування, розповсюджуватися через розсилку потенційним учасникам.

Закриті конкурси (п. 5.7.). У публічно-правових відносинах закритий порядок проведення конкурсу (тендеру) може використовуватися тільки як виняток у випадках, встановлених законами України та на підставі мотивованого рішення уповноваженого органу державної влади або місцевого самоврядування.

Конкурсні вимоги (тендери) (п. 5.8.). Оцінюючи ту чи іншу вимогу на предмет її завищення, особа, яка проводить експертизу, повинна враховувати, чи направлена вона на підвищення якості робіт, послуг, що надаються, або ефективність діяльності. Вимога, що виключає всіх учасників конкурсу (тендеру), крім одного, або певну кількість учасників і не пов'язана безпосередньо з якістю робіт, послуг, що надаються, або ефективністю діяльності, є завищеною. На стадії подання заявки на участь у конкурсі (тендері) можуть бути встановлені як умови допуску тільки вимоги, які є обов'язковими умовами здійснення відповідного виду діяльності, або вимоги, передбачені нормативно-правовим актом вищої юридичної сили.

Характер інформації щодо конкурсу (тендеру) (п. 5.9.). Інформація про конкурс (тендер), що надається, повинна бути достатньою для того, щоб встановити зацікавленість членів конкурсної (тендерної) комісії або іншої особи, відповідальної за проведення конкурсу (тендеру), при прийнятті певного рішення. Повинні бути передбачені процедури відводу осіб, що беруть участь у визначенні переможця і які зацікавлені у кінцевих результатах конкурсу (тендеру).

Окрім того, згідно п. 1.13. Методології проведення антикорупційної експертизи проектів нормативно-правових актів, особа, яка проводить експертизу, вказує як на корупціогенні фактори на техніко-юридичні недоліки проекту нормативно-правового акта.

На жаль, жоден з наведених корупціогенних факторів не охоплює ключову першопричину корупціоналізації проектів нормативно-правових актів – персональна зацікавленість або конфлікт інтересів осіб, які формують або очолюють орган, що у підсумку приймає та/або затверджує (підписує) нормативно-правовий акт, проект якого винесений на антикорупційну експертизу, або їх близьких осіб у прийнятті такого нормативно-правового акта в редакції, що містить корупційну складову.

Суб'єкт проведення державної антикорупційної експертизи

Суб'єктом проведення антикорупційної експертизи законодавець визначив Міністерство юстиції України (Департамент антикорупційного законодавства та законодавства про правосуддя). Дане положення є одним із суттєвих нововведень нового антикорупційного закону – раніше повноваження здійснювати антикорупційну експертизу користувався заступник Міністра Кабінету Міністрів України – Урядовий уповноважений з питань антикорупційної політики.

Вище небезпідставній критиці була піддана практика, коли на одну посадову особу (Урядового уповноваженого), хай навіть і не без допоміжного персоналу (відповідного підрозділу Секретаріату Кабінету Міністрів України), фактично покладена відповідальність за антикорупційний моніторинг десятків тисяч проектів нормативно-правових актів на рік. Як вже неодноразово зазначалося, таке навантаження унеможливило ефективний нагляд за нормотворчим процесом як за якісними, так і за кількісними параметрами. Тож заміна Урядового уповноваженого як суб'єкта антикорупційної експертизи на Міністерство юстиції України, структуру більш розгалужену, оперативну та кадровонаповнену, безумовно, є прогресивним кроком законодавця, хоч і не запорукою належної якості результатів антикорупційної експертизи та їх безумовного врахування.

Проекти нормативно-правових актів, які підлягають державній антикорупційній експертизі

На відміну від громадської антикорупційної експертизи, коло проектів нормативно-правових актів якої не зазнало в законодавстві жодних обмежень, коло проектів актів державної антикорупційної експертизи не настільки розгалужений.

Зокрема, ч. 2 ст. 15 Закону України «Про засади і протидії корупції» встановлено вичерпний перелік проектів нормативно-правових актів, що підлягають обов'язковій антикорупційній експертизі:

- 1) проекти законів України;
- 2) проекти актів Президента України;
- 3) проекти інших нормативно-правових актів, що розробляються:
 - а) Кабінетом Міністрів України;
 - б) міністерствами;
 - в) іншими центральними органами виконавчої влади.

Вказаний перелік дещо відрізняється від положень ч. 2 ст. 13 Закону «Про засади та протидії корупції» в частині проектів нормативно-правових актів органів виконавчої влади (окрім Кабінету Міністрів).

Так, за діючим Законом, проекти нормативно-правових актів міністерств та інших центральних органів виконавчої влади підлягають антикорупційній експертизі за будь-яких обставин, в той час як попередній Закон зобов'язував проводити антикорупційну експертизу таких проектів виключно на підставі рішення відповідно Президента України, Кабінету Міністрів України або зверненням центрального органу виконавчої влади.

Таким чином, у 2011 році було істотно розширено перелік проектів нормативно-правових актів, щодо яких встановлюється режим обов'язкової попередньої антикорупційної експертизи. Варто зазначити, що таке розширення здійснене за рахунок проектів нормативно-правових актів переважно правозастосовчого характеру, тобто більш вразливих до включення в них положень, що містять корупційну складову. Незважаючи на явне зростання навантаження на Міністерство юстиції у зв'язку з необхідністю піддати експертизі більше проектів нормативно-правових актів, звужувати цей обсяг за рахунок проектів нормативно-правових актів, що потенційно становлять суттєвий корупційний ризик – недопустимо.

Основні засади виявлення в нормативно-правових актах корупційної складової та її усунення

Якщо Закон України «Про засади і протидії корупції» у ч. 2 ст. 15 встановлює перелік проектів нормативно-правових актів, що підлягають обов'язковій антикорупційній експертизі (проекти законів України; проекти актів Президента України; проекти інших нормативно-правових актів, що розробляються Кабінетом Міністрів України, міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади), то Методологія проведення антикорупційної експертизи проектів нормативно-правових актів у п. 1.8., в свою чергу, наводить аспекти, щодо яких має проводитись антикорупційна експертиза:

- 1) прав та свобод людини і громадянина;
- 2) повноважень органів державної влади та місцевого самоврядування, осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування;
- 3) надання адміністративних послуг;
- 4) розподілу та витрачання коштів Державного бюджету та місцевих бюджетів;
- 5) конкурсних (тендерних) процедур;
- 6) інших питань, що можуть призвести до протиправного отримання благ, послуг, пільг або інших переваг матеріального та/або нематеріального характеру.

Іншими словами, уточненням тематики антикорупційного моніторингу досягається його більша оперативність.

Наведенням кола питань, щодо яких має проводитись антикорупційна експертиза, Міністерством юстиції було досягнуто ряд цілей.

По-перше, фахівцям, які безпосередньо проводитимуть антикорупційну експертизу, окреслено коло нормативно-правових актів, правових норм та власне суспільних відносин, найбільш вразливих для їх «насищення» корупційною складовою. Таким чином досягається оперативне, а головне – на підставі норм законодавства, «відсіювання» в ході експертизи документів та їх частин, норми яких апріорі не можуть містити корупційної складової.

По-друге, це дозволить в допустимій мірі розвантажити Міністерство юстиції від об'єктивно зайвої роботи над суто технічними проектами нормативно правових актів, обмежитись лише формальним висновком про відсутність і проекті корупційної складової (за умови, що такий висновок буде самоочевидним).

По-третє, цим положенням Міністерство юстиції привертає увагу фахівців де норм, в яких вірогідність їх наповнення корупційною складовою, на думку Міністерства юстиції, є найбільшою. Така офіційна позиція підтверджується пунктом 1.10. Методології проведення антикорупційної експертизи проектів нормативно-правових актів, згідно якого під час оцінювання виявлених корупціогенних факторів особа, яка проводить експертизу, повинна обов'язково враховувати вид правотворчої діяльності і відповідно вид проекту нормативно- правового акта, що містить корупціогенні фактори, і з цієї точки зору всі нормативно-правові акти поділяються на чотири групи (залежно від загрози породження корупціогенного фактора, починаючи з найменшої):

- закони України;
- нормативно-правові акти Президента України;
- нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України;
- нормативно-правові акти інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

З наведеного можна зробити висновок, що з позиції діючого законодавства нормативно-правовий акт більшої юридичної сили несе меншу загрозу породження корупціогенного фактора порівняно з нормативно-правовими актами меншої юридичної сили.

Із такою точкою зору не можна погодитись, оскільки нею не враховується ряд першопричин корупції, серед яких не останню роль відіграють недосконалість законодавства, прогалини і колізії у ньому, непродуманість у нормотворенні або його умисне спотворення. В окреслених аспектах первинною проблемою (після власне людського чинника) слід вважати нормативно-правові акти найвищої юридичної сили, починаючи з Конституції та законів України, положення яких можуть не перешкоджати, а часто й відверто сприяти вчиненню корупційних дій (як,

наприклад окремі положення Закону України «Про здійснення державних закупівель»).

Корупційна складова підзаконних актів, найчастіше, є похідною від корупційної складової законів.

Проведення антикорупційної експертизи, у найбільш загальному, базується на віднайденні у проектах нормативно-правових актів індикаторів корупціогенності (п. 1.5. Методології проведення антикорупційної експертизи проектів нормативно-правових актів) – ознак нормативно-правового припису, що можуть свідчити про наявність в проекті нормативно-правового акта корупціогенних факторів.

Методологією проведення антикорупційної експертизи проектів нормативно-правових актів також наголошується, що виявляючи в проекті нормативно-правового акта корупціогенні фактори, особа, яка проводить експертизу, повинна враховувати, що ознаки більшості корупціогенних факторів взаємопов'язані між собою. Іншими словами, один і той самий індикатор корупціогенності (конкретний нормативний припис) може свідчити про наявність в проекті нормативно-правового акта різних корупціогенних факторів. Приміром, нормативний припис, що надає особі, уповноваженій на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, право витребувати у фізичних та юридичних осіб додаткові матеріали та інформацію на свій розсуд, без конкретизації мети, строків і підстав для прийняття такого рішення залежно від змісту проекту нормативно-правового акта може бути індикатором безпідставного встановлення дискреційних повноважень, недосконалість адміністративних процедур. У такому випадку оцінка нормативного припису здійснюється у відношенні до кожного корупціогенного фактора, до якого він може бути віднесений (п. 1.4.).

Яскравим прикладом наведеної ситуації є визначена статтями 177, 183 Кримінально-процесуального кодексу України процедура проведення обшуку в житлі або іншому володінні особи. Нечіткість та неповнота правового регулювання цієї слідчої дії дозволяє при винесення постанови про проведення обшуку взагалі не конкретизувати об'єкт пошуку, обмежуючись загальними формулюваннями на кшталт:

– «зброя злочину» – без ознак зброя (тобто якщо мова йде про скажімо, вогнепальну зброю, в постанові про проведення обшуку, в кращому випадку, може фігурувати вид зброї (пістолет, револьвер, гвинтівка, автомат тощо), але без уточнень, необхідних для ідентифікації зброї (модель, калібр)), що дозволяє вилучати в ході обшуку мало не всю зброю підряд;

– «речі й цінності, здобуті злочинним шляхом, а також інші предмети і документи, які мають значення для встановлення істини в справі чи забезпечення цивільного позову» – таке неточне формулювання

дозволяє вилучати у обшукуваного практично будь-яке майно, яке заманеться особам, які проводять обшук.

Зайве говорити, до яких грубих порушень прав власності обшукваних, на додачу до погрому, у який традиційно перетворюється кожен обшук, призводить таке викладення положень КПК.

Повернемося до деяких аспектів визначення індикатора корупціогенності. Оскільки визначення індикатора корупціогенності потенційно може бути невірно розтлумаченим, вважаємо необхідним звернути увагу, що наявність у нормативно-правовому приписі індикатора корупціогенності ще не є підтвердженням наявності в проекті нормативно-правового акта корупційної складової.

Річ у тім, що індикатор корупціогенності свідчить виключно про потенційну можливість наявності в проекті корупційної складової, а отже, виконує функцію засобу звуження кола пошуку корупційних факторів.

Схожу функцію в антикорупційній експертизі виконує інститут дискреційних повноважень (сукупність прав та обов'язків органів державної влади та місцевого самоврядування, осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, що надають можливість на власний розсуд визначити повністю або частково вид і зміст управлінського рішення, яке приймається, або можливість вибору на власний розсуд одного з декількох варіантів управлінських рішень, передбачених проектом нормативно-правового акта). Даний інститут, на наш погляд, виконує функцію зв'язку антикорупційної експертизи з одним з найбільш корупційно-вразливих елементів її предмету – повноваженнями, можливістю приймати, не приймати або змінювати управлінські рішення, здатні змінити стан справ в певній сфері суспільного життя або вплинути на певний аспект суспільних відносин чи життєдіяльність окремих осіб.

Належним чином встановлені дискреційні повноваження дозволяють забезпечити ефективну правозастосовчу діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування, осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування.

Пункт 2.4. Методології проведення антикорупційної експертизи проектів нормативно-правових актів виокремлює такі ознаки дискреційних повноважень:

– дозволяють органу (особі, уповноваженій на виконання функцій держави або місцевого самоврядування) *на власний розсуд оцінювати юридичний факт (фактичний склад)*, внаслідок чого можуть виникати, змінюватись або припинятись правовідносини;

– дозволяють *на власний розсуд обирати одну із декількох запропонованих у проекті нормативно-правового акта форм реагування* на даний юридичний факт;

– надають можливість органу (особі, уповноваженій на виконання функцій держави або місцевого самоврядування) *на власний розсуд вибирати міру публічно-правового впливу* щодо фізичних та юридичних осіб, його вид, розмір, спосіб реалізації;

– дозволяють органу (особі, уповноваженій на виконання функцій держави або місцевого самоврядування) *обрати форму реалізації своїх повноважень* – видання нормативного або індивідуально-правового акта, вчинення (утримання від вчинення) адміністративної дії;

– наділяють орган (особу, уповноважену на виконання функцій держави або місцевого самоврядування) правом *повністю або частково визначати порядок здійснення юридично значущих дій*, у тому числі строк та послідовність їх здійснення;

– надають можливість органу (особі, уповноваженій на виконання функцій держави або місцевого самоврядування) *на власний розсуд визначати спосіб виконання управлінського рішення*, у тому числі передавати виконання прийнятого рішення підлеглим особам, іншим органам державної влади та місцевого самоврядування, встановлювати строки і процедуру виконання.

У цьому зв'язку види і обсяг дискреційних повноважень, а також порядок їх закріплення є залежними від наступних факторів:

– сфери суспільних відносин, що регулюються проектом нормативно-правового акта (соціального управління, екології, фінансової, дозвільної, регуляторної діяльності тощо);

– характеру правових відносин, в межах яких реалізуються повноваження (охоронні або регулятивні, матеріальні або процесуальні);

– виду органу (рівня особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування), що реалізує дискреційні повноваження;

– форми проекту нормативно-правового акта;

– інших факторів.

Для виявлення дискреційних повноважень та піддання їх змісту антикорупційній експертизі варто знати ключові способи їх закріплення:

– за допомогою *оціночних понять* («за наявності поважних причин орган вправі надати...», «у виключних випадках особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, може дозволити...», «рішення може бути прийнято, якщо це не суперечить суспільним інтересам...» тощо);

– шляхом *перерахування видів рішень, що приймаються органом* (особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування), не вказуючи підстав для прийняття того чи іншого рішення або шляхом часткового визначення таких підстав;

– шляхом надання права органу (особі, уповноваженій на виконання функцій держави або місцевого самоврядування) при виявленні певних обставин (настанні конкретних юридичних фактів) *приймати чи не приймати управлінське рішення* залежно від власної оцінки цих фактів;

– за допомогою *нормативних приписів, що містять лише окремі елементи гіпотези чи диспозиції правової норми*, що не дозволяють зробити однозначний висновок про умови застосування нормативного припису або правові наслідки застосування такого припису.

Після виявлення в нормативно-правовому акті дискреційних повноважень, при проведенні їх антикорупційної експертизи оцінці підлягають:

– допустимість використання дискреційних повноважень в даній сфері суспільних відносин;

– відсутність перевищення меж дискреційних повноважень;

– наявність в проекті нормативно-правового акта, що аналізується, або пов'язаних з ним інших нормативно-правових актах юридичних, організаційних, інформаційних засобів, що забезпечують використання виявлених дискреційних повноважень в чітко визначеному обсязі або у точній відповідності меті та завданням нормативно-правового акта.

Згідно позиції Міністерства юстиції, загроза формування корупціогенного фактора у зв'язку із використанням дискреційних повноважень залежить від групи суспільних відносин. Чим вищий рівень групи суспільних відносин, тим більшу загрозу формування корупціогенного фактора створюють дискреційні повноваження. При цьому можливість використання дискреційних повноважень передбачає їх наявність не у всіх видах відносин, що входять в дану групу, а лише в чітко визначених.

Крім того, деталізаційними властивостями наділений також наведений вище п. 1.9. Методології проведення антикорупційної експертизи проектів нормативно-правових актів. Зазначене положення наводить перелік корупціогенних факторів, виявлення та оцінка яких охоплюється антикорупційною експертизою:

– нечітке визначення функцій, прав, обов'язків і відповідальності органів державної влади та місцевого самоврядування, осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування;

– створення надмірних обтяжень для одержувачів адміністративних послуг;

– відсутність або нечіткість адміністративних процедур;

– відсутність чи недоліки конкурсних (тендерних) процедур.

Усунення корупційної складової. Згідно п. 1.11. Методології проведення антикорупційної експертизи проектів нормативно-правових актів, у раз виявлення в ході антикорупційної експертизи корупціогенних факторів особа, як проводить експертизу, зобов'язана *сформулювати пропозиції* з внесення до цього проекту нормативно-правового акта змін, які передбачатимуть їх усунення.

При цьому, усунення виявлених корупціогенних факторів допускається виключно одним із таких наступних способів:

- конкретизації положень нормативно-правового акта;
- включення до проекту нормативно-правового акта відсильних норм, що передбачають необхідність використання положень інших нормативно-правових актів;
- відображення в проекті нормативно-правового акта розгорнутих (повних) процедур.

Логічність існування такого «куцого» переліку альтернатив усунення корупціогенних факторів, на наш, погляд, є доволі сумнівним – він, вочевидь, є неповним та навіть на половину не охоплює весь можливий спектр шляхів декорупціоналізації проекту нормативно-правового акта.

Недоліки юридичної техніки та їх зв'язок із корупціогенним факторами

Одним з найбільш важливих процедурних та сутнісних аспектів вітчизняної антикорупційної експертизи є її статус складової частини правової експертизи проектів нормативно-правових актів (п. 1.15. Методології проведення антикорупційної експертизи проектів нормативно-правових актів). У цьому зв'язку цілком логічним виглядає й інший її припис, яким до корупціогенних факторів (корупційної складової) проекту нормативно-правового акта прирівнюється також його техніко-юридичні недоліки. Так, пунктом 1.13. Методології проведення антикорупційної експертизи проектів нормативно-правових актів встановлено: у разі виявлення при проведенні експертизи техніко-юридичних недоліків проекту нормативно-правового акта особа, яка проводить експертизу, зобов'язана вказувати на них як на корупціогенні фактори.

До таких недоліків слід відносити:

- 1) юридичні колізії нормативних приписів, що містяться в одному нормативно-правовому акті або в різних нормативно-правових актах, у тому числі невідповідність змісту нормативних приписів проекту нормативно-правового акта положенням нормативно-правового акта, який має вищу юридичну силу;

- 2) розробка проекту нормативно-правового акта органом (особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування) з перевищенням своєї компетенції;
- 3) порушення встановленої форми проекту нормативно-правового акта;
- 4) порушення вимог нормопроектувальної техніки;
- 5) технічні помилки в тексті, пропущення слів тощо.

Результати антикорупційної експертизи

Результати проведення експертизи відображаються у висновку Міністерства юстиції за результатами правової експертизи проектів нормативно-правових актів, в якому робиться *загальний висновок* щодо наявності корупціогенних факторів та подаються *пропозиції* щодо можливих шляхів доопрацювання проекту у разі їх виявлення (п. 1.16. Методології проведення антикорупційної експертизи проектів нормативно-правових актів). Результати антикорупційної експертизи підлягають обов'язковому розгляду під час прийняття рішення щодо видання (прийняття) відповідного нормативно- правового акта (абз. 3 ч. 1 ст. 15 Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції»).

Проблеми застосування механізму державної антикорупційної експертизи проектів нормативно-правових актів та шляхи їх вирішення

Незважаючи на перманентну риторику найвищих посадових осіб держави про їхню зацікавленість у якнайефективнішому розкритті потенціалу антикорупційного інструментарію, введеного в дію новим Законом України «Про засади запобігання і протидії корупції», їхні запевнення, вочевидь, не стосувалися антикорупційної експертизи.

Наявний стан справ із застосуванням антикорупційної експертизи, на жаль, виявив низку недоліків, які перешкоджають перетворенню цієї процедури ефективний інструмент запобігання корупції «у зародку» – на нормотворчому рівні. Чим би це не було викликано – умислом чи халатністю, проте чинне законодавство навіть наполовину не розкриває потенціал антикорупційної експертизи.

Цей розділ присвячений дослідженню основних проблем застосування механізму антикорупційної експертизи, які виступають перешкодами для досягнення ефективної протидії з його допомогою спробам включити до законодавства, проектів нормативно-правових актів норми, що містять корупційну складову.

• *Недостатня кількість осіб, що проводять антикорупційну експертизу, недостатня деталізація висновку антикорупційної експертизи, невірне визначення органу, що має проводити антикорупційну експертизу.*

Виходячи з положень Методології проведення антикорупційної експертизи проектів нормативно-правових актів (п.п. 1.10., 1.11. тощо), антикорупційну експертизу проекту одного нормативно-правового акта проводить одна особа. Можливо, за наявних правових реалій цього і достатньо для проведення антикорупційної експертизи, результати якої можуть бути проігноровані без жодних правових наслідків, однак за умови імплементації запропонованого стандарту обов'язковості та повноти врахування висновків антикорупційних експертиз (див. нижче), стане актуальним як підвищення професійного рівня й відповідальності осіб, які проводять антикорупційну експертизу, так і збільшення їх кількості.

Крім того, ст. 15 Закону «Про засади запобігання і протидії корупції» лише мінімально регулює питання змісту висновку антикорупційної експертизи та жодним чином – процедуру його затвердження.

Наведеною в кінці статті законодавчою пропозицією щодо викладення в новій редакції статті 15 Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції» пропонується запровадити наступні законодавчі нововведення з окреслених питань:

По-перше, обов'язок проведення антикорупційної експертизи, на наш погляд, необхідно передати від Міністерства юстиції (залишивши за ним функцію звичайної правової експертизи проектів нормативно-правових актів) на користь незалежного центрального органу виконавчої влади з питань протидії корупції – умовного «Антикорупційного бюро» (і відповідно, створити такий орган), включивши антикорупційну експертизу проектів нормативно-правових актів до переліку його повноважень.

По-друге, вбачається об'єктивна потреба у збільшенні кількості осіб, які проводитимуть антикорупційну експертизу – в інтересах мінімізації протиправного впливу на рішення членів комісії та посягання на їх незалежність, іншими словами – запровадити інститут антикорупційної комісії:

- 1) для експертизи одного проекту – в складі не менше 5 осіб;
- 2) для експертизи складних проектів – кодексів, законів про державний бюджет, законів з питань здійснення державних закупівель, нормативно-правових актів з питань оподаткування, змін до них тощо – в складі не менше 9 осіб.

Звісно, колегіальний характер роботи антикорупційної комісії не тільки несе в собі загрозу гальмування її роботи, а й потребує врегулювання випадків заміни членів конкретної комісії, аби уникнути

зловживань із кадровими рішеннями в питанні, який експерт буде включений до комісії з проведення експертизи конкретного проекту нормативно-правового акта. До підстав заміни окремих членів комісії пропонуємо включити наступні випадки:

- 1) відставка;
- 2) звільнення з посади в антикорупційному органі;
- 3) неможливість виконання своїх повноважень за станом здоров'я;
- 4) набрання законної сили обвинувальним вироком суду щодо такої особи;
- 5) визнання судом особи недієздатною або обмежено дієздатною;
- 6) припинення громадянства особи або виїзд на постійне проживання за межі України;
- 7) оголошення особи померлою або безвісно відсутньою;
- 8) смерть особи.

По-третє, необхідно встановити наступну процедуру щодо висновку антикорупційної експертизи:

– За результатами антикорупційної експертизи антикорупційна комісія затверджує письмовий висновок. Висновок антикорупційної комісії має містити, щонайменше, вступну, описово-мотивувальну (дещо видозмінене запозичення з діючої структури судових рішень) та резолютивну частини. В силу того, що члени антикорупційної комісії в ході підготовки висновку антикорупційної експертизи, теоретично, можуть «не помічати» норм, що явно містять корупційну складову, висновок експертизи повинен, крім іншого, включати в себе детальну інформацію про відомості, які були перевірені членами антикорупційної комісії для виявлення у проекті нормативно-правового акта корупційної складової, зокрема, інформацію, отриману від громадського сектору – відомості, отримані в письмовому вигляді від громадян та їх об'єднань, повідомлення засобів масової інформації тощо, а головне – письмові висновки громадських антикорупційних експертиз відповідного проекту нормативно-правового акта.

– На випадок, якщо окремі члени антикорупційної комісії повністю або частково не погоджуються з висновком комісії, таких членів комісії слід наділити правом не пізніше третього робочого дня після затвердження такого висновку долучити до нього окрему думку як невід'ємну частину висновку антикорупційної комісії.

– Проект нормативно-правового акта варто вважати таким, що не містить корупційної складової, якщо висновок відповідного змісту було затверджено не менш як трьома чвертьми від складу антикорупційної комісії. В іншому випадку проект нормативно-правового акта слід вважати таким, що містить корупційну складову, з подальшим її усуненням.

- *Недопустимо низький статус антикорупційної експертизи.*

Як зазначалося вище, одним з найбільш важливих (а водночас і найменш прогресивних) процедурних та сутнісних аспектів вітчизняної антикорупційної експертизи є її статус складової частини правової експертизи проектів нормативно-правових актів (п. 1.15. Методології проведення антикорупційної експертизи проектів нормативно-правових актів), яким її роль зводиться до відображення окремим пунктом у висновку Міністерства юстиції за результатами опрацювання відповідного проекту нормативно-правового акта.

Зведення антикорупційної експертизи до статусу складової частини правої експертизи не застосовувалося раніше (не рахуючи скасованого Закону України «Про засади запобігання та протидії корупції») та не є вимогою ст. 15 Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції», тобто здійснено за ініціативи самого Міністерства юстиції.

Таке нововведення є кроком назад навіть порівняно з далекими від досконалості попередніми актами антикорупційного законодавства. Навіть у недалекому минулому висновок антикорупційної експертизи приймався відокремлено.

Нівелювання цінності антикорупційної експертизи підтверджує і той факт, що із прийняттям Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції» не зазнали істотних змін нормативно-правові акти, покликані імплементувати антикорупційну експертизу у вітчизняну нормотворчу практику.

Так, жодних антикорупційних змін не зазнав Закон України «Про Регламент Верховної Ради України». А зміни, внесені до Регламенту Кабінету Міністрів України (п. 1 пар. 34, п. 3 пар. 42, пар. 45, п.п. 1 п. 1 пар. 50, п. 7 Додатка 4), явно не спроможні поліпшили якість урядових документів.

Постанова Кабінету Міністрів України від 16.09.2009 р. № 1057 «Питання реалізації державної антикорупційної політики» містила загальну форму висновку антикорупційної експертизи.

Дана форма включала в себе три складові висновку антикорупційної експертизи:

- загальну характеристику норм проекту нормативно-правового акта;
- антикорупційну оцінку проекту нормативно-правового акта;
- висновки.

Форма висновку антикорупційної експертизи мала приблизно такий вигляд:

ВИСНОВОК
антикорупційної експертизи
проекту
(найменування проекту акта)

Проект акта розроблено _____
(найменування органу виконавчої влади)

Загальна характеристика норм проекту акта

Зазначається про належність проекту акта до проектів, що містять корупційні ризики, дається загальна характеристика питань, які регулює проект акта, стисло викладаються результати громадської антикорупційної експертизи.

Антикорупційна оцінка

Зазначається докладний опис виявлених корупціогенних чинників з посиланням на норми акта та нормативні приписи, дається оцінка впливу.

Висновки

Зазначається чи містить проект акта корупціогенні чинники та рекомендації з їх усунення або зменшення впливу, а також рекомендації щодо доповнення проекту акта нормами стосовно запобігання корупційним правопорушенням або його відхилення.

Урядовий уповноважений
з питань антикорупційної політики

(підпис)

(ініціали та прізвище)

« ____ » _____ 20 ____ р.

Навряд чи наведену форму висновку антикорупційної експертизи можна назвати достатньо продуманою або скільки-небудь ефективною, але навіть вона передбачає проведення значно ґрунтовнішого антикорупційного дослідження проекту нормативно-правового акта, ніж нинішнє правове забезпечення антикорупційної експертизи (як складової правової експертизи), керуючись яким, навіть висновок щодо наявності в проекті нормативно-правового акта корупційної складової може обмежитись кількома позбавленими змісту рядками.

Ще більшою проблемою для становлення антикорупційної експертизи як дієвого інструменту запобігання корупції являється вихолощення інституту імплементації її результатів.

Як відомо, згідно абз. 3 ч. 1 ст. 15 Закону України «Про засади і протидії корупції», результати антикорупційної експертизи підлягають обов'язковому розгляду під час прийняття рішення щодо видання (прийняття) відповідного нормативно-правового акта. Крім того, п. 1.7. Методології проведення антикорупційної експертизи проектів нормативно-правових актів до завдань антикорупційної експертизи відносить надання пропозицій та рекомендацій щодо усунення у проектах нормативно-правових актів корупціогенних факторів.

Як вбачається зі змісту наведених нормативних конструкцій, законодавство України не передбачає обов'язковості врахування результатів антикорупційних експертиз проектів нормативно-правових актів суб'єктами прийняття рішень щодо них. Таким чином, законодавець априорі не ставив за мету встановлення імперативу застосування висновків експертиз в нормотворчій практиці.

Незважаючи навіть на обов'язковість розгляду результатів антикорупційної експертизи під час прийняття рішення щодо видання (прийняття) відповідного нормативно-правового акта ні Закон «Про засади запобігання і протидії корупції», ні Методологія проведення антикорупційної експертизи проектів нормативно-правових актів жодним приписом не передбачають жодних алгоритмів поведінки Міністерства юстиції нормотворчого суб'єкта на випадок неврахування або неповного врахування результатів антикорупційної експертизи, пропозицій та рекомендацій осіб, що її проводили, яким би корупційно-небезпечним не було визнано проект нормативно-правового акта. Тобто під час прийняття рішення щодо видання (прийняття) відповідного нормативно-правового акта законодавство не забороняє ігнорувати всі доводи, викладених у висновку експертизи, незалежно від їх обґрунтованості.

Із цього можна зробити висновок, що держава не зацікавлена у реальному виконанні рекомендацій антикорупційної експертизи, що робить її доволі примарним бар'єром корупціоналізації законодавства.

У цьому випадку видаються слухними сумніви в необхідності існування антикорупційної експертизи як такої, принаймні в тому усійченому вигляді, в якому положення про неї прописані у діючому антикорупційному законодавстві.

Таким чином, законодавцем було явно недооцінено превентивних антикорупційних властивостей антикорупційної експертизи. І тому не варто дивуватися вражаючій картині кількісних та кричущої скромності практичних результатів її застосування за останні роки.

Згідно даних звітності Міністерства юстиції, у 2011 році на правову експертизу в Міністерство юстиції надійшло 1575 проектів нормативно-правових актів. У 216 з них (кожному сьомому) були виявлені норми, які містили корупційні ризики. Більшість таких факторів були виявлені у проектах нормативно-правових актів у сфері земельного, цивільного та фінансового законодавства. При цьому, менше таких факторів виявлялося у проектах законів [дані про потенційні масштаби шкоди в Міністерстві вирішили замовчати], а найбільше – у проектах підзаконних нормативно-правових актів.

За даними відповідей Міністерства юстиції на відповідні запити на інформацію, подану відповідно до Закону України «Про доступ до публічної інформації», з 1 липня 2011 року Міністерством юстиції проведено експертизу (в тому числі й на предмет наявності корупційної складової) близько 2000 проектів нормативно-правових актів.

На жаль, у своїх відповідях та в офіційних джерелах Міністерством юстиції не уточнено, щодо якої кількості проектів нормативно-правових актів, в яких виявлено корупційну складову, вдалося досягти зняття їх з розгляду або усунення корупційних положень, – є підозри, що жодного. Але скільки б їх не було і які корупційні небезпеки не були б закладені у той чи інший проект нормативно-правового акта, законотворча практика останнього року безальтернативно підтверджує безсилля антикорупційного законодавства перед цілеспрямованим бажанням окремих суб'єктів нормотворення ввести в дію корупційний нормативно-правовий акт – навіть попри негативні висновки антикорупційних експертів.

Вирішити ці вкрай актуальні проблеми можливо виключно шляхом надання висновку антикорупційної експертизи самостійного та імперативного статусу, тобто шляхом:

- 1) відокремлення антикорупційної експертизи від правової експертизи та встановлення обов'язку прийняття фахівцями самостійних висновків антикорупційних експертів;

- 2) звільнення осіб, які проводять антикорупційну експертизу, від обов'язку відшукувати в проекті нормативно-правового акта техніко-юридичні недоліки на рівні з реальними корупціогенними факторами,

у зв'язку з чим буде доцільним скасувати пункти 1.13. та 1.15. Методології проведення антикорупційної експертизи проектів нормативно-правових актів;

3) встановити обов'язок нормотворчого суб'єкта повністю враховувати висновки антикорупційних експертиз при прийнятті проектів нормативно-правових актів.

Якщо за результатами антикорупційної експертизи проект нормативно-правового акта визнаний таким, що містить корупційну складову, такий проект має підлягати обов'язковому перегляду до повного вилучення з його тексту норм, що містять корупційну складову, керуючись висновком антикорупційної комісії та з повним врахуванням його вимог та рекомендацій. У цьому випадку в результаті перегляду на розгляд нормотворчого суб'єкта пропонується відмінний за змістом проект нормативно-правового акта. Такий видозмінений проект нормативно-правового акта не може бути прийнятий з огляду на можливе неврахування або неповноту врахування висновку антикорупційної експертизи.

Аби цьому запобігти, проект нормативно-правового акта, отриманий в результаті перегляду має бути направлений на повторну антикорупційну експертизу, при цьому персональний склад антикорупційної комісії для такої експертизи має бути тим же, що і при проведенні первісної експертизи (з урахуванням ротації). Ще одним запобіжником протиправного впливу на рішення членів антикорупційної комісії могло б стати додаткове включення кількох осіб до її складу (з обмеження максимальної кількості членів однієї антикорупційної комісії). Повторна антикорупційна експертиза та застосування її наслідків мають також проводитись за правилами цього та попереднього абзаців.

Таким чином, проект нормативно-правового акту, гіпотетично, може переглядатися та направлятися на повторну антикорупційну експертизу безкінечно, доки суб'єкт нормотворчої ініціативи не усуне всі корупційні положення проекту нормативно-правового акта або не відкличе його. При цьому велика кількість перегляді та повторних експертиз конкретного проекту нормативно-правового акта або подібних йому безумовно свідчатиме про персональну зацікавленість окремих осіб – носіїв дискреційних повноважень щодо проекту нормативно-правового акта – у включенні до нього корупційних норм.

Отже, ідея втілення режиму обов'язковості врахування висновків антикорупційної експертизи зводиться до таких основних постулатів:

– проект нормативно-правового акта, що підлягає антикорупційній експертизі, піддається перегляду та додатковим антикорупційним експертизам до повного усунення з його тексту корупційних норм або зняття його з розгляду;

– проект нормативно-правового акта, що підлягає антикорупційній експертизі, за жодних обставин не може бути прийнятий, а його текст не набирає чинності та не підлягає застосуванню (виконанню) до затвердження позитивного висновку антикорупційної експертизи.

Більш точно, у вигляді нормативного припису, вказані вимоги можна сформулювати наступним чином:

«Проект нормативно-правового акта щоразу переглядається органом або посадовою особою, що приймає його, а після перегляду – щоразу направляється на повторну антикорупційну експертизу антикорупційною комісією в тому ж персональному складі, що проводив попередню антикорупційну експертизу цього проекту нормативно-правового акта, з урахуванням випадків необхідності замінити окремих членів антикорупційної комісії, та з додатковим долученням до її складу [умовно] трьох осіб для проведення кожної наступної антикорупційної експертизи (за максимальної кількості членів однієї антикорупційної комісії [умовно] в 50 осіб), до настання однієї з таких обставин:

– прийняття антикорупційною комісією в останньому складі за підсумками останньої антикорупційної експертизи висновку про те, що текст проекту нормативно-правового акта не містить корупційної складової;

– зняття з розгляду відповідного проекту нормативно-правового акта органом або посадовою особою, що приймає його».

• *Необґрунтовано вузьке коло проектів нормативно-правових актів, що підлягає обов'язковій антикорупційній експертизі.*

Як відомо, на сьогодні обов'язковій антикорупційній експертизі підлягають проекти:

- законів України;
- актів Президента України;
- інших нормативно-правових актів, що розробляються:
 - а) Кабінетом Міністрів України;
 - б) міністерствами;
 - в) іншими центральними органами виконавчої влади.

Загалом, логіку законодавця у встановленні саме такого переліку обов'язкових для експертизи проектів нормативно-правових актів можна зрозуміти. Дійсно, зазначені категорії нормативно-правових актів як потенційна і далеко не остання за значенням частина національного законодавства потребує глибокого та всеосяжного контролю з боку держави задля уникнення потрапляння в нього корупційних норм, оскільки зворотна картина може завдати непоправної шкоди суспільним та державним інтересам. Іншими словами, потенційна загроза всім життєво

важливим аспектам суспільного життя від корупціоналізації наведених категорій проектів нормативно-правових актів є найбільш глобальною.

З цієї позиції вважаємо, що до переліку обов'язкових для експертизи проектів нормативно-правових актів слід обов'язково включити проекти актів Київського міського голови, Київської міської ради та Київської міської державної адміністрації. Подібний підхід, слід визнати, виходить за рамки діючого порядку антикорупційної експертизи, оскільки проекти рішень столичної влади становлять потенційне законодавство місцевого значення. Поважаючи думку можливих критиків, зазначимо, що така підвищена увага до загальнокиївських проектів нормативно-правових актів пояснюється значною концентрацією у м. Києві людських, фінансових ресурсів та власності, а відтак і похідними від неї астрономічними масштабами корупції на рівні столиці, що, не можна не визнати, потребує адекватного реагування з боку держави. Одним із таких рецептів реагування може виступати викладена нижче законодавча пропозиція.

З огляду на те, що корупційний характер проекту нормативно-правового акта найчастіше пояснюється не стільки недоліками юридичної техніки, скільки умислом окремих індивідів, сукупність об'єктів антикорупційної експертизи слід також доповнити, щонайменше, наступними проектами індивідуально-правових актів:

- Президента України;
- Кабінету Міністрів України;
- центральних органів виконавчої влади.

Із запровадженням антикорупційної експертизи проектів індивідуально-правових актів стане можливим прискання проявів персональної зацікавленість або конфлікту інтересів осіб, які формують або очолюють орган, що у підсумку приймає та/або затверджує (підписує) індивідуально-правовий акт, проект якого винесений на антикорупційну експертизу, або їх близьких осіб у прийнятті такого нормативно-правового акта в редакції, що містить корупційну складову.

• *Недостатній рівень відповідальності осіб, які проводять антикорупційну експертизу.*

Запропоновані в цій статті ініціативи з підвищення статусу державної антикорупційної експертизи у випадку їх імплементації у вітчизняне законодавство, безумовно, змусить переглянути й роль осіб, які проводитимуть таку експертизу. Обов'язковість врахування висновків антикорупційної експертизи, поза сумнівом, значно підвищить увагу до самих фахівців – виконавців експертизи, виведе на якісно новий рівень як значення результатів їхньої роботи, так і відповідальність за її неналежне виконання.

Чинне законодавство залишає без уваги питання відповідальності виконавців антикорупційної експертизи проектів нормативно-правових актів, створюючи таким чином диспропорцію між рівнем впливу антикорупційної експертизи (навіть за наявного стану антикорупційної експертизи у нинішньому правовому середовищі) та рівнем гарантій правильності та правомірності її результатів, точніше, відсутністю таких. Існуючі забезпечувальні інструменти Кодексу законів про працю та Закону «Про державну службу» для вирішення вказаної проблеми, вочевидь, є недостатніми.

В такій правовій ситуації вбачається очевидна нечіткість в питанні відповідальності виконавців антикорупційної експертизи, що, в свою чергу, [не без певних застережень] свідчить про наявність у ній, як не парадоксально, щонайменше одного корупціогенного фактора.

Вирішення проблеми, звісно, має носити комплексний характер, проте впровадження окремих змін до законодавства вже саме по собі здатне змінити стан справ на краще. Конкретно мова йде про таке:

– Статтю 15 Закону «Про засади запобігання і протидії корупції» слід доповнити положенням, яким надати суб'єкту прийняття проекту нормативно-правового акта оскаржувати до суду (найдоцільніше – до Київського апеляційного адміністративного суду як суду першої інстанції) висновок антикорупційної комісії в порядку, встановленому Кодексом адміністративного судочинства України.

– Розгляд справ з питань законності та обґрунтованості висновку антикорупційної комісії необхідно покласти на колегії суддів в складі трьох осіб.

– У випадку розгляду кількох справ з питань законності та обґрунтованості висновку антикорупційної комісії щодо того самого проекту нормативно-правового акта такі справи мають підлягати невідкладному об'єднанню в одне провадження, при цьому розгляд такої справи слід покласти на колегію суддів в складі, визначеному для розгляду справи щодо оскарження висновку антикорупційної комісії за позовною заявою, яка надійшла до суду першою.

– В інтересах об'єктивності правосуддя варто дозволити оскарження Вищого адміністративного суду України постанов (ухвал) апеляційного адміністративного суду з питання законності та обґрунтованості висновків антикорупційних комісій.

– Задля уникнення гальмування в процесі розгляду відповідних проектів нормативно-правових актів суди слід зобов'язати приймати заяви (скарги) та розглядати справи щодо висновків антикорупційних комісій в позачерговому порядку.

У цьому зв'язку доцільним буде запропонувати також частково урівняти статус виконавця антикорупційної експертизи із статусом судового експерта в частині відповідальності шляхом поширення на виконавців експертиз положення ст. 384 Кримінального кодексу України (за завідомо неправдивий висновок під час провадження антикорупційної експертизи проекту нормативно- правового акта).

- *Непроведення антикорупційної експертизи чинних нормативно-правових актів.*

Закон України «Про засади запобігання і протидію корупції» передбачає проведення антикорупційної експертизи виключно проектів нормативно-правових актів, жодним словом не обмовившись про експертизу чинних актів законодавства. Не пропонується така ініціатива й жодним проектом антикорупційного закону, що вносився на розгляд парламенту в останні роки.

Таким чином, з допомогою антикорупційної експертизи проектів нормативно-правових актів так-сяк ефективно досягається виконання превентивної функції антикорупційного законодавства шляхом [неефективних спроб] недопущення розгляду та прийняття проектів нормативно-правових актів, що містять корупційну складову – запобігання корупції. Проте існуючий механізм державної антикорупційної експертизи не передбачає жодних зусиль держави в частині усунення корупційної складової вже прийнятих нормативно-правових актів, які, на відміну від проектів нормативно-правових актів, завдають не гіпотетичної, а цілком реальної корупційної шкоди, що видається, як мінімум, нелогічно.

Складається ситуація, за якої скільки б корупційних проектів нормативно-правових актів не були заблоковані антикорупційною експертизою, вже прийняті акти, щодо проектів яких не проводилась, продовжують безперешкодно діяти.

Навіть в Російській Федерації, країні далеко не зразкового рівня дотримання демократичних стандартів, ст. 1 Федерального закону «Про антикорупційну експертизу нормативно-правових актів та проектів нормативно-правових актів» передбачає проведення антикорупційної експертизи не тільки проектів нормативно-правових актів, а й власне нормативно-правових актів, здійснюючи таким чином повноцінний антикорупційний моніторинг російського законодавства.

В свою чергу, з таким станом справ в Україні, об'єктивно, важко погодитись, і як видається, зміни, які слід внести до ст. 15 Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції», мають також включати впровадження інституту антикорупційної експертизи [діючих] нормативно-правових актів.

Аби уникнути зайвого навантаження осіб, які проводять антикорупційну експертизу, від експертизи необхідно звільнити неактуальні та/або явно некорупційні нормативно-правові акти, зокрема, індивідуально-правові акти Президента України, Кабінету Міністрів України та центральних органів виконавчої влади (не плутати з проектами таких актів), а також чинні нормативно-правові акти про внесення змін, доповнень до нормативно-правових актів.

Звісно, впроваджуючи інститут антикорупційної експертизи чинних нормативно-правових актів, слід вирішити питання не тільки категорії та тематики актів, що підлягають експертизі, а й того, з чого починати експертизу масиву законодавства.

У цьому зв'язку слушним є введення режиму, за якого антикорупційну експертизу чинних нормативно-правових актів, щодо проектів яких антикорупційна експертиза раніше не проводилася, належить проводити за критеріями:

- юридичної сили, починаючи з кодексів України та закінчуючи підзаконними нормативно-правовими актами;
- часу (в зворотному порядку, тобто починаючи з прийнятих пізніше).

• *Безпідставне обмеження доступу до інформації про результати антикорупційних експертиз.*

На сьогодні у вільному доступі неможливо знайти жодного висновку на предмет наявності в проекті нормативно-правового акта корупційної складової.

Для вирішення вказаної проблеми до ст. 15. Закону «Про засади запобігання і протидії корупції» слід внести доповнення, згідно якого тексти висновків антикорупційних комісій, а також судових постанов (ухвал) щодо них в повному обсязі:

- розміщуються на офіційній веб-сторінці центрального органу виконавчої влади з питань протидії корупції;
- зберігаються довічно;
- є відкритими для загального ознайомлення;
- не підлягають вилученню, обмеженню в доступі або засекреченню за жодних обставин та під будь-яким приводом, крім випадків, коли антикорупційній експертизі підлягають нормативно-правові акти (проекти нормативно-правових актів), відомості в яких містять інформацію, що становить державну таємницю, в частині, що становить таку таємницю.

Спираючись на досліджений матеріал, очевидним є умовивід, що антикорупційна експертиза проектів нормативно-правових актів, безумовно, посідає важливе місце в системі інструментів запобігання і протидії корупції.

Державна антикорупційна експертиза є ключовим інструментом виявлення в проектах нормативно-правових актів норм, що містять корупційну складову.

Проте, аналізуючи антикорупційне законодавство України, можна стверджувати, що суспільство та держава явно недостатньо усвідомлюють, яким чином наповнити інститут антикорупційної експертизи проектів нормативно-правових актів реальним антикорупційним змістом.

На сьогодні антикорупційна експертиза в Україні за якістю та ефективністю впливу на нормотворчий процес відчутно програє аналогічним процедурам навіть у менш демократичних державах.

Наявні законодавчі тенденції щодо Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції» свідчить про незацікавленість керівників владних інститутів у встановленні режиму, за якого негативний висновок антикорупційної експертизи щодо проекту нормативно-правового акта автоматично блокував би його прийняття до повного вилучення з його тексту норм, що містять корупційну складову.

Недоліки антикорупційної експертизи проектів нормативно-правових актів, насамперед, проявляються у такому:

- непроведенні антикорупційної експертизи чинних нормативно-правових актів, відсутність відповідної процедури в антикорупційному законодавстві;

- вузькому колі об'єктів антикорупційної експертизи навіть серед проектів нормативно-правових актів, невключенні до зазначеного переліку проектів нормативно-правових актів київської міської влади;

- незастосуванні антикорупційної експертизи до індивідуально-правових актів, які несуть в собі не менші, а подекуди й більші корупційні ризики з огляду на загрозу прояву особистої зацікавленості носіїв владних повноважень у їх прийнятті;

- необов'язковості висновків антикорупційних експертиз для суб'єктів прийняття нормативно-правових актів, можливість безперешкодно проігнорувати застереження висновків антикорупційних експертиз та прийняти будь-який корупційний нормативно-правовий акт;

- зведенні антикорупційної експертизи до складової частини правової експертизи;

- бюрократизації інституту корупціогенних факторів та процедури їх виявлення;

- закритість інформації про результати антикорупційних експертиз від громадськості.

Сучасне антикорупційне законодавство в частині правового регулювання антикорупційної експертизи наразі не тільки є суто декларативним і мале наповненим реальним змістом, а й цілковито безпорадне перед викликами існуючих нормотворчих процесів, за яких насичення проектів нормативно-правових актів корупційною складовою набуло ознак «промислового» виробництва корупціогенних проектів НПА.

З огляду на окреслений стан справ, оптимальним виходом із ситуації є викладення статті 15 Закону України «Про засади запобігання протидії корупції» в новій, більш прогресивній редакції.

Законодавча пропозиція щодо викладення в новій редакції статті 15 Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції»

«Стаття 15. Антикорупційна експертиза нормативно-правових актів та проектів нормативно-правових актів.

З метою виявлення у діючих нормативно-правових актах (проектах нормативно-правових актів) норм, що сприяють або можуть сприяти вчиненню корупційних правопорушень (містять корупційну складову), та їх невідкладного вилучення, а також розроблення рекомендацій стосовно їх усунення Антикорупційне бюро України проводить антикорупційну експертизу нормативно-правових актів та проектів нормативно-правових актів.

Обов'язковій антикорупційній експертизі підлягають всі без винятку:

- закони України та проекти законів України;
- акти та проекти актів Президента України;
- акти та проекти актів Кабінету Міністрів України;
- акти та проекти актів центральних органів виконавчої влади;
- акти та проекти актів Київського міського голови, Київської міської ради та Київської міської державної адміністрації.

Дія абзацу першого частини третьої цієї статті не поширюється на чинні індивідуально-правові акти Президента України, Кабінету Міністрів України та центральних органів виконавчої влади (однак поширюється на проекти таких актів).

Антикорупційна експертиза чинних нормативно-правових актів, щодо проектів яких антикорупційна експертиза раніше не проводилася, проводиться за критеріями:

- юридичної сили, починаючи з кодексів України та закінчуючи підзаконними нормативно-правовими актами;
- часу (в зворотному порядку).

Антикорупційна експертиза проектів нормативно-правових актів проводиться в порядку їх розгляду суб'єктом прийняття.

Антикорупційна експертиза проводиться антикорупційною комісією Антикорупційного бюро України в складі 5 осіб, а для експертизи кодексів законів про державний бюджет, законів з питань здійснення державних закупівель, нормативно-правових актів з питань оподаткування, змін до них, а також їх проектів – в складі 9 осіб.

Заміна члена антикорупційної комісії допускається виключно в таких випадках:

- його відставки;
- звільнення його з посади;
- неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я;
- набрання законної сили обвинувальним вироком суду щодо нього;
- визнання його судом недієздатним або обмежено дієздатним;
- припинення його громадянства або виїзду на постійне проживання за межами України;
- оголошення його померлим або безвісно відсутнім;
- його смерті.

До питань, дослідження яких охоплюється антикорупційною експертизою, включається можлива наявність особистої зацікавленості або конфлікту інтересів осіб, які формують або очолюють орган, що у підсумку приймає та/або затверджує (підписує) нормативно-правовий акт, винесений на антикорупційну експертизу у вигляді проекту або прийнятого документа, або їх близьких осіб у прийнятті такого нормативно-правового акта в редакції, що містить корупційну складову.

За результатами антикорупційної експертизи антикорупційна комісія в 7-денний строк з дня початку експертизи нормативно-правового акта (подання проекту нормативно-правового акта) затверджує письмовий висновок. За необхідності опрацювати великий обсяг даних строк антикорупційної експертизи за рішенням антикорупційної комісії, прийнятим більшістю від її складу, може бути продовжений до 30 днів.

Висновок антикорупційної комісії містить вступну, описово-мотивувальну та резолютивну частини, та включає в себе, крім іншого, інформацію про відомості, які були перевірені членами антикорупційної комісії для виявлення нормативно-правовому акті (проекті нормативно-правового акта) корупції складової (включаючи відомості, отримані в письмовому вигляді від громадян та їх об'єднань, повідомлення засобів масової інформації, письмові висновки громадських антикорупційних експертів тощо).

Член антикорупційної комісії, який повністю або частково не погоджується з висновком комісії, має право не пізніше третього робочого дня після затвердження такого висновку долучити до нього окрему думку (в письмовому вигляді), яка є невід'ємною частиною висновку антикорупційної комісії.

Нормативно-правовий акт (проект нормативно-правового акта) вважається таким, що не містить корупційної складової, якщо відповідний висновок було затверджено не менш як трьома четвертими від складу антикорупційної комісії іншому випадку нормативно-правовий акт (проект нормативно-правового акта) вважається таким, що містить корупційну складову.

За результатами антикорупційної експертизи нормативно-правовий акт, що відповідно до частини восьмої цієї статті містить корупційну складову підлягає обов'язковому перегляду шляхом розгляду відповідного проекту нормативно-правового акта про повне вилучення з його тексту норм, що містять корупційну складову, відповідно до висновку антикорупційної комісії. Результати антикорупційної експертизи нормативно-правового акта підлягають обов'язковому розгляду та повному врахуванню при перегляді відповідного нормативно-правового акта.

За результатами антикорупційної експертизи проект нормативно-правового акта, що відповідно до частини восьмої цієї статті містить корупційну складову, не підлягає прийняттю та підлягає перегляду до повного вилучення з його тексту норм, що містять корупційну складову, відповідно до висновку антикорупційної комісії. Результати антикорупційної експертизи проекту нормативно-правового акта підлягають обов'язковому розгляду та повному врахуванню при прийнятті відповідного проекту нормативно-правового акта.

Проект нормативно-правового акта, отриманий в результаті перегляду відповідно до частини дев'ятої цієї статті, направляється на повторну антикорупційну експертизу, що проводиться антикорупційною комісією в тому ж персональному складі, що проводив первісну антикорупційну експертизу нормативно-правового акта (проекту нормативно-правового акта), з урахуванням випадків необхідності замінити окремих членів антикорупційної комісії, передбачених частиною п'ятою цієї статті, з додатковим долученням до її складу ще трьох осіб.

Проект нормативно-правового акта, отриманий в результаті перегляду відповідно до частини дев'ятої цієї статті та направлений на повторну антикорупційну експертизу, вважається таким, що повністю вилучає з тексту нормативно-правового акта норми, що містять корупційну складову, або відповідно таким, що не містить корупційної складової, якщо відповідний висновок було затверджено не менш як трьома четвертими від кількості членів антикорупційної комісії. В іншому випадку такий проект нормативно-правового акта вважається таким, що повністю не вилучає з тексту нормативно-правового акта норми, що містять корупційну складову, або відповідно таким, що містить корупційну складову.

За результатами повторної антикорупційної експертизи проект нормативно-правового акта, отриманий в результаті перегляду відповідно до частини дев'ятої цієї статті, що відповідно до частини одинадцятої цієї статті повністю не вилучає з тексту нормативно-правового акта норми, що містять корупційну складову, або відповідно є таким, що містить корупційну складову, не підлягає прийняттю. Такий проект нормативно-правового акта підлягає обов'язковому повторному перегляду шляхом розгляду відповідного проекту нормативно-правового акта про повне вилучення з його тексту норм, що містять корупційну складову, відповідно до висновку антикорупційної комісії, або до відповідного вилучення з його тексту норм, що містять корупційну складову, відповідно до висновку антикорупційної комісії. Результати кожної антикорупційної експертизи щодо відповідного нормативно-правового акта (проекту нормативно-правового акта) підлягають обов'язковому розгляду та повному врахуванню при його перегляді.

Нормативно-правовий акт (проект нормативно-правового акта) щоразу переглядається органом або посадовою особою, що приймає його, а після перегляду – щоразу направляється на повторну антикорупційну експертизу антикорупційною комісією в тому ж персональному складі, що проводив попередню антикорупційну експертизу цього нормативно-правового акта (проекту нормативно-правового акта), з урахуванням випадків необхідності замінити окремих членів антикорупційної комісії, передбачених частиною п'ятою цієї статті, та з додатковим долученням до її складу трьох осіб для проведення кожної наступної антикорупційної експертизи (за максимальної кількості членів однієї антикорупційної комісії в 50 осіб), до настання однієї з таких обставин:

– прийняття антикорупційною комісією в останньому складі за підсумками останньої антикорупційної експертизи висновку про те, що текст нормативно-правового акта (проекту нормативно-правового акта) відповідно:

а) не містить корупційної складової;

б) є таким, що повністю вилучає з тексту нормативно-правового акта норми, що містять корупційну складову.

– зняття з розгляду відповідного проекту нормативно-правового акта органом або посадовою особою, що приймає його.

Нормативно-правовий акт, що підлягає обов'язковій антикорупційній експертизі відповідно до частини другої цієї статті, прийнятий в редакції, щодо якої відсутній висновок антикорупційної комісії, затверджений не менш як трьома четвертими від кількості її членів, про відсутність у такому нормативно-правовому акті корупційної складової, або наявний висновок про наявність у ньому корупційної складової,

у будь-якому випадку підлягає перегляду до повного вилучення з його тексту норм, що містять корупційну складову.

Проект нормативно-правового акта (його положення), що підлягає обов'язковій антикорупційній експертизі відповідно до частини другої цієї статті, прийнятий в редакції, щодо якої відсутній висновок антикорупційної комісії, затверджений не менш як трьома четвертими від кількості її членів, про відсутність у такому проекті нормативно-правового акта корупційної складової, або наявний висновок про наявність у ньому корупційної складової, за жодних обставин не набирає чинності та не підлягає застосуванню (виконанню).

Висновок антикорупційної комісії може бути оскаржено до Київського апеляційного адміністративного суду суб'єктом прийняття нормативно-правового акта (проекту нормативно-правового акта) або його уповноваженим представником в порядку, встановленому Кодексом адміністративного судочинства України, протягом п'яти днів з моменту розміщення його електронної копії на офіційній веб-сторінці Антикорупційного бюро України.

Розгляд справ з питань законності та обґрунтованості висновку антикорупційної комісії здійснюється колегією суддів апеляційного адміністративного суду в складі трьох осіб протягом п'яти днів з моменту надходження відповідної позовної заяви.

Справи з питань законності та обґрунтованості висновку антикорупційної комісії щодо того самого нормативно-правового акта (проекту нормативно-правового акта) підлягають невідкладному об'єднанню в одне провадження. Розгляд такої справи здійснюється колегією суддів в складі, визначеному для розгляду справи щодо оскарження висновку антикорупційної комісії за позовною заявою, яка надійшла до суду першою

Постанова (ухвала) апеляційного адміністративного суду з питання законності та обґрунтованості висновку антикорупційної комісії може бути оскаржена до Вищого адміністративного суду України протягом п'яти днів з моменту її прийняття.

Розгляд справи за скаргою на постанову (ухвалу) Київського апеляційного адміністративного суду щодо висновку антикорупційної комісії здійснюється протягом п'яти днів з моменту надходження відповідної апеляційної скарги.

Прийняття заяв (скарг) та розгляд справ щодо висновків антикорупційних комісій здійснюється судами позачергово.

Висновки антикорупційних комісій, а також судові постанови (ухвали) щодо них, у дводенний строк після їх прийняття у вигляді електронних копій в повному обсязі розміщуються на офіційній веб-

сторінці Антикорупційного бюро України, зберігаються довічно, є відкритими для загального ознайомлення та не підлягають вилученню, обмеженню в доступі або засекреченню за жодних обставин та під будь-яким приводом, крім випадків, коли антикорупційній експертизі підлягають нормативно-правові акти (проекти нормативно-правових актів), відомості в яких містять інформацію, що становить державну таємницю, в частині, що становить таку таємницю.

Порядок і методологія проведення антикорупційної експертизи визначається Кабінетом Міністрів України.

За ініціативою фізичних осіб, об'єднань громадян, юридичних осіб ними може в довільному порядку проводитися громадська антикорупційна експертиза будь-яких нормативно-правових актів (проектів нормативно-правових актів).

Проведення громадської антикорупційної експертизи нормативно-правових актів (проектів нормативно-правових актів) та оприлюднення її результатів здійснюються за рахунок відповідних фізичних осіб, об'єднань громадян, юридичних осіб або інших джерел, не заборонених законодавством.

За наявності висновку громадської антикорупційної експертизи про наявність в нормативно-правовому акті (проекті нормативно-правового акта) корупційної складової Антикорупційне бюро України зобов'язане у 7-денний строк з дня отримання такого висновку розпочати власну антикорупційну експертизу такого нормативно-правового акта (проекту нормативно-правового акта) відповідно до положень цієї статті».

Список використаних джерел

I. Нормативно-правові акти:

1. Конституція України 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

2. Кримінальний кодекс України від 5.04.2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – №№ 25-26. – Ст. 131.

3. Кримінально-процесуальний кодекс України від 28.12.1960 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1961. – № 2. – Ст. 15.

4. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9-10. – Ст. 88.

5. Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції» від 7.04.2011 р. № 3206-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 40. – Ст. 404.

6. Закон України «Про Регламент Верховної Ради України» від 10.02.2010 р. № 1861-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010 р. – № 14-17. – Ст. 133.

7. Регламент Кабінету Міністрів України, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 18.07.2007 р. № 950 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 09.11.2011 р. № 1156) // Офіційний вісник України. – 2007. – № 54. – Ст. 2180.

8. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 07.02.2011 р. № 86-р про ліквідацію посади заступника Міністра Кабінету Міністрів України – Урядового уповноваженого з питань антикорупційної політики // Офіційний вісник України. – 2011. – № 9. – Ст. 423.

9. Методологія проведення антикорупційної експертизи проектів нормативно-правових актів, затверджена Наказом Міністерства юстиції України від 23.06.2010 р. № 1380/5 (в редакції Наказу Міністерства юстиції від 30.09.2011 р. №3099/5) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v1380323-10>

10. Закон України «Про боротьбу з корупцією» від 05.10.1995 р. № 356/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 34. – Ст. 266.

11. Закон України «Про засади запобігання та протидії корупції» від 11.06.2009 р. № 1506-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2009. – № 45. – Ст. 691.

12. Закон України «Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень» від 11.06.2009 р. № 1507-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2009. – № 45. – Ст. 692.

13. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення» від 11.06.2009 р. № 1508-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2009. – № 46. – Ст. 699.

14. Положення про Урядового уповноваженого з питань антикорупційної політики, затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 24.04.2009 р. № 410. // Офіційний вісник України. – 2009. – № 33. – Ст. 1128.

15. Порядок проведення антикорупційної експертизи проектів нормативно-правових актів, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 16.09.2009 № 1057 // Офіційний вісник України. – 2009. – № 78. – Ст. 2640.

16. Методологія проведення антикорупційної експертизи проектів нормативно-правових актів, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 08.12.2009 № 1346 // Офіційний вісник України. – 2009. – № 97. – Ст. 3356.

17. Постанова Кабінету Міністрів України від 16.09.2009 № 1057 «Питання реалізації державної антикорупційної політики» // Офіційний вісник України. – 2009. – № 78. – Ст. 2640.

II. Нормативно-правові акти іноземного законодавства:

18. Федеральний закон РФ від 17.07.2009 № 172-ФЗ «Про антикорупційну експертизу нормативно-правових актів та проектів нормативно-правових актів» (зі змінами) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=102131168>

III. Міжнародні документи:

19. Додаток до Звіту держав Ради Європи проти корупції (GRECO) про виконання Україною рекомендацій GRECO з боротьби проти корупції, спільний 1-й та 2-й раунди оцінювання (Greco RC-I/II (2009) 2E).

20. Додаток до Звіту держав Ради Європи проти корупції (GRECO) про виконання Україною рекомендацій GRECO з боротьби проти корупції, 3-й раунд оцінювання (Greco Eval III Rep (2011) IE (P2), тема I).

21. Додаток до Звіту держав Ради Європи проти корупції (GRECO) про виконання Україною рекомендацій GRECO з боротьби проти корупції, 3-й раунд оцінювання (Greco Eval III Rep (2011) IE (P2), тема II).

IV. Дисертації:

22. Мельник М.І. Кримінологічні та кримінально-правові проблеми протидії корупції. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. – Київ, 2002. – 476 с.

23. Рогульський С.С. Адміністративно-правові заходи боротьби з корупцією в Україні. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. – Київ, 2005. – 187 с.

V. Інші джерела:

24. Інтернет-джерело: http://www.kmu.gov.ua/control/ukypublis^article?art_id=243371892&cat_id=240280538.

25. Інтернет-джерело: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=243371892&cat_id=240280538.

26. Інтернет-джерело: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=243689138&cat_id=240280538.

27. Інтернет-джерело: <http://www.minjust.gov.Ua/0/39418>.

1.9. Актуальні питання кримінально-правової охорони відносин власності

Подальший розвиток України як правової держави вимагає формування в суспільстві ще більшої поваги до власності. Одним із найголовніших завдань держави є забезпечення прав, свобод та законних інтересів людини та громадянина, вільно співіснування у межах громадянського суспільства. Ще Джон Локк свого часу звернув увагу на важливість захисту права власності, дослідивши сутність громадянського стану взаємодії людей через обґрунтування ним права приватної власності [1, с. 361, 365], яке сьогодні вважається фундаментальним принципом формування демократичної правової держави.

Злочини проти власності є однією із тих категорій злочинів, які зароджуються за часів зародження людства і якщо зникнуть, то лише із зникненням людини як біологічного класу. У самій людській природі закладено не байдуже відношення до чужого майна. Поки людина здатна мислити, поки серед людських пороків задрість, бажання збагатитись будь-яким шляхом до тих пір і залишиться корислива злочинність, що посягає на чуже майно.

Принцип «нічого занадто» означає лише введення або встановлення межі привласнюючої активності насичення, вихід через які несе в собі небезпеку. Фізіологічний аспект привласнення переходить до соціальної установки як попереджувальний знак для вчинення соціальної дії [2, с. 342].

До чинників, які сприяють розвитку такого виду злочинності та насаджувана у свідомість засобами масової інформації значущість володіння певними речами. Назви деяких телевізійних програм говорять самі за себе: «Розкішне життя», «Світське життя», «Зіркове життя» тощо. Серед програм є також інші, з іншими назвами, але їх зміст залишається незмінним. Молодь зростає у невпинному спостереженні за розкішним життям, у якому дорогі автомобілі, годинники тощо. Вплив на свідомість породжує впевненість і тверду ціль життя – певні матеріальні статки.

Гегель справедливо нагадував, що те, що англійці називають *comfortable*, – це щось взагалі невичерпне, що йде в нескінченність, бо кожна зручність знову показує свою незручність, і цим відкриттям немає кінця [3, с. 63]. Спрямування суспільного стану на невизначене розмноження й специфікацію потреб, засобів і вдоволень, які – а також різниця між природними й несформованими потребами, – не знають меж, марнотратство, таке саме нескінченне збільшення залежності й нужди, яке має справу з матерією, що чинить нескінченний спротив, щоб, власне, зовнішніми засобами особливого виду бути власністю вільної волі, а через це абсолютно важким [3, с. 177].

Злочин – спотворена, руйнівна форма самореалізації, самовиявлення окремих аспектів людської природи, а також таких властивостей людини як інтелект, воля, пристрасть тощо. Причини вчинюваних людьми злочинів губляться далеко за межами сфер, доступних людському сприйняттю й розумінню. Метафізичний підхід передбачає, що в злочині завжди є, що піддається міркуванню, аналізу, – певний «нерозкладений концентрат», що містить у собі смисли, недоступні людському розумінню. І тут людині нічого не залишається, як задовольнитися імперативом, який вимагає осягнення незбагненого через усвідомлення його незбагненності. Злочин у філософсько-правовому розумінні – це передусім порушення гармонії Всесвіту, що тримається на природний і надприродних законах, її може руйнувати лише людина не тільки діями (бездіяльністю), а й словом і, найбільше, думкою [4, с. 12].

Власність має свої ближчі визначення у ставленні волі до речей; вона – це: а) безпосередній вступ у володіння, оскільки воля має своє буття в речі, як у чомусь позитивному, в) оскільки річ – це щось негативне відносно волі, яка має своє буття в речі, як у чомусь, що має бути заперечене, – споживання, с) рефлексія волі з речі в себе – відчуження; – позитивне, негативне й нескінченне судження волі про річ [3, с. 63].

У ст. 41 Конституції України зазначено: «Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Право приватної власності набувається в порядку, визначеному законом» (ч. 1 і ч. 2). «Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним» (ч. 4) [5].

До дореволюційних робіт у сфері власності можна віднести роботи І. І. Аносова, М. Ф. Володимирського-Буданова, В. В. Єсіпова, М. С. Таганцева, І. Я. Фойніцького, Г. Ф. Шершеневича та інших.

У радянський і пострадянський період злочини проти власності аналізувалися в роботах Г. М. Борзенкова, В. О. Владімірова, Б. В. Волженкіна, Б. С. Волкова, О. О. Жіжеленка, М. І. Коржанського, П. С. Матишевського, В. В. Сташиса, А. О. Пінаєва, Е. С. Тенчова та інших.

Сьогодні дану категорію злочинів досліджують такі вітчизняні та зарубіжні вчені як: Н. А. Антонюк, П. П. Андрушко, А. Г. Безверхов, Л. М. Демидова, Т. А. Денисова, С. В. Дьоменко, О. О. Дудоров, В. П. Ємельянов, І. А. Клепицький, Є. В. Лашук, А. А. Музика, М. І. Мельник, В. А. Навроцький, А. В. Савченко, С. І. Селецький, Е. Л. Стрельцов, В. Я. Тацій, П. А. Філіппов, М. І. Хавронюк, А. Ю. Швець, А. В. Шульга та інші.

Незважаючи на ґрунтовність аналізу даної теми, вона залишається актуальною, оскільки юридичні конструкції складів злочинів, хоча і вироблені шляхом поетапного розвитку нормативно-правових приписів, але вже не відповідають реаліям сучасного розвитку економічних відносин.

Аналіз законодавчих актів минулого показав, що термінологічне позначення назв злочинів проти власності на чуже майно змінювалося. Так, у ст. 1 Псковської судної грамоти передбачала відповідальність за «нахід» – розбій, вчинений зграєю; у Литовському Статуті була закріплена відповідальність за «наїзд» – кінний напад озброєної групи осіб на потерпілого з корисливих спонукань).

Уложення про покарання кримінальні і виправні 1845 р. в період правління Олександра II було суттєво перероблено і доповнено главою, яка мала назву: «Про насильницьке заволодіння чужим нерухомим майном або чужим скотом і про знищення кордонних меж і знаків». Кримінальна відповідальність була передбачена за напад із застосуванням насильства на чужі землі, будинки та інше нерухоме майно (ст. 2175). У частині 2 вказаної статті були названі кваліфіковані склади даного злочину, у вигляді посягань на нерухоме майно, вчинених: а) озброєними людьми, б) з нанесенням тяжких побоїв, ушкоджень (рос. – увечий), поранень або інших пошкоджень здоров'я, в) або шляхом інших дій, які загрожують безпеці життя.

Н. О. Антонюк, аналізуючи пам'ятки права, у яких закріплюються перші згадки про заборону вчинення посягань на власність, називає «Руську правду» [6, с. 32].

У «Руській правді» не виділено понять розбою чи крадіжки. Всі ці посягання на власність охоплювалися одним поняттям – «тятьба». Основною диференціюючою ознакою виступає предмет посягання. Зокрема, тяжкість тятьби залежить від цінності вкраденого: найбільший штраф у розмірі 12 гривень накладали на осіб, що вчинили викрадення холопа чи бобра [7, с. 31].

«Руська Правда» містить багато статей, які свідчать про достатньо високий рівень розвитку кримінально-правового регулювання. Об'єктами посягання злочину були особа і майно. Об'єктивна сторона злочину розпадалася на дві стадії: замах на злочин і закінчений злочин. Закон знав поняття співучасті, і вимагав покарання усіх винних у злочині. Проте «Руська Правда» ще не розглядає ступінь участі кожного із співучасників злочинного діяння (намовник, виконавець і таке інше) [8, с. 33].

Серед майнових злочинів розрізняли крадіжку (тятьба), розбій (пограбування), привласнення загублених речей або втікача-невільника, позаправне користування чужими речами, зловмисне пошкодження чужої речі, підпал і деякі інші [8, с. 35].

Суб'єктами злочину були лише фізичні особи, включно з холопами (рабами) ість. Поняття юридичної особи закон цієї доби ще не знає. Законодавець нічого не говорив про віковий ценз для суб'єктів злочину. Суб'єктивна сторона включала в себе умисел і необережність. Мотиви і початкова провина проступали не чітко. Попри те тодішня

правова дійсність знає пом'якшуючі і обтяжуючі обставини у трактуванні провини. До пом'якшуючих обставин закон відносить злочини, вчинені у стані сп'яніння («во піру»), до обтяжуючих – корисливий умисел. Законодавець знав також поняття рецидиву, повторності злочину (наприклад, у випадку конокрадства). Обтяжувало покарання і здійснення злочину одночасно декількома особами.

Поняття злочину у праві Литовсько-руської держави зазнавало трансформації. На етапах панування звичаєвого права злочин розумівся як заподіяння шкоди, згодом (з другої половини XV ст.) трактувався як проступок. Для позначення злочину також використовувалася неоднакова термінологія. Залежно від характеру і наслідків злочинних дій, злочини проти здоров'я, особистої і майнової недоторканності називалися гвалтом, кривдою, лиходійством, шкодою. Протиправний суспільно-небезпечний характер діянь відтінявся термінами: «виступ із права», «злодійство», «провина» [8, с. 62].

Привілей 1457 р. встановив принцип особистої відповідальності за правопорушення. Відповідальність спочатку наступала з семилітнього віку, однак для дітей покарання були пом'якшені. За другим статутом – з 14 років, за третім – з 16 років. Злочинами проти майнових прав вважали крадіжку, знищення чи пошкодження чужого майна, підпад, грабунок, наїзд та інші [9, с. 33].

Важливою рисою кримінального права Гетьманщини був його приватно-правовий характер. Переслідування злочину, навіть тяжкого, було, в основному приватною справою.

До категорії майнових злочинів зараховували розбій (насильницький збройний напад з метою заволодіння майном), пограбування (відверте заволодіння чужою річчю з метою привласнення в цілях виконання судового присуду, або на покриття боргу чи заподіяння шкоди), крадіжку (у звичайній і кваліфікованій формах). За розбій і пограбування, як правило, карали сметою й грошовими штрафами. За крадіжку речі незначної вартості (звичайна крадіжка) злодія на перший раз карали побиттям біля ганебного стовпа й грошовим штрафом у розмірі вартості вкраденого, на другий – ще й відрізали вухо, коли це трапилося втретє – відрізали носа і випалювали на чолі тавро розпеченим залізом, а вчетверте – карали смертю через повішення. Кваліфікованими (важкими) вважалися крадіжки цінних речей, вчинені поодиноким чи групою злодіїв через підкоп, злам замків тощо. Якщо злодій був спійманий на «гарячому» або з краденою річчю («лицем»), то це також ускладнювало його становище. За таких обставин злодія карали смертю через повішення. Важкими крадіжками вважалися також пограбування церков і могил, викрадення вільної людини та продаж її у неволю. За ці злочини теж карали різними видами смертної кари [8, с. 104].

«Права, за якими судиться малоросійський народ» глава XXIV Арт. 8, пункт 1: «Злодії, шахраї, щодень крадуть різні речі і явно беруть чи втікають, за першим разом спійманих на такому злочинстві – бити у стовпа різками, за другим – вухо утяти, за третім – носа утяти або на чолі залізом знак випекти, а поверх такої кари за другим і третім приводом у стовпа привязаних в публічному місці бити різками або канчуками, а хто б з них після трьохразового покарання знов був спійманий на злочинстві, той має висіти.»

Кримінальне Уложення 1903 р. передбачало не тільки основний склад злочину, але й кваліфіковані. Поряд із вимаганням у законодавстві передбачалось відповідальність і шантаж. На західно-українських землях у період Австрійського панування діяло «Угорське кримінальне уложення про злочини і проступки» 1879 р., яке містило декілька складів злочинів вимагання.

Після Жовтневої революції при створенні законодавства був врахований дореволюційний досвід щодо визначення поняття вимагання. Це поняття було передбачене у ст. 194 КК України 1922 р., а у ст. 195 передбачалась кримінальна відповідальність за шантаж. Кримінальна відповідальність за вимагання передбачалась і у КК України 1927 р.

Кримінальний кодекс України 1960 р. передбачав спочатку кримінальну відповідальність за вимагання індивідуального майна, а з 1989 р. і за вимагання державного чи колективного майна.

Всі сучасні точки зору на злочини проти власності можна розділити на дві основні групи: 1) вузьке розуміння даної категорії злочинів як злочинів, що вражають право власності і спрямованих на об'єкти цього права – матеріальну річ (М. І. Коржанський, Є. В. Лащук, А. А. Музика, П. С. Матишевський, А. Ю. Швець та ін.); 2) широке розуміння даної категорії злочинів як майнових (А. Г. Безверхов, І. А. Клепицький, А. В. Шульга та ін.)

А. В. Шульга пропонує новий підхід до кримінально-правової охорони власності, оскільки розвиток виробництва та економіки, вплив науково-технічного прогресу і конкуренції призвели до «модернізації» поняття майна, надзвичайно його розширенню і, відповідно, до юридичного визнання нових видів майна, множинність його різновидів. До майна як предмету власності практика почала відносити електроенергію та газ, інші види енергії і сировини, права, що мають вартість і грошову оцінку, інтелектуальну власність (результати інтелектуальної діяльності) [10].

У межах даного дослідження пропонується зупинитися на проблемі розуміння власності для більш точного окреслення проблеми систематизації даних злочинів в межах чинного Кримінального кодексу України.

Оскільки законодавцем зроблена спроба побудувати Особливу частину КК України за родовим об'єктом посягання, проблема систематизації злочинів проти власності призводить до проблеми об'єкта та предмета таких злочинів.

Категорія «власність» традиційно досліджується в межах предмета цивільно-правового або господарсько-правового регулювання. Кримінальне право займає позицію охорони відносин власності, які виникають і функціонують у межах норм інших галузей права. Однак така ситуація не означає, що базові, закладені в колишні часи кримінально-правові норми не потребують змін. А навпаки, вимагає швидкого реагування законодавця, вчених і практиків у галузі кримінального права на зміни економічних відносин і правового регулювання власності в цивілістиці.

Власність – одне із ключових понять сучасної юриспруденції, зокрема, цивільно-правової науки, а також економічної теорії. Слід визнати, що питання становлення та функціонування відносин власності та права власності, завжди перебували у центрі наукових досліджень. На відносини власності та володіння у межах співвідношення цивільно-правової та кримінально-правової норм свого часу звертав увагу В. В. Єсіпов. Цивільне право разом з кримінальним утворюють дві основи, на яких будується вся споруда юриспруденції. Вони є науками догматичними та застосовують однакові юридично-догматичні методи. Разом з тим, кримінальне право є правом публічним, а цивільне право є чистим типом приватного права. Однак між цими науками не можна будувати «китайської стіни» [11, с. 3]. Так звану «китайську стіну» у певні історичні періоди «поставити» підчас дослідження поняття власності через призму цивілістики і кримінального права не вбачається можливим, оскільки, як справедливо зазначав свого часу А. Чебишев-Дмитрієв, що у «житті кожного народу був період, коли кримінальна і цивільна неправда змішувалися між собою» [12, с. 78].

В економічній, цивільно-правовій, а останнім часом і в кримінально-правовій літературі розвиваються погляди, згідно з якими поняттям «власність» охоплюється вся сукупність суспільно-виробничих відносин і в такому значенні власність тотожна поняттю економічного базису суспільства [13, с. 6]. У такому крайньому виявленні ця позиція полягає у невизнанні власності як якісно самостійної сутнісної категорії, що наділена власним змістом. Н. А. Цаголов стверджував, що власність в економічному розумінні слова не існує як особлива категорія, на відміну від виробничих відносин, сукупністю яких вона є [14, с. 8]. Для кримінального права питання дослідження власності має не просто академічний характер. Від того наскільки точним буде розуміння власності

залежить і коло тих діянь, які будуть віднесені до злочинів проти власності. Правильне визначення меж сфери соціального блага, яке охороняє кримінальний закон, впливає і на обґрунтованість практичних рекомендацій щодо розмежування посягань на власність з іншими посяганнями.

Економічні відносини власності виникають між людьми з приводу привласнення матеріальних і духовних благ.

Зазвичай власність характеризується в економічній науці через поняття «привласнення». Але в чому полягає сутність самої власності? Один із вчених правильно помітив, що вона є відносинами «привласненості», а звідси власність – це панування власника над засобами виробництва, іншими предметами [15, с. 67]. Власність, з економічної точки зору, – це економічна категорія, яка відображає належність майна певній фізичній або юридичній особі, умови володіння ним, розпорядження і користування та відносини між економічними суб'єктами стосовно привласнення засобів виробництва і його результатів [16, с. 55].

Власність як економічна категорія виражає відносини привласнення (приналежності) та відчуження засобів виробництва і створених за допомогою них матеріальних благ та послуг процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання [17, с. 13].

Перші згадування про проблему розуміння власності у стародавні часи знаходимо у працях Платона, Аристотеля, Варрона, Колумелли. Однак термін власність не вживався, у значеннях, далеких від прийнятих сьогодні у своїх працях Аристотель говорить, наприклад, про майно і володіння ним.

Розуміння володіння не співпадало із сучасним об'ємом поняття. Володіння є певним вішенням, право володіння є правом власника вільно розпоряджатися своїм майном [18, с. 63].

У римську епоху поширюється термін *proprietas* – володіння. У «Дигестах Юстиніана» (533 р.) вживалося поняття «володіння», яке дозволяло розрізняти «речі людського права», які знаходилися у чьомсь розпорядженні або належали всій сукупності громадян [19, с. 5]. У той же час є дослідники яке стверджують про існування розуміння власності у Стародавньому Римі. Так, наприклад, Л. В. Шала запропонувала авторське бачення поняття «концепція приватної власності у римському праві» [20].

У економічній науці існує точка зору про те, що юридичне уявлення про власність як про вольове відношення людини до речі, суб'єкта до об'єкта, до прямої влади, пануванню першого над другим склалося раніш, ніж економічне. Таке визначення було потім сприйнято буржуазною наукою. Звідси й у тлумачних словниках російської мови, починаючи з В. Даля, дається лише юридичне тлумачення власності.

М. Ф. Владімірський-Буданов, розглядаючи питання про момент виникнення інституту права власності у давньоруському праві зазначає, що з історичного боку питання про сутність права осіб на речі в початкову епоху історії уявляється дещо утрудненим. Чи було була належність речі спочатку простим фактом, володінням (термін «власність» невідомий стародавньому праву; замість цього терміну вживаються слова «впрок», «навіки» і т. д., чим підкреслюється тривалість права, а не його повнота), або ж така належність вже у стародавні роки мала атрибути права власності?» [21, с. 497].

Єдності юристів по викладених питаннях не існувало і не існує досі [22, с. 131].

У цілому маємо констатувати, що зародження поняття власності у юриспруденції не означає відсутність економічних відносин власності. У період становлення економічної науки поняття багатство використовувалося як фактично еквівалент поняття власності. Про це свідчать хоча б назви праць відомих економістів тих часів – «Багатство Англії в зовнішній торгівлі або баланс зовнішньої торгівлі як регулятор нашого багатства» (Томас Мен, 1664 р.), «Міркування про природу багатства, грошей і податків» (П'єр де Безагільберг) та інші.

Поняття власності як економічної категорії вперше з'явилося в роботах П'єра Жозефа Прудона «Що таке власність?» і «Система економічних протиріч або філософія убогості». «Власність є крадіжка», на думку Прудона [23, с. 14].

Підчас аналізу власності Маркс і Енгельс приділили увагу земельній власності – «первісному джерелу всякого багатства» [24, с. 7].

Власність розглядається як суспільний феномен, який являє єдність економіки та права. Відносини власності не можуть вивчатися окремо в юридичній чи економічній науках. Вони функціонують у нерозривній єдності економічної сутності та правової форми.

У 90-х роках ХХ ст. відбулися суттєві зміни відносин власності в Україні. Вони були викликані необхідністю переходу до ринкової економіки. З цією метою було проведено приватизацію.

Проїшовши фазу цивільно-правової «юридизації» економічні відносини власності вступають у нову для себе стадію у межах якої набувають кримінально-правового оформлення. При цьому майно стає не просто об'єктом цивілістичної регламентації і економічних інтересів окремих власників – воно отримує нову властивість – стає під захист кримінально-правових норм. М. В. Фролов зазначає, що тепер майно проходить певну «сакралізацію», перетворюється у «священну корову», а вилучення сакральної речі не є рядовим проступком, воно є «свято-татством», викрадач речі стає «відступником», який повинен не лише повернути річ власнику, але й зазнати певного впливу [25, с. 72]. Шкода,

яка визначає сутність вимог кримінальної відповідальності за злочин, вказує В. Г. Смирнов, відноситься до категорій ідеологічного характеру. Це пояснюється тим, що кримінальне законодавство покликано організовувати не звичайні відносини між різними суб'єктами, а відносини, які виникають внаслідок посягань на правові установи звичайних відносин: воно регулює ідеологічні відносини між державою і злочинцем; таким чином, специфіка кримінальної відповідальності за злочин полягає в тому, що вимоги відшкодування шкоди визначаються не матеріальною, а моральною шкодою, заподіяною злочинцем [26].

Кримінально-правова юридизація (назвемо її вторинною) не йде за цивільно-правовою регламентацією (назвемо її первинною), в історичному плані вони розвивалися паралельно і виникли майже одночасно. Часовий відрив є незначним, однак він є. Лише тільки оформлення цивільним правом економічних відносин власності набуває певного розвитку, як з'являються ексцеси – спроби, успішні та неуспішні, – порушити порядок, володіти, користуватися і розпоряджатися речами в порушення встановлених правил.

Таким чином, наявна специфіка в охоронній регламентації з боку кримінального і цивільного права. Оскільки цивільне право є ядром приватного права, а кримінальне право – це центральна галузь публічного права, то і різниця кримінально-правового і цивільно-правового типу нормування відносин власності попередньо визначено їх функціональною, іманентно притаманною, органічною природою цих галузей. Цивільна відповідальність не стосується особистості злочинця. Для неї головне – *restitution in integrum*. Для кримінальної відповідальності важливим є виховний вплив на особу злочинця.

Важливим є питання взаємозв'язку регулятивної галузі права з охоронною. Зв'язок між регулятивними і охоронними нормами, – вважає Е. А. Крашенінніков, – виражається у їх відносній самостійності: з одного боку, вони внутрішньо залежать від відповідних регулятивних норм, а з іншого – зовнішньо самостійні по відношенню до регулятивних норм, при цьому обидва боки взаємовідносин регулятивних і охоронних норм існують одночасно і у діалектичній єдності [27, с. 68].

Злочинним стає поведінка, вчинена у певний спосіб. Крім того, страждає не право власності у цілому і далеко не всі види майна можуть бути предметом викрадення.

Отже, дійсно первинним є зародження економічних відносин власності, а вже пріоритет у сфері юридичної регламентації мають норми цивілістики, разом з тим кримінальне право запозичує положення цивілістики не автоматично. Воно прилаштовує їх до специфіки охоронного механізму.

У юридичній літературі існує досить суперечлива думка про вироблення для кримінального права якогось особливого поняття власності.

Так, російський вчений С. О. Бочкарьов зазначає, що власність у структурі кримінального права повинна розумітись таким чином, щоб наслідки від посягань на неї могли бути оцінені за характером впливу на цілісне становище потерпілого, а не тільки на майнову масу товарообігу в його економічній оцінці [28]. Він пропонує під злочинним порушенням права власності розуміти вплив на умови його фізичного вираження, що тягне за собою зміну місцезнаходження майна безвідносно до простору, часу і волі власника, або позбавлення власника можливості знаходитися в просторі свого майна безвідносно до чужого часу і чужої волі, а не обмеження прав володіння, користування і розпорядження. Таке визначення, на наш погляд, є досить складним і не зовсім точним.

Розрізняють поняття власності та права власності. Власність як поняття вживається у декількох розуміннях. У економічному розумінні власність – це відносини щодо присвоєння матеріальних благ. У правовому розумінні власність – це право володіння, користування та розпорядження об'єктом власності. Власникові належать права володіння, користування та розпорядження своїм майном та на захист від будь-якого порушення цих прав.

М. І. Мельник зазначає, що злочини проти власності становлять одну з найпоширеніших і найнебезпечніших груп злочинних діянь, оскільки вони посягають на одне з найцінніших благ – право власності [29, с. 149].

Власність багатогранне поняття, яке охоплює не лише власність на матеріальні предмети, але і власність на результати творчої діяльності людини – інтелектуальну власність.

С. О. Єлісеєв під злочинами проти власності розуміє діяння, які завдають шкоди як економічним відносинам власності, так і правомочностям власника [30]. На наш погляд економічні відносини власності разом із правомочностями (юридичним змістом власності) і є суспільними відносинами власності.

Потреби правозастосування вимагають більш широкого розуміння об'єкта посягання на власність.

А. В. Шульга справедливо зазначає, що він повинен більш повно відображати зміст чужого і ввіреного майна як різновиду чужого. Під чужим слід розуміти майно, яке не знаходиться в приватній (індивідуальній) власності особи. РФ [10].

Об'єктивна сторона злочинів проти власності характеризується, як правило, активними діями, які безпосередньо заподіюють майнову шкоду окремій особі, колективу чи державі.

У теорії кримінального права до моменту прийняття КК України 2001 року не виникало сумнівів, що дана група злочинів має назву

розкрадання. Оскільки сам законодавець офіційно закріпив даний термін на рівні ст. 86² КК 1960 р. До того ж у Примітці до ст. 81 КК УРСР було зазначено: «Розкрадання державного чи суспільного майна шляхом крадіжки, грабежу, шахрайства, привласнення чи розтрати або зловживання службовим становищем, а також розкрадання вогнепальної зброї, бойових припасів чи вибухових речовин...» [31, ст. 342].

Однак у нині чинному КК такий термін відсутній. Законодавець вживає такі терміни як «викрадення» і «заволодіння».

Така відмова українського законодавця від використання терміна «розкрадання» по-різному відобразилася в працях науковців. Одні науковці продовжують активно оперувати терміном «розкрадання» і наголошують на його корисності [32], інші – уникають його застосування.

Безпосередньо свою позицію щодо використання терміну «розкрадання» висловлює В. О. Навроцький. Він зазначає, що законодавець не використовує термін «розкрадання» у КК, і такий підхід, з одного боку, потягнув необхідність переліку в окремих статтях способів протиправного заволодіння майном; з іншого – додав закону чіткості та ясності [33, с. 36].

Н. О. Антонюк зазначає, що законодавець правильно вчинив, уникнувши вживання у тексті КК теоретичного напрацювання – поняття «розкрадання». Наповнення будь-якого кодексу теоретичними конструкціями й поняттями ускладнить його застосування, а кодекс має бути максимально лаконічним, зрозумілим. Теоретичні поняття (в т. ч. і термін «розкрадання») потребують додаткового пояснення, а тому його використання на законодавчому рівні є недоцільним. Водночас вважаємо, що від вживання цього терміна в теорії кримінального права відмовлятися не варто [6, с. 179].

На наш погляд, беззаперечним є залишення такого родового поняття як розкрадання, оскільки змістовне навантаження такого поняття є дуже вагомим. Через розуміння родового поняття «розкрадання» йде розуміння ознак конкретно вчиненого діяння, як у філософському контексті від загального до конкретного.

У теорії кримінального права визначали 8 форм розкрадань: крадіжка, грабїж, шахрайство, привласнення, розтрата, розкрадання шляхом зловживання посадовою особою своїм посадовим становищем, розбій, вимагання [34, с. 297].

Російські вчені виділяють такі форми розкрадання: крадіжка, шахрайство, привласнення, розтрата, грабїж, розбій [35, с. 125].

Вимагання не виділяється багатьма вченими як окрема форма розкрадання. При цьому враховується специфіка об'єктивної сторони цього складу злочину. Відповідно до ст. 189 КК України вимагання є вимогою чужого майна чи права на майно або вчинення будь-яких дій майнового

характеру, з погрозою насильства над потерпілим чи його близькими родичами, обмеження прав, свобод або законних інтересів цих осіб, пошкодження чи знищення їхнього майна або майна, що перебуває в їхньому віданні чи під охороною або розголошення відомостей, які потерпілий чи його близькі родичі бажають зберегти в таємниці.

Злочинами проти власності називаються передбачені Кримінальним кодексом України діяння (статті 185–199), що посягають на право власності.

Право власності поділяється на: 1) право власності Українського народу; 2) право державної власності; 3) право комунальної власності; 4) право приватної власності.

Існують дві форми власності приватна та державна. У юридичній літературі з кримінального права є чимало неточностей щодо визначення форм власності. Зокрема, Хохлова І. В. та Шем'яков О. Б. зазначають, що «Законом України «Про власність» називаються передбачені від 7 лютого 1991 року закріплено три рівноправні форми власності – державну, колективну і приватну» [36, с. 168].

Колективна форма власності не існує в Україні в сучасний період. Оскільки відповідно до ст. 325 Цивільного кодексу України юридичні особи (які були суб'єктами колективного права власності), є суб'єктами права приватної власності.

Безумовним є те, що всі злочини проти власності безпосередньо впливають на сферу власності. Але що ж вважати родовим об'єктом таких злочинів: власність як суспільні відносини чи право власності або економічні відносини власності. Точки зору вчених на це питання не є тотожними. Всі точки зору на розуміння родового об'єкту злочинів проти власності можна поділити на два основні види. Критерієм поділу при цьому буде виступати розуміння самого об'єкта злочинного посягання як суспільних відносин або як цінностей або благ. Ті вчені, які під об'єктом злочину розуміють суспільні відносини, родовим об'єктом злочинів проти власності називають суспільні відносини власності. А ті вчені, які під об'єктом злочину розуміють цінності або блага родовим об'єктом злочинів проти власності називають право власності.

М. І. Мельник родовим об'єктом злочинів проти власності називає право власності, зміст якого становлять володіння, користування і розпорядження своїм майном. Додатковими обов'язковими об'єктами злочинів, які вчиняються з використанням насильства або погрози його застосування (насилницький грабіж, розбій, вимагання, погроза знищення майна), виступають здоров'я, життя, психічна або фізична недоторканність людини. При знищенні чи пошкодженні майна додатковим факультативним об'єктом можуть виступати громадський порядок, екологічна безпека [37, с. 457].

Своєрідною є точка зору С. І. Селецького. Злочинами проти власності він називає діяння, що посягають на економічні відносини власності [1, с. 80]. Під економічними відносинами С.І. Селецький розуміє забезпечену суспільством і державою можливість володіти, користуватися і розпоряджатися предметами власності [38, с. 80].

С. І. Селецький *родовим об'єктом* злочинів проти власності називає економічні відносини власності. Він вважає, що право власності злочином не руйнується і не знищується, не анулюється, від злочину воно не страждає і шкода йому не заподіюється, а тому право власності не є об'єктом посягання. Злочини проти власності руйнують, пошкоджують на час чи назавжди економічні відносини власності, які є об'єктами розкрадань чужого майна, грошей. *Видовим об'єктом* злочинів проти власності є ті суспільні відносини, на які посягають окремі, конкретні види посягань – крадіжка, грабежі, розбої, шахрайства і т. ін. *Безпосередніми об'єктами* злочинів проти власності є власність окремої особи (фізичної чи юридичної) [38, с. 80–81].

Суспільна сутність відносин власності полягає в тому, що власник має можливість володіти, користуватися і розпоряджатися належним йому майном, а всі інші члени суспільства зобов'язані не перешкоджати йому у його можливостях, не руйнувати їх. Таким чином, *родовим об'єктом* злочинів є врегульовані законом суспільні відносини, що дозволяють суб'єктам власності володіти, користуватися і розпоряджатися належним їм майном. Безпосередніми основними об'єктами злочинів проти власності є власність окремої особи (фізичної чи юридичної). Додатковими обов'язковими об'єктами злочинів, що вчинюються із застосуванням насильства або погрози його застосування виступають здоров'я, життя, психічна або фізична недоторканість людини. При знищенні чи пошкодженні майна додатковими факультативними об'єктами можуть виступати громадський порядок, екологічна безпека.

Предметами злочинів проти власності є: майно, гроші, цінні папери.

Юридичні ознаки майна як предмета злочинів проти власності:

1) таке майно повинно бути чужим для винного; 2) воно, як правило, має належати на праві власності іншому суб'єкту права власності; 3) воно не повинно виступати предметом злочинів, відповідальність за які передбачена іншими розділами Особливої частини КК.

Предметами злочинів проти власності може бути як рухоме, так і нерухоме майно: житлові будинки, квартири, засоби виробництва, предмети домашнього господарства, продуктивна і робоча худоба, насадження на земельній ділянці.

Предметом шахрайства і вимагання є не лише майно, а й право на нього (надання права вимагати виконання зобов'язань, документи, які

надають право на отримання майна тощо) та вимагання і будь-які дії майнового характеру (передача майнових вигод або відмова від них, відмова від права на майно тощо).

Глава 23 КК «Злочини проти власності» Кримінального кодексу Азербайджанської Республіки (далі – КК Азербайджану) складається з 13 статей, які містять такі склади: крадіжка (ст. 177), шахрайство (ст. 178), присвоєння або розтрата (ст. 179), грабіж (ст. 180), розбій (ст. 181), вимагання (ст. 182), розкрадання предметів, які мають особливу цінність (ст. 183), заподіяння майнової шкоди (причинення имущественного ущерб) шляхом обману або зловживання довірою (ст. 184), неправомірне заволодіння автомобілем або іншим транспортним засобом без мети розкрадання (ст. 185), умисне знищення або пошкодження майна з необережності (ст. 187), порушення права власності на землю (ст. 188), здійснення телефонних переговорів шляхом незаконного використання телефонної лінії (ст. 189).

У юридичній літературі з кримінального права радянських часів традиційно серед групи злочинів проти власності виділяли цілу підгрупу злочинів корисливої спрямованості обернути майно на свою користь або на користь інших осіб, називаючи таку підгрупу розкрадання.

Термін «розкрадання» відсутній у чинному Кримінальному кодексі України, але залишений у Кримінальних кодексах багатьох держав СНД.

Відповідно до ч. 1 ст. 183 КК Азербайджану під розкраданням предметів, які мають особливу цінність розуміють розкрадання предметів або документів, які мають особливу історичну, наукову, художню або культурну цінність, незалежно від способу розкрадання.

У ст. 188 КК Азербайджану «Порушення права власності на землю» конкретизовані форми об'єктивної сторони складу порушення права власності на землю: самовільне захоплення, заміна або посів земельної ділянки.

Частиною 1 ст. 189 КК Азербайджану «Здійснення телефонних переговорів шляхом незаконного використання телефонної лінії» передбачена кримінальна відповідальність за здійснення телефонних переговорів шляхом незаконного використання ліній зв'язку телефонного номера, що належить абоненту, якщо це діяння спричинило значну шкоду (ущерб) потерпілому.

Розробники КК Азербайджану не передбачали за прикладом КК ряду інших держав спеціальних приміток до глави «Злочини проти власності», у яких давалося б законодавче визначення розкрадання майна з вказівкою його способів. Таке положення уявляється нам суттєвим недоліком юридичної техніки, таким, що не сприяє удосконаленню правотворчої та правозастосовної практики.

У главі 23 КК Азербайджану відсутня норма про відповідальність за розкрадання шляхом зловживання службовим станом, розкрадання шляхом використання комп'ютерної техніки (ст. 212 КК Республіки Білорусь), відсутня кримінальна відповідальність за привласнення знайденого або майна, що випадково опинилося у винного.

На думку Р. А. Гюльалієвої, цікавою та такою, що заслуговує на визнання, є позиція КК Латвії та Естонії, де крадіжка визначена як таємне або відкрите вилучення чужого рухомого майна, таким чином, виключений грабіж як один із способів розкрадання майна [39, с. 10].

Відповідно до ч. 1 ст. 175 Кримінального закону Латвійської (далі – КЗЛР) Республіки під крадіжкою розуміють таємне або відкрите викрадення чужого рухомого майна.

Під розбюєм законодавець Латвійської Республіки розуміє вилучення чужого майна, поєднане з насильством або погрозою насильством (ст. 176 КЗЛР).

У Главі 6 «Злочини проти власності» КК Казахстану вперше дається визначення поняття розкрадання (примітка 1 до ст. 175 КК).

Проблемними ми називаємо і питання співвідношення понять «викрадення» та «розкрадання», питання вживання в юридичних конструкціях складах злочинів понять «викрадення», «заволодіння» тощо. До дискусійних ми відносимо і саме поняття власність, але досліджуємо його в межах питань першого блоку через визначення об'єкта злочинів.

У диспозиції деяких кримінально-правових норм законодавець прямо вживає термін «викрадення», зокрема у ст. 146, ч.ч. 5, 6, 7 ст. 158, ст.ст. 185, 186, 188-1, 262, ч. 1 ст. 266, 308, 312, 313, ч. 2 ст. 320, ч. 1 ст. 346, ст. 357, 410, 432, 444 КК.

Під викраденням у науці кримінального розуміють умисне протиправне заволодіння, шляхом фізичного вилучення, предметами матеріального світу, яким властивий рухомий стан, з будь-яких спонукань усупереч або поза волею потерпілої сторони [40, с. 10]. Виходячи з цього визначення, де поняття «викрадення» розкривається через поняття «заволодіння», можна зробити висновок про те, що ці поняття є сумісними. Отже, можна уточнити поняття викрадення як умисну дію, яка полягає у протиправному заволодінні чужим рухомим майном з корисливих мотивів. Від розкрадання викрадення відрізняється відсутністю дії з обернення. До поняття обернення логічно було включати і шахрайство і привласнення та інші форми розкрадання, які не є викраденням. У чинному КК України законодавець у диспозиції кримінально-правової норми та у назві статей 308, 313, 262, 357, 410 вживає терміни «викрадення, привласнення, вимагання», тим самим визначаючи, що привласнення та вимагання є самостійними формами заволодіння.

У тексті п'ятнадцяти статей КК України вживається термін «заволодіння»: ст.ст. 187, 190, 191, 239-1, 239-2, 262, 289, 297, 308, 312, 313, 320, 357, 393, 410.

Термін «розкрадання» не вживається у чинному КК України. У примітці 1 до ст. 158 КК РФ дається поняття розкраданням. Розкрадання – вчинене з корисною метою протиправне безоплатне вилучення і (або) обернення чужого майна на користь винного або інших осіб, яке завдало шкоди власнику або іншому володільцю цього майна. Російські дослідники пропонують виключити із тексту КК РФ поняття розкрадання. Так, С. О. Єлісеєв зазначає, що у тексті КК РФ «розкрадання» є зайвою законодавчою конструкцією, похідною за своїм походженням, такою, що ускладнює, в кінцевому рахунку, як самі кримінально-правові норми, так і процес їх застосування. Тому необхідно відмовитися від його застосування в гл. 21 КК РФ [6; 30]. На наш погляд, включення до текстів нормативно-правових актів теоретичних понять лише переважує їх зміст, тому поняття «розкрадання» не потребує включення до КК України, але використовується в теорії кримінального права.

Об'єктивна сторона злочинів проти власності характеризується, як правило, активними діями, що спричиняють матеріальну шкоду окремій особі, колективу чи державі. Лише деякі склади (наприклад, необережне знищення або пошкодження майна) можуть вчинятися шляхом бездіяльності. Такі дії вчиняються певним способом. Спосіб вчинення злочинів проти власності є формою вияву злочинного діяння і тісно пов'язаний із таким діянням, Більша частина злочинів проти власності характеризується матеріальним складом, за виключенням деяких злочинів (наприклад, розбій і вимагання), являються формальними складами. КК України не визначає нижчу межу суми викрадення шляхом крадіжки, шахрайства, привласнення, розтрати чи зловживання службовим становищем, що тягне кримінальну відповідальність.

Суб'єктивна сторона злочинів проти власності передбачає, як правило, наявність умисної форми вини.

При вчиненні умисних злочинів проти власності винний керується корисливими мотивами і має за мету протиправне збагачення.

Отож обов'язковими ознаками суб'єктивної сторони цієї групи злочинів є вина, а також, як правило, мотив та мета вчинення того або іншого злочину проти власності. Суб'єктивна сторона більшості злочинів проти власності характеризується виною у формі прямого умислу, крім ст. 196 КК (необережне знищення або пошкодження майна) і ст. 197 КК (порушення зобов'язання по охороні майна), які виражаються виною у формі необережності.

Суб'єктом таких злочинів проти власності, як шахрайство, привласнення, розтрата, розкрадання шляхом зловживання службовим становищем, вимагання, спричинення майнової шкоди шляхом обману або зловживання довір'ям, може бути особа, що на момент вчинення злочину досягла 16 років. Суб'єктом крадіжки, грабежу, розбою, що спричинило тяжкі наслідки може бути особа, яка досягла на момент вчинення злочину 14 років.

Отже, кримінально-правові норми, якими передбачено кримінальну відповідальність за злочини проти власності потребують детального аналізу та приведення у відповідність до реальних сучасних економічних відносин. Кримінальний кодекс України, відмовившись від поняття розкрадання потребує формулювання нового поняття, яке б охопило корисливі посягання на майнову власність і об'єднало крадіжку, грабіж, розбій, шахрайство, вилучення майна шляхом привласнення, розтрата або зловживання службовим станом.

Список використаних джерел

1. Локк Дж. Два трактата о правлении // Антология мировой политической мысли: В 5 т. – Т. 1 : Зарубежная политическая мысль: история и эволюция. – М. : Мысль, 1997. – С. 358-367.
2. Закомлистов А. Ф. Юридическая философия / А. Ф. Закомлистов. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003. – 546 с.
3. Гегель, Георг Вильгельм Фридрих. Основы философии права, або природне право і державознавство / пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра. – К. : Юніверс, 2000. – 329 с.
4. Сливка С. С. Філософія права: [Навчальний посібник] / Степан Степанович Сливка. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – 264 с.
5. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – ст. 141.
6. Антонюк Н. О. Кримінально-правова охорона власності: навч. посібник / Н. О. Антонюк. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2012. – 514 с.
7. Захарченко П. П. Історія держави та права України: [навч. посіб. для дист. навч.] / П. П. Захарченко. – К.: Ун-т «Україна», 2005. – 208 с.
8. Терлюк І. Я. Історія українського права від найдавніших часів до XVIII століття : Навчальний посібник з історії держави та права України. – Львів, 2003. – 156 с.
9. Тищик Б. Й., Вівчаренко О. А. Суспільно-політичний лад і право України у складі Литовської держави та Речі Посполитої / Б. Й. Тищик, О. А. Вівчаренко ; Львівський держ. ун-т ім. І. Франка, Прикарпатський ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ : [б.в.], 1996. – 36 с.

10. Шульга А. В. Объект и предмет преступлений, посягающих на собственность в условиях рыночных отношений и информационного общества [Электронный ресурс]. – Режим доступа : // [http:// famous-scientists.ru/list/935](http://famous-scientists.ru/list/935)

11. Есипов В. В. Пределы гражданского права в царстве польском. – Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1915. – 21 с.

12. Чебышев-Дмитриев А. О преступном действии по русскому до - Петровскому праву. – Казань: Типография императорского университета, 1862. – 242 с.

13. Владимиров А. В., Ляпунов Ю. И. Ответственность за корыстные посягательства на социалистическую собственность. – М.: Юрид. лит., 1986. – 224 с.

14. Цаголов Н. А. Актуальные вопросы методологии политической экономии. – М., 1964.

15. Алексеев С. С. Собственность – право – социализм : Полемические заметки. – М.: Юрид. лит., 1989. – 176 с.

16. Ажнюк М. О. Основи економічної теорії : Навч. посіб. / М. О. Ажнюк, О. С. Передрій. – К.: Знання, 2008. – 368 с.

17. Бережной В. М. Основы экономической теории : учебно-метод. пособие / В. М. Бережной, В. В. Бондаренко, Ю. Б. Кракчук. – Харьков: ХНАДУ, 2009. – 100 с.

18. Буткевич Ф. П. Новая теория владения. – Варшава: Типография М. Стасюлевича, 1893. – 115 с.

19. Камишанська М. О. Державна власність на сучасному етапі розвитку економіки України / М. О. Камишанська. – Донецьк : Інститут економіки промисловості НАН України, 2003. – 144 с.

20. Шала Л. В. Концепція приватної власності у римському праві та її рецепція у праві України : Автореф. дис. ... канд. юрид. наук, спец.: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / Л. В. Шала. – Львів : Львівський держ. ун-т внутрішніх справ, 2010. – 16 с.

21. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. – 640 с.

22. Погрібний С. О. Володіння у цивільному праві : Монографія / С. О. Погрібний ; Одеська національна юридична академія. – Одеса: Юридична література, 2002. – 280 с.

23. Прудон П. Ж. Что такое собственность? Или исследование о принципе права и власти // П. Ж. Прудон. – М.: Республика, 1998. – 202 с.

24. Кобрин В. Б. Власть и собственность в средневековой России. – М.: Мысль, 1985. – 278 с.

25. Фролов М. В. Имущество как предмет хищения: единство и дифференциация гражданско-правового и уголовно-правового моментов понятия : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. – Екатеринбург, 2002. – 208 с.

26. Смирнов В. Г. Функции советского уголовного права (предмет, задачи и способы уголовно-правового регулирования) : Автореф. дис. ... докт. юрид. наук. – Л., 1965. – 39 с.

27. Крашенинников Е. А. Охранительные и регулятивные нормы – относительно самостоятельные разновидности норм советского права // Процессуальные вопросы повышения эффективности правового регулирования социалистических общественных отношений : Межвузовский тематический сборник. – Ярославль, 1981. – С. 62–70.

28. Бочкарев С. А. Уголовно-правовая охрана собственности: теоретико-инструментальный анализ [Электронный ресурс] : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / С. А. Бочкарев. – М., 2010. – [26 с.]. – Режим доступа : <http://hse.ru/data/2010/11/25/1209920565...>

29. Кримінальне право України. Особлива частина: Підручник / Ю. В. Александров, О. О. Дудоров, В. А. Клименко та ін. ; За ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. – К.: Юридична думка, 2004. – 656 с.

30. Елисеев С. А. Преступления против собственности по уголовному законодательству России (историко-теоретическое исследование) [Электронный ресурс] : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук : 12.00.08 / С. А. Елисеев ; Томский гос. ун-т. – Томск, 1999. – [37 с.]. Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/otvetstvennost-za-prestupleniya-protiv-sobstvennosti-s-priznakami>.

31. Про внесення змін і доповнень до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів Української РСР : Указ Президії Верховної Ради УРСР від 27.06.1961 № 342а-05 // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1961. – № 28. – ст. 342.

32. Кундеус В. Г. Кримінально-правова характеристика викрадення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / В. Г. Кундеус ; Нац. ун-т внутр. справ України. – Х., 2004. – 19 с.

33. Навроцький В. О. Наступність кримінального законодавства України (порівняльний аналіз КК України 1960 р. та 2001 р.) / В. О. Навроцький. – К.: Атіка, 2001. – 272 с.

34. Кримінальне право України: Особлива частина: Підручник для студ. юрид. вузів і фак. / Г. В. Андрусів, П. П. Андрушко, С. Я. Лихова та ін.; За ред. П. С. Матишевського, П. П. Андрушка, С. Д. Шапченка. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 896 с.

35. Уголовное право Российской Федерации: В 2 т. : Учебник / Под ред. проф. Л. В. Иногамовой-Хегай. – М.: ИНФРА-М., 2002. – Т. 2 : Особенная часть. – 384 с.

36. Хохлова І. В., Шем'яков О. П. Кримінальне право України (Особлива частина) : Навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 688 с.

37. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. – 4-те вид., переробл. та доповн. / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К.: Юридична думка, 2007. – 1184 с.

38. Селецький С. І. Кримінальне право України. Особлива частина : навч. посібник / С. І. Селецький. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 504 с.

39. Гюльалиева Р. А. Общая характеристика Особенной части Уголовного кодекса Азербайджанской Республики // Новое уголовное законодательство стран СНГ и Балтии. Сборник научных статей под редакцией профессора, заслуженного деятеля науки РФ, академика МАН ВШ и РАЕН Л. Л. Кругликова и профессора, заслуженного деятеля науки РФ, лауреата Государственной премии СССР Н. Ф. Кузнецовой. – М.: ЛексЭст, 2002. – С. 7–31.

40. Кундеус В. Г. Об'єктивні ознаки викрадення майна у злочинах проти власності [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vkhn... // Кримінально-правова характеристика викрадення: автореферат дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / В. Г. Кундеус; Нац. ун-т внутр. справ України. – Х., 2004. – 19 с.

1.10. Права людини як мета публічного порядку в діяльності європейських установ

Одним із найбільш знакових явищ сучасності є, вочевидь, організований рух народів планети до остаточного звільнення від спадково обумовлених форм дискримінації¹ та розбудови національних і міжнародних відносин на основі юридичної рівності суб'єктів – як приватного, так і публічного права. Сучасне міжнародне право є саме тією правовою системою, яка: по-перше, має принцип юридичної рівності в своїй основі, що, принаймні формально, забезпечує в цій системі прийняття спільних рішень шляхом вільного обговорення, а не силового тиску чи ідеологічно нав'язаного авторитету; по-друге, пройшла своє становлення в руслі правової культури суспільств, які в цей же час набували й усвідомлювали досвід усунення станово-кланових привілеїв і розбудови громадянського суспільства; по-третє, цілеспрямовано й системно розроблює ті положення й стандарти, які, будучи імplementованими в законодавства держав, сприяють просвіті й пробудженню їх населення від громадської байдужості, залучаючи їх до свідомої участі у долі своїх суспільств, демонструючи їм випробувані критерії й довготривалі наслідки дотримання й захисту в суспільстві гідності й прав кожної людини, незалежно від її походження, статі й віку, а також верховенства права, доступності й чесності правосуддя, справедливого соціального забезпечення, обґрунтованості й прозорості бюджетних витрат держави та інших цінностей громадянського суспільства. Не буде перебільшенням зазначити, що в розвитку сучасного міжнародного права і його стандартів провідну роль відіграв досвід регіональних установ післявоєнної Європи. Як відомо, на рівні регіонального співробітництва в Європі паралельно, кожна у власному напрямі, розвивалися три політикоправові системи: право Ради Європи, започатковане її Статутом 1949 р. [1]; право Європейських Співтовариств, започатковане Паризьким² договором про заснування Європейського товариства з вугілля і сталі 1951 р. [2] і двома Римськими 1957 р. договорами: Про заснування Європейського Економічного Співтовариства [3] і Про заснування Товариства з Атомної Енергії [4], зрештою, політико-правовий механізм Наради з безпеки і співробітництва в Європі, яка почала свою роботу з 1973 року [5, с. 24]. Керуючись

¹ Форми дискримінації, обумовлені народженням в соціальній групі, обмеженій в правах чи можливостях: властиві «станово-клановій» організації суспільств основного відрізка епохи цивілізації (до Нового часу).

² Договір про заснування Європейського об'єднання вугілля і сталі від 18 квітня 1951 р., який не слід плутати з Паризьким оборонним договором 1952 року.

переконанням, що лише вільна, політично й соціально захищена людина може бути активним учасником розбудови і щирим захисником справедливого, економічно розвиненого й безпечного публічного порядку – як в межах окремої нації, так і на рівні міжнародних відносин, – кожна з цих систем, діючи в сфері удосконалення публічних інституцій, зробила свій унікальний внесок у розробку загальних принципів їх ефективного служіння справі захисту прав людини і основних свобод. В цій статті проаналізовано досвід трьох провідних політико-правових регіональних систем Європи в їх поступу до формування спільного цивілізаційного мультикультурного європейського середовища, яке, всупереч упередженій і недоброзичливій критиці (переважно з боку представників суспільств, ще не здатних до власної послідовної й конструктивної діяльності), є унікальним – з точки зору забезпечення стабільно гарантованого захисту прав людини, на основі реально діючих гуманістично зорієнтованих стандартів публічного порядку – внеском у загальний рух людства до безконфліктного солідарного міжнародного співтовариства.

Розвиток прав людини в системі Ради Європи

Першою з трьох європейських регіональних установ почала свою діяльність Рада Європи в складі десяти держав-засновниць¹, метою якої відповідно до п. а) статті 1 її Статуту, визначено: «здійснення більш тісного союзу між її членами для захисту й поширення ідеалів та принципів, що є їх спільною спадщиною, та сприяти їх економічному й соціальному прогресу» [1]. Предметом своєї діяльності Рада Європи визначила практично всі актуальні напрямки міждержавного співробітництва – в економічній, соціальній, культурній, науковій, юридичній та адміністративній галузях, включаючи захист і розвиток прав людини та основних свобод, чим, фактично, конкретизували одну з цілей Статуту ООН, визначену в ньому в п. 3 Статті 1: «здійснювати міжнародне співробітництво в розв'язанні міжнародних проблем економічного, соціального, культурного і гуманітарного характеру і в сприянні та розвитку поваги до прав людини та основних свобод для всіх, без розрізнення раси, статі мови й релігії» [6].

Відповідно до ст. 3 Статуту Ради Європи, кожен її член визнає верховенство права і принцип, відповідно до якого, будь-яка особа під її юрисдикцією користується правами людини і основними свободами [1]. За роки своєї діяльності Рада Європи прийняла біля 170-ти конвенцій, які доповнюються безліччю рекомендацій та інших роз'яснювальних

¹ Бельгія, Данія, Франція, Великобританія, Ірландія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Швеція.

документів, тому нині відповідність вимогам ст. 3 тлумачиться значно ширше [7, с. 31]. Наприклад, при вступі до Ради Європи України, до переліку її зобов'язань в сфері законодавства, яке мало відповідати цілям і принципам Ради, входило: прийняття нової конституції, нових кримінального й кримінально-процесуального, цивільного й цивільно-процесуального кодексів, ратифікація Протоколу № 6 (заборона смертної кари) і введення мораторію на виконання смертних вироків, прийняття нових законів про вибори; зміну ролі і функцій Генеральної прокуратури; забезпечення незалежності судової влади; заснування професійної асоціації адвокатів; проведення судової реформи; підписання та ратифікація у визначені терміни конвенцій Ради Європи [8]. І хоч багато з зазначених зобов'язань Україна вчасно не виконала, а формальне виконання більшості з них так і не сприяло незворотним зрушенням до реальної демократії й верховенства права ні в адміністративному апараті, ні в трьох гілках влади, Україна стала членом Ради Європи¹, отримавши можливість, незалежно від мінливості політичних курсів різних урядів, рухатися в напрямку європейських стандартів.

Головний напрямок діяльності Ради Європи визначила конвенція Про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року [9] та її протоколи². В розділі I (статті 2–14) конвенції визначено основні права і свободи, які держави-учасниці зобов'язуються забезпечувати й дотримувати [9]. У статті 15 передбачено умови можливого відступу від зобов'язань: «Під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації, будь-яка Сторона може вживати заходів, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією, виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з міжнародним правом [1]. Але не може бути відступу від положень статей: 2 (право на життя), 3 (заборона катування), 4 (заборона рабства і примусової праці) і 7 (ніякого покарання без закону). Крім того, стаття 16 Конвенції передбачає право держав-учасниць встановлювати обмеження на політичну діяльність іноземців, а статті 17 і 18 зобов'язують не використовувати обмеження всупереч цілям і принципам конвенції [9].

Розділ II Конвенції регламентує діяльність Європейського суду з прав людини – першого в сучасній історії суду, який приймає позови фізичних осіб до держави, що порушила їхні права. Як відомо, спочатку Суд діяв паралельно з Європейською комісією з прав людини. У жовтні 1993 р. було ухвалене рішення про заміну такої двоступеневої

¹ Україна є повноправним членом Ради Європи з 31 жовтня 1995 року.

² Нині їх чотирнадцять.

системи – повноваженнями нового Європейського суду з прав людини (затверджене Протоколом № 11 від 11.05.1994 р.) [10]. Було також переглянуто Угоду про осіб, що беруть участь у процесі Європейського суду з прав людини (05.03.1996¹) [11]. У листопаді 1998 року, з прийняттям нового Регламенту суду (4 листопада 1998 р.), реформований Суд почав свою діяльність. Однак його робота й надалі постійно оптимізується, у зв'язку з катастрофічним зростанням кількості позовів: зокрема, Протоколом № 14 від 13 травня 2004 р. впроваджено нові критерії прийнятності позовів, а також право Комітету Міністрів вчиняти позов до держави, що не виконує рішень Суду [12]. Подальшій оптимізації роботи Суду присвячено Інтерлакенську декларацію від 19.02.2010 [13] та Декларацію про майбутнє Європейського суду з прав людини від 27.04.2011 [14].

Прийняття Європейської Соціальної Хартії 18.10.1961 року доповнило процес становлення європейської системи захисту прав людини сферою економічних та соціальних прав і свобод. В Частині I Хартії визначено 19 принципів захисту державами прав своїх громадян та громадянам інших договірних сторін в соціальній сфері та трудових відносинах, які далі конкретизуються в частині II Хартії [15]. В розвиток положень Хартії було прийнято Європейський кодекс соціального забезпечення від 16.04.1964 року, в якому конкретизувалися зобов'язання держав-членів з забезпечення належного соціального рівня їх громадян, зокрема, в таких напрямках як: загальна медична допомога, допомога при хворобі, з безробіття, по старості, в разі отримання виробничої травми, допомога сім'ям із дітьми, допомога по вагітності та родах, допомога по інвалідності, в разі смерті годувальника, а також визначені норми яким мають відповідати періодичні грошові виплати з усіх зазначених видів допомоги [16]. Процес конкретизації задекларованих положень Соціальної Хартії втілено і у Додатковому Протоколі до Європейської соціальної хартії від 5 травня 1988 року: в частині I Протоколу визначено, а в частині II розкрито зобов'язання держав членів щодо забезпечення прав трудящих в таких напрямках, як: рівні можливості та рівне ставлення при вирішенні питань щодо працевлаштування та професії (без дискримінації за ознакою статі), права отримувати інформацію та консультації на підприємстві, право брати участь у визначенні та поліпшенні умов праці та виробничого середовища на підприємстві, а також право кожної особи похилого віку на соціальний захист [17].

Рада Європа започаткувала також систему стандартів в сфері питань громадянства, зокрема вирішила проблему уникнення безгромадянства та подвійного громадянства, закріпила принцип свободи набуття й виходу

¹ Першу редакцію угоди прийнято 6 травня 1969 р.

з громадянства та принцип недискримінації в процедурі та способах набуття громадянства. Цей досвід узагальнено в Європейській конвенції про громадянство від 6 листопада 1997 року [18].

Значну роботу провела Рада Європи в сфері боротьби зі злочинністю та забезпечення ефективності й гуманності правосуддя. Низка конвенцій та рекомендацій в цьому напрямку заклали основні стандарти діяльності суддів та інших працівників правоохоронних і пенітенціарних установ, забезпечили спрощення й ефективність міжнародного співробітництва в цих сферах. Найперше було прийнято конвенції¹: Про видачу правопорушників 1957 року [19] і Про взаємну допомогу у кримінальних справах 1959 року [20]. Надалі приймалися конвенції з найбільш актуальних, або нових для системи правосуддя питань: в 1964 році – Про покарання за дорожньо-транспортні злочини [21] та Про нагляд за умовно засудженими або умовно звільненими правопорушниками [22]; у 1970-х роках – Про боротьбу з тероризмом [23], Щодо передачі заяв про правову допомогу [24], Про вручення за кордоном документів з адміністративних питань [25]; впродовж 1980-х років – Про передачу засуджених осіб [26]; Про відшкодування збитку жертвам насильницьких злочинів [27]; Про правопорушення, пов'язані з культурною власністю [28]; Про насильство та неналежну поведінку з боку глядачів під час спортивних заходів, і зокрема футбольних матчів [29]; в 1998 році – Про захист довкілля засобами кримінального законодавства [30]; в новому тисячолітті приймаються конвенції: Про кіберзлочинність [31], Про запобігання тероризму [32], Про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом і фінансування тероризму [33], Про заходи щодо протидії торгівлі людьми [34], Про підроблення медичної продукції та подібні злочини, що загрожують охороні здоров'я [35].

Особливе значення для гуманізації діяльності правоохоронних органів держав-членів і поширенню довіри до них з боку громадянського суспільства має Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню від 26 листопада 1987 року [36]. Важливу роль в цьому процесі відіграють і роз'яснювальні та рекомендаційні документи, зокрема: Європейські пенітенціарні правила [37] Керівні принципи з прав людини в боротьбі з тероризмом [38], а також рекомендації Комітету міністрів, передусім: Про соціальний вплив на злочинність неповнолітніх [39], Про спрощення кримінального правосуддя [40], Про становище потерпілого в кримінальному праві й кримінальному процесі [41] та інші.

¹ Всі конвенції, прийняті Радою Європи при офіційному перекладі мають назву «Європейські конвенції» або «конвенції Ради Європи».

Рада Європи значну увагу приділяє боротьбі з корупцією. Першою в цій сфері стала конвенція Про взаємну адміністративну допомогу в податкових справах від 25 січня 1988 року [42], надалі було прийнято низку поточних документів, що сприяли значному зменшенню рівня корупції в європейських державах: Рекомендації фінансовій поліції з питань боротьби з відмиванням грошей [43] і Типовий закон про відмивання грошей, отриманих від наркотиків [44]. З 1997 року Рада Європи намагається поширити процес боротьби з корупцією на постсоціалістичні держави: в листопаді Комітет Міністрів визначив «Дванадцять принципів боротьби з корупцією» [45] і ухвалив Статут комісії з питань запобігання корупції [46], а на початку грудня прийняв Рішення «Корупція і організована злочинність у країнах, які знаходяться у процесі перебудови» (Проект Октопус) [47]. В травні 1998 року було укладено Угоду про створення групи держав по боротьбі з корупцією (GRECO) [48] і Статут Групи держав по боротьбі з корупцією (GRECO) [49]. В листопаді 1999 року було прийнято дві конвенції: Про кримінальну відповідальність за корупцію [50] та Про цивільно-правову відповідальність за корупцію» [51], у 2000 році ухвалено «Модельний кодекс поведінки для державних службовців», а в 2003 р. – «Єдині правила проти корупції при фінансуванні політичних партій та виборчих кампаній» [52]. Значну увагу приділяє Рада Європи й професійній етиці юристів. Цим питанням присвячено: Європейська хартія про закон «Про статус суддів» [53] і Пояснювальна записка до неї [54]; Бордоська декларація про взаємовідносини між судьями та прокурорами від 18.11.2009 [55]; Рекомендація Комітету Міністрів щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки [56] та інші документи.

Важко переоцінити внесок Рада Європи в захист європейського культурного різноманіття, виховання поваги до самотності її великих і малих народів, розвиток гуманітарного співробітництва, забезпечення прав громад у захисті етнічної самототожності й самоорганізації. В цій досить різноманітній сфері діє, передовсім, Європейська культурна конвенція 1954 року [57] та низка актів, прийнятих в розвиток цього напрямку, зокрема, Конвенція про визнання кваліфікацій з вищої освіти в європейському регіоні [58], Європейська угода про подорожування молодих осіб за колективними паспортами між державами-членами Ради Європи [59], Рекомендації Комітету міністрів з викладання та вивчення прав людини у школах [60], Конвенція про охорону архітектурної спадщини Європи [61]; Європейська конвенція про охорону археологічної спадщини [62]; Рекомендація Комітету міністрів «Про сучасні мови» [63]; Декларація про європейську політику в галузі нових інформаційних технологій [64], Будапештська декларація за Велику Європу без розподільчих ліній [65]; Декларація і програма виховання

громадян в дусі демократії, заснованого на усвідомленні ними своїх прав та обов'язків [66]; Європейська конвенція про захист культурної спадщини у формі аудіо-відео творів [67] та інші.

Основи місцевого самоврядування, як школи громадянської активності й підґрунтя реальної демократії – визначає Європейська хартія місцевого самоврядування від 15.10.1985 [68], а також: Європейська конвенція про участь іноземців у суспільному житті на місцевому рівні [69]; Європейська хартія регіональних мов або мов меншин [70]; Статут Конгресу місцевих та регіональних влад¹ [71]; Рамкова конвенція про захист національних меншин [72]; Утрехтська декларація про добре місцеве та регіональне врядування в неспокійний час: проблеми змін [73] та інші.

Особливе місце в цьому процесі відводиться процедурному забезпеченню принципів демократії – у виборчому, ширше, конституційному процесі, для чого в 1990 році була заснована Європейська комісія за демократію через право (Венеціанська комісія) [74]. Вона діє як дорадчий орган Ради Європи з конституційного права, але її висновки розглядаються як джерело європейських стандартів у сфері забезпечення демократії. На основі узагальнення діяльності комісії було прийнято Керівні принципи заборони та розпуску політичних партій [75]. Незважаючи на те, що від членів Ради Європи не вимагається членство в Комісії, у її роботі беруть участь всі 47 держав-членів. З 2002 року в роботі комісії можуть брати участь також держави – не члени Ради Європи. Такими є, наприклад, Алжир, Ізраїль, Казахстан, Киргизія, республіка Корея, навіть Бразилія, Перу, Чилі. Комісія тісно співпрацює з Бюро демократичних інституцій і прав людини (БДІПЛ) ОБСЄ, а також з інституціями Європейського союзу [5, с. 30–31].

Можливо, найважливішим напрямком діяльності Ради Європи, пріоритет якого було визнано лише в останнє десятиліття, стала діяльність в сфері належного забезпечення розвитку підростаючих поколінь. В минулі роки в цьому напрямі було прийнято спеціальну конвенцію Про усиновлення дітей 1967 року (переглянута 27.11.2008) [76], а також основоположну конвенцію Про здійснення прав дітей 1996 року [77]. Відгуком на тривожні симптоми сучасності стало прийняття конвенції Про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства 2007 року [78]. Проте комплексний системний і науково обґрунтований підхід в цьому напрямку започатковано лише з 2012 року,

¹ Конгрес місцевих і регіональних влад Ради Європи (КМРВРС) є консультативним органом організації, складається з депутатів, обраних у державах-членах на місцевому й регіональному рівні, сприяє розвитку місцевої демократії в країнах Центральної і Східної Європи.

прийняттям акту «Стратегія Ради Європи щодо прав дитини на 2012–2015 роки» від 15.02.2012 [79]. Головна мета цього акту – закріпити пріоритет прав дитини в усіх видах діяльності Ради Європи і сприяти такому ж підходу в державах-членах. «Стратегія» керується чотирма принципами, визначеними Конвенцією ООН про права дитини 1989 року [80]: недискримінації; прийняття рішень, найкращих для інтересів дитини; захист її права на життя, виживання та розвиток; поваги до поглядів дитини. Виходячи з взаємозалежності та неподільності прав дитини, «Стратегія» визначила чотири основні напрями діяльності: 1) популяризація послуг та систем, дружніх до дитини; 2) ліквідація усіх форм насильства по відношенню до дітей; 3) забезпечення прав дітей у складних життєвих ситуаціях і 4) сприяння участі дітей у вирішенні питань у сфері захисту їх прав [79].

Таким чином, діяльність Ради Європи зосереджена на традиційному закріпленні – через процедуру прийняття і наступну імплементацію державами-членами – розроблених нею міжнародних угод і стандартів, спрямованих на захист прав людини і гуманізацію національних публічних порядків, та загальноєвропейського простору. Процес формування кодифікованої основи в різноманітних і динамічних напрямках захисту прав людини доповнюється діяльністю установ Ради Європи: крім судового захисту прав осіб перед державами-членами Ради Європи, що здійснює Європейський суд з прав людини, низка установ Рада Європи забезпечує постійний моніторинг основних проблемних явищ в соціальному житті держав-членів, виявляючи їх, спонукаючи держави їх усувати на основі прийнятих зобов'язань, або розроблювати ті конвенції, які мають заповнити прогалини в сфері всебічної реалізації людиною своїх прав через відповідні публічні інституції.

Розвиток прав людини в європейських співтовариствах

Другою політико-правовою системою, через досягнення якої нині оцінюють всі інші аспекти багаторівневої європейської інтеграції, стало право й інституції Європейських співтовариств, з 2009 р. остаточно трансформованих в право й інституції Європейського союзу, після набуття чинності Лісабонським договором 2007 року [81]. Слід зазначити, що економічна інтеграція Європи почалася принаймні з трьох автономних процесів. У 1948 р. було засновано Організацію європейського економічного співробітництва (ОЕЕС), метою якої була реорганізація післявоєнної Європи на основі «Плану Маршалла» 1947 р., відповідно до якого, США готові були надати допомогу з відновлення економіки в усіх країнах післявоєнної Європи, які дадуть на це згоду [82]. Таких країн, включаючи Туреччину, виявилось сімнадцять. ФРН отримувала допомогу, водночас сплачуючи репарації. З країн Західної Європи лише

Іспанія й Фінляндія не долучилися до плану. Соціалістичні країни всі відмовилися від допомоги під тиском СРСР. Другий напрямок визначився у 1950-х роках, заснуванням трьох європейських співтовариств¹, що стали основою самостійної європейської економічної політики [7, с. 70–74]. Як відомо, ініціатива в цьому процесі належить Франції, міністр іноземних справ якої, Робер Шуман, на основі рекомендацій Жана Монне, виступив з декларацією, в якій було окреслено проект єдиної сильної Європи, в якій зростатиме добробут населення за рахунок ефективної інтеграції виробництва, лібералізації ринку і зниження цін. Шість держав Європи, що під час війни були ворогами, Паризьким договором 1951 р. об'єднали спочатку ринок вугілля і сталі, створивши в цій сфері вільну економічну зону [2], сферу дії якої в 1957 році було поширено на атомну енергетику [7, с. 75]. На конференції в Мессині у 1955 р. міністри іноземних справ шести держав-членів ЄОВС виступили зі спільною ініціативою створення «єдиної Європи». Переговори завершилися підписанням 25.03.1957 р. Римських договорів: Про заснування ЄЕС [3] і Про заснування Євратому [4]. Метою Європейського економічного співтовариства в ст. 1. було визначено: «усунення торгових бар'єрів, спільна економічна політика й уніфікація життєвих стандартів» [3]. Планувалося заснування митного союзу, проведення спільної політики в сфері сільського господарства, і, на тлі лібералізації торгівлі товарами, розвиток «трьох свобод» – вільного руху капіталу, робочої сили й послуг. З цього часу всі три структури об'єднали території їх членів під назвою «спільний ринок» [7, с. 14]. З 1967 року (на основі Договору про злиття 1965 р.), було об'єднано керівні органи трьох установ: почали свою роботу Комісія і Рада європейських співтовариств, Європейський парламент (з 1957 по 1962 – Асамблея) і Суд² [7, с. 123]. Паралельно з формуванням Співтовариств, процеси економічної євроінтеграції відбувалися й за межами «спільного ринку» (третій напрямок): у 1960 р. сім держав, не долучених до нього, утворили Європейську асоціацію вільної торгівлі (ЄАВТ) [7, с. 68]. В цей же час ОЄЕС трансформувалася в Організацію економічного співробітництва й розвитку (ОЕСР)³, що почала діяти на універсальному міжнародному рівні. Саме за ініціативи цієї організації відбулося офіційне визнання й економічне обґрунтування поняття «людський розвиток», яке, зрештою, докорінно змінило мотиви, принципи й цінності економічної діяльності, все більше скеровуючи її

¹ Європейське об'єднання вугілля і сталі (Паризький договір 1951 р.), Євратом і Європейське економічне співтовариство (Римські договори 1957 р.).

² З 1975 року до цих інституцій долучено Рахункову палату.

³ Нині до неї входять 34 держави, які впровадили розроблені ОЕСР податкові та інші стандарти.

від вульгарного «доходоцентризму» – до розвитку людського потенціалу, як головної запоруки економічного зростання й стабільного добробуту. Визначення базових складових людського розвитку в економічному вимірі та популяризація ідей інвестування в «людський капітал», стало основою сучасного права розвитку [83, с. 263–265], яке стало своєрідним синтезом неоліберальних і неосолідариських напрямків в міжнародному економічному праві.

Саме на основі пріоритету людського розвитку з 1990-х років в Європі відбувається потужний інтеграційний рух – як по сферах діяльності, так і в плані перспектив територіального розширення процесів євроінтеграції. Після падіння Берлінської стіни, що символізувала поділ Європи на два «табори», в 1991 році ЄЕС і ЄАВТ утворили Єдиний економічний простір, а в 1992 році Маастрихтський договір започаткував Європейський союз [84]. Європейське економічне співтовариство перейменоване в ньому в Європейське співтовариство (Розділ II), чим відзначено принципову спрямованість інтеграції на комплексний соціальний розвиток [85, с. 23]. Важливою новацією договору стало визначення (ст. 1.) трьох «опор» Європейського союзу¹: європейські співтовариства, як інститути соціально-економічної політики; спільна політика в сфері безпеки й зовнішніх зносин і співробітництво в сфері правосуддя і внутрішніх справ (поліційне і судове співробітництво) [85, с. 20]. Важливим положенням Договору стало визначення (в п. 1. ст. 6) основних принципів, якими керуватиметься Союз: свобода, демократія, шанування прав людини та основних свобод, верховенство права. В цій же статті визначено й відношення Союзу до основоположної для діяльності Ради Європи конвенції: в п. 2 ст. 6. зазначено: «Союз шанує положення Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 р. та конституційні традиції держав-членів, які він тлумачить як «загальні права Спільноти» [85, с. 21]. В статті 21 Договору² також визначено прагнення Союзу сприяти реалізації рішень ОБСЄ і всебічно співробітничати з ООН [85, с. 23–24]. Зокрема, в п. 1 статті 21 Договору зазначено: «Діяльність Союзу на міжнародній арені здійснюється на основі принципів, які керували його створенням, розвитком і розширенням, і які Союз прагне поширювати у світі: демократія, правова держава, всеохопність і неподільність прав людини і основних свобод, повага до людської гідності, принципи рівності й солідарності, дотримання принципів Статуту ООН і міжнародного права. Союз прагне розвивати відносини й будувати

¹ Три опори визначали діяльність ЄС до прийняття Лісабонського договору 2007 р. (чинний з 2009).

² Розділ V Договору «Положення про спільну зовнішню та безпекову діяльність».

партнерство з третіми країнами, регіональними та універсальними міжнародними організаціями, які розділяють зазначені принципи, він сприяє розробці багатосторонніх рішень загальних проблем, зокрема в рамках ООН» [84]. В п. 2 ст. 21 зазначено: «Союз визначає і проводить спільну політику й заходи, прагне забезпечити високий рівень співробітництва з метою: захисту своїх цінностей, основоположних інтересів, безпеки, незалежності й цілісності; консолідації й підтримки демократії, правої держави, прав людини і принципів міжнародного права; збереження миру і зміцнення міжнародної безпеки, згідно з принципами Статуту ООН а також принципами Гельсінського Заключного акту ОБСЄ та цілями Паризької хартії, включаючи й ті що стосуються зовнішніх кордонів [84].

Амстердамський (1997 р.) і Ніщцький (2001 р.) договори стали актами «оперативного реагування» на динамічний розвиток євроінтеграційних процесів [7, с. 79–82]. Після забезпечення єдиного (з відомими винятками) міграційного й валютного простору, на порядку денному постала Конституція для ЄС, яка б підвела основу під різнопорядкові рівні інтеграції та замінила досить складну джерельну базу, з величезною кількістю змін і поправок, – єдиним кодифікованим актом. Після трьох років підготовки Договір про введення Конституції було підписано в Римі 29.10.2004 р. [85, с. 311]. Першою ратифікувала Договір Іспанія (лютий 2005 року), а також Люксембург (липень 2005 р.), однак, після того, як ратифікацію провалили Франція й Нідерланди (травень і червень 2005 р.), процес було припинено, оскільки умовою набуття Конституцією чинності була ратифікація Договору всіма членами ЄС (на той час 25) [86].

Як відомо, частина II Конституції «Хартія основних прав союзу» стала самостійним документом, положення якого, відповідно до Лісабонського договору¹, є обов'язковими як для органів ЄС, так і (на основі принципу субсидіарності) для країн-членів, при застосуванні ними права ЄС [81]. За основу положень Хартії взято головні людські цінності. Шість розділів Хартії присвячено таким цінностям як: гідність, свобода, рівність, солідарність і права громадян та правосуддя [85, с. 346–357]. Останній, сьомий розділ містить правила застосування Хартії [85, с. 357–359]. Крім традиційних прав і свобод, захищених попередніми міжнародними актами в цій сфері², Хартія враховує найсучасніші форми

¹ Офіційно: Договір про внесення змін в Договір про Європейський союз і в Договір про заснування Європейського співтовариства (13.12.2007), чинний з листопада 2009 року – став тимчасовим актом після провалу процесу ратифікації Конституції ЄС.

² Декларація з прав людини 1948 р., Конвенція з прав людини 1950 р. і Соціальна хартія 1961 р. Ради Європи, Пакти 1966 р.: Про громадянські й політичні права і Про соціальні, економічні й культурні права.

порушень прав людини, вводячи норми їх захисту в таких сферах: так, в розділі I «Гідність» передбачена заборона використання людського тіла та його частин як джерела прибутку, репродуктивне клонування людських істот; в розділі II «Свободи» – право на захист інформації особистого характеру, на свободу мистецтв і наук, право на притулок; в розділі II «Рівність» – право на культурне, релігійне та лінгвістичне різноманіття, права дітей та людей похилого віку, а також осіб із фізичними вадами; в розділі «Солідарність» – право робітників на інформацію та консультації, колективні переговори, безкоштовну допомогу у працевлаштуванні тощо; розділ V «Права громадян» містить права на доступ особи до документів, що її стосуються, на подання скарги до Омбудсмена ЄС і петицій до Європарламенту, а також «права на належне управління» – комплекс повноважень і гарантій громадян Союзу та інших фізичних і юридичних осіб – у їх відносинах з органами та установами ЄС; розділ VI «Правосуддя» закріплює процедурні гарантії особи, переважно, в рамках кримінального процесу.

Таким чином, європейські співтовариства, засновані з метою співробітництва у сфері забезпечення економічної й соціальної основи життя європейців, ніколи не відмовлялися й від курсу на політичне зближення (реалізацію якого почато Єдиним європейським актом 1986 р.), а також на вірність спільній правовій спадщині й меті зробити Європу «простором свободи безпеки і справедливості», як це зазначено в статті 2 Маастріхтського договору [85, с. 20]. Зрештою прийшовши до адаптації всіх стандартів з захисту прав людини, розроблених Радою Європи, Європейський союз виклав їх в модернізованому вигляді у власному акті – «Хартії основних прав союзу».

Розвиток прав людини в системі НБСЄ/ОБСЄ

Нарада з питань безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ), скликана в липні 1973 року, стала першим досвідом співробітництва між державами Європи з різними політичними режимами й ідеологією. В її роботі взяли участь 33 держави Європи, Сполучені Штати й Канада [5, с. 21]. Радянський Союз, як ініціатор Наради, бачив її основне призначення в закріпленні існуючого територіального і політичного устрою Східної Європи, який, за висловом Вільяма Корі, означав «ідеологічний та політичний поділ континенту, позначений Берлінською стіною» [5, с. 22]. Внаслідок двох років роботи НБСЄ прийняла пакет політичних рішень, відомих як Заключний (Гельсінський) акт НБСЄ від 1 серпня 1975 р. [87]. Перша частина акту (Декларація принципів), завершила процес формування основних принципів міжнародного права, які розглядаються більшістю юристів-міжнародників як імперативні міжнародні норми.

Як відомо, до семи закріплених в Декларації ООН 1970 р. принципів Статуту ООН [88], Заключним актом було додано ще три принципи: територіальної цілісності держав; непорушності кордонів та принцип поваги до прав людини і основних свобод [87]. Якщо прийняття перших двох принципів було головною метою радянської дипломатії¹, то прийняття третього вважається наслідком зусиль західних держав [89, с. 21]. Другою складовою Заключного акту стали домовленості з розвитку довіри й роззброєння. Третя складова містила розгорнуту програму учасників НБСЕ зі співробітництва в галузях економіки, науки, технологій, культури, освіти, захисту довкілля, а головне – з захисту прав людини, серед яких окрему низку положень містив підрозділ зі сприяння приватним контактам між громадянами держав-членів [90, с. 8]. Захист прав людини й вільного пересування людей та ідей (так званий «третій кошик» Заключного акту) розглядалися як головний здобуток НБСЕ в справі послаблення ворожнечі й недовіри, обумовлених ідеологічними розколами й війнами ХХ століття – між населенням держав-членів [90, с. 11–12].

Як зазначає Корі, СРСР та інші члени Варшавського договору чинили постійний опір формі й змісту пропозицій в сфері «третього кошику», що змушувало пом'якшувати формулювання цих положень [5, с. 27]. При цьому СРСР, ухваливши принциповий політичний зміст Гельсінської угоди, у сфері прав людини практично його ігнорував. Цікаво, що питання прав людини спочатку ігнорували і США, а Генрі Кіссінджер, що їх представляв, давав відверто негативну оцінку Гельсінському процесу в цілому. Головною метою США на переговорах НБСЕ була протидія зближенню Західної Європи і країн Східної Європи та СРСР [5, с. 29]. Інерція післявоєнних реалій, в яких США почували себе патрондонором держав Європи, обумовила зорієнтованість Кіссінджера на двосторонні контакти між «супердержавами» – США і СРСР² і загальну недооцінку ним європейської солідарності. Крім того – на тлі гасел за мир, демократію чи дружбу народів – насправді мир, права і свободи людини та відкритість суспільств – були прямою загрозою клановим інтересам провідних сімейств та і корпоративним інтересам військових і репресивних відомств в обох імперіях – як в США, так і в СРСР.

З приходом нової адміністрації Дж. Картера (з 1977 р.) в США вже усвідомили можливість використати проблему «боротьби за права

¹ Принципи територіальної цілісності й непорушності кордонів, які, поряд з іншими імперативними нормами міжнародного права, грубо порушуються РФ, що проголосила статус «континуїтету» СРСР.

² В ході яких вже була обмежена експансія СРСР в Африці, Азії й Центральній Америці, а також планувалося завершення конфлікту у В'єтнамі.

людини» для тиску на СРСР [5, с. 29]. Цьому сприяв потужний відгук на «гельсінський процес» в сфері прав людини – серед інтелігенції соціалістичних держав. У Польщі 5 грудня 1975 р. п'ятдесят дев'ять акторів, письменників і вчених звернулися до влади з відкритим листом, у якому вони, посилаючись на Заключний акт, висували вимоги свободи волевиявлення й свободи совісті. У вересні 1976 р. було засновано Комітет захисту трудящих (КОР), метою якого було проголошено сприяння втіленню положень Заключного акту. У травні 1976 р. перша неурядова організація з такою ж метою була створена і в СРСР – Московська група спостереження за виконанням Гельсінських рішень, подібні групи з'явилися у столицях союзних республік – Києві, Вільнюсі, Тбілісі, Ризі та Єревані. В Чехословаччині 6 січня 1977 р. уряду було подано петицію за підписом 240 чоловік, де перераховувалися випадки порушення прав людини в Чехословаччині і містився заклик до уряду виконувати рішення НБСЕ, на основі ініціативної групи почало діяти громадське об'єднання «Хартія-77», яке отримало назву в зв'язку із запланованою на жовтень 1977 року першою оглядовою зустріччю НБСЕ у Белграді [5, с. 30–31]. Паралельно з цим процесом, розгорнули свою діяльність радянські єврейські активісти, що прагнули емігрувати до Ізраїлю, посилаючись на положення Гельсінського акту про міжлюдські контакти і возз'єднання сімей. Перша їх петиція з'явилася вже через три тижні після підписання Заключного акту. Ці положення також намагалися використати східні й радянські німці, що бажали емігрувати до Західної Німеччини, хоча їх зусилля були значно скромнішими. Радянських євреїв активно підтримувала американська неурядової організація «Національна конференція радянського єврейства», яка лобювала створення урядової установи – Комісії з питань безпеки та співробітництва в Європі.

На думку Корі, ця Комісія радикально змінила відношення США до Гельсінського процесу і сприяла тому, що Вашингтон раптом став провідником його ідей [5, с. 31]. Робота в Белграді (1977–1978 рр.) форуму з питань розвитку, заклав основи його періодичного скликання і оприлюднення випадків недотримання умов Заключного акту: держави, що ухилялися від їх виконання розглядалися як порушники міжнародних зобов'язань. На форумі в Мадриді (1980–1983 рр.) було розглянуто понад триста випадків порушення прав людини з боку СРСР та інших учасників Варшавського договору. Крім делегації США, високу активність у Мадриді виявили неурядові організації, зокрема дисиденти й демократичні активісти зі Східної Європи. Було розгорнуто безпрецедентну кампанію впливу на держав-членів НБСЕ в сфері захисту прав людини з використанням прес-конференцій, демонстрацій, ревію, показів кінофільмів, презентацій плакатів, книжок і радіозаписів. Процес «присоромлювання» став особливо ефективним завдяки розвитку

технологій в галузі комунікацій, які «відкрили» населенню Західної Європи ізолювані після війни «залізною завісою» східноєвропейські країни. Як зазначає Корі, те, що відкрито обговорювали на Мадридському форумі, досягало вух мільйонів слухачів радіомовних станцій, хоч деякі з них і глушилися [5, с. 32]. Відтоді «інформаційна революція» стає все більш могутньою силою в справі розкряпання населення держав, де намагаються зберегти або відродити соціальну несправедливість, військові й репресивні методи вирішення політичних та ідеологічних розбіжностей, тоталітарну ідеологію та інші історичні архаїзми.

Під час форуму у Відні (1986–1989 рр.) зрушення в ментальності населення Європи отримали геополітичне втілення. Керівництво М. Горбачова (з 1988 р.), розквіт гласності й «перебудова» в СРСР значно поліпшили клімат в Європі і світі. На тлі процесів обмеження озброєнь, предметом міждержавних домовленостей стали релігійні та етнокультурні права, які доти не визнавалися або грубо порушувалися, а також припинення глушіння радіостанцій, як традиційного засобу запобігання «поширенню ідей». Віденський підсумковий документ 19 січня 1989 р. став новим кроком до усвідомлення історичного значення «вільного руху людей та ідей» і захисту прав людини, підтвердивши, що сфера прав людини – це законна турбота міжнародної громадськості [90, с. 6–9]. Саме цим документом було впроваджено концепцію «людського виміру», як особливої риси діяльності НБСЄ з того часу.

Як зазначає Арі Блонд, концепція «людського виміру», включаючи значно ширший перелік заходів, ніж власне права людини, розглядається як основна складова комплексної концепції безпеки [90, с. 12]. Надалі це поняття було розроблене більш детально, що, зокрема, відображено в Паризькій хартії для нової Європи від 21 листопада 1990 р. [91]. «Людський вимір» ОБСЄ¹ охоплює сім основних напрямків, в яких держави-члени беруть зобов'язання зробити відповідні норми частиною свого публічного порядку: 1) в сфері прав народів на самовизначення; 2) в сфері структурних компонентів демократичного суспільства, включаючи, зокрема, виборчий процес; розвиток демократії (децентралізація влади, громадський контроль над збройними силами, службами безпеки й поліцією, незалежні правозахисні об'єднання, прозорість роботи адміністрацій; боротьба з корупцією; ефективність управління державними коштами); верховенство права (незалежність суддів і адвокатів, доступність правосуддя; права затриманих тощо); 3) в сфері особистих прав людини: громадянські й політичні права (зокрема, скасування смертної

¹ НБСЄ трансформовано в Організацію з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) Будапештським документом «На шляху до реального партнерства в нову епоху» 6 грудня 1994 р.

кари, заборона тортур, жорстокого чи принизливого поводження чи покарання, захист від необґрунтованого позбавлення волі, свобода доступу до інформації, діяльності журналістів, культурного й художнього самовираження та інші); економічні, соціальні й культурні права (права трудящих; культурні права і культурна спадщина, право на освіту тощо); 4) зобов'язання щодо окремих груп, які потребують особливого захисту, включаючи права: національних меншин; корінного населення; біженців, переміщених осіб, репатріантів, осіб без громадянства; робочих-мігрантів; осіб з обмеженими можливостями; дітей; військовослужбовців; осіб, позбавлених волі; 5) в сфері забезпечення рівності, толерантності й недискримінації; 6) стосовно особливих загроз людській безпеці, зокрема з запобігання: насильства й експлуатації на гендерній і віковій основі; торгівлі людьми; незаконної торгівлі наркотиками, зброєю та інших форм міжнародної організованої злочинності; тероризму; 7) в сфері міжнародного гуманітарного права [92, с. 122–124].

Як бачимо, всі зазначені напрямки забезпечення «людського виміру» державами-членами НБСЄ, спрямовані, в кінцевому рахунку, на захист регіональної безпеки, яка, однак, при цьому розуміється не як безпека пануючого політичного режиму чи держави, а, передусім, як безпека людей – особиста, колективна, етнічна, регіональна тощо. При цьому ОБСЄ (як і НБСЄ) не виробляє юридично обов'язкових норм. Формально їх акти є політичними спільними рішеннями [92, с. 18]. Проте авторитет НБСЄ/ОБСЄ, спираючись на добру волю держав-членів, в цілому забезпечує виконання цих спільних політичних рішень. Як зазначає Арі Блонд, основним принципом роботи ОБСЄ є співробітництво, а не конфронтація, і особливістю цієї організації є те, що вона приймає рішення, переважно, на основі консенсусу [90, с. 13]. Поточна робота ОБСЄ відбувається на регулярних засіданнях Постійної ради і Керівної ради ОБСЄ. Унікальні «механізми» ОБСЄ досліджують проблемні питання (в рамках Віденського механізму), доповнюючи, при необхідності, свої рекомендації спрямуванням спеціальних місій (в рамках Московського механізму) в країни, де не дотримуються умови «людського виміру». Основним робочим органом ОБСЄ є Бюро демократичних інституцій і прав людини (БДПІЛ) ОБСЄ, засноване у 1991 році як адміністративний орган, зокрема для спостереження за національними виборами, та організації тематичних семінарів. Діє Верховний комісар ОБСЄ у справах національних меншин, набуває все більшого значення Економічний форум ОБСЄ [92, с. 14–15].

Висновки. Діяльність трьох регіональних європейських організацій в сфері захисту прав людини забезпечила міжнародне співтовариство унікальним практичним досвідом, який включає виявлення й дослідження проблем в цій сфері, що формуються поточними недоліками

публічного порядку, розробку, в ході міждержавного обговорення, стратегій їх подолання, формування норм і принципів, які держави зобов'язуються дотримувати, а також створення міжнародних регіональних інституцій і місій, які, в рамках міждержавного співробітництва, втілюють відповідні стандарти і принципи, доповнюючи цим, зусилля держав у відповідних напрямках. При цьому кожна з трьох установ, діючи у системі своїх пріоритетів і методів, на певному етапі діяльності включалася у все більш активну співпрацю з іншими установами. Періодом активізації спільних зусиль стали кінець 1980-х – початок 1990-х років, коли євроінтеграція почала втілюватися комплексно – як з точки зору напрямків діяльності, так і в механізмах координації зусиль і методик зазначених установ. Особливо тісно відбувається співробітництво Ради Європи і ОБСЄ, яке через подібність предмету регулювання в сфері захисту прав людини пережило певну напруженість на початку 1990-х років [92, с. 18]. Проте обидві установи мають цілком самобутні механізми і нині цілком узгоджені напрямки діяльності. Якщо Рада Європи діє традиційними міжнародно-правовими засобами – розроблюючи проекти конвенцій з актуальних питань гуманізації публічного порядку держав-членів, то ОБСЄ діє гнучкими політичними засобами, які в певних питаннях виявляються більш ефективними, ніж юридичні. Крім того, Рада Європи досліджує конкретику захисту прав людини в окремих соціальних аспектах, обираючи останні предметом чергових міжнародних угод, тоді як НБСЄ/ОБСЄ ці питання досліджувало й досліджує в контексті геополітичних зрушень, що відбуваються в сфері взаємодії держав «Заходу» і «Сходу» Європи після падіння Берлінської стіни [5, с. 32]. На тлі їх діяльності поступ європейських співтовариств в реалізації їх «політик», виглядає найбільш системно й фундаментально. Соціально-економічний вимір, доповнений двома іншими «опорами» (в сфері безпеки й зовнішніх зносин та поліцейного й судового співробітництва) реалізує зусилля з гуманізації публічного порядку в принципово нових соціально-політичних та економічних реаліях динамічної моделі Євро-союзу. Проте швидкість геополітичних новацій в рамках ЄС, які спровокували провал ідеї його Конституції, залишають значний простір для більш спеціальних і поміркованих зусиль Ради Європи і ОБСЄ. Особливо це підтверджують події останнього року, які показали, що відродження тоталітарних ідеологій та політики військового тиску – залишаються актуальною загрозою як міжнародній безпеці й миру, так і захисту прав людини та основних свобод.

Людський розвиток і людський вимір, як стандарти міжнародного європейського і універсального права, все ширше імплементуються в законодавства держав світу. В цьому відношенні набуває особливого поширення концепція «людського виміру» ОБСЄ, тісно пов'язане з

загальною революцією в науці, яка, зрештою, дійшла до формування власної парадигми в найважливішій і найменш науково розробленій своїй сфері – сфері гуманітарних наук. Ця нова світоглядна парадигма базується на «антропному принципі»¹, відомому з античної Греції, продовженому в європейському Відродженні, обґрунтованому в роботах І. Канта, системно викладеному в філософії ноосфери В. І. Вернадського і П. Т. де Шардена і нині підхопленому дослідниками в сфері соціології, юриспруденції і психології [93, с. 53–54]. Наука повинна більш детально дослідити, а політика і юриспруденція – усвідомити діалектику історичного процесу, яка поєднує – на тлі об'єктивних коливань політичних курсів і настроїв населення держав з різним ступенем розвитку правової культури й ментальності – поступ до ідеалу публічного порядку, спрямованого на захист і всебічний розвиток людської особистості, наділеної гідністю, добродійністю і соціальною відповідальністю.

З виділенням в суспільних науках в якості окремого наукового напрямку – «динамічної соціології» (на межі XIX–XX століть), різномасштабні історичні процеси отримали спільну методологічну основу, що, в свою чергу, актуалізувало узгодження суперечливих моделей історичної динаміки, і, зрештою, спровокувало, можливо, останню й найпотужнішу революцію в науці – революцію в знаннях про людину й суспільство. Гасло цієї революції – принцип антропності – в якості постулату для онтологічних наук і гуманізація наук деонтологічних. Як і кожна революція взагалі, наукова революція має завершитися певним синтезом, який усуне «феодалну роздрібненість» сучасних знань, скоординувавши й узгодивши їх методи пізнання та впливу на суспільну реальність. Найкращі люди науки завжди щиро вірять в те, що теоретичні знання мають ефективно слугувати суспільству. І хоч здобутки науки в новий час насправді вражаючі, але за XX століття це благородне гасло стало істотно девальвованим, передовсім, через панування «технократів» і науково освячену недооцінку «суб'єктності» реального світу². Особливо це актуально для наук про людину й суспільство і відповідних політико-правових стратегій і тактик у цій сфері. Усунувши провокаційне

¹ Відповідно до антропного принципу, розвиток Всесвіту, планети Земля, життя на ній і історія людства – є закономірною послідовністю ключових подій, реалізація яких закладена з моменту виникнення нашого Всесвіту під час «Великого вибуху». Людина, таким чином, виступає як мета і зміст всіх процесів об'єктивної реальності.

² В ментальності первісних народів кожне природне явище мало свою «душу» і, головне, волю. Будь-яка взаємодія з ним вимагала від людини вступити у певні, обґрунтовані правилами відносини з цим явищем – «домовитися», про те, що необхідно людині: до неоліту люди ввічливо «просили» у природи і один у одного.

протиставлення «духу» і «матерії», характерне для класичної позитивної науки, нова парадигма формується, передусім, на «презумпції одуховленості» всіх явищ об'єктивної реальності, тобто наявності в них якщо не «душі», то її політкоректного (з точки зору традиційної науки) синоніму – «емерджентності». Такий підхід відроджує повагу до унікальності кожної цілісності, розуміння того, що реальний світ зв'язаний безліччю складних взаємодій, яку майже зруйнували незрілі експерименти людства в період його становлення.

Природа людини потребує дослідження на основі оновленої «антропоцентричної» наукової парадигми. Людству важко одразу перейти від дегуманізованих суспільних відносин, що склалися за тисячі років станово-кастової стратифікації, до антропоцентричних відносин, де людина не може бути знаряддям, а може бути лише метою. Сучасне глобальне інформаційне суспільство має ефективні форми забезпечення зворотного зв'язку між владою й населенням, між елітою і громадою. При належному захисті інформаційного простору від зловживань і маніпуляцій, такий зворотний зв'язок сам по собі може стати животворним засобом сприяння прийняттю «найкращих рішень для найбільшої кількості людей». Але соціальні інститути повинні спиратися на досягнення науки, щоб чутливо сприймати голос народу і, поважаючи його суб'єктність в сфері волевиявлення, враховувати і суб'єктивність випадкових коливань його масових настроїв. Виходячи з цього, ретельне дослідження цих природних прав для окремих вікових груп осіб чоловічої й жіночої статі має стати основою сучасних стандартів правового й інституційного забезпечення систем публічного захисту прав людини в соціально гармонізованих формах публічних правопорядків – як для розвитку підростаючих поколінь, так і соціальної активності зрілих членів суспільства.

Список використаних джерел

1. Статут Ради Європи. 5 травня 1949. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>
2. Treaty establishing the European Coal and Steel Community ECSC Treaty. 18.04.1951. European Union [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eeas.europa.eu/>
3. Treaty establishing the European Economic Community. 25.03.1957. European Union. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eeas.europa.eu/>
4. Treaty establishing the European Atomic Energy Community. 25.03.1957. European Union [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eeas.europa.eu/>

5. Корі В. Непередбачені наслідки Гельсінкі // Права людини в Україні. – Вип. 21. – К., 1998. – С. 21–32.

6. Статут Організації Об'єднаних Націй. 26.06.1945. Міжнародні документи. Організація Об'єднаних Націй (ООН). [Електронний ресурс] : – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>

7. Гердеген М. Європейське право / Пер. з німецької. – К.: «К.І.С.», 2008. – 528 с.

8. Резолюція 1346 (2003) Парламентської Асамблеї Ради Європи «Виконання обов'язків та зобов'язань Україною». 29.09.2003. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>

9. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. 04.11.1950. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>

10. Протокол № 11, який передбачає перебудову контрольного механізму, створеного Конвенцією про захист прав і основних свобод людини. 11.05.1994. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>

11. Європейська Угода про осіб, що беруть участь у процесі Європейського суду з прав людини. 05.03.1996. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>

12. Протокол № 14 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який змінює контрольну систему Конвенції. 13.05.2004. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>

13. Інтерлакенська декларація. 19.02.2010. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>

14. Декларація про майбутнє Європейського суду з прав людини. 27.04.2011. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>

15. Європейська соціальна хартія. 18.10.1961. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>

16. Європейський кодекс соціального забезпечення. 16.04.1964. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>

17. Додатковий Протокол до Європейської соціальної хартії. 05.05.1988. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>

18. Європейська конвенція про громадянство. 06.11.1997. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>

19. Європейська конвенція про видачу правопорушників. 13.12.1957. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>

20. Європейська конвенція про взаємну допомогу у кримінальних справах. 20.04.1959. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>

21. Європейська конвенція про покарання за дорожньо-транспортні злочини. 30.11.1964. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>

22. Про нагляд за умовно засудженими або умовно звільненими правопорушниками. 30.11.1964. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>

23. Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом. 27.01.1977. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>

24. Європейська угода щодо передачі заяв про правову допомогу. 27.01.1977. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>

25. Європейська конвенція про вручення за кордоном документів з адміністративних питань. 24.11.1977. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>

26. Конвенція про передачу засуджених осіб 21.03.1983. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>

27. Європейська конвенція про відшкодування збитку жертвам насильницьких злочинів. 24.11.1983. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>

28. Європейська конвенція про правопорушення, пов'язані з культурною власністю. 23.06.1985. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>

29. Європейська конвенція про насильство та неналежну поведінку з боку глядачів під час спортивних заходів, і зокрема футбольних матчів. 19.08.1985. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>

30. Конвенція про захист довкілля засобами кримінального законодавства. 04.11.1998. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>

31. Конвенція про кіберзлочинність. 23.11.2001. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>

32. Конвенція Ради Європи про запобігання тероризму. 16.05.2005. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>

33. Конвенція Ради Європи про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом і фінансування тероризму. 16.05.2005. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>

34. Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми. 16.05.2005. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>

35. Конвенція Ради Європи про підроблення медичної продукції та подібні злочини, що загрожують охороні здоров'я. 28.10.2011. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>

36. Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню. 26.11.1987. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>

37. Європейські пенітенціарні (в'язничні) правила 12.02.1987. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>

38. Керівні принципи з прав людини в боротьбі з тероризмом. 11.07.2002. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>

39. Рекомендація № R (87) 20 Комітету міністрів державам-членам «Про соціальний вплив на злочинність неповнолітніх». 17.09.1987. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>

40. Рекомендація № 6 R (87) 18 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Стосовно спрощення кримінального правосуддя» 17.09.1987. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>

41. Рекомендація № R (85) 11 Комітету міністрів державам-членам «Про становище потерпілого в кримінальному праві й кримінальному процесі». 28.06.1985. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>

42. Конвенція про взаємну адміністративну допомогу в податкових справах. 25.01.1988. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>

43. Рекомендації фінансовій поліції з питань боротьби з відмиванням грошей. 01.07.1989. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>
44. Типовий закон про відмивання грошей, отриманих від наркотиків. 01.01.1995. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>
45. Резолюція (97) 24 Комітету Міністрів Ради Європи про «Дванадцять принципів боротьби з корупцією». 06.11.1997. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>
46. Створення комісії з питань запобігання корупції. Рішення Комітету Міністрів. 07.11.1997. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>
47. Корупція і організована злочинність у країнах, які знаходяться у процесі перебудови» (Проект Октопус). Рішення Комітету Міністрів. 03.12.1997. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>
48. Угода про створення групи держав по боротьбі з корупцією (GRECO). 05.05.1998. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>
49. Статут Групи держав по боротьбі з корупцією (GRECO). 05.05.1998. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>
50. Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією. 27.01.1999. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>
51. Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією 04.04.1999. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>
52. Рекомендація № Res (2003) 4 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Про загальні правила боротьби з корупцією при фінансуванні політичних партій і виборчих кампаній». 08.04. 2003. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>
53. Європейська хартія про закон «Про статус суддів». 10.07.1998. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>
54. Пояснювальна записка до Європейської хартії про закон «Про статус суддів». 10.07.1998. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>

55. Бордоська декларація. 18.11.2009. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>
56. Рекомендація CM/Rec (2010) 12 Комітету Міністрів щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки. 17.11.2010. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>
57. Європейська культурна конвенція. 19.12.1954. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>
58. Конвенція про визнання кваліфікацій з вищої освіти в європейському регіоні. 11.04.1997. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>
59. Європейська угода про подорожування молодих осіб за колективними паспортами між державами-членами Ради Європи. 16.12.1961. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>
60. Рекомендація № R (85) 7 Комітету міністрів державам-членам про викладання та вивчення прав людини у школах. 14.05.1985. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>
61. Конвенція про охорону архітектурної спадщини Європи. 03.10.1985. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>
62. Європейська конвенція про охорону археологічної спадщини. 16.01.1992. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>
63. Рекомендація № R (98) 5 Комітету міністрів «Про сучасні мови». 17.03.1998. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>
64. Декларація про європейську політику в галузі нових інформаційних технологій. 06.05.1999. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>
65. Будапештська декларація за Велику Європу без розподільчих ліній. 07.05.1999. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>
66. Декларація і програма виховання громадян в дусі демократії, заснованого на усвідомленні ними своїх прав та обов'язків від 07.05.1999. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>
67. Європейська конвенція про захист культурної спадщини у формі аудіо-відео творів. 08.11.2001. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>

68. Європейська хартія місцевого самоврядування. 15.10.1985. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>

69. Європейська конвенція про участь іноземців у суспільному житті на місцевому рівні. 05.02.1992. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>

70. Європейська хартія регіональних мов або мов меншин. 05.11. 92. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>

71. Хартія Конгресу місцевих і регіональних влад Європи (КМРВС). 14.01.1994. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>

72. Рамкова конвенція про захист національних меншин. 01.02.1995. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>

73. Утрехтська декларація про добре місцеве та регіональне врядування в неспокійний час: проблеми змін. 17.11.2009. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>

74. Резолюція (90) 6 Комітету Міністрів щодо Часткової Угоди про Європейську Комісію «За демократію через право». 10.05.1990. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>

75. Керівні принципи заборони та розпуску політичних партій. 11.12.1999. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>

76. Європейська конвенція про усиновлення дітей. 24.04.1967. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>

77. Європейська конвенція про здійснення прав дітей. 25.01.1996. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>

78. Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства. 25.10. 2007. Міжнародні документи. Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>

79. «Стратегія Ради Європи щодо прав дитини на 2012–2015 роки». Резолюція СМ(2011)171 Комітету Міністрів. 15.02.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eu.prostir.ua>

80. Конвенція ООН про права дитини. 20.11.1989. Міжнародні документи. Організація Об'єднаних Націй (ООН). [Електронний ресурс], – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>

81. Лиссабонський договір, изменяющий Договор о Европейском Союзе и Договор об учреждении Европейского Сообщества. Лиссабон, 13 декабря 2007 г. (2007/С 306/01)*(1) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eu.prostir.ua>

82. План Маршалла [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/>

83. Людський розвиток в Україні: можливості та напрямки соціальної інвестиції / За ред. Е. М. Лібанової. – К.: Інст-т демографії та соціальних досліджень НАН України. Держкомстат України, 2006. – 356 с.

84. Договор о Европейском Союзе. 07.02.1992 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eu.prostir.ua>

85. Конституційні акти Європейського союзу. Частина I / Упорядник Г. Друзенко, за заг. ред. Т. Качки. – К.: Юстиніан, 2005. – 512 с.

86. Право Європейського союзу. Обзори [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eulaw.ru/>

87. Заключительный акт Сопещения по безопасности и сотрудничеству в Европе. 01.08.1975. Міжнародні документи. ООН. [Електронний ресурс], – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>

88. Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом Организации Объединенных Наций. 24.10.1970. Міжнародні документи. ООН. [Електронний ресурс], – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>

89. Макбрайт Д. Європейська конвенція з прав людини та кримінальний процес. – К.: «К.І.С.», 2010. – 576 с.

90. Блонд А. Людський вимір ОБСЄ: минуле сучасне й майбутнє // Права людини в Україні. Вип. 21. – К., 1998. – С. 6–15.

91. Парижская хартия для новой Европы. Итоговый документ Сопещения по безопасности и сотрудничеству в Европе. 21.11.1990. Міжнародні документи. ОБСЄ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua>

92. Обязательства ОБСЄ в области человеческого измерения. Том I. Сборник документов. Третье издание. ОБСЄ / БДИПЧ, 2011. – 366 с.

93. Орзих М. Человеческое измерение права: доктринальная ретроспектива и современная постановка проблемы // Юридичний вісник. – 2005. – № 3. – С. 53-61.

1.11. Цивільно-правові обов'язки, що кореспондують особистому немайновому праву на сприятливе навколишнє природне середовище

Як стверджували М.І. Матузов і А.В. Малько, суб'єктивне право завжди передбачає не лише гарантію з боку держави, але і відповідні обов'язки інших осіб [1, с. 260–261]. Якщо нема цього обов'язку, то перед нами просто дозвіл, а не суб'єктивне право [1, с. 260–261]. Простий дозвіл свідчить лише про відсутність заборони [1, с. 260–261]. Законний інтерес, на відміну від суб'єктивного права, це простий правовий дозвіл, що має характер наміру, в якому відсутня вказівка діяти суворо зафіксованим у законодавстві чином і вимагати відповідної поведінки від інших осіб, і який не забезпечений конкретним юридичним обов'язком [1, с. 260–261]. А отже, дослідження обов'язків, що кореспондують особистому немайновому праву на сприятливе навколишнє природне середовище дасть можливість краще зрозуміти зміст цього права, відмежувати складові його складові від законних інтересів, і з'ясувати, які вимоги є реалізацією права, а які – лише спробою реалізувати інтереси.

Питання обов'язків у сфері охорони навколишнього природного середовища є малодослідженим. Серед нечисленних українських праць варто відмітити дисертаційне дослідження С. Р. Тагієва, серед російських – О. В. Ніколаєва.

Структура юридичного обов'язку є зворотним боком суб'єктивного права і складається з трьох елементів, що представляють собою конкретні юридичні вимоги до правозобов'язаної сторони: 1) здійснювати певні дії (активні обов'язки) або утримуватися від них (пасивні обов'язки); 2) реагувати на законні вимоги правомочної сторони; 3) нести юридичну відповідальність (зазнавати позбавлення прав особистого, майнового чи організаційного характеру) у разі відмови від виконання юридичних обов'язків або несумлінного їх виконання, якщо це суперечить вимогам правової норми [2, с. 531].

Особисте немайнове право на сприятливе навколишнє природне середовище прийнято вважати абсолютним, тож зобов'язаною стороною у ньому виступають усі та кожен суб'єкти цивільного права.

У літературі панує думка, що зміст обов'язку невизначеного кола осіб має пасивний характер, оскільки вони повинні утримуватися від дій, що порушують право уповноваженої особи, тобто не повинні псувати, забруднювати довкілля [3, с. 473]. Л. О. Красавчикова вважає, що зобов'язані особи не повинні руйнувати, псувати, забруднювати навколишнє середовище, аби уникнути небезпечного і шкідливого впливу

її факторів на людину [4, с. 29–30]. М. Н. Малєїна зазначає, що праву громадянина на сприятливе навколишнє середовище кореспондує обов'язок будь-якого суб'єкта утримуватися від негативного впливу на навколишнє середовище, а також вживати заходів з попередження такого впливу і ліквідації його наслідків [5, с. 99]. Н. Р. Кобецька вважає, що праву на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище як абсолютному кореспондується обов'язок держави і всіх інших осіб утримуватися від порушення цього права [6, с. 45]. Але разом з тим, держава, її органи, всі інші юридичні і фізичні особи в процесі своєї діяльності, пов'язаної з впливом на довкілля, зобов'язані здійснювати комплекс заходів, спрямованих на дотримання відповідної якості навколишнього природного середовища, покращення його стану і т.п. [6, с. 45].

У Конституції України міститься ряд обов'язків, що кореспондують суб'єктивному праву на сприятливе навколишнє природне середовище:

1. Власність зобов'язує. Власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству (ст. 13).

2. Забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави (ст. 16).

3. Використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі (ст. 41); ця норма продубльована у статті 319 Цивільного кодексу України.

4. Кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки (ст. 66).

5. Кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (ст. 66) [7].

Характерно, що останні три норми містяться у розділі 2 Конституції України «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина», тож згідно рішення Конституційного суду України від 09.02.1999 № 1-рп/99 у справі №1-7/99 (справа про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів) адресовані виключно фізичним особам – людям [8].

Численні кореспондуючі норми закріплені у природоохоронному законодавстві України, однак вони не є предметом нашого дослідження. У рамках цієї статті ми прагнемо проаналізувати насамперед положення Цивільного кодексу України, який як основний акт цивільного законодавства, повинен бути базовим у регулюванні не лише цивільних прав, але і цивільних обов'язків.

Ряд обов'язків встановлено цивільним законодавством України. По-перше, у Цивільному кодексі України встановлено загальний обов'язок утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб, завдати шкоди довкіллю або культурній спадщині [9]. Це правило стосується усіх суб'єктів цивільного права. Окрім того, з ч. 2 ст. 272 Цивільного кодексу України випливає, що посадові і службові особи зобов'язані вчиняти відповідні дії, спрямовані на забезпечення здійснення фізичною особою її особистих немайнових прав [9]. Відповідні обов'язки містяться і у ч. 1 ст. 273 Цивільного кодексу України: органи державної влади, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування у межах своїх повноважень забезпечують здійснення фізичною особою особистих немайнових прав [9]. Діяльність фізичних та юридичних осіб не може порушувати особисті немайнові прав (ч. 3 ст. 273 Цивільного кодексу України) [9]. Водночас юридичні особи, їх працівники, окремі фізичні особи, професійні обов'язки яких стосуються особистих немайнових прав фізичної особи, зобов'язані утримуватися від дій, якими ці права можуть бути порушені (ч. 2 ст. 273 Цивільного кодексу України) [9]. На нашу думку, фрази, на зразок «зобов'язані утримуватися» взагалі не повинні використовуватися у законодавстві. Зазначені слова не є заборонаю і лише вносять безлад у нормативне регулювання, адже нагадують старий жарг: не можна, але якщо дуже хочеться...

По-друге, Цивільний кодекс України містить і спеціальні приписи. Так, згідно ч. 3 ст. 410 ЦК України землекористувач зобов'язаний ефективно використовувати земельну ділянку відповідно до її цільового призначення, підвищувати її родючість, застосовувати природоохоронні технології виробництва, утримуватися від дій, які можуть призвести до погіршення екологічної ситуації [9]. Тут звертає на себе увагу відсутність прямої заборони на вчинення дій, що можуть призвести до погіршення екологічної ситуації, адже «зобов'язаний утримуватися» не означає «забороняється». На наш погляд, у такому випадку цілком допустимим є втручання у приватну сферу особи і встановлення окремих правил використання належного їй майна та поведіння у побуті, адже мова йде про збереження «основного національного багатства, що перебуває під особливою охороною держави», як це зазначено у ч. 1 ст. 14 Конституції України [7]. У зв'язку з цим слід внести зміни до ч. 3 ст. 410 Цивільного кодексу України, встановивши замість обов'язку заборону: «Землекористувачам забороняється вчиняти діяння, які можуть призвести до погіршення екологічної ситуації».

На окрему увагу заслуговує положення ст. 293 ЦК України, згідно яких діяльність фізичної та юридичної особи, що призводить до нищення, псування, забруднення довкілля, є незаконною [9]. Кожен має

право вимагати припинення такої діяльності [9]. Діяльність фізичної та юридичної особи, яка завдає шкоди довкіллю, може бути припинена за рішенням суду [9]. Ці норми є логічним продовженням ч. 2 ст. 10 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», згідно якої діяльність, що перешкоджає здійсненню права громадян на безпечне навколишнє природне середовище та інших їх екологічних прав, підлягає припиненню в порядку, встановленому цим Законом та іншим законодавством України [10]. Однак, з наведеного випливає кілька висновків. 1) Фізична та/або юридична особа, що здійснює описану вище діяльність, зобов'язана її припинити або змінити, аби не порушувати права інших осіб; 2) Такий обов'язок покладається лише на фізичних та юридичних осіб, і не стосується інших суб'єктів права (держава, АРК, органи місцевого самоврядування); 3) Положення Цивільного кодексу України є кроком назад порівняно з нормою природоохоронного законодавства: згідно Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» відповідна діяльність підлягає припиненню, у той час як згідно Цивільного кодексу України – лише може бути припинена. Вочевидь, законодавець мав на увазі дотримання балансу між правами та приватними інтересами особи і економічними інтересами громадськості та держави. На цю обставину вказує і Європейський суд з прав людини, зокрема, констатує обов'язок держави контролювати промислове забруднення, вживати заходів для забезпечення реалізації прав особи на приватність та права власності, невиконання якого визнається порушенням прав людини (справа Lopez Ostra v Spain, 16798/90 [1994] ECHR 46 09/12/1994; Guerra v Italy 14967/89 [1998] ECHR 7(19/02/1998) [11]. Питання балансу інтересів у контексті особистих немайнових прав узагалі є вкрай гострим та суперечливим. Наприклад, відомо, що у світі спостерігається масова загибель бджіл, основною причиною якої називають використання пестицидів у сільському господарстві [12]. Ця проблема не нова, ведуться численні наукові дослідження, в окремих країнах світу громадськість домоглася заборони використання ряду особливо небезпечних пестицидів [12]. Тим не менш, на рівні урядів проблема ігнорується, залишається невирішеним питання співвідношення між прибутками, робочими місцями і врожайми рослин, що не потребують запилення, з одного боку, та знищенням цілих видів комах, які не лише є самоцінністю як біологічний вид, а від яких залежать цілі галузі сільського господарства, зокрема плідівництво та ягідництво, а беручи глобально – можливість забезпечення людей їжею [12].

По-третє, зобов'язана сторона, рішеннями, діями або бездіяльністю якої порушено особисте немайнове право фізичної особи, зобов'язана вчинити необхідні дії для його негайного поновлення (ст. 276 Цивільного кодексу України) [9]. Поновлення особистого немайнового права

є одним зі спеціальних способів захисту, передбачених ч. 2 ст. 275 Цивільного кодексу України, не тотожним відновленню становища, яке існувало до порушення, що зазначений у ч. 2 ст.1 6 Цивільного кодексу України [9].

По-четверте, є обов'язок відшкодувати завдану шкоду. Відповідні положення закріплені як у гл. 82 Цивільного кодексу України, так і в інших статтях, зокрема ст. 280, ст. 394 Цивільного кодексу України: власник земельної ділянки, житлового будинку, інших будівель має право на компенсацію у зв'язку із зниженням цінності цих об'єктів у результаті діяльності, що призвела до зниження рівня екологічної, шумової захищеності території, погіршення природних властивостей землі [9]. У ст. 69 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» встановлено особливості застосування цивільної відповідальності за шкоду, заподіяну внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища [10].

Зауважимо, що хоча Цивільний кодекс України і вказує на можливість заподіяння шкоди не лише конкретному суб'єкту права, але і його об'єкту – доквіллю (у значенні навколишнє природне середовище) (ст.ст. 13, 292 Цивільного кодексу України), але не розкриває особливостей її відшкодування [9]. Вочевидь це викликано положеннями ч. 1 ст. 9 Цивільного кодексу України, згідно якої норми цього Кодексу застосовуються до врегулювання відносин, які виникають у сферах використання природних ресурсів та охорони довкілля, якщо вони не врегульовані іншими актами законодавства [9]. Окремі норми з цього питання містяться у природоохоронному законодавстві, однак про їх недостатність та неефективність свідчить не лише повсякденна практика порушення природоохоронного законодавства, але і матеріали перевірок контролюючих органів. На наш погляд, Цивільний кодекс України як основний акт цивільного законодавства, що встановлює засади майнової відповідальності суб'єктів права, повинен містити і загальні правила відшкодування шкоди, заподіяної навколишньому природному середовищу, як протиправною, так і узаконеною діяльністю, зокрема прядок відшкодування її у природі (приведення об'єктів навколишнього природного середовища до попереднього стану), коли це є можливим. Зауважимо, що у ч. 1 ст. 13 Конституції України земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони названі об'єктами права власності Українського народу [7]. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених цією Конституцією [7]. Таким

чином, відшкодування шкоди, заподіяної навколишньому природному середовищу, є питанням не лише охорони природи, але і захисту права власності, а отже цілком логічно буде включити відповідні норми до Цивільного кодексу України.

Висновки. Як бачимо, вітчизняний Цивільний кодекс містить певні цивільні обов'язки, що кореспондують особистому немайновому праву на сприятливе навколишнє природне середовище. Це великий крок уперед порівняно з багатьма країнами світу, чий цивільні кодекси не закріплюють навіть зазначеного особистого немайнового права. Однак, між словом і ділом велика різниця. І слід погодитися з Васильєвою М. І., що на даний час екологічний інтерес частково переведений у форму суб'єктивного права громадян, частково – існує у стадії законного інтересу, і у частині – очевидно, значній – ще ніяк не опосередкований позитивним правом [13, с. 30]. Звідси відоме незадоволення суспільства результатами судових спорів з приводу порушення екологічних прав громадян може пояснюватися суттєвими розбіжностями між суб'єктивним відчуттям екологічного інтересу і його відображенням у законі [13, с. 30]. У зв'язку з цим ми підтримуємо позицію Р. О. Стефанчука, О. О. Посикалюка та ін.. щодо необхідності створення реальної можливості правової охорони інтересу фізичних осіб, не конкретизуючи його в певне суб'єктивне цивільне право [14, с. 56; 15, с. 117].

Вважаємо, що в умовах тотального правового нігілізму не так важливо розширити коло обов'язків суб'єктів права, як змусити їх належним чином виконувати вже існуючі. Пошук механізмів стимулювання суб'єктів права до сумлінного виконання своїх обов'язків, зокрема не завдавати шкоди навколишньому природному середовищу та відшкодувати вже завдану ними шкоду, стане метою наших подальших наукових досліджень.

Список використаних джерел

1. Теория государства и права: Курс лекций / Под. ред. Н. И Матузова и А. В. Малько. – М.: Юрист, 1997. – 672 с.
2. Скакун О.Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): Підручник. / О.Ф.Скакун. – Харків : Еспада, 2006. – 776 с.
3. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2 т. – 4-те вид., перероб і допов. / За ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. – К. : Юрінком Інтер, 2011. – Т. 1. – 808 с.
4. Красавчикова Л. О. Понятие и система личных, не связанных с имуществом граждан (физических лиц) в гражданском праве Российской Федерации : автореф. дис.... д-ра юрид. наук. : 12.00.03 / Л. О. Красавчикова; Урал. юрид. акад. – Екатеринбург, 1994. – 43 с.

5. Малейна М. Н. Личные неимущественные права граждан: понятие, осуществление, защита / М. Н. Малейна. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : МЗ Пресс, 2001. – 224 с.

6. Кобецька Н. Р. Юридичний зміст права громадян на безпечно довкілля / Н. Р. Кобецька // Проблеми права на зламі тисячоліть : Матеріали міжнародної наукової конференції [12–14 лютого 2001 р., Дніпропетровськ, Україна]. – Дніпропетровськ : ІМА-Прес, 2001. – С. 43–46.

7. Конституція України : Закон № 254к/96-ВР від 28.06.1996 [Ред. від 30.09.2010] // Офіційний вісник України від 01.10.2010. – № 72/1 Спеціальний випуск. – Ст. 2598.

8. Рішення Конституційного суду України від 09.02.1999 № 1-рп/99 у справі №1-7/99 (справа про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів) // Офіційний вісник України від 05.03.1999. – № 7. – С. 160.

9. Цивільний кодекс України: Кодекс від 16.01.2003 № 435-IV [Редакція станом на 02.12.2012] // Офіційний вісник України від 28.03.2003. – № 11. – С. 461.

10. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 № 1264-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 41. – Ст. 546.

11. Case Law by the European Court on Human Right [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://righttoenvironment.com/default.asp?pid=91>.

12. Синякевич О. Мертві бджоли не гудуть. І люди теж [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://durdom.in.ua/uk/main/article/article_id/17593.shtml

13. Васильева М. И. О соотношении интереса и субъективного права в экологических правоотношениях / М. И. Васильева // Экологическое право. – 2012. – № 4. – С. 26–32.

14. Посикалюк О. О. Особисті немайнові права фізичних осіб в романській, германській, англо-американській системах приватного права : Монографія / О. О. Посикалюк. – К. : Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва НАПрН України, 2011. – 205 с.

15. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту) : Монографія / Р. О. Стефанчук ; [відп. ред. Я. М. Шевченко]. – Хмельницький : Вид-во Хмельницького університету управління та права, 2007. – 626 с.

Розділ 2.

КРИМІНАЛЬНО-ПРОВОА ХАРАКТЕРИСТИКА ПЕВНИХ СТОРІН СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ ТА ІНШИХ ПРОБЛЕМ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

2.1. Суб'єктивна сторона складу злочину забруднення атмосферного повітря

Під суб'єктивною стороною злочину в науці кримінального права розуміють психічне ставлення особи до вчиненого нею суспільно небезпечного діяння, і його наслідків, що характеризуються конкретною формою вини, мотивом і метою злочину [1, с. 115]. Утворюючи психологічний зміст суспільно небезпечного діяння, ця сторона злочину є його внутрішньою (відносно зовнішньої об'єктивної сторони злочину) стороною – невід'ємною від суб'єкта [1, с. 115]. Проблема суб'єктивної сторони злочинів і досліджуваного складу злочину, зокрема, належить до найменш вивчених [2, с. 392–396; 3, с. 25–30; 4, с. 6–73; 6, с. 438–509; 6, с. 144–148; 7, с. 11–75]. Це робить її надто актуальною, особливо в сучасний період боротьби зі злочинами проти навколишнього природного середовища і, зокрема, передбаченого ст. 241 КК України. Невирішеність багатьох питань, що стосуються суб'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 241 КК України, вимагає розгляду деяких загальних питань цієї проблеми, без яких подальше дослідження може мати певні труднощі та дискусійні моменти. Проте, це буде упущенням, до того часу, поки людина через призму свідомості (психологічну ознаку) не зрозуміє, що своєю негативною діяльністю вона найбільше загрожує відносинам, що стосуються охорони атмосферного повітря від забруднення, яке є необхідною умовою існування життя на землі і в Україні зокрема, оскільки в атмосферне повітря щорічно викидається 23 млрд. т вуглекислого газу і понад 1 млрд. т інших сполук. Оскільки поведінка людини, у тому числі й злочинна, являє собою органічну єдність зовнішньої (фізичної) і внутрішньої (психологічної) сторін, тому злочин характеризується з допомогою ознак, що належать не тільки до зовнішньої, але й до внутрішньої сторони діяння. Кожна з цих ознак, у тому числі й ознаки суб'єктивної сторони, має бути вичерпно досліджена у випадку застосування кримінально-правової норми (ст. 241 КК), щоб юридична характеристика указаної кримінально-правової норми повністю збігалася з її законодавчим описанням.

Зазначена вище вимога набуває особливої важливості для застосування ст. 241 КК, оскільки найменший відступ від принципу законності в зазначеному питанні може спричинити тяжкі наслідки. Між тим

у практичній діяльності ще зустрічаються непоодинокі випадки засудження за завдання шкідливих наслідків без вини, а також призначення покарання, що не відповідає ступеню вини особи. Ці помилки досудового слідства і суду можуть мати різні чинники: 1) більш складний процес встановлення і доказування ознак суб'єктивної сторони, ніж об'єктивної; 2) відсутність у переважній більшості повного законодавчого опису юридичної характеристики конкретного діяння (зокрема, в ст. 241 КК); 3) недооцінка значення суб'єктивних ознак і їх поверхове дослідження; 4) вільне тлумачення таких інститутів кримінального права: суб'єктивна сторона, вина, мотив і мета (які не збігаються з їх законодавчим описом) тощо.

Не претендуючи на остаточне вирішення проблем суб'єктивної сторони як кримінально-правового інституту і маючи на увазі обмеження за обсягом роботи, ми зосередимося лише на вивченні тільки тих із них, що безпосередньо пов'язані з висновками за темою вказаного дослідження. В юридичній літературі суб'єктивна сторона складу злочину і, зокрема, передбаченого ст. 241 КК України, визначається як психічне ставлення особи до вчиненого нею діяння та його наслідків із певною формою вини, мотивом і метою [8, с. 115]. Таким чином, як вказує С. А. Тарарухін, однією й тією самою формулою психічного ставлення позначається і частина, і ціле – суб'єктивна сторона й вина [9, с. 5]. Це, на нашу думку, приводить до стирання межі між ними та іншими далекоглядними цілями, а також пов'язано з питанням про зміст суб'єктивної сторони злочину, точніше – про її співвідношення з виною.

Іноді щодо суб'єктивної сторони вказується дещо інакше, що це є психічне ставлення особи до вчиненого нею суспільно небезпечного діяння та до його наслідків, яке характеризується виною, мотивом і метою злочину [10, с. 161]. Проте і таке визначення не повністю обґрунтоване, оскільки психічне ставлення суб'єкта являє собою вину у формі умислу і необережності, а вся суб'єктивна сторона включає в себе не лише названі, але й інші компоненти, зокрема, емоції, що виявляються в злочинній поведінці.

Враховуючи те, що зазначені вище питання залежать від вирішення питання про співвідношення суб'єктивної сторони і вини, коротко розглянемо ці загальнотеоретичні питання з урахування обмеженого обсягу цієї роботи. З цієї проблеми висловлені такі основні судження:

І. П. С. Дагель вважає, що вина являє собою внутрішню, суб'єктивну сторону злочину, психічне ставлення суб'єкта до свого суспільно небезпечного діяння і його наслідків, виражене в злочині [11, с. 78]. Іншими словами, цей вчений ототожнював суб'єктивну сторону і вину, наголошуючи на тому, що інтелектуально-вольова діяльність людини нерозривно пов'язана з мотивацією й емоційною діяльністю [12, с. 41].

Обґрунтовуючи свою думку, він зазначає, що точка зору, яка обґрунтовує тезу про те, що суб'єктивна сторона не вичерпується виною, а включає в себе поряд з виною мотив і мету злочину, заснована на змішуванні суб'єктивної сторони злочину (вини) і ознак складу злочину, що характеризують цю суб'єктивну сторону (умисел, необережність, мотив, мету, афект, завідомість тощо), а також на змішуванні понять змісту і форми вини [13, с. 123]. У оцінюванні такої позиції слід погодитися з думкою А. І. Рарога: 1) що ця позиція непереконлива з теоретичного погляду і несприятлива – з практичного; 2) що ототожнення вини і суб'єктивної сторони не відповідає законодавчій характеристиці вини (закон розглядає вину як родові поняття умислу і необережності й інші психологічні моменти до поняття вини не включає). Законодавець до змісту вини (умислу і необережності) відносить лише свідомість і волю; 3) у трактуванні П. С. Дагеля вина не конкретизована з позицій юридичної характеристики і включення до вини мотиву, мети, емоцій, завідомості та інших психологічних ознак, коло яких точно не визначено, позбавляє ці ознаки самостійності (хоча в законі таке значення їм нерідко надається); 4) ця концепція страждає логічною непослідовністю, оскільки П. С. Дагель, характеризуючи вину, ставив мотив і мету на один рівень з умислом і необережністю, але, аналізуючи останні, він ставить мотив і мету в один ряд не з умислом і необережністю, а вже зі свідомістю і волею (тобто що це елемент самого умислу); 5) вона суперечить положенням філософії, тому що автор стверджує, що форма вини визначається лише свідомістю і волею, а інші психологічні елементи, за його твердженням, на форму вини не впливають, хоча і входять до змісту вини (форма вини вужча, ніж її зміст) [4, с. 5–8]. Отже, ототожнення суб'єктивної сторони і вини є необґрунтованим.

2. Натомість деякі автори розглядають вину як поняття ширше ніж суб'єктивна сторона. Так, Ю. А. Демидов стверджує, що вина не може зводитися до якого-небудь елемента злочину чи до умислу й необережності, чи до діяння, взятого з його об'єктивної сторони (вона однаково виражається як в об'єктивній, так і в суб'єктивній сторонах злочину) [14, с. 114]. Подібно до цього автора Г. А. Злобін стверджує, що вина, яка становить суб'єктивну сторону злочинного діяння, одночасно виступає цілісною характеристикою злочину в усіх його істотних для відповідальності поглядів і що ці властивості вини роблять її необхідною і достатньою підставою кримінальної відповідальності (однаковою мірою протилежним як об'єктивному, так і абстрактно-суб'єктивному інкримінуванню) [15, с. 23].

Виходячи з вищевикладеного, Ю. А. Демидов і Г. А. Злобін помилково вважають, що вина не є одним із елементів (ознакою) суб'єктивної

сторони, а натомість включає в себе як об'єктивну, так і суб'єктивну сторони злочинного діяння. З цього приводу слід погодитися з думкою А. І. Рарога, що це є не що інше, як відродження концепції «двох вин» Б. С. Утевського, яка не була сприйнята наукою і судовою практикою [16, с. 9].

Необхідно також погодитися з думкою А. І. Рарога, що такі судження Ю. А. Демидова, Г. А. Злобіна та інших мають під собою ґрунт непорозуміння, що в досудовому слідстві та судовій практиці термін «вина» застосовується у двох значеннях: а) у науці кримінального права поняття вини означає наявність у діянні особи умислу і необережності; б) на практиці про вину говорять як про доведеність факту вчинення злочину конкретною особою [17, с. 15; 18, с. 50].

У вітчизняній науці кримінального права переважає думка, що психологічний зміст суб'єктивної сторони злочину розкривається за допомогою таких юридичних ознак, як вина, мотив і мета, що характеризують різні форми психологічної активності людини. Ці ознаки пов'язані між собою, але є самостійними психологічними явищами, які не підміняють одна одну і не переходять одна в іншу та мають різне значення. Проте все ж слід погодитися з С. А. Тарарухіним, що до суб'єктивної сторони злочину необхідно віднести й таку психологічну ознаку, як емоції, адже вони знайшли законодавче закріплення в КК України [9, с. 6].

Не вдаючись у подальшу дискусію з приводу визначення суб'єктивної сторони та вини, вважаємо, що потрібно взяти все істотне з цих визначень і використати в дослідженні суб'єктивної сторони складу злочину забруднення атмосферного повітря (ст. 241 КК). У цьому аспекті слід зазначити, що ознаки суб'єктивної сторони конкретного складу злочину або називаються в диспозиції ст. 241 КК України, або визначаються характером злочинного посягання. Вони мають неоднакове призначення: так, вина є обов'язковою ознакою досліджуваного складу злочину. Без неї відсутній склад злочину, а тому не може бути кримінальної відповідальності (ст. 2 Кримінального кодексу України). Такий підхід повністю відповідає нашій кримінально-правовій доктрині, згідно з якою кримінальній відповідальності й покаранню мають підлягати лише винні особи. Проте вина не вичерпує повністю змісту суб'єктивної сторони складу злочину. Вина, як відомо, виражається в психічному ставленні особи до вчиненого злочину у формі умислу й необережності [19, с. 179]. Зміст форми вини розкривається в ст.ст. 24 і 25 КК України. Наука кримінального права розглядає вину особи, яка виявляється в злочині як факт об'єктивної дійсності (тобто як об'єктивну істину), яку має встановити дізнавач, слідчий, прокурор, суд. При цьому теорія кримінального права України відкидає так званий «оціночний» критерій розуміння вини,

що був наявний у працях незначної кількості прихильників. Так, вважаючи невдалим визначення поняття вини в традиційному її розумінні, Б. С. Утевський запропонував своє, на його думку, більш вдале визначення, включивши в нього оціночний момент [20, с. 103].

Його судження про вини як оціночну категорію, що виражена в негативному ставленні судді щодо поведінки підсудного, взято на озброєння практиками і могло б мати негативний вплив на діяльність органів правосуддя.

Методологічною основою пізнання психіки особи до вчиненого нею злочину, зокрема, передбаченого ст. 241 КК України, є критерій її з'ясування через аналіз діяльності особи, яка вчинила злочин [21, с. 8]. Ось чому суб'єктивна сторона злочину, на наше переконання, має встановлюватись через перелік юридично значущих ознак об'єктивної сторони досліджуваного складу злочину, на основі яких проводиться поділ злочинів з формальними або матеріальними складами. Вони, зрозуміло, неоднаково відображаються у свідомості винного. Тому в кримінально-правовій доктрині приділяється значна увага з'ясуванню змісту вини у злочинах із формальним складом, до яких належать склад злочину, передбачений ч. 1 ст. 241 КК України. Як відомо, із цього питання в науці кримінального права існує дві точки зору. Одні автори стверджують, що у злочинах з формальним складом вина виражається в психічному відношенні не тільки до дій, але й до наслідків [22, с. 27; 23, с. 6]; інші переконані, що у формальних складах, де наслідок не є ознакою об'єктивної сторони таких складів злочину, психічне ставлення до нього не впливає на форму вини і кваліфікацію злочинів (тобто в злочинах із формальними складами форма вини визначається психічним ставленням тільки до діяння) [21, с. 74; 23, с. 11–29].

Ми повністю поділяємо другу точку зору, тому що вона не ігнорує різницю між матеріальними і формальними складами, що зумовлена їх законодавчою конструкцією.

Виходячи з таких загальних передумов цього дослідження, перейдемо до розгляду суб'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 241 КК України. У зазначеній статті КК України відсутні будь-які вказівки на суб'єктивні ознаки. Разом з тим структура об'єктивної сторони складу злочину забруднення атмосферного повітря, характер діяння, засоби і джерела його вчинення і його наслідки, а також небезпека їх настання вказують на те, що цей злочин може вчинятися як умисно, так і з необережності. Мотиви зазначених умисних діянь можуть бути різними: неправильно зрозумілі інтереси відомства, організації, підприємства або установи; вузьковідомче ставлення підхід до вирішення виробничої й невиробничої діяльності, егоїзм тощо. Однак вони, як відомо,

на кваліфікацію вчиненого не впливають, а можуть лише бути враховані судом під час призначення певної міри покарання або при звільненні від реального відбування покарання.

Ми переконані, що для того, щоб дати якісь теоретичні пояснення і практичні рекомендації правоохоронним органам, судам із зазначеної проблеми, необхідно звернутися до дій або бездіяльності, які винний вчинив під час забруднення атмосферного повітря. Аналізуючи опис дій, кваліфікованих за ст. 241 КК України, слід констатувати той факт, що особа не може здійснювати забруднення з іншими формами вини, ніж як умисного або необережного ставлення. Про це свідчить дослідження 100% кримінальних справ. З яких 70% справ свідчать, що вони вчинялися з необережною формою вини і 30% – умисною. Така форма вини властива і для інших змін природних властивостей атмосферного повітря.

Необхідно зазначити, що вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 241 КК України, що належить за конструкцією об'єктивної сторони до злочинів з формальним складом, можливе лише з прямим умислом. Ці висновки підтверджуються проведеним нами опитуванням працівників правоохоронних органів та суддів, що займалися розслідуванням або розглядом у суді справ стосовно забруднення атмосферного повітря, та окремих громадян (93% із 300 опитаних вказали на прямий умисел вчинення цих злочинів). Це також підтверджується тим, що в цьому випадку особа усвідомлює суспільну небезпечність своїх дій і бажає їх вчинити (оскільки інших складових тут немає, окрім засобів і дже-рел вчинення злочину).

У практичній діяльності може виникнути питання про форму і види вини, коли внаслідок діянь, що зазначені в нормативних актах з охорони атмосферного повітря, а також у диспозиції ч. 1 ст. 241 КК України настали наслідки – загибель або захворювання людей, або масова загибель об'єктів тваринного або рослинного світу або інші тяжкі наслідки, передбачені ч. 2 ст. 241 КК України. У цьому питанні наше судження має спиратися на застосування різних засобів, способів і джерел забруднення, зміни природних властивостей атмосферного повітря, тобто форм такого діяння. Тому ми можемо стверджувати про те, що до самих дій або бездіяльності суб'єкт може ставитися як умисно, так і з необережності, а до наслідків лише необережно. Тобто може в одних випадках вчинятися з необережності, а в інших випадках для цього злочину не виключається змішана форма вини у вигляді умислу до дій і необережності до наслідків.

Слід зазначити, що думки авторів публікацій щодо суб'єктивної сторони означеного складу злочину дещо інші. Так, В. І. Антипов схильний до того, що указаний злочин вчиняється як непрямим умислом, так і необережністю, пояснюючи, що при умислі винна особа, порушуючи

спеціальні правила, усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачає забруднення або іншу зміну природних властивостей атмосферного повітря, а також створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля і свідомо припускає настання цих суспільно небезпечних наслідків, а при необережності передбачає можливість забруднення або іншу зміну природних властивостей атмосферного повітря, створення небезпеки для життя тощо, але легковажно розраховує на відвернення цих наслідків [24, с. 539]. Крім того, тут можлива і злочинна недбалість [25, с. 539]. Е. М. Жевлаков, С. Б. Гавриш, О. О. Дудоров, Н. О. Лопашенко, М. Й. Коржанський та інші вважають, що злочинне забруднення атмосферного повітря може вчинятися як з умисною, так і з необережною формою вини [26, с. 671; 27, с. 644; 28, с. 43; 29, с. 403; 30, с. 123; 31, с. 426]. Н. П. Грабовська засвідчує, що указаний злочин характеризується умисною і необережною виною до дій, а до наслідків прямий умисел виключається [32, с. 187].

Цікава позиція М. М. Панька, де він зазначає, що злочинне забруднення атмосферного повітря характеризується умисною й необережною виною, а до наслідків суб'єктивне ставлення характеризується необережною виною [33, с. 511].

Проаналізувавши наведені точки зору, можна відзначити, що їх автори лише констатували свою позицію, але не проводили відповідного дослідження суб'єктивної сторони зазначеного злочинного діяння, передбаченого ст. 241 КК України. Натомість практика досудового слідства та судового розгляду справ за 1984–2000 рр. свідчить, що із 100% справ злочини, передбачені ст. 228 КК України 1960 р., вчинялися у 70% з необережною формою вини і 30% – з умисною виною. Із них за ч. 1 необережно вчинялися по 25% справ, а за ч. 2 – 45% справ. Умисно за ч. 1 ст. 228 КК 1960 р. 30% справ і за ч. 2 вина до наслідків була лише необережною. Цікаве положення щодо судової практики за 2001–2009 рр. Із 100% справ, які охоплені нашим дослідженням, не було порушено провадження за ч. 1 ст. 241 КК України, а всі діяння, передбачені за ч. 2 ст. 241 КК України, вчинялися (20%) з необережною формою вини, а 80% –зі змішаною формою вини.

З метою остаточного вирішення проблеми вини за ст. 241 КК України потрібно звернути увагу на те, що цей злочин, передбачений ч. 1 указаної статті, належить до так званих злочинів з формальним складом, а отже, може вчинятися лише з прямим умислом, про це свідчить проведене опитування працівників правоохоронних органів, суддів та окремих громадян з кримінальних справ цієї категорії за 2001–2009 рр. Натомість злочини, які передбачені ч. 2 ст. 241 КК, належить до так званих злочинів з матеріальним складом, а отже, і можуть вчинятися

з подвійною і змішаною формою вини. Це знайшло підтвердження і в судовій практиці. Щодо необережності, то слід погодитися з думкою В. І. Антипова, що вина за ч. 2 ст. 241 КК може виявлятися як у вигляді злочинної самовпевненості, так і у вигляді злочинної недбалості. Так, аналіз кримінальних справ свідчить, що із 70% справ, вчинених з необережності, превалює злочинна самовпевненість у 57% справ.

На підставі викладеного можна стверджувати, що законодавча конструкція об'єктивної сторони забруднення атмосферного повітря, характер діяння, засобів і джерел його вчинення, а також способів, що застосовуються винними, та наслідки вказують на те, що ці злочини вчиняються як умисно, так і з необережності.

Мотиви умисного діяння можуть бути різними. Однак вони на кваліфікацію вчиненого не впливають, а лише можуть бути враховані судом під час призначення певної міри покарання. Під мотивом злочину розуміють як обумовлено певними потребами внутрішнє спонукання, яким винний керувався при вчиненні злочину.

Правильно, на нашу думку, відзначав Б. С. Вікторов, що «безмотивних діянь не існує...» [34, с. 15]. Тому відповідно до п. 2 ст. 64 Кримінально-процесуального кодексу України та ст. 234 цього самого законодавчого акту, органи досудового слідства, суд у кожній кримінальній справі зобов'язані встановити форму вини мотив і мету вчинення певного злочину. Обґрунтуванню вини, чіткому з'ясуванню мотивів і мети забруднення атмосферного повітря слід приділяти більше уваги, ніж це робиться на практиці. Адже якщо метою цього злочину були егоїзм тощо, то це підвищує значно суспільну небезпечність його і має бути враховано судом під час призначення відповідної міри покарання.

Як свідчить вивчення юридичної літератури та кримінальних справ із забруднення атмосферного повітря, вихідним моментом учинення цього злочину є усвідомлення мотиву, яке супроводжується постановкою суб'єктом певної мети. Без проникнення у психологічну структуру правова оцінка злочину ускладнюється. Але у відомих працях цей аспект глибоко не досліджувався [28, с. 26–27; 35, с. 40; 36, с. 20–21]. Тільки С. Б. Гавриш, З. Г. Корчева роблять спробу сформулювати цю проблему, але лише на постановочному рівні [37, с. 199].

Нашими дослідженнями на основі репрезентативного фактичного матеріалу встановлена суть мети та мотиву злочинів, передбачених ст. 241 КК України, що вчиняються в Україні. Ця суть виявляється у такому: 1) задоволенні егоїстичних потреб – 16%; 2) зневага до суспільства – 40%; 3) інша мета – 44%. Ці прояви ми виявили з охопленого в монографії масиву кримінальних справ зазначеної категорії.

Враховуючи те, що мотив не входить до змісту психологічного ставлення особи до вчиненого нею діяння та до наслідків за ч. 2 ст. 241 КК України, він лежить поза сферою інтелекту та волі як ознаки умислу й необережності, і вони таким чином становлять психологічну основу, на якій зароджується вина. Як складові психологічного процесу у зв'язку з вчиненням злочину вони перетворюються (складаються) із незлочинних мотивів, які не оцінюються кримінальним правом у злочинні, на відміну від вини. Проведений аналіз судової практики щодо мотивів їх вчинення і підтверджує умисну і необережну форми вини для злочину, передбаченого ст. 241 КК України. Отже, мотив – це завжди психологічна причина вчинку. Ним виступають усвідомлені спонукання, інтереси тощо.

Мета (перспектива) – джерело спрямованості суб'єкта, його активності. Вона, як показує аналіз кримінальних справ цієї категорії, відображає уявну модель майбутнього (чого б хотіла досягнути особа в результаті своїх дій). При цьому в кожному конкретному випадку може бути не одна мета дії, але певна з них все ж домінує і це логічно, тому що вона має певні порядки домінант. Проте ні під час досудового слідства, ні під час розгляду кримінальних справ у судовому засіданні щодо забруднення атмосферного повітря мета злочину не встановлювалася, хоча це є істотним упущенням тому, бо така мета становить базу, тобто психологічну основу, на якій зароджується вина, і мета існує ще до вчинення злочину, до появи вини.

Нами було проведено опитування 300 осіб щодо з'ясування мети злочинів, передбачених ст. 241 КК України. З них 60% називали як мету позбавлення від забруднювачів; 20% – не мати проблем з різними контролюючими органами, відчувати себе незалежними; 40% не змогли відповісти, яка ж мета вчинення цього злочину. Це переконливо свідчить, що ще одна, зовсім не остання причина наших екологічних негараздів, яка криється у низькій активності правоохоронних органів, суддів, а також населення в цілому, – відсутність ініціативи для утримання в чистоті нашого спільного середовища існування.

Як свідчать результати нашого дослідження, спектр мети та мотивів цих злочинів досить широкий і різнобарвний. Його аналіз та доведення до потенційних суб'єктів (порушників закону) може виконувати превентивну роль, а саме запобігання досліджуваному злочину. Зокрема, не важко бачити, що деякі мотиви виконують роль спонукальних сил, які штовхають людину на вчинення конкретної дії. Мотиви можна розділяти на раціональні (пов'язані з потребою) та емоційні. Мотив зазначеного злочину можна визначити як усвідомлене спонукання (потяг) до вчинення забруднення атмосферного повітря. Саме такий підхід

і ставлення до цих ознак матиме вагоме значення для теорії кримінального права та практики.

Зазначене положення має знайти відображення у відповідній постанові Пленуму Верховного суду України з зазначеної категорії справ (злочинів, що стосуються навколишнього природного середовища) у такій редакції: «Судам з метою усунення недоліків в урозумінні форм і видів вини необхідно у кожній конкретній справі встановлювати мотив і мету злочину як психологічну основу, на якій зароджується вина та які впливають на суть вини».

Список використаних джерел

1. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник для студентів юрид. вузів і фак. / П. С. Матишевський, П. П. Андрушко, С. Д. Шапченко та ін.: За ред. П. С. Матишевського, П. П. Андрушка, С. Д. Шапченка. – К.: Юрінком Інтер, 1997. – 512 с.

2. Беньківський В. О. Деякі теоретичні питання вини / В. О. Беньківський // Держава і право. – К.: Інст-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – 2000. – Вип. 7. – С. 392–396.

3. Воробей П. А. Теорія і практика кримінально-правового ставлення в вину / П. А. Воробей. – К.: НАВСУ, 1997. – 184 с.

4. Рарог А.И. Субъективная сторона и квалификация преступлений / А.И. Рарог. – М.: Профобразование, 2001. – 135 с.

5. Рарог А. И. Субъективная сторона преступлений / А. И. Рарог // Полный курс уголовного права: В 5 т. / Под ред. докт. юрид. наук, проф. А. И. Коробеева. – Спб.: Юрид. центр Пресс, 2008. – Т. 1: Преступление и наказание. – С. 438–509.

6. Ткачук А. Л. До питання про витоки вини як правової категорії / А. Л. Ткачук // Актуальні проблеми держави та права. – Одеса: Одеська національна академія, 2000. – Вип. 13. – С. 144–148.

7. Тяжкова И. М. Неосторожные преступления с использованием источников повышенной опасности / Под ред. д-ра юрид. наук В. С. Комиссарова / И. М. Тяжкова. – СПб: Юрид. центр Пресс, 2002. – 278 с.

8. Фейербах А. Уголовное право / А. Фейербах. – СПб., 1810.

9. Матвійчук В. К., Тарарухін С. А. Суб'єктивна сторона складу злочину: Лекція / В. К. Матвійчук, С. А. Тарарухін. – К.: УАВС, 1994. – 35 с.

10. Светлов А. Я. Субъективная сторона преступления / А. Я. Светлов // Уголовное право Украинской ССР на современном этапе: Часть общая. – К.: Наукова думка, 1995. – С 160–168.

11. Дагель П. С. Содержание, форма и сущность вины в советском уголовном праве / П. С. Дагель // Правоведение. – 1969. – № 1. – С. 77–79.

12. Дагель П. С., Котов Д. П. Субъективная сторона преступления и ее установление / П. С. Дагель. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1974. – 230 с.

13. Дагель П. С. Понятие вины в советском уголовном праве / П. С. Дагель // Материалы XIII научной конференции ДВГУ. Ч. IV. – Владивосток, 1968. – С. 121–129.

14. Демидов Ю. А. Социальная ценность и оценка в уголовном праве / Ю. А. Демидов. – М.: Юрид. лит, 1975. – 184 с.

15. Злобин Г. А. Виновное вменение в историческом аспекте / Г. А. Злобин // Уголовное право в борьбе с преступностью. – М.: Изд-во ИГиП АН СССР, 1981. – С. 20–26.

16. Протченко Б. А. Невменяемость в советском уголовном праве / Б. А. Протченко // Правоведение. – 1987. – С. 82–84.

17. Малков В. П. Субъективные основания уголовной ответственности / В. П. Малков // Государство и право. – 1995. – № 1. – С. 14–16.

18. Плотников А. И. Объективное и субъективное в уголовном праве (оценка преступления по юридическим признакам) / А. И. Плотников. – Оренбург: Основа, 1997. – 108 с.

19. Учебник уголовного права. Общая часть / С. В. Бородин, В. Н. Кудрявцев, Н. Ф. Кузнецова и др.: под ред. В. Н. Кудрявцева, А. В. Наумова. – М.: Спартак, 1998. – 412 с.

20. Утевский Б. С. Вина в советском уголовном праве / Б. С. Утевский. – М.: Госюриздат, 1950. – 319 с.

21. Дагель П. С., Михеев Р. В. Установление субъективной стороны преступления / П. С. Дагель, Р. В. Михеев. – Владивосток: Изд-во ДВГУ, 1972. – 36 с.

22. Дурманов Н. Д. Понятие преступления / Н. Д. Дурманов. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – 312 с.

23. Некипелов П. Т. Понятие и система хозяйственных преступлений по советскому уголовному праву / П. Т. Некипелов. – Ростов-на-Дону: Изд-во Рост. ун-та, 1963. – 160 с.

24. Про затвердження списків і введення в дію гігієнічних регламентів шкідливих речовин у повітрі робочої зони, атмосферному повітрі населених місць : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 23 лютого 2000 р. № 30 // Окремий відбиток на сайті МОЗ України.

25. Антипов В. І. Коментар до ст. 241 КК України / В. І. Антипов // Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: За станом законодавства і постанов Пленуму Верховного суду України на 1 грудня 2001 р. / За ред. С. С. Яценка. – К.: А.С.К., 2002. – С. 536–539.

26. Гавриш С. Б., Корчева З. Г. Злочини проти довкілля / С. Б. Гавриш, З. Г. Корчева // Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.]; За заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К.: Ін Юре, 2003. – С. 649–704.

27. Дудоров О. О. Злочини проти довкілля / О. О. Дудоров // Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року; за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К.: Каннон, 2001. С. 629–674.

28. Жевлаков Э. Н. Экологические преступления и экологическая преступность: Учеб. пособие / Э. Н. Жевлаков. – М.: Белые альвы, 1996. – 93 с.

29. Науковий коментар Кримінального кодексу України / М. Й. Коржанський. – К.: Атіка, Академія, Ельга-Н. – 2001 р., – 637 с.

30. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. Особлива частина / П. П. Андрушко [та ін.] ; заг. ред. М. О. Потебенко, В. Г. Гончаренко ; Ін-т Ген. прокуратури України, Український інформаційно-правовий центр. – К.: Форум, 2001. – 942 с.

31. Лопашенко Н. А. Экологические преступления: Учебное пособие / Н. А. Лопашенко. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003. – 799 с.

32. Грабовская Н. П. Преступления против общественной безопасности, общественного порядка / Н. П. Грабовская // Курс советского уголовного права: В 5 т / Отв. ред. Н. А. Беляев. – Л.: Изд-во Ленингр. гос. ун-та, 1981. – Т. 5. – С. 170–219.

33. Панько М. М. Преступления против окружающей среды / М. М. Панько // Уголовный кодекс Украины. Комментарий: Под ред. Ю. А. Кармазина, Е. Л. Стрельцова. – Харьков: Одиссей, 2001. – С. 496–541.

34. Викторов Б. С. Цель и мотивы в тяжких преступлениях / Б. С. Викторов. – М.: Госюриздат, 1963. – 82 с.

35. Повелицына П. Ф. Уголовно-правовая охрана природы в СССР / П. Ф. Повелицына. – М.: Юрид. лит., 1981. – 88 с.

36. Широков В. А. Преступления в области охраны окружающей среды: Учебное пособие / В. А. Широков. – Хабаровск: Хабаровская высшая школа МВД СССР, 1985. – 64 с.

37. Гавриш С. Б., Корчева З. Г. Злочини проти довкілля / С. Б. Гавриш, З. Г. Корчева // Кримінальне право України: Особлива частина / М. І. Бажанов, В. Я. Тацій, В. В. Сташис, І. О. Зінченко та ін.: за ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К.: Юрінком Інтер; Х.: Право, 2002. – С. 214–230.

2.2. Об'єктивна сторона складу злочину забруднення, засмічення та виснаження водних об'єктів (порушення правил охорони вод)

Як відомо, є загальноприйнятим визнання того, що об'єктивна сторона складу злочину – це сукупність встановлених кримінальним законом ознак, що характеризують зовнішній процес злочинного посягання [1, с. 133]. Зовнішні риси (ознаки) злочинного діяння знаходять своє відображення в законі. З усіх структурних частин складу злочину найбільше інформації, необхідної для кваліфікації діяння як злочину, містить об'єктивна сторона. Чіткий опис ознак об'єктивної сторони досліджуваного складу злочину є важливою передумовою дотримання законності в правозастосовній діяльності правоохоронних органів, оскільки притягнення особи до кримінальної відповідальності завжди пов'язане з встановленням у її поведінці конкретного суспільно небезпечного діяння, про яке йдеться в законі (ст. 241 КК).

Як покаже вивчення вітчизняної та зарубіжної кримінально-правової літератури, проблемі об'єктивної сторони складу злочину як загальнонотеоретичній і практичній проблемі присвячена значна кількість праць [2, с. 81; 3, с. 106–141; 4, с. 5; 5, с. 128–143; 6, с. 189–211; 7, с. 3–268; 8, с. 3–343; 9, с. 313–343; 10, с. 357–383; 11, с. 1–343; 12, с. 131–138; 13, с. 69–83; 14, с. 265–372; 15, с. 12–563]. Це певною мірою полегшує нам завдання. Оскільки загальнонотеоретичні питання, що стосуються зовнішньої сторони злочинного діяння є достатньо розробленими, ми одразу перейдемо до проблеми даного дослідження. Вважаємо лише за необхідне уточнити складові стосовно загального вчення об'єктивної сторони складу злочину, дотримуючись у цьому питанні поглядів В. К. Матвійчука. До об'єктивної сторони слід віднести такі ознаки, як діяння (дія і бездіяльність), обстановка вчинення злочину, спосіб вчинення злочину, місце, час, знаряддя, засоби вчинення злочину та джерело злочинного діяння [16, с. 213–214].

Ознаки об'єктивної сторони складу злочину відтворено в загальних рисах у Законі (ст. 241 КК України). Як обов'язкові ознаки об'єктивної сторони цього складу злочину передбачені: діяння (дія або бездіяльність), злочинні наслідки, необхідний причинний зв'язок між діянням і наслідками, що наявні в діянні (коли мова йде про завдану шкоду), засоби та джерела вчинення злочину. Встановлення цих обов'язкових ознак об'єктивної сторони досліджуваного злочину має важливе не тільки наукове, але й практичне значення.

Зовнішня сторона злочину, передбаченого ст. 241 КК України, як свідчить вивчення юридичної літератури, до цього часу не знайшла

свого достатнього дослідження, вона надто складана, має багатоаспектний характер та істотні дискусійні в юридичному плані моменти, які так чи інакше впливають на практику застосування норм і законотворчу діяльність та теорію кримінального права. Ряд понять, якими користуються в існуючих джерелах для визначення обов'язкових ознак об'єктивної сторони складу злочину забруднення атмосферного повітря, мають цілком зрозумілі підстави: 1) це спроба при науковому обґрунтуванні механічного перенесення заборон зі спеціального нормативного акта про забруднення атмосферного повітря в кримінальний закон; 2) це відхід від аналізу об'єктивної сторони аналізованого складу злочину і замість цього – прикре спрямування до трактування форм і видів забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря; 3) це відсутність у працях, присвячених цій темі, правил (критеріїв) відмежування знярядь від засобів вчинення цього злочину; 4) це відсутність у працях, присвячених цій тематиці, розуміння загрози (небезпеки) настання наслідків (ч. 1 ст. 241 КК України) та настання наслідків (ч. 2 ст. 242 КК України); 5) це відсутність розуміння відмежування діяння (забруднення, інша зміна природних властивостей) від наслідків; 6) це невстановлення такої ознаки об'єктивної сторони, як місце вчинення злочину; 7) це відхід від встановлення такої ознаки об'єктивної сторони складу злочину, як джерела забруднення атмосферного повітря. Отже, завдання нашого дослідження полягає в тому, щоб: а) врахувати позитивні моменти, які стосуються розкриття ознак об'єктивної сторони досліджуваного нами складу злочину, послідовно їх визначити; б) користуючись загальним поняттям об'єктивної сторони складу злочину, вказати сукупність передбачених ст. 241 КК України ознак, що характеризують зовнішні прояви досліджуваного суспільно небезпечного діяння, а також властивих йому об'єктивних умов; в) розкрити та обґрунтувати обов'язкові ознаки об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 241 КК України; г) здійснити кваліфікацію діянь, передбачених ч. 1 ст. 241 КК України за ознаками об'єктивної сторони цього складу злочину.

Покладаючись на встановлену нами послідовність висвітлення та опрацювання проблеми, зупинимось на визнанні позитивних сторін. Вони стосуються таких основних вимог: 1) потрібно при обґрунтуванні ознак об'єктивної сторони аналізованого складу злочину відштовхуватися від приписів кримінального закону (ст. 241 КК України); 2) необхідно безпосередньо аналізувати ознаки об'єктивної сторони цього складу злочину, а не описувати форми і види забруднення атмосферного повітря; 3) важливо розкрити загрози настання наслідків (в ч. 1 ст. 241 КК) та показати їх відмінність від наслідків цього діяння;

4) потрібно відрізнати такі діяння, як забруднення атмосферного повітря й інша зміна природних властивостей атмосферного повітря від наслідків; 5) необхідно встановити таку ознаку об'єктивної сторони цього складу злочину, як місце вчинення цього діяння; 6) настала необхідність розкрити і обґрунтувати таку ознаку об'єктивної сторони цього складу злочину, як джерела вчинення злочину.

Вищезгадані завдання, напрями і позитивні моменти допоможуть нам правильно назвати обов'язкові ознаки об'єктивної сторони складу злочину забруднення атмосферного повітря. Такими є: 1) діяння; 2) злочинні наслідки, прямо вказані в законі (ч. 2 ст. 241 КК України); 3) необхідний причинний зв'язок між діяннями і наслідками, що настали (ч. 2 ст. 241 КК України); 4) засоби вчинення злочину; 5) джерела вчинення злочину.

На підставі вищезазначеного та з урахуванням недоліків, визначених нами під час аналізу сутності об'єктивної сторони злочинного забруднення атмосферного повітря і необхідності окреслення меж дослідження, запропонуємо дефініцію зовнішньої сторони злочину, передбаченого ст. 241 КК України. Об'єктивна сторона забруднення та іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря характеризується як активними діями, так і бездіяльністю, які мають місце у визначених об'єктивних умовах, у певному місці, з визначених джерел, певними засобами (для ч. 1 ст. 241 КК) і діяннями та наслідками (загибель людей або інші тяжкі наслідки) й необхідного причинного зв'язку між діяннями та зазначеними наслідками (для ч. 2 ст. 241 КК).

Проведений нами вище аналіз окреслює межі подальшого дослідження, але, на нашу думку, є недостатнім для усвідомлення змісту ознак об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 241 КК України. Тому ми дійшли висновку, що в подальшому стосовно досліджуваної проблеми слід додатково розглянути ще такі питання: погляди в кримінально-правовій літературі на поняття об'єктивної сторони складу злочину забруднення атмосферного повітря; термінологію, якою користуються автори наявних публікацій, як вони її пояснюють та як вона співвідноситься з чинним КК України, а також із сучасною судовою практикою. Це викликано тим, що зовнішня сторона злочину, передбаченого ст. 241 КК України, надто складна, і як свідчить це дослідження, має багатоаспектний характер та суттєві дискусійні моменти, що так чи інакше впливають на практику застосування норм цієї статті та законотворчу діяльність.

В юридичній літературі існує безліч часом суперечливих поглядів на поняття об'єктивної сторони складу злочину забруднення атмосферного повітря. Одні автори, характеризуючи ознаки об'єктивної сторони

означеного складу злочину, зазначають, що вона виражається в забрудненні атмосферного повітря (наприклад, А. М. Комісаров, М. І. Якубович, В. Д. Пакутін) [17, с. 329; 18, с. 40; 19, с. 500]; другі використовують поняття «насичення» (наприклад, Б. А. Курінов) [20, с. 423]; треті користуються при цьому такими термінами, як «отруєння», так і «зараження» (наприклад, І. М. Тяжкова) [21, с. 267]; четверті говорять про забруднення або іншу зміну природних властивостей атмосферного повітря шляхом насичення його зазначеними в ч. 1 ст. 241 КК України речовинами і матеріалами, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей або для довкілля [22, с. 643]; п'яті вважають, що об'єктивна сторона полягає в порушенні правил викиду в атмосферне повітря шкідливих речовин, відходів або інших матеріалів промислового виробництва внаслідок порушення спеціальних правил [23, с. 670]; шості до об'єктивної сторони цього злочину відносять: а) діяння (порушення спеціальних правил); б) настання наслідків у вигляді забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря; в) створення загрози (небезпеки) для життя і здоров'я людей чи довкілля; г) причинний зв'язок між діянням (забрудненням або іншою зміною природних властивостей атмосферного повітря) і станом небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля [24, с. 536]; сьомі характеризують об'єктивну сторону діянням (дією чи бездіяльністю), наслідками і причинним зв'язком між діянням і наслідками [25, с. 509]; восьмі під об'єктивною стороною досліджуваного злочину розуміють викид в атмосферу шкідливих для здоров'я людей відходів промислового виробництва (диму, пилюки, газів, хімічних речовин) [26, с. 42].

Необхідно зазначити, що А. М. Комісаров, В. Д. Пакутін, М. І. Якубович необгрунтовано обмежують об'єктивну сторону досліджуваного злочину лише забрудненням атмосферного повітря, що не відповідає її опису в ст. 228 КК України 1960 р. і в ст. 241 КК України 2001 р. Не можна повністю погодитися з Б. А. Куріновим щодо трактування об'єктивної сторони цього складу злочину, оскільки насичення – це лише один з можливих способів забруднення атмосферного повітря і не охоплює інші ознаки об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 241 КК України. Слід зауважити, що у визначенні об'єктивної сторони зазначеного діяння зробив подальші кроки Е. М. Жевлаков, він порівняно з попередніми авторами виділяє із зовнішніх ознак: діяння – забруднення; засоби забруднення і називає наслідки цього злочинного діяння. Проте, нам більше імпонує позиція Н. О. Лопашенко щодо об'єктивної сторони досліджуваного складу злочину, адже вона називає діяння, наслідки і необхідний причинний зв'язок між діянням і наслідками, що настали, однак при цьому змішує наслідки з діянням. Має також певні вади

позиція С. Б. Гавриша щодо опису об'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 241 КК України (позитивним у поглядах цього вченого є те, що він чітко виділяє дію або бездіяльність, як негатив), а наслідками він називає забруднення або іншу зміну природних властивостей атмосферного повітря. Проте, як видно із закону, у ньому не криміналізується забруднення або інша зміна природних властивостей атмосферного повітря і це є діяння, а не наслідки. До позитивного в позиції цього вченого слід віднести перелік засобів вчинення цього злочину та вказівка на можливі джерела забруднення атмосферного повітря, хоча він, з точки зору об'єктивної сторони, їх ніяк не називає.

Непереконаливою є точка зору В. І. Антипова щодо об'єктивної сторони злочинного забруднення атмосферного повітря, адже, правильно називаючи основні ознаки зовнішньої сторони як діяння, саме діяння він зводить до порушення правил охорони атмосферного повітря, а настання наслідків змішує з формами діяння, хоча в загальному переліку дає наслідки, які передбачені законом. Відзначається також неповнотою і позиція І. М. Тяжкової, адже вона в своєму описі об'єктивну сторону цього складу злочину зводить лише до забруднення. Крім того, вона користується при цьому термінами «отруєння», «зараження», таким чином протиставляючи забруднення з отруєнням і зараженням. Натомість і О. О. Дудоров також при описі об'єктивної сторони злочину забруднення атмосферного повітря обмежується таким діянням, як забруднення, хоча поряд з цим також називає іншу зміну природних властивостей атмосферного повітря і чомусь використовує термін насичення, що охоплюється таким діянням, як забруднення.

На нашу думку, така різноманітна палітра понять, що використовуються авторами для позначення складу злочину забруднення атмосферного повітря, має такі основні підстави та обґрунтування: 1) ці ознаки по-різному описані в диспозиціях статей, що передбачають відповідальність за це діяння в кримінальних кодексах різних країн; 2) це викликано неоднозначним сприйняттям позначених у Законі (ст. 241 КК) ознак «забруднення», «інша зміна природних властивостей атмосферного повітря» як діяння або як наслідків вчинення злочину; 3) це різне тлумачення таких понять, як «забруднення атмосферного повітря», «інша зміна природних властивостей атмосферного повітря» в юридичній та спеціальній літературі, що стосується досліджуваних проблем; 4) це відхід законодавця від необхідності включення до ст. 241 КК України такого діяння, як засмічення; 5) це невключення до поняття «забруднення» теплового або звукового забруднення атмосферного повітря тощо.

У контексті зазначеного вище, маючи згадані міркування і напрями, а також точки зору та існуючу судову практику, можна правильно

визначити обов'язкові ознаки об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 241 КК України, та розкрити їх зміст.

Перш за все, у своєму дослідженні ми зупинимося на таких ознаках об'єктивної сторони вказаного складу злочину як дії та бездіяльність.

Загальноновизнаним, на нашу думку, є те, що діяння являє собою активні або пасивні, усвідомлені вольові акти зовнішньої поведінки суб'єкта, які виражаються у вчиненні суспільно небезпечного посягання, передбаченого ст. 241 КК України. Аналіз понять, що використані у диспозиції ч. 1 ст. 241 КК України, а також сформульованого вище визначення зовнішньої сторони злочинного забруднення атмосферного повітря дає підстави говорити про те, що поняття «забруднення атмосферного повітря» та «інша зміна природних властивостей атмосферного повітря», означені в диспозиції ст. 241 КК України, асоціюються з обов'язковими ознаками об'єктивної сторони названого складу злочину: дією або бездіяльністю. Ця думка має під собою достатні підстави. Вона спирається на опис об'єктивної сторони, яка передбачає лише діяння для ч. 1 ст. 241 КК України і лише створення небезпеки (можливості) настання наслідків для життя, здоров'я чи для довкілля. Крім того, це підтверджується і вказівкою на ті самі діяння, що описані в ч. 1 ст. 241 КК України, і настання наслідків таких діянь, як: загибель людей або інші тяжкі наслідки (ч. 2 ст. 241 КК України). Тому помилковим, на нашу думку, є міркування деяких вчених, що саме вже забруднення атмосферного повітря або інша зміна природних властивостей атмосферного повітря є вже наслідком діяння [24, с. 536–538; 23, с. 671; 22, с. 644; 26, с. 41–42].

Забруднення атмосферного повітря в юридичній літературі розуміють по-різному: 1) як результат викиду до атмосфери певної речовини – надходження речовини хімічного або біологічного походження або суміші таких речовин, що може прямо або опосередковано спричинити наслідки, зазначені в ч. 2 ст. 241 КК [24, с. 537]; 2) як надходження в атмосферне повітря або утворення в ньому шкідливих (забруднюючих) речовин у концентраціях, які перевищують встановлені державою екологічні нормативи [22, с. 643; 25, с. 121]; 3) як привнесення до складу атмосферного повітря або утворення в ньому забруднюючих речовин у концентрації, яка перевищує нормативи якості і рівні природного вмісту [23, с. 670]; 4) як викид в атмосферу шкідливих для здоров'я людей відходів промислового виробництва [26, с. 42].

Усі зазначені нами визначення мають повне право на існування.

Головним висновком із зазначеного дослідження є те, що забруднення – це діяння людини (тобто дія або бездіяльність), а не наслідок, оскільки наслідки цього діяння зазначені в ч. 2 ст. 241 КК України.

Як свідчить судова практика за 2001–2009 рр., що забруднення вважалося дією або бездіяльністю в 98% випадках і лише в 2% випадків його вважали наслідком. Крім того, як свідчить вивчення кримінальних справ цієї категорії за період 1984–2009 рр., злочини, передбачені ст. 228 КК України 1960 р., і злочини, передбачені ст. 241 КК України 2001 р., вчинялися такими діяннями, як забруднення.

Другою формою діяння, як стверджує законодавець у ст. 241 КК, а також всі без винятку автори, які займалися і займаються зазначеною проблемою, є інша зміна природних властивостей атмосферного повітря. Всі автори відносять цю форму до наслідку, що не відповідає опису об'єктивної сторони вказаного складу злочину (ч. 1 ст. 241 КК України). Винятком є погляд В. К. Матвійчука, який зазначає, що інша зміна природної властивості атмосферного повітря (за ч. 1 ст. 241 КК) є діянням [16, с. 218].

Щодо іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря існують такі думки: одні автори зазначають, що це негативне відхилення від оптимального стану атмосферного повітря в частині його фізичних, хімічних та біологічних властивостей, що не вважається забрудненням, але негативно впливає на погоду, клімат, здоров'я людей та довкілля [27, с. 291]; другі наполягають, що це фізичні, хімічні, біологічні, радіаційні зміни атмосферного повітря, які впливають на його прозорість, наявність і концентрацію озону, шумові, електромагнетичні та інші показники, які перевищують встановлені екологічні та санітарно-гігієнічні нормативи шкідливого впливу на довкілля, які створюють небезпеку для життя, здоров'я людини, стану рослинного та тваринного світу, економічної діяльності, генофонду людини, рослин і тварин (негативне відхилення від існуючого в цьому регіоні (районі) стану атмосферного повітря (наприклад, збільшення частки вуглекислого газу, зміна концентрації озону тощо)) [23, с. 670]; треті зазначають, що відбувається при надходженні до атмосфери речовин, матеріалів чи відходів, які змінюють природний склад атмосфери (наприклад, збільшення частки вуглекислого газу, зміна концентрації озону тощо), що не може вважатися забрудненням, але негативно впливає на погоду і клімат, створює небезпеку для життя, здоров'я людей чи для довкілля [24, с. 538]; четверті відносять їх до негативного відхилення від оптимального стану атмосферного повітря в частині його фізичних, хімічних та біологічних властивостей, що негативно впливає на здоров'я людей і довкілля [22, с. 643–644].

Зазначені точки зору мають спірні позиції, які зводять забруднення й інші зміни природних властивостей атмосферного повітря до фізичних, хімічних та біологічних змін властивостей атмосферного повітря,

що робить ці визначення неконкретизованими та не показують відмінності забруднення від іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря. Проте, незважаючи на певні недоліки вищезазначених визначень, деякі з авторів пропонують раціональні пропозиції, що можуть наштовхнути на пропозицію щодо інших змін природних властивостей атмосферного повітря, які матимуть значення для правозастосовчої практики. Зокрема, В. А. Клименко, В. І. Антипов зазначають, що це така зміна властивостей атмосферного повітря, що не вважається забрудненням, але негативно впливає на погоду, клімат, здоров'я людей та довкілля [27, с. 291], С. Б. Гавриш зводить таку зміну до збільшення частки вуглекислого газу, концентрації озону, зміни прозорості повітря, до шумових, електромагнітних змін тощо [23, с. 670]. Ці судження не можуть задовольнити практику. Ця проблема потребує подальшого вивчення. Якщо ми звернемося до поняття забруднення, то зазначимо, що воно означає діяння з привнесення або утворення у середовищі зазвичай не характерних для нього фізичних, хімічних, інформаційних чи біологічних агентів; перевищення в досліджуваній період часу природного середньобогаторічного рівня концентрацій перелічених агентів у середовищі [28, с. 159], а забруднення атмосферного повітря означає привнесення в повітря або утворення в ньому фізичних агентів, хімічних речовин або організмів, які несприятливо впливають на середовище, життя чи завдають шкоди матеріальним цінностям [28, с. 160]. Натомість слід зазначити, що інша зміна природних властивостей атмосферного повітря відбувається діянням, що супроводжується шкідливим фізичним впливом на атмосферне повітря, тобто шкідливим впливом шумів, вібрації, іонізуючого випромінювання, температурного й інших фізичних факторів, що змінюють температурні, енергетичні, хвильові, радіаційні та інші фізичні властивості атмосферного повітря, на здоров'я людини і навколишнє природне середовище (а також зміни співвідношення компонентів, що його становлять).

Як уже зазначалося, що досліджуваний злочин може вчинитися шляхом як дії, так і бездіяльності. Загальновідомим є той факт, що дія у кримінально-правовому значенні – це активний, усвідомлений вольовий акт поведінки людини, що виражається у вчиненні суспільно небезпечної дії, у нашому випадку шляхом забруднення атмосферного повітря або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря. Іншими словами, під дією розуміють не рефлекторні, інстинктивні рухи тіла, а лише свідомо регульований вольовий акт суб'єкта цього злочину. Так, якщо в результаті рефлекторного руху тіла особа зачепила регулятор заслінки і відбувся викид шкідливих речовин в атмосферне повітря, що призвів до створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи для

довкілля (ч. 1 ст. 241 КК України) або спричинив загибель людей чи інші тяжкі наслідки (ч. 2 ст. 241 КК України), то її не можна притягнути до кримінальної відповідальності за ст. 241 КК України, оскільки в цьому випадку була відсутня її воля.

Слід врахувати, що забруднення атмосферного повітря може бути вчинене різноманітними способами, наприклад, залповим викидом забруднювальних речовин або поступовим тощо, таке саме судження слід віднести й до іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря (а на наше переконання, і до засмічення атмосферного повітря). Крім того, необхідно враховувати, що забруднення відходами промислового виробництва може бути здійснено двома способами: організованим і неорганізованим викидами. Під організованим викидом розуміють викид речовини в атмосферу через спеціально споруджені газоходи, повітропроводи і труби. Цей спосіб, як показує адміністративно-правова і судова практика, можна поділити на більш конкретні види: 1) залповий викид; 2) поступовий викид. Неорганізований промисловий викид (він також може бути залповим і поступовим) характеризується викидом в атмосферу ненаправлених потоків газу в результаті порушення герметичності обладнання, відсутності чи незадовільної роботи пристроїв з відсмоктування газів, у місцях завантаження, розвантаження чи зберігання продукції. Законодавець не вказав у ст. 241 КК України на способи тому, що для кваліфікації вони не мають значення, а також тому, що описати всі способи забруднення чи іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря у рамках Закону (ст. 241 КК) неможливо з причини великої їх різноманітності. Уявляється, що й у кримінальних справах, як показує наше дослідження, у 12% випадків наявне помилкове змішування способів і засобів вчинення злочинів.

Необхідно погодитися з позицією В. К. Матвійчука, що на таке помилкове отожднення способів вчинення цих злочинів і засобів такого діяння має вплив теоретична база, що ґрунтується на неправильному визначенні такого поняття, як «спосіб вчинення злочину» [16, с. 207–210]. Так, М. І. Ковальов під способом вчинення злочину має на увазі прийоми, методи або сукупність засобів, що використовуються для вчинення суспільно небезпечного діяння [29, с. 166]. Г. Г. Зуйков розуміє під способом систему дій з підготовки вчинення та приховання злочинів [30, с. 25]. Щоб усунути ці суперечності, що мають згубне практичне значення, необхідно науково спростувати спірну теоретичну базу. У цьому питанні ми можемо спиратися на переконливі докази М. І. Панова про те, що спосіб вказує на те, які прийоми та методи застосувала особа при вчиненні злочину [31, с. 20]. Його погляд відповідає етимологічному поясненню поняття способу як образу дій [31, с. 297].

Визначення Г. В. Бушуєвим способу злочину як образу поведінки особи, що вчиняє певний вид кримінально-протиправного суспільно небезпечного діяння [32, с. 5], також підтверджує правильність розуміння нами позиції законодавця, відображеної у ст. 241 КК України.

Раніше в ст. 228 КК України 1960 р. засоби злочинного забруднення були перелічені і мали вичерпний перелік, а ст. 241 КК України 2001 р. вони хоча й не перелічені, але мають встановлюватися за кожною справою тому, що впливають зі змісту статті і впливають на суспільну небезпечність діяння та набули обов'язкових ознак складу злочину. Останні, за образним висловом Я. М. Брайніна, є такою умовою відповідальності, яка не припускає будь-яких відхилень [33, с. 183].

Хоч спосіб вчинення злочину, передбаченого ст. 241 КК України, не вказаний у диспозиції зазначеної статті, він усе ж відіграє важливу роль при встановленні форми злочинної поведінки особи. Залежно від того, яким способом було вчинене забруднення атмосферного повітря або інша зміна природних властивостей такого повітря, можна в кінцевому підсумку визначити поведінку суб'єкта цього складу злочину (виразилася вона у формі дії чи бездіяльності). Для наочності наведемо типовий приклад злочинного забруднення атмосферного повітря шляхом дії. Так, у Маріуполі, на одному із заводів за участю головного інженера був зроблений залповий викид в атмосферу забруднюючих речовин, що призвело до масового захворювання людей. З цього прикладу видно, що забруднення атмосферного повітря головним інженером способом залпового викиду забруднюючих речовин в атмосферу характеризує поведінку винного як активні дії.

Забруднення атмосферного повітря може відбуватися і шляхом бездіяльності, тобто коли особа, яка могла перешкодити настанню суспільно небезпечних наслідків, не зробила цього. Як відомо із узагальнення нами судової практики, 18% випадків забруднення атмосферного повітря настає внаслідок бездіяльності. Наприклад, типовим фактом такої поведінки є випадок, коли В., відповідальний за ремонт і підтримання робочого стану обладнання очисних споруд на одному із заводів, до його ремонту поставився недбало, що спричинило викид забруднюючих речовин і сумішей в атмосферу. Наведений нами типовий приклад наочно демонструє, що такий спосіб, як незапобігання викидам забруднюючих речовин, призводить до такої форми злочинної поведінки, як бездіяльність.

Як уже зазначалось, досліджуваний склад злочину так сконструйований законодавцем, що вчинити забруднення, іншу зміну природних властивостей атмосферного повітря неможливо без застосування засобів вчинення злочину. До них можна зарахувати: 1) речовини, шкідливі для життя, здоров'я людей або для довкілля; 2) відходи промислового чи іншого виробництва; 3) інші матеріали промислового чи іншого

виробництва. Дослідимо кожний із засобів забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря. Звернемося до речовин, шкідливих для життя і здоров'я людей або для довкілля. З метою їх з'ясування звернемося до юридичної літератури, яка стосується досліджуваної нами проблеми. Так, В. І. Антипов у своєму визначенні змішує речовини і матеріали, розуміючи їх як домішки в атмосферному повітрі, які можуть впливати на здоров'я людей або навколишнє середовище (це будь яка речовина хімічного або біологічного походження) [24, с. 538]. С. Б. Гавриш під шкідливими речовинами називає забруднюючі речовини, також фізичні і біологічні фактори техногенного походження, що викидаються в атмосферне повітря та можуть впливати на здоров'я та довкілля [23, с. 670].

Нам видається, що ці два визначення вказаного засобу вчинення злочину при всіх їх недоліках доповнюють одне одного і мають право на існування. Проте ці визначення не створюють для практики сприятливих умов застосування ст. 241 КК України за такою ознакою об'єктивної сторони складу злочину. З метою виправлення цього становища звернемося до довідкової літератури. Джерела визначають речовину як якісне визначення матерії, те, з чого складається фізичне тіло [34, с. 1029], а матеріали – те, з чого що-небудь виготовляють, виробляють, будують тощо; сировина [34, с. 513]. Зазначене свідчить про те, що речовина і предмети – це різні засоби вчинення злочину. Це має істотне значення для застосування закону (ст. 241 КК України).

В атмосферному повітрі речовини знаходяться як мікропримісі, так і можуть бути у вигляді: 1) газів (аміак, бутадієн, озон тощо); 2) пару – переважно речовин, що являють собою рідину з температурою кипіння до 230–250°C (ароматичні вуглероди, хлоровані аміачні вуглероди, нижчі ациклічні спирти, кислоти та ін.); 3) твердих речовин, що мають високу летючість (гексаметилендіамін, йод, малеїновий ангідрид, нафталін, фенол та ін.), інколи одна й та сама речовина може знаходитися одночасно у вигляді пару й аерозолу (дибутилфталат, капролактан, фталевий ангідрид, поліциклічні вуглероди) [35, с. 3–5; 36, с. 7]. Шкідливі речовини, що можуть впливати на здоров'я людей і навколишнє природне середовище, передбачені у постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження порядку організації та проведення моніторингу в галузі охорони атмосферного повітря» від 09.03.1999 р. № 343 зі змінами та доповненнями від 24.09.1999 р. № 1763 [37], у наказі Міністерства охорони здоров'я від 09.07.1947 р. № 201, яким затверджені Державні санітарні правила охорони атмосферного повітря населених пунктів (від забруднення хімічними та біологічними речовинами) зі змінами і доповненнями, внесеними наказом Міністерства охорони здоров'я України від 23.02.2000 р. № 30 [38] тощо.

Виходячи з нашого дослідження, можна констатувати, що під таким засобом вчинення злочину, передбаченого ст. 241 КК, як шкідливі для життя, здоров'я та навколишнього природного середовища речовини слід розуміти привнесені з вини людини, в атмосферне повітря речовини, з яких складаються фізичні тіла, які мають хімічне, біологічне та інше походження (у вигляді газів, пару або в твердому стані), яке створило небезпеку для життя, здоров'я людей і для навколишнього природного середовища або спричинило загибель людей чи інші тяжкі наслідки.

Другим засобом вчинення цього злочину є відходи та покидьки промислового чи іншого виробництва. З приводу цієї ознаки є такі точки зору: 1) В. І. Антипов до відходів відносить такі фізичні, хімічні чи біологічні відходи та покидьки, характеристики яких створюють чи можуть створити значну небезпеку для навколишнього природного середовища і здоров'я людини та які потребують спеціальних методів і засобів поводження з ними [24, с. 239]; 2) С. Б. Гавриш, М. Й. Коржанський, О. О. Дудоров, М. М. Панько обійшли увагою цей засіб забруднення атмосферного повітря; 3) автори Науково-практичного коментаря до Кримінального кодексу України під редакцією М. О. Потебенька, В. Г. Гончаренка змішують необгрунтовано відходи і матеріали [39, с. 426]. При аналізі вказаного злочину автори також обійшли питання щодо такого засобу вчинення злочину, як покидьки. Зазначені вище судження недостатньо аргументовані, тому що вони не прояснюють суті цього засобу вчинення злочину.

Поте деякі автори все-таки звертаються до визначення названих ознак. Так, В. А. Широков під покидьками має на увазі залишки виробництва, непридатні для подальшого їхнього використання, а під відходами – залишки, що не доцільно використовувати для виготовлення продукції на даному підприємстві, але можна використовувати на інші господарські потреби [40, с. 19–20]. По суті те ж саме тлумачення цим ознакам дають В. Д. Пакутін [41, с. 42] і Е. М. Жевлаков [26, с. 64].

Дещо інше роз'яснення відходам і покидькам (як ознакам складу злочину, передбаченого ст. 228 КК України 1960 р.) дає В. О. Навроцький. Він наполягає на тому, що вони являють собою залишки виробництва та життєдіяльності, непридатні для подальшого використання на підприємстві, в організації, звідки вони вийшли [42, с. 65].

Погоджуючись певною мірою з поглядами названих авторів з приводу визначених ознак, а також з тим, що «придатність» або «непридатність» тих чи інших речовин для визначених цілей залежить від характеру і способу виробництва, а головне – від рівня розвитку науки і технології виробництва, не можна все-таки повністю сприймати їх судження в тому, що відходи й покидьки – лише результати виробництва.

Назване твердження В. А. Широкова, В. Д. Пакутіна й Е. М. Жевлакова досить послідовно спростовує професор В. О. Навроцький, вказуючи на відходи і покидьки, які поділяються як на залишки виробництва, так і життєдіяльності. Це поняття «життєдіяльність» має знайти пояснення.

Згідно з Тлумачним словником російської мови В. Даля, «життєдіяльність» майже те саме, що й: «сила, животворячая плоть, прах, сила орудная, животная и растительная» [43, с. 541]. Названий термін не може бути зрозумілим без з'ясування терміна «життєвість», що означає: «Сила въ комъ в чемъ, животная или жизненняя сила» [43, с. 541]. Таким чином, використовуючи поняття життєвість і враховуючи те, що воно означає майже те саме, що й «життєдіяльність», можна стверджувати, що термін «життєдіяльність» означає: сили, що творять плоть і прах, сили орудні, тваринні та рослинні. Якщо ж ми звернемося до поняття «плоть», то побачимо, що воно означає (застаріле) те саме, що й тіло [44, с. 424], або до терміна «прах», то він, відповідно, означає щось тлінне, нікчемне, недовговічне (застар.), залишки, те, що залишилося від тіла покійного [44, с. 469]. Іншими словами, поняття «життєдіяльність» не відповідає тому змісту, який вкладає в нього В. О. Навроцький. Ми ж переконані, що покидьки чи відходи можуть утворюватися як у результаті виробництва, так і у невиробничій сфері. Це настільки очевидно, що не вимагає додаткових пояснень.

На підставі викладеного доцільно уточнити визначення понять «покидьки» і «відходи». Під покидьками слід розуміти залишки виробничої або невиробничої сфери, непридатні для подальшого використання їх у тому підприємстві, установі чи організації, з яких вони підлягають видаленню. Відходи – залишки виробничої або невиробничої сфери, які ще придатні для будь-якої іншої мети, але які недоцільно використовувати для виготовлення продукції на підприємстві, в установі або організації, де вони стали такими, але можна використовувати на інші господарські потреби.

Третім засобом вчинення злочину є матеріали. З приводу його суті в наявних публікаціях з досліджуваної проблеми відсутні будь-які роз'яснення. Ми вважаємо, що слід погодитися з тлумаченням цієї ознаки, даної в довідковій літературі, як того, з чого що-небудь виробляють, будують [34, с. 513]. Судова практика не засвідчила жодного випадку забруднення атмосферного повітря матеріалами.

Хімічний склад викидів в атмосферу (засобу вчинення злочину) буває різним. Він залежить від виду палива, способу його згоряння, складу виробничої сировини, технології виробництва тощо. Працівникам правоохоронних органів слід знати, що виплавка чавуну супроводжується виділенням доменних газів, які насичені частинками пилу різного

хімічного складу. Як свідчить наше спостереження, при цьому часто можна побачити густий дим рудого кольору, який серед робітників отримав назву «лисячий хвіст». При виробленні азотної кислоти в повітря викидаються окисли азоту, аміак і окис вуглецю; при виготовленні паперу та спалюванні видобувного палива – сірчані сполуки. Викинутий у повітря двоокис сірки зберігається в ньому недовго, з ним відбуваються різні реакції. Так, під впливом ультрафіолетової радіації двоокис сірки перетворюється на сірчаний ангідрид, а потім – на сірчану кислоту, яка утворює токсичний туман. У результаті цього випадають кислотні дощі, які згубно діють на ліси та іншу рослинність. З кожним роком все більше вуглецю викидається в атмосферу. Особливо це стосується окислів вуглецю. Основним джерелом таких викидів є транспорт.

Ми вважаємо, що перелічувати всі засоби вчинення злочину, передбаченого ст. 241 КК України, які входять до тієї класифікації, що запропонована вище, недоцільно, оскільки вони так чи інакше входять до складових зазначеної класифікації. Водночас необхідно звернути увагу на те, які ж вимоги висуваються до атмосферного повітря? Це питання пов'язано безпосередньо із забрудненням цього природного об'єкта. Отже, це означає, що вимога до атмосферного повітря має бути така, що воно має бути чистим. Незараженість та неотруйність також є складовими незабрудненості. Таким чином, складовими поняття «забруднення атмосферного повітря» є також і таке аналогічне явище, як зараження і насичення атмосферного повітря отруйними речовинами. Цей факт зумовлює розкриття складових загального поняття «забруднення», а саме «зараження» та «отруєння». Ці поняття визначили і проаналізували лише в 1992 р. [45, с. 40–41]. Виходячи з цього дослідження, поняття «зараження атмосферного повітря» – це потрапляння в повітря збудників хвороб, кількість яких перевищує нормативи граничнодопустимих викидів забруднюючих речовин, які можуть викликати захворювання людей тварин та інших живих організмів. Що ж стосується й отруєння, то під цим поняттям слід розуміти групу можливих захворювань, зумовлених впливом на організм отрут, токсичних речовин, сильнодіючих, психотропних речовин (це стосується і отруєння атмосферного повітря).

Крім зазначених ознак об'єктивної сторони вказаного злочину, є ще така, яку пропонує В. К. Матвійчук – назвати джерело вчинення злочину [16, с. 213–214]. Законодавець називає їх в загальних рисах як промислове чи інше виробництво (ст. 241 КК). Проте забруднення атмосферного повітря може виходити зі сфери виробничої і невиробничої, тому законодавець штучно обмежив таку ознаку, як джерело забруднення. Звідси існує два варіанти законодавчого вирішення питання: або не

називати джерела забруднення в законі, або назвати його як виробничу і невиробничу сфери. До виробничої сфери відносять сукупність галузей народного господарства, що об'єднують матеріальне виробництво і матеріальні послуги; галузі й види діяльності, що створюють матеріальні блага у формі речей, продуктів і перетвореної енергії природи, надання послуг матеріального характеру, що є продовженням процесу виробництва [44, с. 1063]. До невиробничої сфери належить сукупність галузей народного господарства, що включають нематеріальне виробництво та нематеріальні послуги [46, с. 878].

У процесі реформування кримінального законодавства обмеження засобів забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря було майже знято в ст. 241 КК України. Це, ймовірно, викликано тим, що в процесі технізації, залучення нових ресурсів до виробництва, обслуговування, а також тим, що в наш час наявні випадки забруднення атмосферного повітря власниками транспортних засобів.

Необхідно визначитися з такими положеннями Закону (ст. 241 КК), як порушення спеціальних правил. Стосовно цього положення в кримінально-правовій літературі існують такі погляди: одні автори розуміють це як порушення встановлених законодавством стандартів та нормативів у галузі охорони атмосферного повітря [39, с. 426]; другі вказують, що це невиконання або неналежне виконання вимог тих нормативно-правових актів з питань екологічної безпеки, які регулюють питання охорони атмосферного повітря [27, с. 291], (спеціальні правила – це обов'язкові норми, правила, вимоги до охорони атмосферного повітря від забруднення та забезпечення екологічної безпеки (вони стосуються екологічної безпеки атмосферного повітря, граничнодопустимих викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря, рівнів шкідливого впливу фізичних та біологічних факторів у межах населених пунктів, охорони атмосферного повітря від забруднення виробничими, побутовими та іншими відходами [27, с. 240–291]); треті вважають, що це дія або бездіяльність, тобто невиконання вимог тих нормативно-правових актів з питань екологічної безпеки, які регулюють питання охорони атмосферного повітря (перевищення лімітів та нормативів граничнодопустимих викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря; перевищення нормативів граничнодопустимих рівнів шкідливого впливу фізичних та біологічних факторів на атмосферне повітря; викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря та використання атмосферного повітря як сировини основного виробничого призначення без дозволу уповноваженого органу) [24, с. 536–537; 23, с. 670]; четверті вважають що, спеціальні, обов'язкові для використання норми, встановлені в законних і підзаконних актах природоохоронного права, що

регулюють порядок і нормативи викиду в атмосферне повітря забруднюючих речовин (невиконання дій, що передбачені правилами чи вчинення дій, що заборонені правилами, чи відступ від правил частково) [26, с. 120–121]; п'яти переконані що, це нормативи, які встановлюються в галузі охорони атмосферного повітря щодо: а) екологічної безпеки атмосферного повітря; б) граничнодопустимих викидів забруднюючих речовин в атмосферному повітрі і шкідливого впливу фізичних та біологічних факторів стаціонарними джерелами; в) утворення забруднюючих речовин, які виводяться в атмосферне повітря при експлуатації технологічного та іншого обладнання, споруд, об'єктів (граничні); г) використання атмосферного повітря як сировини основного виробничого процесу; д) вмісту забруднюючих речовин у відпрацьованих газах, пересувних джерел та шкідливого впливу їх фізичних факторів [22, с. 643].

Аналіз зазначених точок зору свідчить про те, що для всіх цих поглядів, авторами яких є В. А. Клименко, В. І. Антипов, С. Б. Гавриш, Н. О. Лопашенко, О. О. Дудоров, спільним є положення про те, що це порушення встановлених законодавством стандартів та нормативів, вимог, правил норм у галузі охорони атмосферного повітря. Що стосується розбіжностей з цього питання, то вони є такими: 1) це порушення встановлених законодавством стандартів та нормативів (автори Науково-практичного коментаря до КК України під редакцією М. О. Потєбенька, В. Г. Гончаренка); 2) це невиконання або неналежне виконання вимог нормативно-правових актів (В. А. Клименко, В. І. Антипов, С. Б. Гавриш); 3) це невиконання дій, що передбачені правилами чи вчинення дій, що заборонені правилами, чи відступ від правил частково (Н. О. Лопашенко).

Позитивним, що можна взяти від визначення порушення спеціальних правил у вищеназваних визначень, є таке: 1) що це встановлені законодавством та підзаконними нормативними актами нормативи, стандарти, ліміти; 2) що вони регулюють порядок і нормативи викиду забруднюючих речовин; 3) що вони стосуються: а) екологічної безпеки атмосферного повітря; б) граничнодопустимих викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря і шкідливого впливу фізичних та біологічних факторів стаціонарними джерелами; в) утворення забруднюючих речовин, які виводяться в атмосферне повітря при експлуатації технологічного та іншого обладнання, споруд, об'єктів; г) використання атмосферного повітря як сировини основного виробничого процесу; д) вмісту забруднюючих речовин у відпрацьованих газах, пересувних джерел та шкідливого впливу їх фізичних факторів.

Підводячи підсумок дослідженню цього питання, під порушенням спеціальних правил необхідно розуміти «порушення встановлених законодавством та підзаконними нормативними актами нормативів,

стандартів, вимог, лімітів, що стосуються: а) екологічної безпеки атмосферного повітря; б) граничнодопустимих викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря і шкідливого впливу фізичних та біологічних факторів стаціонарними джерелами; в) утворення забруднюючих речовин, які виводяться в атмосферне повітря при експлуатації технологічного та іншого обладнання, споруд, об'єктів; г) використання атмосферного повітря як сировини основного виробничого процесу; д) вмісту забруднюючих речовин у відпрацьованих газах, пересувних джерел та шкідливого впливу їх фізичних факторів, тощо». Це визначення має підґрунтя в існуючих нормативно-правових актах, що стосуються атмосферного повітря [47; 48; 49; 50; 51; 52; 53; 54; 55; 56; 57; 58; 59; 60; 61; 62; 63; 64; 65; 66; 67; 68].

Отже, необхідно відмовитися від положень закону «спеціальні правила», адже таких немає.

У контексті дослідження діяння, передбаченого ч. 1 ст. 241 КК України, необхідно звернути достатню увагу на таке положення Закону: «якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля». З цією метою ми звернулися до існуючих точок зору з приводу зазначеного положення Закону, яке криміналізує, і тільки воно криміналізує діяння, передбачене ст. 241 КК України. Щодо цього криміналізуючого положення закону існують такі точки зору: 1) «небезпека для життя – це реальна можливість загибелі хоча б однієї людини, наприклад, внаслідок вдихання повітря, забрудненого токсичними відходами». Небезпека для здоров'я – загроза захворювання людей, наприклад, забруднення атмосфери речовинами і матеріалами, що містяться у викидах коксохімічних установок. Загроза для довкілля – це загроза заподіяння шкоди рослинному і тваринному світу [24, с. 538–539]; 2) «створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля – це порушення прав громадян на екологічно безпечне навколишнє природне середовище внаслідок порушення винними норм екологічної безпеки, а також допущення наднормативних, аварійних, залпових та інших викидів забруднюючих і шкідливих речовин в атмосферне повітря, невжиття заходів щодо запобігання та ліквідації таких наслідків» [39, с. 426]; 3) «небезпека для життя – реальна можливість загибелі хоча б однієї людини, наприклад, внаслідок вдихання забрудненого атмосферного повітря. Небезпека для здоров'я людей – загроза захворювання людей у результаті забруднення атмосфери шкідливими речовинами. Небезпека для довкілля – загроза заподіяння шкоди рослинному чи тваринному світу внаслідок забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря. Загроза небезпеки має бути реальною, очевидною, а негативні наслідки не настають лише завдяки своєчасно вжитим заходам або внаслідок інших обставин, які не залежать від волі винної особи. Створення такої

небезпеки слід розглядати як своєрідний різновид суспільно небезпечних наслідків, які хоч і тісно пов'язані з діянням, однак мають самостійний характер» [23, с. 670–671].

Аналіз зазначених вище точок зору свідчить, що В. І. Антипов (автор першої точки зору) небезпеку зв'язує лише з можливістю (загрозою) настання наслідків, а не називає небезпеку наслідком. Автори Науково-практичного коментаря до Кримінального кодексу України (під ред. М. О. Потебенька, В. Г. Гончаренка) зводять цю ознаку до порушення прав громадян на екологічно безпечне навколишнє природне середовище (автори другої точки зору), тобто таким чином засвідчують, що це злочин з формальним складом. Натомість С. Б. Гавриш (автор третьої точки зору) говорячи про небезпеку як реальну можливість настання наслідків, що є правильним, водночас помилковим називає таку небезпеку зі своєрідним різновидом суспільно небезпечних наслідків.

З метою підтвердження нашої думки, що ч. 1 ст. 241 КК України передбачає склад злочину з формальним складом, звернемося до граматичного тлумачення криміналізуючої ознаки ч. 1 ст. 241 КК України «якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи для довкілля». Так, термін «створення» – це дія за значенням створити, створювати [34, с. 1191]. «Створювати – це давати життя, існування чому-небудь, формулювати що-небудь, ... робити що-небудь, викликати, породжувати що-небудь,...» [34, с. 1191]. Таким чином, термін «створило (створювати)» означає, виходячи із Закону ст. 241 КК України, робити що-небудь (діяти) чим породжувати що-небудь, у нашому випадку, небезпеку для життя, здоров'я людей чи для довкілля. Це ще раз підтверджує нашу думку, що ця ознака вказує лише на діяння, а не наслідки. Щодо поняття «небезпека», то воно тлумачиться так: 1) «можливість якогось лиха, нещастя, якоїсь катастрофи, шкоди і т. ін. (образно) // Стан, коли, кому, чому-небудь щось загрожує» [34, с. 591]; 2) здатність викликати, завдати яку-небудь шкоду, лихо [44, с. 364].

Зазначене нами вище обґрунтування указаної ознаки можна підтвердити подібною ознакою «можливість завдання шкоди здоров'ю людей...» ч. 1 ст. 228 КК Української РСР 1960 р. в редакції Указу від 12.01.1983 р. Одні автори під можливістю настання такого наслідку, як шкода здоров'ю людей, вважають можливістю захворювання хоча б однієї людини, що могло потягти за собою короточасний розлад здоров'я або незначну стійку втрату працездатності [26, с. 65; 17, с. 329; 69, с. 41]; другі пов'язують такий стан з можливістю отруєння епідемічним та іншим захворюванням [70, с. 191]; треті поєднують це поняття з наявністю небезпеки отруєння невизначеної кількості людей або можливою розповсюдженням інфекційних захворювань [71, с. 31]; четверті пов'язують таке становище із можливістю захворювання хоча б однієї

людини [72, с. 183]; п'яті розуміють це як можливість заподіяння шкоди як окремим особам, так і в можливості заподіяння шкоди здоров'ю населення (підвищення захворюваності населення, можливі прояви спадкових шкідливих змін тощо) [28, с. 267–317].

Зазначені вище положення можна повністю перенести на розуміння небезпеки заподіяння шкоди здоров'ю людей або довкілля (ч. 1 ст. 241 КК України). Щодо ознаки небезпеки для життя, то слід розуміти її як можливості настання смерті хоча б однієї людини. Це судження підтверджується поглядами С. Б. Гавриша [23, с. 673], В. І. Антипова [24, с. 542] та ін.

На нашу думку, А. М. Комісаров, В. В. Петров, Е. М. Жевлаков (автори першої точки зору) при визначенні поняття «можливості заподіяння шкоди здоров'ю людей» лише вказують на той мінімум, із яким законодавець пов'язує можливість настання такого наслідку. Разом з тим ці автори не називають інші випадки, які характеризували б можливість заподіяння шкоди здоров'ю, передбаченого ч. 1 ст. 228 КК України 1960 р. Автор другої точки зору – Н. П. Грабовська – можливість настання названого наслідку пов'язує не тільки з можливістю захворювання, але й з отруєнням, все ж не називаючи мінімум, з яким пов'язує цю ознаку в ч. 1 ст. 228 КК України 1960 р. Аналіз погляду П. Ф. Повеліциної показує, що вона не вважає наслідком загрозу вчинення шкоди здоров'ю людей. Разом з тим не можна погодитися з позицією Н. П. Грабовської, де вона протиставляє можливість отруєння й захворювання, оскільки, згідно з даними Радянського енциклопедичного словника, «отруєння – група захворювань, зумовлених впливом на організм отрути різного походження; можуть бути гострими, хронічними виробничими, харчовими, лікарськими та ін.» [73, с. 346].

Нам видається, що В. М. Смітєнко (автор четвертої точки зору) не обмежує можливість завдання шкоди здоров'ю людей лише її мінімальним рівнем. Разом з тим у названій дефініції не вбачається істотної відмінності з попередніми точками зору. Водночас В. О. Навроцький дав найбільш повне розуміння положення щодо можливості завдання шкоди здоров'ю.

На підставі викладеного під створенням небезпеки здоров'ю людей необхідно розуміти такі діяння – забруднення або іншу зміну природних властивостей атмосферного повітря, які створили небезпеку (можливість, загрозу), настання захворювання хоча б однієї людини різної тяжкості, можливість отруєння епідемічними та іншими захворюваннями, можливість небезпеки отруєння невизначеної кількості людей або можливість розповсюдження інфекційних захворювань, можливість підвищення захворюваності населення, можливість проявів спадкових шкідливих змін тощо.

Щодо такої ознаки як створення небезпеки для довкілля, то, крім зазначеного в судженнях В. І. Антипова та С. Б. Гавриша, крім можливості завдання шкоди рослинному і тваринному світу, така небезпека можлива і для всіх інших об'єктів навколишнього природного середовища та може порушити певну рівновагу в ньому.

Не може бути підтримана пропозиція В. В. Петрова про злиття в одній статті трьох складів злочинів під однією назвою «Забруднення навколишнього природного середовища» [69, с. 30] передусім тому, що вона охоплювала б три компоненти природи, які регулюють різні галузі права і які мають різні безпосередні об'єкти кримінально-правової охорони. Слід підтримати думку В. К. Матвійчука про те, що чинний Кримінальний кодекс не передбачає крайніх форм антропогенного впливу на окремі елементи навколишнього середовища або на навколишнє природне середовище в цілому [16, с. 46–47].

Необхідно також зазначити, що з цього дослідження видно те, що з ч. 1 ст. 241 КК України необхідно вилучити слова «порушення спеціальних правил», оскільки в чинному законодавстві, що стосується атмосферного повітря, таких правил немає (за винятком Державних санітарних правил) [74], а є нормативи, стандарти, вимоги, ліміти. Крім того, необхідно вилучити перелік засобів забруднення або іншої зміни природних властивостей та доповнити словами такого змісту: «шкідливими засобами».

На підставі проведеного дослідження назву ст. 241 КК України та зміст диспозиції ч. 1 цієї статті необхідно викласти в такій редакції:

«Ст. 241. Забруднення, засмічення, фізичний або інший вплив на атмосферне повітря

1. Забруднення, засмічення, фізичний або інший вплив на атмосферне повітря шкідливими засобами виробничої або невиробничої сфери для життя, здоров'я людей або для навколишнього природного середовища внаслідок порушення встановлених законодавством та підзаконними актами нормативів, стандартів, вимог або лімітів, яке може призвести до небезпеки для життя, здоров'я людей чи для навколишнього природного середовища».

Діяння, зазначені в цій статті, предмет складу злочину, а також засоби, джерела, що впливають зі змісту статті, враховують практику застосування ст. 241 КК України за 2001–2009 рр. КК України 2001 р. і ст. 228 КК України 1960 р.– за 1984–2000 рр. Як свідчить статистика, а також вивчення кримінальних справ, за ч. 1 ст. 241 КК України за 2001–2009 рр. жодної справи не було порушено. Це може бути викликано недосконалістю формулювання ознак діяння, передбаченого ч. 1 ст. 241 КК України, а також втратою уваги правоохоронних органів та судів до діянь, передбачених ч. 1 цієї статті.

Список використаних джерел

1. Красиков Ю. А. Доктрина русского уголовного права: источники и тенденции развития / Ю. А. Красиков // Современные тенденции развития уголовной политики и уголовного законодательства: Тез. докл. конф., 27–28 января 1994 г. / Под ред. С. В. Бородина и др. – М., 1994. – С. 35–36.
2. Бажанов М. И. Объективная сторона преступления / М. И. Бажанов // Уголовное право УССР. Часть Общая: Учебник [Ю. В. Александров, А. Ш. Якупов, М. И. Бажанов и др.]; под ред. В. В. Сташиса, А. Ш. Якупова. – К. : Вища школа, 1984. – С. 81–97.
3. Бурчак Ф. Г., Фесенко Е. В. Объективная сторона преступления / Ф. Г. Бурчак, Е. В. Фесенко // Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Часть общая, отв. ред. А. Я. Светлов, В. В. Сташис. – К. : Наукова думка, 1985. – 448 с.
4. Гришаев П. И. Объективная сторона преступления / П. И. Гришаев // Советское уголовное право: Часть общая: Учебное пособие. – М. : ВЮЗИ, 1961. – 147 с.
5. Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления / В. Н. Кудрявцев. – М.: Госюриздат, 1960. – 244 с.
6. Коржанський М. Й. Об'єктивна сторона злочину // Кримінальне право і законодавство України. Частина Загальна : Курс лекцій / За ред. М. Й. Коржанського. – К. : Атіка, 2001. – С. 189–211.
7. Кудрявцев В. Н. Правовое поведение: Норма и патология / В. Н. Кудрявцев – М. : Наука, 1982. – 288 с.
8. Малинин В. Б. Причинная связь в уголовном праве / В. Б. Малинин. – СПб: Юрид. центр Пресс, 2000. – 343 с.
9. Наумов А. В. Объективная сторона преступления / А. В. Наумов // Российское уголовное право. Курс лекций: в 3 т. Т. 1. Общая часть / А. В. Наумов. – 4-е изд. перераб. и доп. – М.: Волтерес Клувер, 2007. – С. 313–343.
10. Номоконов В. А. Объективная сторона преступлений / В. А. Номоконов // Полный курс уголовного права: В 5 т. / Под ред. докт. юрид. наук, проф., засл. деятеля науки РФ А. И. Коробеева. Т. 1. Преступление и наказание. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2008. – С. 357–383.
11. Петин И. А. Механизм преступного насилия / И. А. Петин – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. – 343 с.
12. Пионтковский А. А. Объективная сторона состава преступления / А. А. Пионтковский // Курс советского уголовного права: Часть общая. В 6 т. / Редкол. : А. А. Пионтковский и др. – М.: Наука, 1970. – Т. 2. – С. 131–183.

13. Семенцова И. А. Объективная сторона преступления / И. А. Семенцова // Уголовное право : Общая часть. – Ростов н/Д.: Феникс, 2003. – С. 69–83. – (Сдаем экзамен).

14. Таганцев Н. С. Преступная деятельность / Н. С. Таганцев // Русское уголовное право : Лекции. Часть общая. В 2 т. Т. 1. – М. : Наука, 1994. – С. 265–372.

15. Уголовное право зарубежных государств. Общая часть / Под ред. и с предисл. И. Д. Козочкина. – М.: Институт международного права и экономики им. А. С. Грибоедова, 2001. – 576 с.

16. Матвійчук В. К. Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища (кримінально-правове та кримінологічне дослідження) : Монографія / В. К. Матвійчук. – К. : Азимут-Україна, 2005. – 464 с.

17. Комиссаров А. Н. Преступления, посягающие на рациональное использование и охрану воды и воздуха / А. Н. Комиссаров // Советское уголовное право. Особенная часть / Н. В. Васильев, М. А. Гельфер, П. И. Гришаев и др; под ред. П. И. Гришаева, Б. В. Здравомыслова. – М. : Юрид. лит., 1988. – С. 328–333.

18. Пакутин В. Ответственность за незаконную порубку леса / В. Пакутин // Соц. законность. – 1978. – № 11. – С. 40–42.

19. Якубович М. И. Преступления против общественной безопасности, общественного порядка и здоровья населения / М. И. Якубович // Советское уголовное право. Часть Особенная. – М.: Юрид. лит., 1973. – С. 463–523.

20. Куринов Б. А. Комментарий к ст. 223 УК РСФСР / Б. А. Куринов // Комментарий к Уголовному кодексу РСФСР. – М.: Юрид. лит., 1980. – С. 423–424.

21. Тяжкова И. М. Преступления против природных богатств / И. М. Тяжкова // Советское уголовное право. Особенная часть : Учебник; под ред. Г. А. Кригера, Б. А. Куликова, Ю. М. Ткачевского. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982 – С. 253–268.

22. Дудоров О. О. Злочини проти довкілля / О. О. Дудоров // Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року; за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К.: Каннон, 2001. С. 629–674.

23. Гавриш С. Б., Корчева З. Г. Злочини проти довкілля / С. Б. Гавриш, З. Г. Корчева // [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.] ; Кримінальний кодекс України : Науково-практичний коментар; за заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К. : Ін Юре, 2003. – С. 649–704.

24. Антипов В. І. Коментар до ст. 241 КК України / В. І. Антипов // Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України : За станом законодавства і постанов Пленуму Верховного суду України на 1 грудня 2001 р. / За ред. С. С. Яценка. – К. : А.С.К., 2002. – С. 536–539.

25. Лопашенко Н. А. Экологические преступления : учеб. пособие / Н. А. Лопашенко. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – 799 с.

26. Жевлаков Э. Н. Экологические преступления и экологическая преступность: учеб. пособие / Э. Н. Жевлаков. – М.: Белые альвы, – 1996. – 93 с.

27. Клименко В. А. Злочини проти довкілля / В. А. Клименко // Кримінальне право України. Особлива частина: Підручник / Ю. В. Александров, О. О. Дудоров, В. А. Клименко та ін. ; за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. – К. : Юридична думка, 2004. – С. 267–317.

28. Мусієнко М. М. Серебряков В. В., Брайон О. В. Екологія. Охорона природи: Словник-довідник / М. М. Мусієнко, В. В. Серебряков, О. В. Брайон – К. : Т-во «Знання», КОО, 2002. – 550 с.

29. Ковалев М. И. Объективная сторона преступления / М. И. Ковалев // Советское уголовное право: Часть Общая: Учебник; под ред. Н. А. Беляева и М. И. Ковалева – М.: Юрид. лит., 1977. – С. 144–167.

30. Зуйков Г. Г. К вопросу об уголовно-правовом понятии и значении способа совершения преступления / Г. Г. Зуйков // Тр. ВШ МВД СССР. – М., 1969. – Вып. 24. – С. 24–45.

31. Панов Н. И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность / Н. И. Панов. – Харьков, Вища школа, 1982. – 161 с.

32. Бушуев Г.В. Способ совершения преступления и его влияние на общественную опасность содеянного: Лекция / Г. В. Бушуев. – Омск : Высшая школа милиции МВД СССР, 1988. – 24 с.

33. Брайнин Я. М. Уголовная ответственность и её основание в советском уголовном праве / Я. М. Брайнин. – М. : Госюриздат, 1963. – 281с.

34. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. –Київ–Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.

35. Вредные вещества в промышленности: Органические вещества: Новые данные с 1974 по 1984 г.: Справочник / Под ред. Э. Н. Левиной и И. Д. Годажиной. – Л. : Химия, 1985. – 464 с.

36. Муравьева С. И., Казнина Н. И., Прохоров Е. К. Справочник по контролю вредных веществ в воздухе / С. И. Муравьева, Н. И. Казнина, Е. К. Прохоров : Справ. изд-е. – М. : Химия, 1988. – 320 с.

37. Про затвердження Порядку організації та проведення моніторингу в галузі охорони атмосферного повітря: Постанова Кабінету Міністрів України від 9 березня 1999 р. № 343 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 10. – Ст. 43

38. Державні санітарні правила охорони атмосферного повітря населених місць (від забруднення хімічними та біологічними речовинами): Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 9 липня 1997 р. № 201 за погодженням з Міністерством охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки від 18 березня 1996 р. №114–279 та Державним комітетом України по гідрометеорології від 12 грудня 1995 р. № К–2–822) // Окремий відбиток на сайті Державного комітету України по гідрометеорології.

39. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. Під заг. ред. Потебенька М. О., Гончаренка В. Г. / П. П. Андрушко, Т. М. Арсенюк, О. Г. Атаманчук та ін. – К. : Форум, 2001. Ч. 2. – 942 с.

40. Широков В. Субъект преступлений в области окружающей среды / В. Широков // Сов. юстиция. – 1985. – № 5. – С. 19–21.

41. Пакутин В. Уголовно-правовая охрана вод и воздуха от загрязнений / В. Пакутин // Соц. Законность. – 1977. – № 6. – С. 40–42.

42. Навроцкий В. О. Предмет злочинного забруднення водойм (ст. 228 КК УССР) / В. О. Навроцкий // Рад. право. – 1982. – № 3. – С. 64–67.

43. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. В 4 т. / В. Даль. – М.: ГИС, 1956. – Т. 4 : Р – V. . – 583 с.

44. Ожегов С. И. Словарь русского языка : Ок. 5700 слов / под ред. чл.-корр. АН СССР Н. Ю. Шведовой. – 19 изд., испр. – М. : Рус. яз., 1987. – 846 с.

45. Матвейчук В. К. Уголовно-правовая борьба органов внутренних дел с преступным загрязнением водных объектов : Учебное пособие / В. К. Матвейчук. – К. : НИ и РИО Украинской академии внутренних дел, 1992. – 79 с.

46. Просуленко А. А. Человек и город: Соц.-экон. развитие городов Донецкой области/А. А. Просуленко – Донецк: Донбасс, 1990. – 88 с.

47. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про охорону атмосферного повітря» : Закон України від 24 жовтня 2002 р. № 198-IV // Відомості Верховної Ради України від 2002. – № 50. – Ст. 366.

48. Про внесення змін до закону України «Про охорону атмосферного повітря»: Закон України від 21 червня 2001 р. № 2556-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 48. – Ст. 252.

49. Про затвердження Концепції зменшення обсягів викидів важких металів в атмосферне повітря: Постанова Кабінету Міністрів України від 21 серпня 2000 р. № 1291 // Офіційний вісник України. – 2000. – № 34. – Ст. 1444.

50. Про затвердження Порядку ведення державного обліку в галузі охорони атмосферного повітря : Постанова Кабінету Міністрів України від 13 грудня 2001 р. № 1655 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 51. – Ст. 2274.

51. Про затвердження Порядку видачі дозволів на експлуатацію устаткування з визначеними рівнями впливу фізичних та біологічних факторів на стан атмосферного повітря, проведення оплати цих робіт та обліку підприємств, установ, організацій і громадян – суб'єктів підприємницької діяльності, які отримали такі дозволи: Постанова Кабінету Міністрів України від 29 березня 2002 р. № 432 // Офіційний вісник України – 2002. – № 14. – Ст. 742.

52. Про затвердження Порядку організації та проведення моніторингу в галузі охорони атмосферного повітря: Постанова Кабінету Міністрів України від 9 березня 1999 р. № 343 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 10. – Ст. 43.

53. Про затвердження Порядку проведення та оплати робіт, пов'язаних з видачею дозволів на викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами, обміну підприємств, установ, організацій та громадян – суб'єктів підприємницької діяльності, які отримали такі дозволи: Постанова Кабінету Міністрів України від 13 березня 2002 р. № 302 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 12. – Ст. 574.

54. Про затвердження Порядку розроблення та затвердження нормативів вмісту забруднюючих речовин у відпрацьованих газах та впливу фізичних факторів пересувних джерел забруднення атмосферного повітря: Постанова Кабінету Міністрів України від 13 березня 2002 р. № 303 // Офіційний вісник України – 2004. – № 24. – Ст. 1588.

55. Про Порядок розроблення та затвердження нормативів екологічної безпеки атмосферного повітря : Постанова Кабінету Міністрів України від 13 березня 2002 р. № 299 // Офіційний вісник України. – 2002 р.– № 12 – Ст. 571.

56. Про прийняття за основу проекту Закону України про внесення змін до Закону України «Про охорону атмосферного повітря» : Постанова Верховної Ради України від 22 лютого 2001 р. № 2281–III // Окремий відбиток на сайті Комітету з питань екологічної політики, природокористування та ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи.

57. Про Порядок розроблення і затвердження нормативів гранично допустимого рівня впливу фізичних та біологічних факторів стаціонарних джерел забруднення на стан атмосферного повітря : Постанова Кабінету Міністрів України від 13 березня 2002 р. № 300 // Офіційний вісник України – 2002. – № 12. – Ст. 572.

58. Державні санітарні правила охорони атмосферного повітря населених місць (від забруднення хімічними та біологічними речовинами) : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 9 липня 1997 р. № 201 за погодженням з Міністерством охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки від 18 березня 1996 р. № 114–279 та Державним комітетом України по гідрометеорології від 12 грудня 1995 р. № К–2–822) // Окремий відбиток на сайті Державного комітету України по гідрометеорології.

59. Про затвердження Інструкції про порядок та критерії взяття на державний облік об'єктів, які справляють або можуть справити шкідливий вплив на здоров'я людей і стан атмосферного повітря, видів та обсягів забруднюючих речовин, що викидаються в атмосферне повітря : Наказ Міністерства екології та природних ресурсів України від 10 травня 2002 р. № 77 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 22. – Ст. 1074

60. Про затвердження Інструкції про проведення інвентаризації викидів важких металів в атмосферне повітря : Наказ Міністерства екології та природних ресурсів України від 9 серпня 2001 р. № 298 // Офіційний вісник України – 2001. – № 35.– Ст. 1640

61. Про затвердження Методики розрахунку розмірів відшкодування збитків, які заподіяні державі в результаті наднормативних викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря : Наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України від 10.12.2008 № 639 // Офіційний вісник України – 2009. – № 5. – Ст. 151

62. Про затвердження Порядку визначення величин фонових концентрацій забруднювальних речовин в атмосферному повітрі : Наказ Міністерства екології та природних ресурсів України від 30 липня 2001 р. № 286 // Офіційний вісник України – 2001. – № 33. – Ст. 1575

63. Про затвердження Інструкції про загальні вимоги до оформлення документів, у яких обґрунтовуються обсяги викидів, для отримання дозволу на викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами для підприємств, установ, організацій та громадян-підприємців : Наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки від 09.03.2006 р. № 108 // Офіційний вісник України – 2006. – № 13, № 14. – Ст. 916.

64. Про затвердження Списків гігієнічних регламентів (ГДК та ОБРВ) в повітрі робочої зони, атмосферному повітрі населених місць : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 15 січня 1997 р. № 8 // Збірник законодавчих актів України про охорону навколишнього природного середовища (міжнародні конвенції та угоди, інші правові акти). – Том 5. – Чернівці: Зелена Буковина, 1999. – С. 200–201.

65. Про затвердження списків і введення в дію гігієнічних регламентів шкідливих речовин у повітрі робочої зони, атмосферному повітрі населених місць: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 23 лютого 2000 р. № 30 // Окремий відбиток на сайті МОЗ України.

66. Про схвалення Концепції реалізації державної політики щодо скорочення викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря, які призводять до підкислення, евтрофікації та утворення приземного озону: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 2003 р. № 610-р // Офіційний вісник України – 2003. – № 42. – Ст. 2230.

67. Щодо розрахунку збору за викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря від автотранспорту. Лист Міністерства екології та природних ресурсів України від 30.01.2003 р. № 16/3–/119 // Податки та бухгалтерський облік. – № 22. – 17 березня 2003 р.

68. Щодо розрахунку плати за викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря від автотранспорту. Лист Міністерства екології та природних ресурсів від 21.09.2001 р. № 8/4-4/857 // Все про бухгалтерський облік. – № 100, 26 жовтня 2001 р.

69. Петров В. В. Правова охорона природи в ССРСР / В. В. Петров. – М.: Юрид. лит., 1984. – 384 с.

70. Грабовская Н. П. Преступления против общественной безопасности, общественного порядка / Н. П. Грабовская // Курс советского уголовного права; отв. ред. Н. А. Беляев. – Л.: Изд-во Ленингр. гос. ун-та им. А. А. Жданова, 1981. – Т. 5. – С. 170–219.

71. Повелицына П. Ф. Уголовно-правовая охрана природы в ССРСР / П. Ф. Повелицына. – М.: Юрид. лит., 1981. – 88 с.

72. Смитиенко В. Н. Уголовно-правовая охрана здоровья населения в ССРСР / В. Н. Смитиенко. – К.: Вища школа, 1989. – 243 с.

73. Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А. М. Прохоров. – М.: Сов. энциклопедия, 1984. – 1600 с.

74. Левицька Л. В. та ін. Кримінальне право України. Загальна частина: Навч. посібник / Л. В. Левицька, Т. О. Мудряк, О. В. Сіренко, П. В. Цимбал – Ірпінь : Нац. акад. ДПС України, 2005. – 206 с.

2.3. Актуальні проблеми об'єктивної сторони злочину

Реформи, що проводяться в державі, у тому числі в області кримінального законодавства, обумовлюють необхідність чіткого розуміння і послідовного проведення погодженої й гуманної політики у сфері кримінальної юстиції. Одним з основних напрямів кримінальної політики обґрунтовано вважається диференціація кримінальної відповідальності, яка знаходить своє вираження і у формуванні законодавцем складів злочинів.

Оскільки склад злочину служить юридичною підставою кримінальної відповідальності, виникає необхідність у вивченні його елементів. Об'єктивна сторона і ознаки, що характеризують її, – один з елементів складу злочину. Правильне вирішення питань, які відносяться до встановлення, вірного визначення та оцінки всіх ознак, що характеризують об'єктивну сторону складу злочину, в значній мірі визначають професійну кваліфікацію злочину.

Правильна кваліфікація злочинів забезпечує практичне здійснення кримінальної політики держави, вживання норм кримінального права в точній відповідності з волею законодавця, дозволяє одноманітно застосовувати правові норми, є гарантом дотримання принципу законності, сприяє обранню судом справедливих заходів покарання. Для точної кваліфікації злочинів необхідно провести теоретичні розробки проблем складів злочинів, їх найважливіших елементів і ознак.

Суспільна небезпека злочину, місце, час, спосіб, засоби, обстановка скоєння злочину, наслідки, що настали, характер їх зв'язку з поведінкою винного та інші ознаки об'єктивної сторони складу злочину мають істотне значення при рішенні питання щодо покарання винного.

Значення об'єктивної сторони злочину полягає в тому, що: 1) об'єктивна сторона злочину є одним з елементів складу злочину, тобто входить у підставу кримінальної відповідальності. У випадку відсутності об'єктивної сторони злочину немає і складу злочину; 2) ознаки об'єктивної сторони злочину використовуються для правильної кваліфікації суспільно небезпечного діяння; 3) об'єктивна сторона злочину враховується при призначенні покарання; 4) за допомогою ознак об'єктивної сторони злочину проводиться відмежування злочинів від інших правопорушень.

Ознаки об'єктивної сторони складу злочину найбільш повно виражені в диспозиції, тому їх з'ясування має не тільки теоретичне і практичне значення, але і впливає на законотворчість у зазначеній сфері.

У сучасних умовах важливість вивчення об'єктивної сторони складу злочину з теоретичної точки зору пояснюється, зокрема, тим, що за останні роки в цій області накопичилося багато нових питань, змінилися деякі традиційні погляди, необхідні для подальшого розвитку науки і вдосконалення практики.

Отже, актуальність розробки наукою кримінального права проблем об'єктивної сторони злочину (загальнотеоретичних та тих, що стосуються кримінально-правової характеристики конкретних видів злочинів) обумовлюється її роллю зовнішнього вираження кримінально-правової поведінки, елементу складу злочину, критерію відмежування одного злочину від іншого й злочинного діяння від незлочинного.

Зазначений елемент складу злочину описано зарубіжною і вітчизняною кримінально-правовою наукою досить детально. Зокрема, його дослідження здійснювалися в роботах С. Анненкова, І. Велієва, М. Ковальова, В. Кудрявцева, Н. Кузнецової, Г. Тімейка, В. Малініна та О. Парфенова, М. Панова, О. Плотникова та ін. Однак, увага науковців, приділена цьому елементу складу злочину, не усуває, тим не менш, необхідності продовжити дослідження у цьому напрямку. Багато питань юристами не вивчались, а деякі розроблені недостатньо. Так, поза увагою науковців залишилися питання які стосуються визначення філософських, методологічних, історичних та теоретичних аспектів об'єктивної сторони складу злочину, а саме: філософські основи об'єктивної сторони складу злочину; методологічні основи об'єктивної сторони складу злочину; розвиток поняття об'єктивної сторони складу злочину та його теоретичні основи; правове значення об'єктивної сторони складу злочину.

Суттєві прогалини існують у теорії та практиці вирішення спеціальних питань, що стосуються об'єктивної сторони складу злочину, а саме: порівняльно-правове дослідження об'єктивної сторони складу злочину за кримінальним правом України та деяких зарубіжних країн; відмежування ознак об'єктивної сторони складу злочину та адміністративно-правових деліктів; підстав класифікації і видів складу злочину залежно від ознак об'єктивної сторони складу злочину; проблем регламентації об'єктивної сторони складу злочину у кримінальному законодавстві тощо.

Існують певні розходження серед поглядів науковців у теорії кримінального права щодо кримінально-правової характеристики об'єктивної сторони складу злочину. Зокрема, щодо висвітлення питань пов'язаних з обов'язковими та факультативними ознаками об'єктивної сторони складу злочину. [1]

Розвиток поняття об'єктивної сторони складу злочину та його теоретичні основи

При аналізі злочину виділяють його об'єктивну сторону. В теорії кримінального права її визначають зазвичай як зовнішню сторону загального небезпечного посягання, що протікає в певних умовах, місці і часі та завдає шкоду суспільним відносинам [2, с. 6]. Зовнішня (об'єктивна) сторона злочину протиставляється його внутрішній (суб'єктивній) стороні.

Діалектичне розуміння внутрішнього і зовнішнього було сформульовано Гегелем у його праці «Наука логіки», де він розглядав внутрішнє і зовнішнє у зв'язку з категоріями явища і сутності. У своїй праці Гегель протиставляв поглядам, які розглядали сутність як щось виключно внутрішнє, ідею взаємопереходів внутрішнього та зовнішнього їх взаємопроникнення [3, с. 233–273]. Поділ на внутрішнє і зовнішнє так само можемо знайти у працях Дж. Локка [4, с. 128].

Прийнятий в кримінальному праві поділ ознак злочину на внутрішні і зовнішні продиктован, в першу чергу, практичними, утилітарними міркуваннями, а не моментом виявлення «сутності – несутності» діяння [2, с. 6]. Хоча питання про сутність досліджуваного явища в будь-якій науці (і кримінальне право не є виключенням) ніколи не знімається. Виокремлення зовнішнього та внутрішнього пов'язано, головним чином, із необхідністю у впорядкованості процесу кваліфікації злочину і найбільш логічної при цьому послідовності дій. Злочин, насамперед, розглядається із зовнішнього боку, особливо з точки зору спричинених ним наслідків. Останні і служать, як правило, безперечним доказом його скоєння. Звідси і виникає необхідність у з'ясуванні на первинному етапі саме зовнішніх, об'єктивних ознак злочину.

На нашу думку, при встановленні факту злочину його об'єктивна (зовнішня) сторона повинна визначатися по відношенню до свідомості злочинця, і тільки до нього, а не до свідомості взагалі, як це робиться при філософському аналізі. При оцінці протиправного діяння ми співвідносимо з ознаками злочину конкретну поведінку конкретної людини. Тому межа, що визначає об'єктивне, проходить по зовнішніх контурах свідомості саме цієї особи, а не когось іншого. Це означає, що в ланцюжок об'єктивних ознак злочину може бути вплетене і те, що в загальному сенсі до об'єктивного не відноситься, а саме свідомість інших людей, які не підлягають в силу закону кримінальної відповідальності, або хоча і підлягають, але за інший злочин, об'єктивні властивості якого будуть встановлюватися вже відносно до свідомості останніх.

Відмінності між існуючими дефініціями об'єктивної сторони злочину полягають, перш за все, в ступені конкретизації авторами її змісту, а також в обсязі відображення її ознак. З цього приводу у науковій літературі немає єдиної точки зору. Проводячи аналіз, можна побачити, що існує декілька груп науковців-дослідників зазначеної проблематики. Перша група науковців під об'єктивною стороною складу злочину розуміє характеристику кримінальним законом зовнішніх ознак злочинного діяння (А. В. Наумов, В. В. Петров). Друга – стверджує, що об'єктивна сторона злочину – це зовнішній акт суспільно небезпечного посягання на охоронюваний кримінальним правом об'єкт, тобто акт вольової поведінки, який відбувається в об'єктивному світі і виражається в завданні

шкоди вказаному об'єкту або створенні загрози завдання йому шкоди (М. І. Ветров, Ю. І. Ляпунов). Третя група характеризує об'єктивну сторону злочину як таку, що складається із суспільно небезпечного діяння, що завдало або здатне завдати істотну шкоду суспільним відносинам, що охороняються кримінальним законом, а також із умов і обставин завдання цієї шкоди (П. І. Гришаєв). Четверта – пояснює об'єктивну сторону складу злочину як сукупність передбачених законом ознак, що характеризують зовнішній прояв суспільно небезпечного діяння, яке посягає на об'єкти кримінально-правової охорони, а також об'єктивні умови, пов'язані з цим посяганням (М. І. Бажанов). П'ята – наголошує, що об'єктивна сторона злочину – це зовнішній прояв суспільно небезпечного посягання на той чи інший об'єкт, що знаходиться під охороною кримінального закону (тобто, це передбачені кримінальним законом ознаки, які характеризують зовнішній прояв суспільно небезпечного діяння) (Ф. Г. Бурчак, Є. Ф. Фесенко). Шоста – до об'єктивної сторони складу злочину відносить сукупність передбачених кримінальним законом ознак, які характеризують зовнішній прояв суспільно небезпечної дії, що посягає на об'єкти кримінально-правової охорони, а також об'єктивні умови цього посягання (І. Я. Козаченко, З. А. Незнамов). І, на сам кінець, сьома група пояснює об'єктивну сторону злочину як процес суспільно небезпечного і протиправного посягання на інтереси, які охороняються законом, що розглядається з його зовнішньої сторони, з точки зору послідовного розвитку тих подій і явищ, які починаються з злочинної дії (бездіяльності) суб'єкта і закінчуються настанням злочинного результату (В. М. Кудрявцев, М. П. Журавльов, С. І. Нікулін).

Проводячи аналіз зазначених поглядів, зазначимо, що у сучасній літературі одним з найбільш ґрунтовних є визначення, запропоноване Л. Д. Гаухманом: «об'єктивна сторона складу злочину – це сукупність зовнішніх, об'єктивних, соціальнозначимих, таких, що виражають суспільну небезпечність та її ступінь, суттєвих, типових для даного виду злочинів ознак, передбачених кримінальним законом і – при бланкетності диспозиції статті Особливої частини Кримінального кодексу – в інших законах та (або) інших нормативних правових актах, які характеризують злочин як закінчений та вчинений виконавцем (виконавцями)» [8, с. 90]. Однак деякі вчені даючи оцінку вищенаведеному визначенню зауважують, що досить абстрактними виглядають визначення об'єктивної сторони як характеристики кримінальним законом зовнішніх ознак злочинного діяння [42, с. 131], сукупності юридично значущих ознак, що характеризують зовнішню сторону злочинного діяння [43, с. 145]. В інших формулюваннях змістовна характеристика об'єктивної сторони поєднується з її предметним наповненням, що робить їх більш конкретними. Однак, при цьому не всі запропоновані дефініції мають достатню універсальність.

Схожість у поглядах щодо визначення поняття об'єктивної сторони, просліджується у Ф. Г. Бурчака та М. І. Бажанова. Утім, на думку В. К. Матвійчука, ця пропозиція є кроком назад, оскільки в ній немає вказівки на умови, в яких відбувається посягання [12, с. 201–267].

Визначення, сформульоване Г. В. Тімейком, який зазначає, що «об'єктивна сторона злочину є зовнішнім актом злочинного діяння, що протікає в певних умовах місця, часу й обстановки» [10, с. 6.], придатне лише для формальних складів злочинів.

Недосконалою є позиція П. І. Гришаєва, який наголошує, що «об'єктивна сторона складається із суспільно небезпечного діяння, що завдає або здатне завдати істотну шкоду суспільним відносинам, що охороняються кримінальним законом, а також з умов та обставин завдання такої шкоди» [6, с. 5]. У цьому визначенні ми бачимо, що науковець надає не всі ознаки, притаманні об'єктивній стороні злочину.

П. Л. Фріс зазначає, що об'єктивна сторона складу злочину – це «сукупність ознак, які визначають зовнішню сторону злочину і характеризують суспільно небезпечне діяння (дію або бездіяльність), його шкідливі наслідки та причинний зв'язок між діянням та наслідками, який обумовив настання останніх, а також місце, час, обстановку, спосіб, стан, знаряддя та засоби вчинення злочину» [5, с. 80–81]. У цьому визначенні науковець вводить нову ознаку – «стан вчинення злочину». На нашу думку, зазначена ознака співпадає з такими ознаками, як обстановка та час вчинення злочину.

М. І. Панов, надає наступне визначення: об'єктивною стороною злочину є «зовнішня сторона (зовнішнє вираження) злочину, що характеризується суспільно небезпечним діянням (дією чи бездіяльністю), суспільно небезпечними наслідками, причинним зв'язком між діянням і суспільно небезпечними наслідками, місцем, часом, обстановкою, способом, а також засобами вчинення злочину» [32, с. 117]. На нашу думку, надане визначення є досить змістовним та точним.

Отже, як ми бачимо, варіантів визначень поняття об'єктивної сторони у фаховій літературі достатньо. Однак, сама по собі їх істотна кількість та різноманіття не свідчить про те, що питання є остаточно вирішеним. На нашу думку, недоліком переважної більшості визначень об'єктивної сторони складу злочину є те, що дослідники цього питання розглядають зазначену категорію дещо ізольовано, забуваючи про те, що об'єктивна сторона є частиною, яка належить до складу злочину нарівні з іншими його елементами, тобто є складовою системи, яка характеризується органічною єдністю компонентів.

Кожен з елементів й ознак складу злочину, що утворюють його зміст, в реальній дійсності не існує сам по собі, а, згідно з основним

постулатом теорії соціальних систем, перебуває в тісному взаємозв'язку, взаємодії й взаємообумовленості з іншими системними елементами та ознаками соціально-правової системи, якою є для кримінального права склад злочину. Випадіння з системи будь-якого системоутворюючого елемента знищує або повністю видозмінює її [45, с. 48].

Таким чином, об'єктивною стороною складу злочину зовнішні характеристики суспільно небезпечної поведінки особи можуть бути визнані лише за наявності інших його істотних компонентів. У цьому зв'язку вірно є думка М. І. Мельника та М. І. Хавронюка, що об'єктивну сторону характеризують не всі фактично присутні зовнішні елементи злочинної поведінки, а лише такі, що відображають посягання на певний об'єкт, що охороняється кримінальним законом. Науковці зазначають: «зовнішній акт суспільно небезпечного посягання на охоронюваний законом об'єкт, яким цьому об'єкту заподіюється шкода або створюється загроза її заподіяння» [9, с. 14]. Їх підтримують Ю. В. Александров та В. А. Клименко, які вказують, що «сукупність передбачених законом ознак, які характеризують зовнішній вияв суспільно небезпечного діяння, що посягає на об'єкти кримінально-правової охорони, а також об'єктивні чинники, з якими пов'язане це діяння» [24, с. 80].

У ґрунтовній характеристиці об'єктивної сторони складу злочину, здійсненій визнаним фахівцем кримінального права радянської доби В. М. Кудрявцевим, її визначено як процес суспільно небезпечного й протиправного посягання на інтереси, що охороняються кримінальним законом, що розглядається з його об'єктивного боку, з точки зору послідовного розвитку тих подій і явищ, які починаються зі злочинної дії (бездіяльності) суб'єкта та закінчуються настанням злочинного результату [14, с. 9]. Як бачимо, в цьому випадку до поняття об'єктивної сторони введено вказівки не лише на об'єкт посягання, а й на суб'єкта злочину. Таким чином просліджуються системні зв'язки між різними елементами складу злочину.

На нашу думку, у загальному визначенні об'єктивної сторони злочину доцільно відображати обумовленість визнання нею лише таких зовнішніх характеристик злочину, які обмежені певними чинниками суб'єктивного характеру. Іноді можливість використання у формулюваннях об'єктивної сторони суб'єктивних характеристик злочинного діяння категорично заперечується.

В. Б. Малінін та О. Ф. Парфенов, вважають правильним підхід у науці кримінального права, який визначає, що розділення на об'єктивне та суб'єктивне у людській поведінці має умовний характер. Науковці зазначають: «оскільки наука визнає можливим в інтересах практики розділити об'єктивне й суб'єктивне у злочинній поведінці, відносячи діяння до об'єктивної сторони та вивчаючи окремо ставлення до нього

злочинця (суб'єктивну сторону), то, безумовно, і всі інші ознаки (наслідки, причинний зв'язок, місце, час, спосіб, засоби, знаряддя і обстановку вчинення злочину) слід відносити до ознак об'єктивної сторони, а психічні процеси, пов'язані із вчиненням злочину (його психологічну складову), розглядати в рамках суб'єктивної сторони як психічне ставлення до вчиненого злочину» [11, с. 6]. На думку вчених, об'єктивну сторону злочину становить зовнішній акт злочинного діяння (дія чи бездіяльність), вчинене певним способом у конкретних умовах місця, часу й обстановки, іноді з використанням знарядь чи інших засобів, що потягло у матеріальних складах шкідливі наслідки [11, с. 13].

Таким чином, ми бачимо, що поняття об'єктивної сторони складу злочину в науці кримінального права сформульоване недостатньо змістовно та повно. На основі вищенаведеного, підсумовуючи та узагальнюючи досліджений матеріал, на нашу думку, логічним визначення поняття об'єктивної сторони складу злочину, яке у повному обсязі відображатиме її реальний зміст, буде наступне: об'єктивна сторона злочину – це система передбачених кримінальним законом зовнішніх ознак, які характеризують зовнішній прояв суспільно небезпечного діяння, що посягає на об'єкти кримінально-правової охорони, а також характеризують зовнішню сторону посягання особи на суспільні відносини та є предметом її суб'єктивної оцінки.

Зміст об'єктивної сторони складу злочину

Діяльність – це специфічний спосіб ставлення людини до світу. Безперечним і незмінним фактом є те, що у діяльності людини психологи виокремлюють два аспекти, які перебувають в постійній єдності, а саме: внутрішню та зовнішню сторони діяння. Перша проявляється в психічній активності, друга – в діях, рухах, операціях [46, с. 336]. Отже, оскільки в діянні людини проявляються свідомість і наміри, мотиви і цілі, воно водночас і суб'єктивне, й об'єктивне та являє собою форму впливу людини на світ [10, с. 5].

У науці вітчизняного кримінального права домінує точка зору про те, що об'єктивна сторона складу злочину – це зовнішня сторона діяння, яка виражається у вчиненні передбаченого законом діяння (дії чи бездіяльності), що заподіює чи створює загрозу заподіяння шкоди об'єкту злочину. Обов'язковими (необхідними) ознаками об'єктивної сторони як елемента складу злочину є: діяння (дію чи бездіяльність), суспільне небезпечні наслідки і причинний зв'язок. Тому у злочинах з так званим матеріальним складом має бути встановлений причинний зв'язок між дією (бездіяльністю) і суспільне небезпечним наслідком, що настав [36].

Неможна стверджувати, що одна з ознак складу злочину є головною, тому що без будь-якої з ознак про притягнення до кримінальної відповідальності не варто й говорити. Звідси особливо актуального значення набуває встановлення всіх обов'язкових елементів складу злочину з тим, щоб будь-яке суспільно небезпечне діяння, яке передбачене Кримінальним кодексом України (далі – КК України), було повною мірою відображено у відповідних процесуальних документах, а особу, яка його вчинила, було покарано.

Зовнішня сторона злочинів дуже складна, має багатоаспектний характер, що безумовно впливає на застосування норм і законотворчу діяльність. З теоретичної точки зору вивчення об'єктивної сторони складу злочину важливо у сучасних умовах, зокрема тому, що за останні роки в цій сфері нагромадилось багато нових питань і намітилось трансформування деяких традиційних уявлень, які необхідні для подальшого розвитку науки і вдосконалення судової і слідчої практики.

На наш погляд, в першу чергу, у ході нашого дослідження необхідно зупинитися на існуючих визначеннях поняття «об'єктивна сторона складу злочину». З цього виводу у науковій літературі немає єдиної точки зору. Існує декілька груп науковців – дослідників зазначеної проблематики. Перша група науковців під об'єктивною стороною складу злочину розуміє характеристику кримінальним законом зовнішніх ознак злочинного діяння (В. В. Петров). Друга – стверджує, що об'єктивна сторона злочину – це зовнішній акт суспільно небезпечного посягання на охоронюваний кримінальним правом об'єкт, тобто акт вольової поведінки, який відбувається в об'єктивному світі та виражається в завданні шкоди вказаному об'єкту або створенні загрози завдання йому шкоди (В. М. Кудрявцев). Третя група характеризує об'єктивну сторону злочину як таку, що складається із суспільно небезпечного діяння, що завдало або здатне завдати істотну шкоду суспільним відносинам, що охороняються кримінальним законом, а також із умов і обставин завдання цієї шкоди (П. І. Гришаєв). Четверта – пояснює об'єктивну сторону складу злочину як сукупність передбачених законом ознак, що характеризують зовнішній прояв суспільно небезпечного діяння, яке посягає на об'єкти кримінально-правової охорони, а також об'єктивні умови, пов'язані з цим посяганням (М. І. Баранов). П'ята – наголошує, що об'єктивна сторона злочину – це зовнішній прояв суспільно небезпечного посягання на той чи інший об'єкт, що знаходиться під охороною кримінального закону (тобто, це передбачені кримінальним законом ознаки, які характеризують зовнішній прояв суспільно небезпечного діяння) (Ф. Г. Бурчак, Є. Ф. Фесенко). Шоста – до об'єктивної сторони складу злочину відносить сукупність передбачених кримінальним законом ознак, які

характеризують зовнішній прояв суспільно небезпечної дії, що посягає на об'єкти кримінально-правової охорони, а також об'єктивні умови цього посягання (Н. В. Чернишова, М. В. Володько, М. А. Хазін). І, на сам кінець, сьома група пояснює об'єктивну сторону злочину як процес суспільно небезпечного і протиправного посягання на інтереси, які охороняються законом, що розглядається з його зовнішньої сторони, з точки зору послідовного розвитку тих подій і явищ, які починаються з злочинної дії (бездіяльності) суб'єкта і закінчуються настанням злочинного результату (В. М. Кудрявцев).

Проводячи аналіз зазначених поглядів на досліджувальну проблематику, зазначимо, що на наш погляд, визначення А. А. Піонтковського надто загальне, з нього не видно тих форм, в яких проявляється об'єктивна сторона. Кримінальний закон не дає характеристику зовнішніх ознак злочинного діяння, ці ознаки можуть тільки перелічуватись або описуватись. Оскільки форма – це спосіб існування, внутрішня організація та зовнішнє вираження змісту [47, с. 699], то без чіткого окреслення форм існування об'єктивної сторони її зміст неможливо розкрити.

Близькі за змістом визначення об'єктивної сторони складу злочину, запропоновані М. І. Бажановим і М. В. Володько та М. А. Хазінім. Позитивним для них є те, що в них є вказівка на сукупність передбачених законом зовнішніх ознак, а також об'єктивні умови посягання. Однак, на жаль, ці визначення майже не конкретизують форми прояву об'єктивної сторони, а тому її визначення не дає характеристику повного змісту – сукупності елементів і процесів, що утворюють досліджувальне поняття. Тому що лише елементи і процеси, що становлять це поняття, є його змістом, після того, як набрали певної форми. У науковій літературі зазначається, що форма завжди має відповідати певному змісту, немає змісту без форми, як і беззмістовної форми [47, с. 699].

Схожість у поглядах щодо визначення поняття об'єктивної сторони, просліджується у Ф. Г. Бурчака та М. І. Бажанова. Однак, на думку В. К. Матвійчука, ця пропозиція є кроком назад, оскільки в ній немає вказівки на умови, в яких відбувається посягання [12, с. 201–267].

Таким чином, підводячи загальний підсумок аналізу вищезазначених точок зору, слід відзначити, що поняття змісту об'єктивної сторони складу злочину не повне, оскільки не набуло певної форми. Задля усунення зазначеної прогалини, на нашу думку, необхідно звернутися до її законодавчого вираження, а також до питання форм вираження об'єктивної сторони в роботах авторів, які займалися цією проблематикою.

В науковій літературі можна виокремити чотири групи поглядів науковців щодо форм вираження об'єктивної сторони. Перші називають такі прояви об'єктивної сторони як діяння (дію та бездіяльність),

спосіб вчинення злочину, час і місце вчинення злочинного діяння, обстановку, в якій воно відбувається, причинний зв'язок і злочинний результат такого діяння [16, с. 124–126, с. 131–138]. Прихильники другої групи стверджують, що об'єктивна сторона може мати такі форми як діяння, наслідки, причинний зв'язок, умови, в яких відбувається злочинне діяння, місце, час і спосіб вчинення злочину, предмет і інші ознаки, що характеризують об'єктивну сторону злочину (П. І. Гришаєв). Науковці третьої групи до ознак об'єктивної сторони відносять: діяння, суспільно небезпечні наслідки, причинний зв'язок, місце, час, обставини, спосіб, знаряддя і засоби вчинення злочину (М. І. Бажанов). Прибічники четвертої – до форм прояву об'єктивної сторони складу злочину відносять: діяння, спосіб, наслідки, причинний зв'язок, місце, час, обстановку і ситуацію вчинення злочину (Ф. Г. Бурчак, Є. Ф. Фесенко).

Таким чином з аналізу можна побачити, що всі автори виокремлюють такі ознаки об'єктивної сторони складу злочину, як діяння (дія або бездіяльність), злочинний результат (однак дають різну назву цієї ознаки – наслідки, злочинний результат), причинний зв'язок, спосіб, час і місце вчинення злочину.

В науці кримінального права зазначені ознаки прийнято розділять на обов'язкові й факультативні. І знов таки, і з цього приводу ми не побачили єдиної точки зору серед науковців не тільки щодо питання обсягу перших, а й на їх назву. Одні вчені відносять до них діяння, його наслідки і причинний зв'язок (О. М. Трайнін). Інші лише діяння, доводячи, що наслідки і причинний зв'язок властиві тільки злочинам з матеріальним складом (С. В. Познишев). Треті – відносять причинний зв'язок до факультативних ознак об'єктивної сторони складу злочину (І. Л. Андєєв).

Не погоджуючись з позицією С. Б. Гавриша, що наслідки і причинний зв'язок завжди обов'язкові при оцінці зовнішньої сторони злочинного посягання, В. К. Матвійчук зазначає, що це суперечить і позиції законодавця, який диференціює в нормах КК Особливої частини відповідальність залежно від настання або ненастання злочинних наслідків, а тому вважає причинний зв'язок і злочинні наслідки обов'язковими ознаками об'єктивної сторони злочину з матеріальним складом. Крім того, науковець зазначає, що висновок С. Б. Гавриша має таке спрямування внаслідок того, що він: 1) помилково вважає, що термін «злочин з матеріальним складом» недостатньо чіткий і двозначний; 2) необгрунтовано намагається відмовитися від законодавчої конструкції складу злочину (з матеріальним складом) мотивується використання терміна «злочин з матеріальними або формальними ознаками», але в подальшому відмовляючись від суспільної небезпечності як матеріальної ознаки злочину, таким чином створюючи тупикову ситуацію [12, с. 201–263].

Не викликає сумніву той факт, що у кримінальному праві не повинно мати місце розмаїття термінів для назви однієї і тієї ж ознаки складу злочину. Однак терміни «наслідок» і «результат», які використовуються в науці кримінального права, а «наслідок» в кримінальному законодавстві мають право на існування. Звернувшись до словників різних авторів, ми побачили, що зазначений термін тлумачиться досить невизначено. На нашу думку, задля більш детального тлумачення цього поняття потрібно використати філософські категорії, такі як причина і наслідок. Тому що саме вони відображають одну із форм взаємозв'язку, взаємодії явищ, де причина – це явище, дія якого викликає друге явище (результат), яке в свою чергу, може стати причиною. Таким чином, термін «результат» має використовуватись для позначення процесу взаємозв'язку. Крім того, в кримінальному законодавстві така ознака як результат (термін) відсутній.

Не знайшов тлумачення в літературі й термін «наслідок». Для пояснення зазначеного терміну, на нашу думку, необхідно оперувати філософськими категоріями «підстава» і «наслідок». Ці категорії відображають зв'язок між протилежними моментами дійсності, при якому певне явище (підстава) визначає інше (наслідок). Підстава за своєю природою викликає і зумовлює наслідок, який характерний для злочинів з матеріальним складом. Таким чином, бачимо, що підстава існує як наслідок, надаючи йому свій зміст і надаючи суттєвої визначеності. Отже, наслідок є безпосередньою дійсністю, яка виникає із злочинного діяння (з підстави й умов).

Що стосується такої об'єктивної ознаки складу як причинний зв'язок, то з аналізу наукових публікацій можна побачити, що ця проблема достатньо висвітлена. Інша справа дослідження такої проблеми, як причинний зв'язок при бездіяльності.

З цього приводу, знов таки, спостерігається відсутність єдиного погляду на задану проблематику та деякі розбіжності щодо визначення причинності бездіяльності. Отже, при аналізі наукової літератури можна побачити, що одні автори бачать причинність у вольовому характері бездіяльності (М. Д. Дурманов); інші визнають в загальному, взагалі відсутність причинності за бездіяльністю, тому що бачать її як мотивуючий момент «психічно діючою причиною» (А. А. Піонтковський); треті – вважають, що властивості бездіяльності, які впливають, криються в її суспільному характері (В. І. Кофман), і, на сам кінець, останні знаходять причинність бездіяльності у здатності людини використовувати засоби і сили природи і суспільства для завдання шкоди (А. Б. Сахаров). З вищенаведеного випливає висновок, що розбіжності існують, здебільшого, з приводу доказу причинності бездіяльності. Ми згодні з С. Б. Гавришем та Г. В. Тимейко, що бездіяльність може стати причиною

шкідливих наслідків, оскільки поведінка людини якісно відрізняється від явищ природи своїм усвідомленням, вольовим характером [39, с. 180].

В. К. Матвійчук зазначає, що причинний зв'язок відноситься до сфери об'єктивних явищ і механізм її розвитку визначається природними законами. Разом з тим, оскільки поведінка суб'єкта носить соціальний характер, то не можна скидати з рахунку в цьому процесі і суспільних законів [12, с. 201–263]. Тому немає достатньо підстав у С. Б. Гавриша стверджувати, що наявність свідомості і волі в людській поведінці не може змінювати природу зв'язку з наслідками [39, с. 181], тому що бездіяльність особи повинна бути не тільки однією з необхідних умов, але й причиною наслідку, що наступив. На думку В. К. Матвійчука, обставини, що обумовлюють причинність бездіяльності – це жорстка прив'язка всіх елементів злочину до ознак складу злочину, який буде відсутнім без якогось елемента. Наслідок буде мати тільки значення для права, якщо він має причину [12, с. 201–263].

Однак у ході дослідження ми побачили, що у наукових колах існує і протилежний погляд на зазначену проблему. Деякі науковці взагалі заперечують причинність бездіяльності (Г. В. Тімейко). На нашу думку, в зазначеному виражається бездіяльність, а не знаходиться наслідок від бездіяльності. На підставі викладеного можна стверджувати, що вольова поведінка в тому числі і бездіяльність створює наслідки, але це лише властиво для злочинів з матеріальним складом.

Щодо положень кримінального законодавства стосовно того, що злочином є діяння (дія або бездіяльність), то зазначимо, що у теорії кримінального права є певні розбіжності з приводу аргументів. Більшість авторів, використовуючи термін «діяння» як синонім злочину, об'єднують ним дію та бездіяльність, наводячи аргументи щодо відсутності принципової юридичної відмінності у них, як актів зовнішньої поведінки людини. З цього приводу зазначимо, що діяння як синонім злочину використовується при наявності усіх ознак злочину (лише в такому випадку). Крім того, необхідно зазначити, що В. К. Матвійчук наголошує, що пропозиція С. Б. Гавриша щодо заміни термінів закону (ст. 11 КК) «діяння (дія або бездіяльність)» терміном «злочинна поведінка» є недостатньо обґрунтованою [39, с. 175–179], оскільки термін «поведінка» властивий такій сфері як психологія [12, с. 201–263]. Отже, з форм вираження об'єктивної сторони, що запропоновані в літературі, можна побачити, що немає єдності щодо кількості об'єктивних (факультативних) ознак.

Для характеристики і кваліфікації окремих діянь велике значення має така ознака об'єктивної сторони складу злочину, як спосіб вчинення злочину. Основну характеристику деяких злочинних діянь становить спосіб їх вчинення (тобто сукупність певних прийомів, що використовуються злочинцем при реалізації своїх намірів). Законодавець не вказує

в деяких складах злочинів на спосіб його вчинення не тому, що він відсутній, а тому, що він для кваліфікації не має значення, та і описати їх у рамках закону неможливо через велике розмаїття [12, с. 201–263].

В протилежність способу вчинення злочину засоби свідчать про те, які предмети матеріального світу використані особою (або особами) для виконання дії (бездіяльності), спрямованої на завдання шкоди об'єкту, що охороняється кримінальним законом. На думку В. К. Матвійчука, яку ми повністю розділяємо, варто було б вказати, що засоби вчинення злочину не властиві певній частині суспільно небезпечних діянь, а спосіб є іманентним будь-якому злочину [12, с. 201–263].

Не дивлячись на те, що вирішення проблеми відмежування засобів від знарядь вчинення злочину має істотне теоретичне і практичне значення, у кримінально-правовій літературі, а також у законодавстві цим питанням приділяється незначна увага. До цього часу, з дослідженого питання, відсутня єдність поглядів і підходів. Так, криміналістика складає збірне поняття «засіб вчинення злочину» та пропонує наступну класифікацію засобів вчинення злочину: знаряддя, зброя, джерела підвищеної небезпеки, сили і явища природи. В кримінальному праві зустрічається декілька визначень поняття «засоби вчинення злочину»: а) до засобів відносять знаряддя або процеси зовнішнього світу (електричний струм, радіація і т. ін.), які винний використовує для впливу на предмет посягання, потерпілого чи інші елементи суспільних відносин, що є об'єктом злочину; б) до засобів відносять знаряддя чи інші предмети або процеси зовнішнього світу (електричний струм, радіація і т. ін.), які злочинець використовує для впливу на предмет посягання, потерпілого або інші елементи суспільних відносин, що є об'єктом злочину; в) вважають, що до засобів відносять знаряддя і пристосування, за допомогою яких був вчинений злочин; г) під засобами вчинення злочину розуміють речі, предмети, документи, механізми, пристосування й інші предмети матеріального світу, використовуючи які винний вчиняє злочин; г) до засобів злочину відносять предмети матеріального світу, які особа використовує для виконання дії (бездіяльності), які спрямовані на завдання шкоди об'єкту, що охороняється кримінальним законом.

Задля більш ґрунтовного дослідження означеного питання необхідно знов звернутися до етимологічного тлумачення термінів. Коректним, на наш погляд, є трактування поняття «знаряддя», що розкрито у словнику Ф. А. Брокгауза та І. А. Ефрона, в якому чітко можна побачити різницю між поняття «знаряддя вчинення злочину» і «засіб вчинення злочину» [41, с. 201].

Ми повністю підтримуємо позицію В. К. Матвійчука, який зазначає, що для того, щоб дати відмежування знарядь від засобів вчинення

злочину необхідно визначити критерії такого відмежування. Науковець виокремлює наступні критерії: 1) предмети, якими винний користується для надання сили і спритності своїм рукам, а в окремих випадках і ногам. В цьому випадку знаряддями злочину можуть служити різні предмети матеріального світу (як заздалегідь приготовлені, так і випадково знайдені на місці злочину); 2) в умисних злочинах з матеріальними складами знаряддя злочину – це ті предмети матеріального світу, що використовуються з метою досягнення злочинного результату (тобто тих наслідків, які прямо указані в законі або такі, що мають на увазі зміст норми); 3) в умисних злочинах з формальними складами під знаряддями вчинення злочину розуміють ті предмети матеріального світу, які винний спеціально використовує для вчинення злочину (тобто дій, щоб придати силу і спритність ногам і рукам); 4) знаряддя вчинення злочину завжди використовуються при виконанні об'єктивної сторони складу злочину. Для поняття «засоби вчинення злочину», зазначає науковець, такими критеріями є: 1) засоби вчинення злочину – це предмети зовнішнього світу, якими винний не завжди користується при виконанні об'єктивної сторони складу злочину (вони, як правило, використовуються для проведення підготовчих дій, наприклад, транспорт для прибуття на місце вчинення злочину і т. ін., або після вчинення злочину для перевезення предмета злочину); 2) засоби вчинення злочину в деяких злочинах полегшують виконання основної дії, від якої наступають злочинні наслідки; 3) засоби вчинення злочину можуть брати участь у виконанні об'єктивної сторони складу, але їх використовують у злочинах не для досягнення злочинних наслідків, що вказані в законі, а щоб позбавитись від цих предметів, або використовуються як джерело підвищеної небезпеки при порушенні різних правил, але не спеціально для настання результату вказаного в законі [12, с. 201–263].

Зазначена позиція дає нам можливість говорити про те, що одні й ті ж предмети зовнішнього світу можуть в одному випадку виступати як знаряддя вчинення злочину, а в іншому – як засоби таких діянь. Таким чином, ми повністю підтримуємо, запропоноване В. К. Матвійчуком, визначення знарядь і засобів вчинення злочину: «Під знаряддями вчинення злочину слід розуміти предмети зовнішнього світу, які винний використовує для надання сили і спритності при виконанні об'єктивної сторони складу злочину з наміром досягнення злочинного результату, тобто тих наслідків, що вказані в законі (у злочинах з матеріальними складами) або для досягнення злочинної мети суспільно небезпечного діяння (для злочинів з формальними складами)», а «під засобами вчинення злочину необхідно розуміти предмети зовнішнього світу, які винний використовує з метою виконання попередніх дій або після

вчинення злочину і також для виконання об'єктивної сторони конкретного складу злочину (без наміру досягнення злочинного наслідку, вказаного в законі), а також у деяких випадках, з метою полегшення основної дії, від якої настає злочинний наслідок» [12, с. 201–263].

Місце і час як ознаки об'єктивної сторони складу злочину достатньо розроблені в кримінально-правовій літературі, однак необхідно надати уточнення, що місце вчинення злочину визначається як територія, на якій було почато, закінчено діяння або настали злочинні наслідки. Також необхідно зазначити, що у деяких випадках місце вчинення злочину зафіксовано в законі як виключно оціночне поняття, що має негативний вплив на практику. Під часом вчинення злочину у науковій літературі розуміється час доби, року, тижня, місяця, конкретний період, коли відбувається подія злочину. Ці ознаки впливають на кваліфікацію, коли вони вказані в законі і достатньо досліджені наукою.

З приводу такої ознаки об'єктивної сторони складу злочину як обстановка, хотілося б відмітити, що ця ознака по-різному визначається вченими. Одні стверджують, що обстановка – це ті конкретні, специфічні об'єктивні умови, в яких вчиняється суспільно-небезпечне посягання. Другі вважають, що обстановка – це одна із умов, що використовується винним для досягнення своєї мети, або є таким збігом подій і обставин, що свідчать як про більшу, так і меншу суспільну небезпечність злочину і злочинця (А. Ш. Якупов). Треті – характеризують обстановку як місце, час та інші конкретні умови вчинення злочину, загальну історичну і соціально-політичну обстановку, конкретні умови життя і діяльності (В. М. Кудрявцев). Четверті – пояснюють обстановку як сукупність передбачених законом обставин, які є зовнішнім оточенням злочинного діяння і характеризуються присутністю людей або певних подій (Ф. Г. Бурчак, Є. Ф. Фесенко).

На наше переконання, під обстановкою вчинення злочину необхідно розуміти конкретні специфічні об'єктивні умови, які використовуються (або умова, яка використовується) винним для досягнення мети, або є збігом подій і обставин, які свідчать про більшу або меншу суспільну небезпечність злочину і злочинця.

Отже, підсумовуючи вищевказане, ми можемо відзначити, що об'єктивну сторону складу злочину утворюють ті передбачені кримінальним законом ознаки, які характеризують зовнішній прояв суспільно небезпечного діяння. Ці ознаки можуть бути як обов'язковими, так і факультативними. В тих випадках, коли вказівка на ознаку об'єктивної сторони складу злочину введена в закон, то вона потребує спеціального вивчення, оскільки це має значення для кваліфікації злочину.

Правове значення об'єктивної сторони складу злочину

Значення об'єктивної сторони злочину в першу чергу визначається тим, що точне її встановлення є запорукою правильної кваліфікації суспільно небезпечного діяння [17, с. 223]. Оскільки ознаки об'єктивної сторони злочину характеризують зовнішні прояви злочину, саме вони в першу чергу стають доступними для вивчення. Зважаючи на це, саме ці ознаки встановлюються в першу чергу і визначають кваліфікацію злочину на першому етапі розслідування. Тому ознаки об'єктивної сторони злочину мають бути чітко і недвозначно закріплені в кримінальному праві, диспозиції норм кримінального права повинні відображати всі істотні ознаки діяння [17, с. 223].

Об'єктивна сторона злочину нерідко використовується для розмежування злочинів і незлочинних посягань, а також для розмежування діянь, схожих за об'єктом посягань і скоєних за однією формою вини. Так, нерідко від наявності наслідків певного виду або розміру (збиток у розмірі більше певної грошової суми, тяжка шкода здоров'ю, інші тяжкі наслідки) залежить віднесення діяння до категорії злочинів або адміністративних правопорушень. Об'єктивна сторона дозволяє розмежувати такі злочини, як крадіжка, шахрайство та грабіж, інші ознаки яких є практично однаковими [17, с. 224].

Значення об'єктивної сторони злочину важко переоцінити. Для криміналіста – це одна з найважливіших характеристик злочину; для кримінолога – вихідний матеріал для розробки профілактичних заходів щодо попередження злочинів. Наприклад, А. І. Бойко пише, що об'єктивна сторона має велике значення, а саме вона:

- 1) виступає в якості одного з елементів складу злочину і тому необхідна для обґрунтування кримінального переслідування;
- 2) використовується для розмежування злочинів, які співпадають по об'єкту та іншим елементам складу;
- 3) вона поряд з ідеєю суб'єктивного зобов'язання повинна бути покладена в основу кримінально-правового докору [15, с. 44–45].

Значення об'єктивної сторони злочину насамперед полягає в тому, що в межах складу злочину вона є об'єктивною підставою кримінальної відповідальності. Без об'єктивної сторони неможливо прийти до висновку про наявність або відсутність в діях винного про складу злочину. Якщо ніяких ознак об'єктивної сторони не встановлено або ці ознаки не задовольняють вимоги закону, склад злочину відсутній.

Причому мають значення не тільки обов'язкові, а й факультативні ознаки. Важливість факультативних ознак об'єктивної сторони злочину пояснюється ще й тим, «що навіть якщо вони не знаходять відпрацювання в законі, вони за будь яких обставин роблять злочин предметним

і володіють якісними характеристиками, що впливатиме на ступінь суспільної небезпеки злочину, оскільки виступають факторами, які характеризують конкретну злочинну дію (бездіяльність)» [11, с. 14].

Розглядаючи значення ознак об'єктивної сторони, необхідно відзначити, що всі вони входять в коло обставин, що підлягають доведенню по кожній кримінальній справі, отже, мають важливе доказове значення. Всі вони є необхідною характеристикою кожного злочину.

М. С. Таганцев, виділяв три аспекти значення об'єктивної сторони:

- по-перше, який встановлює відповідальність (тобто кваліфікуючою) обставини;
- по-друге, як підстави для розподілу злочинів на групи;
- по-третє, як підстави розмежування неправди кримінальної від неправди, що тягне цивільні наслідки [18, с. 270].

Більшість дослідників розкривають питання про значення об'єктивної сторони вказують на її здатність впливати на суспільну небезпеку, на її роль як конструктивної, конструктивно-обмежувальної та кваліфікуючої ознаки у складах злочинів.

Важливо розглянути роль об'єктивної сторони злочину в процесі кваліфікації злочинів. Б. А. Курінов виділяє в процесі кваліфікації три етапи:

- перший етап – вирішується питання, чи є в даному конкретному випадку ознаки злочину або ж це діяння слід кваліфікувати як проступок;
- другий етап – пов'язаний з встановленням родових ознак злочинного діяння;
- третій етап – полягає в подальшій ідентифікації злочину в межах якої небудь обраної статті КК : простий або кваліфікований склад злочину [19, с. 67–68].

А. Мамедов пише, що правильна кваліфікація дій як ознака об'єктивної сторони складу злочину важлива тільки за умови оцінки наслідків в якості ознак того ж самого елементу складу злочину, його юридичного значення не тільки у взаємозв'язку з викликанною його дією, а й у зв'язку з об'єктом злочину [20, с. 56].

О. Киба зазначає, що значення об'єктивної сторони складу злочину в теорії кримінального права полягає в наступному:

1. Найбільш важливим моментом є те, що об'єктивна сторона є одним з елементів складу злочину і, як наслідок, є підставою кримінальної відповідальності. Це означає, що особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності лише тоді, коли у вчиненому нею діянні встановлені всі ознаки об'єктивної сторони складу злочину.

2. Об'єктивна сторона складу злочину дозволяє розмежовувати злочинне діяння від незлочинного. У цьому значенні об'єктивні ознаки є

найважливішими показниками суспільної небезпечності як соціальної властивості злочину і враховуються передусім при вирішенні питання про криміналізацію тих чи інших діянь, тобто визнанні їх злочинними або незлочинними самим законодавцем, і, відповідно, караними або ж некараними. У такому випадку необхідно брати до уваги всю сукупність обставин справи, що характеризують зовнішню сторону протиправного діяння: характер і спосіб посягання, розмір заподіяної шкоди, час, місце та обстановку його вчинення і так далі.

3. Важливість об'єктивної сторони також полягає і в тому, що, встановивши, що діяння особи є злочинним, вона дає можливість відмежовувати один злочин від іншого, тобто здійснити кваліфікацію злочину. Так деякі злочини схожі між собою за об'єктом, суб'єктом і суб'єктивною стороною, а відрізняються лише за об'єктивною стороною. Наприклад, об'єктивна сторона крадіжки полягає у таємному викраденні чужого майна (ч. 1 ст. 185 КК), грабежу – у відкритому викраденні чужого майна (ч. 1 ст. 186 КК), тоді як об'єкт, суб'єкт і суб'єктивна сторона цих злочинів збігається. У той же час, проводячи розмежування різних злочинів, слід враховувати й інші ознаки об'єктивної сторони: характер наслідків, місце, час, знаряддя вчинення злочину тощо. Так, одна з відмінностей бандитизму від створення злочинної організації проявляється у тому, що обов'язковою ознакою об'єктивної сторони бандитизму є наявність зброї, тоді як у створенні злочинної організації ця ознака вважається факультативною. Отже можна говорити, що аналіз об'єктивної сторони дає можливість встановлювати інші елементи й ознаки складу злочину: об'єкт, якому заподіюється шкода даним злочином, відповідну форму вини, мотив, мету злочину, які не завжди вказуються в диспозиціях статей Особливої частини Кримінального кодексу, і, таким чином, правильно кваліфікувати вчинене особою суспільно небезпечне діяння.

4. Вона істотно впливає на ступінь суспільної небезпеки злочину і, як наслідок, на вид і розмір покарання. Тому тяжкість наслідків, спосіб вчинення злочину багато в чому визначають суворість покарання за відповідні злочини, встановленого в санкціях статей Особливої частини Кримінального кодексу. Так настання в результаті вчинення злочину тяжких наслідків значно підвищує ступінь його шкідливості. У багатьох випадках на розмір небезпеки злочину впливає спосіб його вчинення. Наприклад, відповідно до п. 4 і п. 5 ч. 2 ст. 115 КК умисне вбивство, вчинене з особливою жорстокістю чи способом небезпечним для життя багатьох осіб становить більшу небезпеку порівняно з вбивством, передбаченим ч. 1 ст. 115 КК. У той же час ознаки об'єктивної сторони можуть впливати на розмір суспільної небезпеки і в бік її зменшення. Наприклад, ст. 118 КК передбачає відповідальність також за умисне вбивство, але вже

в цьому випадку при перевищенні меж необхідної оборони. У такому разі обстановка вчинення цього діяння – стан необхідної оборони, викликаний злочинним посяганням – обумовлює зниження ступеня його небезпеки.

5. У деяких випадках об'єктивна сторона дає можливість визначити зміст суб'єктивної сторони вчиненого злочину, зокрема спрямованість умислу, мотив або мету, яку переслідував винний, вчиняючи злочинне діяння. А встановлення суб'єктивної сторони складу злочину в діянні особи у свою чергу «підтверджує» наявність вини особи щодо вчинення цього діяння і, таким чином, уникнути засудження невинної особи. Наприклад, злочини з формальним складом можуть бути вчинені виключно з прямим умислом, тому що саме діяння відбувається лише усвідомлено і цілеспрямовано. Так, вчинення грубого порушення громадського порядку, яке не припиняється і виражає явну неповагу до суспільства дозволяє говорити про наявність хуліганського мотиву.

6. На підставі аналізу ознак об'єктивної сторони можна визначити інші юридично значущі обставини справи (причини вчинення злочину, особу винного, кількість співучасників тощо).

Також, до цього списку можна додати, на нашу думку, і те, що об'єктивна сторона впливає на правильну кваліфікацію суспільно небезпечного діяння, дозволяє в ряді випадків встановити наявність другого, додаткового об'єкта, ознаки об'єктивної сторони можуть бути розглянуті судом як пом'якшуючі або обтяжуючі покарання обставини, які не впливають на кваліфікацію, але враховуються при визначенні виду та розміру покарання.

Хоча в теорії кримінального права об'єктивну сторону виділяють окремим елементом, але все ж таки її необхідно розглядати у взаємозв'язку з іншими елементами складу злочину, а особливо – із суб'єктивною стороною, оскільки злочин є завжди свідомим актом волевиявлення суб'єкта злочину.

Об'єктивні ознаки суспільно небезпечного діяння, характер поведінки особи дозволяють судити і про суб'єктивні моменти злочину – про форму і вид вини, мотив і мету. Наприклад, при вчиненні крадіжки діяння суб'єкта полягає в таємному викраденні майна (об'єктивна сторона), що свідчить про те, що суб'єкт усвідомлює суспільно небезпечний характер вчиненого, бажає обернути чуже майно на свою користь, тобто про наявність у його діяч умислу (суб'єктивна сторона).

Отже, об'єктивна сторона має вирішальне значення для встановлення злочину. Це пояснюється наступними обставинами:

– по-перше, не може бути визнано злочином те, що не має зовнішнього вираження, отже, склад будь-якого злочину включає зовнішні ознаки діяння;

– по-друге, зовнішні ознаки залишають, як правило, сліди у матеріальному світі, унаслідок чого стає можливою відносно точне відновлення картини злочину і доведення факту його здійснення;

– по-третє, зовнішні ознаки є найбільш надійним критерієм вираження внутрішніх ознак (суб'єктивної сторони) через органічну єдність перших і других і об'єктивній неможливості безпосереднього сприйняття психічних явищ, тобто за допомогою об'єктивних ознак виявляються суб'єктивні;

– по-четверте, в зовнішніх ознаках злочину зосереджено те, що ми відносимо до шкідливості і небезпеки злочину (збиток, шкода і т. п.), без чого злочин неможливий.

Обов'язкові ознаки об'єктивної сторони складу злочину

Об'єктивна сторона складу злочину – це сукупність передбачених законом ознак, які характеризують зовнішній вияв суспільно небезпечного діяння, що посягає на об'єкти кримінально-правової охорони, а також об'єктивні чинники, з якими пов'язане це діяння.

Йдеться про зовнішній прояв людської поведінки, тобто про те, що можна об'єктивно зафіксувати, побачити, почути. Що ж до внутрішнього її вияву – то це психічні процеси, які мають місце у свідомості людини й обумовлюють її суспільно небезпечну поведінку. Констатуючи єдність зовнішнього та внутрішнього у вчинках людини (у тому числі й злочинних), зауважимо, що при дослідженні елементів складу злочину саме через ознаки об'єктивної сторони найбільш вірогідно визначаються об'єкт і суб'єктивна (внутрішня) сторона складу злочину. Тому у диспозиціях статей КК найрозраднішим чином виписана саме об'єктивна сторона складу злочину.

Аналіз точок зору щодо ознак (форм) прояву об'єктивної сторони складу злочину дає можливість стверджувати, що всі без винятку автори єдині в існуванні таких ознак об'єктивної сторони складу злочину, як діяння (дія або бездіяльність), злочинний результат (але по-різному називають цю ознаку, наприклад, наслідки, злочинний результат), причинний зв'язок, спосіб, час і місце вчинення злочину [21, с. 164]. Ми розглянемо саме обов'язкові ознаки об'єктивної сторони.

Єдиної точки зору щодо обов'язкових ознак, а також на їх назву не існує. А. Н. Трайнін зараховує до них діяння, його наслідки і причинний зв'язок [22, с. 132–133]. С. В. Познишев та М. С. Таганцев зазначають, лише діяння, бо наслідки і причинний зв'язок, властиві тільки злочинам із матеріальним складом [18, с. 253; 23, с. 54]. І. Л. Андріїв, зараховує причинний зв'язок до факультативних ознак об'єктивної сторони складу злочину [25, с. 151].

С. Б. Гавриш зазначає в своєму дослідженні, що наслідки і причинний зв'язок завжди обов'язкові при оцінюванні зовнішнього аспекту злочинного посягання [26, с. 173–174]. Але ми з цим не погоджуємося, оскільки це суперечить і позиції законодавця, який диференціює в нормах КК Особливої частини відповідальність залежно від настання або ненастання злочинних наслідків, а тому вважає причинний зв'язок і злочинні наслідки обов'язковими ознаками об'єктивної сторони злочину з матеріальним складом. Крім того, висновок С. Б. Гавриша має таке спрямування внаслідок того, що він: 1) помилково вважає, що термін «злочин з матеріальним складом» недостатньо чіткий і двозначний; 2) необґрунтовано намагається відмовитися від законодавчої конструкції складу злочину (з матеріальним складом), мотивується використання терміна «злочин з матеріальними або формальними ознаками», але в подальшому відмовляючись від суспільної небезпечності як матеріальної ознаки злочину і таким чином створюючи безвихідну ситуацію [21, с. 165].

У кримінально-правовій літературі існують розбіжності щодо причинності бездіяльності. Н. Д. Дурманов – вбачає причинність у вольовому характері бездіяльності [27, с. 34–39]; А. Піонтовський – визначає в загальному відсутність у природі причинності за бездіяльністю, бачить її як мотивувальний момент, «психічно діючою причиною» [28, с. 88–89]; В. І. Кофман – вважає, що властивості бездіяльності, які впливають, криються в її суспільному характері [29]; четверті знаходять причинність бездіяльності у здатності людини використовувати засоби і сили природи та суспільства для завдання шкоди. Аналіз цих точок зору дає змогу дійти висновку, що тут розбіжності існують в основному щодо доказування причинності бездіяльності [21, с. 165]; Ми згодні із С. Б. Гавришем, що бездіяльність може стати причиною шкідливих наслідків, оскільки поведінка людини якісно відрізняється від явищ природи своїм усвідомленням, вольовим характером [26, с. 180]. Автор розділяє позицію, що причинний зв'язок належить до сфери об'єктивних явищ, і механізм її розвитку визначається природними законами. Разом із тим, оскільки поведінка суб'єкта має соціальний характер, то не можна не брати до уваги в цьому процесі й суспільні закони. Тому немає достатньо підстав у С. Б. Гавриша до ствердження, що наявність свідомості та волі в людській поведінці не може змінювати природу зв'язку з наслідками [26, с. 181].

У літературі існує і прямо протилежний погляд на проблему причинності в бездіяльності. Зокрема, Г. В. Тимейко вважає, що при бездіяльності виникає зв'язок тільки схожий на причину, але виражає її так, як неперешкодження шкоди, незабезпечення протилежного результату [10, с. 160–151]. Нам видається, що в цьому виражається бездіяльність, а не знаходиться наслідок від бездіяльності. На підставі викладеного

можна стверджувати, що вольова поведінка, у тому числі й бездіяльність, створює наслідки, але це лише властиво для злочинів із матеріальним складом.

Як ми бачимо з ознак вираження об'єктивної сторони, що запропоновані в літературі, немає єдності щодо кількості обов'язкових ознак. Ми розглянемо ці ознаки нижче.

Діяння, як вже зазначалось вище, це свідомий акт поведінки людини. Суспільно небезпечне діяння, яке входить до об'єктивної сторони складу злочину, має бути вольовим, тобто проявленням волі особи. Діяння в якому немає проявлення волі, вчинене, наприклад, внаслідок непереборної сили, фізичного примусу тощо, не може утворити об'єктивну сторону складу злочину.

Суспільно небезпечне діяння є обов'язковою, стержньовою ознакою щодо інших ознак об'єктивної сторони. Без суспільно небезпечного діяння нема злочину.

Поняття «діяння» містить у собі дві форми поведінки особи, що вчиняє злочин, – дію та бездіяльність. Переважна більшість злочинів вчинюється дією. Це, наприклад, такі злочини, як: державна зрада (ст. 111 КК), зґвалтування (ст. 152 КК), грабіж (ст. 186 КК), розбій (ст. 187 КК), контрабанда (ст. 201 КК), обман покупців та замовників (ст. 225 КК), бандитизм (ст. 257 КК), незаконне заволодіння транспортним засобом (ст. 289 КК) і багато інших злочинів. [31, с. 90].

Дія – один з видів юридичних фактів, представляє собою факти, які залежать від волі людини, оскільки здійснюються нею [31, с. 128].

Найбільш поширено зовні дія виявляється (відбивається) як рух тіла. Але рухом тіла дія не вичерпується. Злочинець не вчинив би багато чого, якби надіявся, розраховував лише на свої руки та ноги.

Кримінально-правова дія є складним психофізичним процесом:

– дія є свідомою поведінкою людини, спрямованою на певний об'єкт для досягнення певної мети;

– дія містить у собі декілька або навіть цілу серію рухів, всю сукупність конкретних актів поведінки;

– дія поєднує в собі також засоби, знаряддя, механізми, властивості речовин і явища природи, які використовує людина, діючи певним чином;

– дія завжди чиниться в певних умовах місця, часу, обставин [13, с. 191].

З фізичної сторони дія може бути *простою і складною*. Прості дії містять у собі одиничні (елементарні) акти поведінки людини, наприклад, завдання удару. Складні дії характеризуються ускладненою структурою. Серед них можна виділити ті, що складаються з кількох актів поведінки, кожний з яких може бути визнаний як самостійна дія.

Наприклад, у ч. 2 ст. 186 встановлено кримінальну відповідальність за грабіж (відкрите викрадення чужого майна), поєднаний із насильством, яке не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого або з погрозою застосування такого насильства. Тут мають місце дві дії – викрадення і насильство, кожна з яких, якщо розглядати їх ізольовано, утворить самостійні злочинні дії, передбачені окремими статтями КК (ч. 1 ст. 186, ч. 1 ст. 125 або ст. 126). Подібну об'єктивну сторону мають і деякі інші злочини, пов'язані з насильством (ч. 2 ст. 365, ч. 2 ст. 373 та ін.). У зазначених випадках одна дія виступає як спосіб здійснення іншої. Вони перебувають у нерозривному зв'язку та органічній єдності і у сукупності утворюють складну дію, яка і завдає шкоди об'єкту (як основному, так і додатковому).

Залежно від характеру впливу на об'єкт злочину всі дії можна поділити на фізичні та інформаційні. Фізичні (або енергетичні) дії полягають у застосуванні мускульної, фізичної сили для вчинення злочинного посягання (крадіжка, грабіж, розбій, вбивство, завдання тілесних ушкоджень, тощо) і завжди спрямовані на зміну зовнішньої, фізичної сфери предметів матеріального світу. Інформаційні дії полягають у передаванні інформації іншим особам і завжди виражаються у словесній (вербальній) формі, а також у яких-небудь інших діях, що несуть інформацію: смислових жестах (конклюдентні дії) виразних рухах (міміка). За допомогою інформаційних дій відбуваються такі злочини, як погроза вбивством, вимаганням тощо. Для деяких злочинів характерним є поєднання фізичних та інформаційних дій, наприклад, при шахрайстві, а також при грабежі, розбії, як поєднані з загрозою насильства [32, с. 121–122].

Обов'язковою ознакою дії є її усвідомленість суб'єктом. Неусвідомлювана поведінка дією в кримінально-правовому розумінні не визнається.

Не діють в кримінально-правовому розумінні юридичні особи, недоумкуваті, малолітні віком до 14 років.

Бездіяльність – різновид злочинного діяння, а також адміністративного правопорушення (проступку); представляє собою винне суспільно небезпечне чи суспільно-шкідлива протиправна пасивна поведінка, що виражається в невиконанні дії, яку особа могла і повинна була виконати в силу покладених на неї правових обов'язків [31, с. 42].

Шляхом бездіяльності вчинюються, зокрема: ухилення від сплати аліментів на утримання дітей (ст. 164 КК), ухилення від повернення виручки в іноземній валюті, ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів (ст. 212 КК) ухилення від призову на строкову військову службу (ст. 335 КК) тощо.

Бездіяльність має кримінально-правове значення за умови, що вона є протиправною. Обов'язок діяти ґрунтується на правовій нормі і може впливати з:

1. Закону (наприклад, обов'язок нести військову службу).
2. Підзаконного акта (наприклад, обов'язок водія зупинити автомашину при червоному світлі світлофора).
3. Законного наказу чи розпорядження (наприклад, військового начальника).
4. Характеру професії (обов'язок лікаря надавати медичну допомогу).

Свідоме невиконання цих обов'язків за наявності реальної можливості їх виконати тягне за собою кримінальну відповідальність за відповідними статтями КК (ст. 90).

Яскравим прикладом бездіяльності як суспільно небезпечної пасивної поведінки є ненадання допомоги (ст. 136 КК України). Суспільна небезпечність ненадання допомоги є основною і головною ознакою, яка виявляється у настанні небезпечних для жертви наслідків, тобто виступає критерієм віднесення такого акту до категорії злочинних правопорушень.

З об'єктивної сторони злочин може набувати таких форм:

1. Бездіяльність особи у вигляді ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані, за можливості надати таку допомогу, або ж неповідомлення належним установам чи особам про знаходження іншої особи в небезпечному для життя стані, якщо це спричинило тяжкі тілесні ушкодження;

2. Наслідки у вигляді тяжких тілесних ушкоджень чи смерті потерпілого;

3. Причинний зв'язок між бездіяльністю винного і наслідками. [33]

При бездіяльності необов'язково щоб суб'єкт злочину діяв пасивно в усіх відносинах. Нерідкими є випадки, коли особа проявляє високу активність в цілях невиконання покладених на неї обов'язків. Так наприклад водій, який втік з місця злочину, прибирає сліди наїзду і таке інше – веде себе доволі активно. Але у відношенні обов'язку надати допомогу постраждалому він пасивний. Подібна ситуація виникає при ухиленні від сплати податків – особа підробляє документи, приховує об'єкти які підлягають оподаткуванню та інше).

Таким чином, кримінальна відповідальність за злочинну бездіяльність настає лише за таких умов:

1. На особу був покладений спеціальний обов'язок вчинити дію, якою було б відвернено настання злочинного наслідку;

2. У особи була реальна можливість в даній конкретній ситуації вчинити відповідні дії та відвернути спричинення суспільно небезпечних наслідків.

Дія або бездіяльність – це вольові вчинки людини, вони являють собою психофізичну єдність зовнішньої (фізичної) та внутрішньої (психічної) сторін її поведінки. При цьому воля особи може бути безпосередньо виражена в її особистих конкретних діях (фізичних чи інформаційних) або опосередковуватися в її вчинках із застосуванням різних механізмів, засобів (наприклад, убивство із застосуванням зброї чи отрути), або ж виявлятися в діяльності інших осіб (наприклад, залучення до вчинення злочину осіб, що не досягли віку кримінальної відповідальності, психічно хворих тощо). Отже, вольовий зміст дії чи бездіяльності має важливе значення при вирішенні питання про наявність діяння (дії чи бездіяльності) як ознаки об'єктивної сторони складу злочину.

Але трапляються ситуації, коли у вчинених особою дії або бездіяльності її воля не виявляється, а тому немає психофізичної єдності діяння. У таких випадках через наявність певних обставин вчинене діяння (дія чи бездіяльність), в якому немає прояву волі самого діяча, втрачає свій кримінально-правовий характер. Отже, тут немає і самого діяння (дії чи бездіяльності) як ознаки об'єктивної сторони злочину. До таких обставин належать:

1. Непереборна сила – це надзвичайна і нездоланна в певних умовах обставина. Джерелом її можуть бути явища природи, технічні механізми, хвороба, тощо.

2. Непереборний фізичний примус – такий протиправний фізичний вплив однієї людини на іншу (насильство, заподіяння ударів, побоїв, тілесних ушкоджень тощо), що цілком пригнічує волю особи, яка зазнала насильства, внаслідок чого вона була позбалена можливості вибрати бажаний варіант поведінки і вчинила в результаті насильства такі рухи, якими було заподіяно шкоду іншій особі, або не вчинила тих дій, які вона могла вчинити в даній ситуації;

3. Психічний примус – вимога вчинити певні дії або, навпаки, не вчинити тих або інших дій, які у певній ситуації мають бути вчинені, під загрозою застосування фізичного насильства, заподіяння матеріальної чи моральної шкоди. [32, с. 127–128]

Суспільно небезпечні наслідки. Заподіяння особою будь-якого діяння викликає певні зміни у зовнішньому світі. Це загальне положення відноситься до дії чи бездіяльності, які породжують суспільно небезпечні наслідки. Вони можуть відноситись до різних сфер суспільних відносин. В одних випадках злочинні дії (бездіяльність) порушують гарантовані Конституцією України права та свободи особистості, її недоторканість, в інших – власність, громадський порядок та безпеку.

В результаті здійснення конкретного злочину проти особистості може наступити смерть, може бути нанесена шкода здоров'ю людини,

чи порушена таємниця його особистого життя, постраждати ділова репутація, честь та гордість людини і тому подібне. Злочин проти власності завдає майнової шкоди, злочини в сфері економічної діяльності можуть заподіяти шкоди суб'єктам господарської діяльності або державі й таке інше.

Будь-який злочин заподіює, чинить суспільно небезпечну шкоду. Злочин що не чинить шкоди, – не є злочином.

Нешкідливий злочин – абсурд, явище неможливе.

Злочинні наслідки – це небезпечні пошкодження у суспільних відносинах [13, с. 194].

Настання суспільно небезпечних наслідків у вигляді заподіяння істотної шкоди охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян або державним чи громадським інтересам, або інтересам окремих юридичних осіб є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони злочинів, передбачених ч. 1 ст. 364, ч. 1 ст. 365 та ч. 1 ст. 367 КК.

Істотна шкода може виражатися у заподіянні:

- матеріальних (майнових) збитків;
- нематеріальної (фізичної, моральної тощо) шкоди;
- матеріального збитку у поєднанні з наслідками нематеріального характеру [34, с. 189].

До матеріальних належать склади злочинів, об'єктивна сторона яких включає наслідки, як обов'язкову ознаку. Такі злочини вважаються закінченими з моменту настання наслідку. Наприклад, вбивство, розкрадання майна, за винятком розбою, є злочинами з матеріальним складом. Вбивство може визначатися закінченим лише з моменту настання смерті потерпілого, а розкрадання – з моменту, коли суб'єкт заволодів майном і має реальну можливість хоча б первісно розпоряджатись чи користуватись ним [35, с. 58].

Так, наприклад, суспільно небезпечні наслідки умисного знищення або пошкодження майна (ст. 194 КК), як об'єктивна сторона злочину, полягають у шкоді у великих розмірах. Шкода у великих розмірах – поняття оціночне, яке уточнюється у кожному конкретному випадку, з урахуванням матеріального становища потерпілого. Між знищенням або пошкодженням чужого майна і заподіяною шкодою має бути встановлено причинний зв'язок [36, с. 161].

Питання про те, чи є шкода істотною, якщо вона полягає у заподіянні суспільно небезпечних наслідків нематеріального характеру, вирішується у кожному окремому випадку з урахуванням конкретних обставин справи. Судова практика визнає істотною таку шкоду, яка виражається у порушенні та обмеженні конституційних (виборчих, трудових, житлових та інших) прав і свобод людини та громадянина, підриві

авторитету та престижу органів державної влади і місцевого самоврядування, у порушенні громадського порядку та громадської безпеки, у створенні такої обстановки і умов, що утрудняють підприємствам та організаціям виконання їхніх основних функцій тощо [37, с. 394].

У випадку, коли матеріальний збиток поєднується з заподіянням наслідків нематеріального характеру шкода може бути істотною, навіть якщо сума матеріального збитку сама по собі не перевищує ста неоподаткованих мінімумів доходів громадян (відповідно до п. 3 примітки до ст. 364 КК України). Однак для визнання шкоди істотною як матеріальний збиток, так і супровідні йому наслідки нематеріального характеру не можуть враховуватися тут у відриві один від одного і мають оцінюватися в їх єдності [34, с. 190].

Суспільно небезпечні наслідки мають важливе значення для конструювання об'єктивної сторони складу злочину. В одних випадках наслідки включаються в диспозицію статті Особливої частини КК як обов'язкова ознака складу злочину, в інших – ні. Залежно від цього всі злочини поділяються на дві групи: злочини з матеріальним складом (матеріальні злочини) та злочини з формальним складом (формальні злочини).

Злочини з матеріальним складом – це такі злочини, для об'єктивної сторони яких закон (диспозиція статті КК) вимагає встановлення не тільки діяння (дії або бездіяльності), а й настання суспільно небезпечних наслідків.

Злочини з формальним складом – це такі злочини, для наявності об'єктивної сторони яких закон вимагає встановлення лише діяння (дії або бездіяльності). Наслідки цих злочинів хоча і можуть іноді наставати, але перебувають за межами складу злочину. Вони не включаються до об'єктивної сторони складу, як обов'язкова ознака, їх встановлення на кваліфікацію злочину не впливає [32, с. 133].

У злочинах із матеріальним складом суспільно небезпечні наслідки передбачені в якості обов'язкової ознаки об'єктивної сторони складу злочину. У законі вони формулюються по-різному:

1. Називається сутність злочину, що свідчить про обов'язковість наслідку, наприклад, смерті людини при вбивстві (ст. 115 КК).

2. Наслідки перелічуються у диспозиції статті Особливої частини КК – наприклад, у ст. 264 КК (недбале зберігання вогнепальної зброї або бойових припасів) називаються загибель людей та інші тяжкі наслідки.

3. Вказується вид та (або) розмір спричиненої шкоди (наприклад у ст. 227 КК ідеться про випуск або реалізацію недоброякісної продукції, якщо такі дії вчинені у великих розмірах; у ст. 367 КК (службова недбалість) – про істотну шкоду).

До злочинів із формальним складом віднесені, зокрема: державна зрада (ст. 111 КК), підміна чужої дитини (ст. 148 КК), порушення таємниці голосування (ст. 159 КК), незаконне ввезення на територію України відходів і вторинної сировини (ст. 268 КК), виготовлення або розповсюдження товарів, що пропагандують культ насильства й жорстоко-сті (ст. 300 КК), незаконна видача рецепта на право придбання наркотич-них засобів або психотропних речовин (ст. 319 КК), підроблення доку-ментів, печаток, штампів та бланків, їх збут, використання підроблених документів (ст. 358 КК), давання хабара (ст. 369 КК), самовільне зали-шення військової частини, або місця служби (ст. 407 КК) [30, с. 94–95].

Причинний зв'язок між дією і бездіяльністю. Настання криміналь-ної відповідальності можливе лише тоді, коли між наслідком і дією (бездіяльністю) особи є причинний зв'язок. Наявність причинного зв'язку означає, що суспільно небезпечні наслідки були викликані конкретними діями (бездіяльністю) даної особи, а не когось іншого чи навіть природних, фізичних чи інших зовнішніх факторів.

Причина – це філософська категорія, яка відображає одну з форм загального об'єктивного зв'язку, взаємозалежності й взаємозумовленості предметів, явищ і процесів, що відбуваються в природі та у суспільстві.

Причинний зв'язок – це необхідний зв'язок, при якому одне яви-ще (причина) передує іншому (наслідку) і породжує його [31, с. 441].

Питання про причинний зв'язок започатковано італійськими юри-стами середньовіччя щодо діяння проти життя і здоров'я людини. Були розроблені правила так званої теорії виняткової причинності, за якими дія винного мала бути безпосередньою причиною смерті. За цими пра-вилами тілесні ушкодження поділяли на три групи: тілесні ушкодження безумовно смертельні; тілесні ушкодження, які виліковуються; тілесні ушкодження, які тягнуть за собою за смерть лише внаслідок випадко-вих обставин. Причинний зв'язок з тілесними ушкодженнями визна-вався лише у випадках безумовних смертельних ушкоджень [38, с. 113].

Для причинного зв'язку як ознаки об'єктивної сторони характерно:

- 1) діяння передує наслідку за часом;
- 2) діянню внутрішньо властива неминучість або реальна можли-вість настання наслідку;
- 3) у конкретних умовах місця, часу та обстановки ця реальна можливість перетворюється на дійсність – діяння породжує наслідок;
- 4) наслідок породжується саме цим діянням як результат його зако-номірного, необхідного розвитку, а не діями інших осіб або інших зов-нішніх сил [35, с. 59].

Теорія та практика показують, що у конкретному злочині причин-ний зв'язок не може бути однаковим; в деяких злочинах він може бути лише безпосереднім та складатися з одної ланки, в інших же випадках

він буде більш віддаленим та складним. «Склад» причинного зв'язку між дією та результатом також різноманітне і залежить від виду злочину. Наприклад при умисному вбивстві проміжні ланки причинного зв'язку, «розташовані» між діями злочинця та смертю потерпілого, можуть бути утворені функціонуванням механічних, хімічних та інших засобів, а при зловживанні владою вони можуть складатись з поступків інших людей, в тому числі невинних.

Підвищена небезпека технічних засобів потребує від працівників, які обслуговують ці засоби, в своїй діяльності враховувати можливість не лише правильної поведінки громадян, які стикаються з цією технікою, а й неправильної їх поведінки, випадкових помилок. Тому, наприклад, робітники транспорту несуть відповідальність навіть за такі порушення правил дорожнього руху, що знаходяться в порівняно віддаленому причинному зв'язку з злочинним результатом, наступивши безпосередньо з вини потерпілого. Натомість, в складі умисного вбивства причинний зв'язок є більш коротким, безпосереднім.

Характер причинного зв'язку останнім часом став таким чином набувати значення ознаки складу злочину, і, відповідно, впливати на кваліфікацію злочинів. Процес виділення нових незалежних ознак складу злочину підвищує вимоги до органів юстиції при розслідуванні та вирішенні кримінальних справ та сприяє застосуванню закону в більш точній відповідності з тими цілями, які ставив при його створенні законодавець [7, с. 170–171].

Якщо між дією (бездіяльністю) та суспільно небезпечними наслідками немає великого часового розриву, то встановлення причинного зв'язку, зазвичай, не представляє труднощів. Набагато важче встановити такий зв'язок в екологічних, транспортних злочинах, посяганнях на життя та здоров'я, де з одного боку, можуть взаємодіяти різні причини та умови настання наслідків, а з іншого боку, нерідко проходить певний час між діянням та настанням наслідків.

Для встановлення причинного зв'язку між суспільно небезпечним діянням і певними змінами, яке воно створило в реальному світі, необхідно:

- встановити всі ознаки певного діяння, визначити його можливості створити, вчинити такі наслідки, переконатися, що діяння дійсно було вчинено і саме цією особою;

- встановити особливості та ознаки утворених наслідків, що мають характер суспільно небезпечної шкоди, їхні розмір, тяжкість, кількість та час настання;

- встановити між ними причинний зв'язок чи довести його відсутність [13, с. 201].

Випадкові наслідки не мають в діях (бездіяльності) винної особи свого підґрунтя, не породжуються ними із закономірною необхідністю, а утворюються під впливом інших причин, тому вони не можуть бути підставою кримінальної відповідальності. Саме в таких випадках у діях особи немає складу злочину за відсутності причинного зв'язку між діяннями і наслідками, які настали [13, с. 197].

Факультативні ознаки об'єктивної сторони складу злочину

Зауважимо, що так звані факультативні ознаки об'єктивної сторони з боку посягань в останні роки привертають до себе все більшу увагу науки [15, с. 44].

Факультативні ознаки по своїй сутності є таким ж як і обов'язкові, але мають інше юридичне значення. У тих випадках, коли факультативні на додаток до основних визначають вид злочинної дії і відрізняють його, вони згадуються в законі й стають обов'язковими, оскільки є ознаками за допомогою яких можна дане злочинне діяння кваліфікувати за певною статтею кримінального закону. Якщо вони такої ролі не виконують, то для законодавця вони перестають існувати в тому сенсі, що він ними як ознаками, констатуючими наявність певної події, не цікавиться. Це, зрозуміло, не означає, що зазначені ознаки не мають юридичного значення. Вони можуть зробити певний вплив, але не на долю самого діяння, а на його правові наслідки як обтяжуючої або пом'якшуючої обставини [11, с. 161].

Таким чином, «факультативність» часу, місця, способу, засобів, знарядь і обстановки вчинення злочину не означає другорядності даних ознак об'єктивної сторони злочину оскільки якщо вони зазначені в диспозиції конкретної кримінально-правової норми, то стають обов'язковими. Крім цього, незалежно від своєї «обов'язковості» або «факультативності» дані ознаки об'єктивної сторони входять в коло обставин, що підлягають доказуванню по кожній кримінальній справі, отже, мають важливе доказове значення. Всі вони є необхідною фактичною характеристикою кожного злочину [11, с. 162].

Будь-яка поведінка людини пов'язана з певними зовнішніми обставинами: місцем, часом, способом виявлення поведінки та обстановкою, в якій вчиняються певні дії, у тому числі і злочин. У науці кримінального права ці обставини мають назву «факультативні ознаки» об'єктивної сторони складу злочину, а це означає, що вони можуть бути як обов'язковими, так і необов'язковими при встановленні певного складу злочину. Якщо місце, час, спосіб або обстановка вчинення злочину не виписані у статті кримінального закону, то вони не є обов'язковими ознаками такого складу злочину і не мають значення для кваліфікації.

Факультативними в кримінальному праві називаються ознаки об'єктивної сторони, що не є обов'язковими для більшості злочинів. Факультативні ознаки становлять умови скоєння злочину. До них можна віднести:

1. Місце – це територія чи інше місце, де вчинюється злочинне діяння та/або настають його наслідки.
2. Час – це період, протягом якого скоюється злочин.
3. Спосіб – методи чи прийоми вчинення злочину.
4. Обставини – сукупність умов, за яких був скоєний злочин.
5. Засоби – це предмети, документи, речовини, з використанням яких створюються умови для вчинення злочину.
6. Знаряддя – зброя та інші предмети, документи, речовини, за допомогою яких здійснюється вплив на потерпілого чи предмет злочину або іншим чином полегшується досягнення злочинного результату [9, с. 15].

Факультативні ознаки мають подвійне значення, тому що для одних складів злочину вони є обов'язковими (якщо зазначені у диспозиції конкретної статті або її частині), для інших – необов'язковими (не вказані у диспозиції статті та не впливають на кваліфікацію злочину). Наприклад, особливість способу дій здебільшого є обов'язковою рисою об'єктивної сторони відповідного злочину. Так, у законі виписано різні способи розкрадання чужого майна: крадіжка – *таємне* викрадення чужого майна (ч. 1 ст. 185 КК); грабіж – *відкрите* викрадення майна (ч. 1 ст. 186); шахрайство – це заволодіння чужим майном *шляхом обману чи зловживання довірою* (ч. 1 ст. 190 КК). В іншому випадку обов'язковою ознакою, наприклад, однією із форм такого злочину, як державна зрада, є перехід на бік ворога в *умовах воєнного стану* або в *період збройного конфлікту* (ч. 1 ст. 111 КК). [40, с. 107].

Потрібно розуміти, що факультативні ознаки об'єктивної сторони завжди мають важливе доказове значення по кримінальній справі. Всі вони є необхідною фізичною характеристикою будь-якого злочину. Кримінальна справа не може рахуватися розкритою, якщо, наприклад, не встановлене місце і час учинення злочину (хоча стосовно до окремого складу вони можуть і не мати значення для кваліфікації). Тому всі ознаки об'єктивної сторони злочину незалежно від своєї «обов'язковості» або «факультативності» у кримінально-правовому змісті входять у предмет доведення по будь-якій кримінальній справі.

Місце і час вчинення злочину – ознаки об'єктивної сторони, які позначають, де і коли злочин було вчинено або, що одне і те саме, де і коли законом заборонено чинити такі дії.

Для деяких складів злочинів місце і час мають вирішальне значення, бо вчинення такого діяння лише в певному місці і в певний час

утворює склад злочину. Наприклад, полювання в *заборонений час* або в *недозволених місцях* (ст. 248 КК), втеча з *місця позбавлення волі* (ст. 393 КК).

В Кримінальному кодексі України місце визначається як:

- територія України (напр., ст. 268 КК);
- економічна зона України (напр., ст. 243 КК);
- повітряний простір (напр., ст. 282 КК);
- географічне поняття:
 - а) земля (напр., ст. 239 КК);
 - б) надра (напр., ст. 240 КК);
 - в) вода, водні об'єкти (напр., ст. 242 КК);
 - г) море, внутрішні морські і територіальні води (напр., ст. 243 КК);
- місцепроживання або місце здійснення людиною виробничої або іншої діяльності:
 - а) житло, сховище або інше приміщення (напр., ст. 185 КК);
 - б) вибухонебезпечні підприємства, вибухонебезпечні цехи (напр., ст. 273 КК);
 - в) річкове, морське або повітряне судно (напр., ст. 278 КК);
 - г) транспортні комунікації (напр., ст. 279 КК);
- інші місця, які законодавець визначає як єдину можливу територію для вчинення конкретних злочинів:
 - а) митний кордон України (напр., ст. 201 КК);
 - б) державний кордон України (напр., ст. 331 КК);
 - в) місця обмеження волі (напр., ст. 390 КК);
 - г) виправні установи (напр., ст. 392 КК);
 - д) місця позбавлення волі (напр., ст. 393 КК);
 - е) поле бою (напр., ст. 429 КК);
 - ж) район бойових дій (напр., ст. 433 КК).

Спосіб учинення злочину – це засоби, заходи та методи вчинення злочину, форма здійснення, виконання суспільно небезпечного діяння. Всілякий злочин може бути вчинений лише певним способом. Кожному злочину притаманний лише певний спосіб його вчинення. Наприклад, крадіжка (ст. 185 КК) може бути вчинена лише *таємно*, грабіж (ст. 186 КК) – лише *відкрито*, вбивство (ст. 115 КК) – лише заподіянням потерпілому тілесних ушкоджень і т. ін.

Інколи певний спосіб вчинення злочину визначається кваліфікуючою його ознакою і значно підвищує суспільну небезпечність діяння. Наприклад, знищення, або пошкодження чужого майна підпалом, або іншим загально небезпечним способом (ч. 2 ст. 194 КК), перевищення влади або посадових повноважень, що супроводжувалось насильством, застосуванням зброї (ч. 2 ст. 365 КК) і т. інше. Для деяких злочинів

спосіб їх вчинення є конкретним, певним і обов'язковим. Наприклад, привласнення або заволодіння майном, зловживання посадовими повноваженнями (ч. 2 ст. 191 КК), нападом (ст. 187 КК), обманом (ст. 190 КК).

Обстановка вчинення злочину – сукупність тих обставин, умов, при наявності яких злочин був вчинений.

Кримінально-правове значення має лише та обстановка, яка вказана в диспозиції кримінально-правової норми. Наприклад, вчинення злочину з використанням умов громадянського лиха (п. 11 ст. 67 КК), залишення частини або місця служби в бойовій обстановці (ст.ст. 402, 403, 407 КК).

*Знаряддя*ми вчинення злочину називаються ті предмети, речі, пристосування, за допомогою яких злочин було вчинено, які використовувались для полегшення та більшої ефективності вчинення злочину суб'єкт використовує багато різних знарядь. Найчастіше при вчиненні злочину використовуються:

- зброя (ст.ст. 262, 263 КК);
- різні інструменти, прилади;
- автомобілотранспортні засоби;
- отрута.

Знаряддям злочину може бути і репутація особи, її кримінальний авторитет [13, с. 206–208].

Засоби вчинення злочину слід відрізнити від предмета злочину, під яким розуміють предмети матеріального світу, у зв'язку з якими чи з приводу яких вчиняється злочин. Предмет, як відомо, нерозривно пов'язаний з об'єктом злочину, завжди перебуває в статичному стані. Засоби ж перебувають у динамічному стані, забезпечують здійснення посягання на об'єкт кримінально-правової охорони, у тому числі вплив на предмет злочину.

Засоби вчинення злочину в одних випадках істотно полегшують вчинення злочину, в інших – без них це взагалі неможливо. Засоби є обов'язковою ознакою складу злочину, якщо вони безпосередньо вказані в диспозиції статті Особливої частини КК або однозначно впливають з її змісту. Наприклад, зброя є не обов'язковою ознакою бандитизму (ст. 257 КК); вогнепальна чи холодна зброя або інші предмети, спеціально пристосовані чи задалегідь приготовлені для завдання тілесних ушкоджень є обов'язковими (в альтернативі) ознаками особливо злісного хуліганства (ч. 4 ст. 296 КК). Причому знаряддя вчинення злочину можуть бути ознакою основного складу або кваліфікуючого, наприклад транспортні засоби в складі незаконного полювання (ч. 2 ст. 248), або ж навіть ознаками особливо кваліфікуючого складу (ч. 4 ст. 296) [32, с. 144–145].

У тих випадках, коли місце, час, обстановка, засоби і знаряддя, а також засіб учинення злочину не є ознаками об'єктивної сторони складу злочину, вони, як було відзначено, не байдужі для кримінальної відповідальності, тому що можуть враховуватися як зм'якшуючі або обтяжуючі відповідальність обставини при призначенні покарання або мати важливе доказове значення по кримінальній справі.

Отже, підсумовуючи вищенаведене, зазначимо, що обов'язковими ознаками об'єктивної сторони складу злочину вважаються: суспільно небезпечне діяння, його наслідки (загроза їх настання). Ці ознаки визначені в законі або випливають з його змісту і мають бути встановлені при кваліфікації злочину. Так, до обов'язкових ознак належить діяння у формі дії чи бездіяльності. Без діяння, інакше кажучи, без конкретного акту суспільно небезпечної поведінки людини, не можна вчинити жодного злочину. Факультативні ознаки об'єктивної сторони складу злочину мають подвійне значення. Для одних складів злочину вони є обов'язковими, якщо зазначені у диспозиції конкретної статті або її частині, для інших – необов'язковими, оскільки вони не вказані у диспозиції статті та не впливають на кваліфікацію злочину. До факультативних ознак об'єктивної сторони складу злочину належать: суспільно небезпечні наслідки, причинний зв'язок між діянням і суспільно небезпечними наслідками, місце, час, обстановка, спосіб та засоби вчинення злочину.

Список використаних джерел

1. Дорохіна Ю. А. Развитие понятия объективной стороны состава преступления та його теоретичні основи / Ю. А. Дорохіна // Юридична наука. – 2013. – № 8. – С. 49–56.
2. Плотников А. И. Объективное и субъективное в преступлении: Монография / А. И. Плотников. – М.: Проспект, 2011. – 240 с.
3. Гегель Г. В. Ф. Наука логики / Г. В. Ф. Гегель. Сочинения в 14 томах. – М.; Л.: Изд-во соц.-эконом. лит-ры, 1929–1959. – Т. 1: Энциклопедия философских наук. – 437 с.
4. Локк Дж. Избранные философские произведения : в 2-х т. / Дж. Локк. – М.: Соцэкгиз, 1960. – Т. 1. – 734 с.
5. Фріс П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина : Підручник / П. Л. Фріс. – К.: Атіка, 2004. – 488 с.
6. Гришаев П. И. Объективная сторона преступления / П. И. Гришаев // Советское уголовное право. Часть Общая: В 18-ти вып. – М.: ВЮЗИ, 1961–1963. – Вып. 7. – М., 1961. – 48 с.
7. Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений. – М.: Юридическая литература, 1972. – 352 с.

8. Гаухман Л. Д. Квалификация преступлений: закон, теория, практика / Л. Д. Гаухман. – М.: Центр ЮрИнфоР, 2001. – 316 с.

9. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К.: Каннон, А.С.К., 2001. – 1104 с.

10. Тимейко Г. В. Общее учение об объективной стороне преступления / Г. В. Тимейко. – Ростов н/Д.: Изд-во Рост. ун-та, 1977. – 216 с.

11. Малинин В. Б., Парфенов А. Ф. Объективная сторона преступления / В. Б. Малинин, А. Ф. Парфенов. – СПб.: Изд-во Юридического института (СПб), 2004. – 301 с.

12. Матвійчук В. К. Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища (кримінально-правове та кримінологічне дослідження): Монографія / В. К. Матвійчук. – К.: Азимут-Україна, 2005. – 464 с.

13. Кримінальне право і законодавство України. Частина загальна. Курс лекцій / за ред. М. Й. Коржанського. – К.: Атіка, 2001. – 432 с.

14. Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления / В. Н. Кудрявцев. – М.: Госюриздат, 1960. – 244 с.

15. Бойко А. И. Преступное бездействие / А. И. Бойко. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003. – 318 с.

16. Пионтковский А. А. Объективная сторона состава преступления / А. А. Пионтковский // Курс советского уголовного права: Преступление. В 6-ти томах: Часть общая. Т. 2 // редкол.: А. А. Пионтковский, П. С. Ромашкин, В. М. Чхиквадзе. – М.: Наука, 1970. – 516 с.

17. Курс уголовного права. В 5 т. Т. 1. Общая часть : Учение о преступлении / Под ред. Н. Ф. Кузнецовой, И. М. Тяжковой. – М.: ИКД Зерцало-М, 2002. – 624 с.

18. Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Лекции. Часть Общая. В 2-х т. / Н. С. Таганцев. – М.: Наука, 1994. – Т. 1. – 380 с.

19. Куринов Б. А. Научные основы квалификации преступлений / Б. А. Куринов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 182 с.

20. Мамедов А. Соотношение и взаимосвязь объекта и объективной стороны преступления / А. Мамедов // Уголовное право. – 1999. – № 2. – С. 55–58.

21. Матвійчук В. К. Об'єктивна сторона складу злочину: її складові та зміст / В. К. Матвійчук // Держава та регіони. Серія: Право. – 2013. – № 1. – С. 163–168.

22. Трайнин А. Н. Общее учение о составе преступления / А. Н. Трайнин. – М.: Госюриздат, 1957. – 363 с.

23. Познышев С. В. Учебник уголовного права. Общая часть / С. В. Познышев. – М., 1932. – Т. 1. – 54 с.

24. Александров Ю. В., Клименко В. А. Кримінальне право України : Загальна частина : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Ю. В. Александров, В. А. Клименко. – К.: МАУП, 2004. – 328 с.

25. Андреев И. Л. Рецензия на книгу Трайнина А. Н. Общее учение о составе преступления / И. Л. Андреев // Сов. гос. и право. – 1958. – № 3. – С. 149–151.

26. Гаврыш С. Б. Уголовно-правовая охрана природной среды Украины. Проблемы теории и развитие законодательства / С. Б. Гаврыш. – Харьков : Основа, 1994. – 640 с.

27. Дурманов Н. Д. Понятие преступления / Н. Д. Дурманов. – М. : Изд-во АН СССР, 1948. – 312 с.

28. Пионтковский А. Проблемы причинной связи в праве / А. Пионтковский // Учен. Зап. ВИОН и ВЮА, 1949. – С. 88–89.

29. Кофман В. И. Причинная связь как основание ответственности по советскому уголовному праву : автореф. дис. ... канд. юрид. наук В. И. Кофман. – М., 1961. – 16 с.

30. Кримінальне право України. Загальна частина : Підручник / За ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. – Вид. 3-тє, переробл. та допов. – К.: Юридична думка, 2004. – 352 с.

31. Большой юридический словарь / Додонов В. Н., Ермаков В. Д., Крылова М. А. и др. – М.: Инфра-М, 2001. – 790 с.

32. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін.; за ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 480 с.

33. Чайка О. В. Поняття злочину ненадання допомоги та його об'єктивна сторона / О. В. Чайка // Адвокат. – 2009. – № 5 (104). – С. 31–34.

34. Строган А. Ю. Склад злочину як підстава кримінальної відповідальності: навчальний посібник / А. Ю. Строган. – К.: Атіка, 2007. – 424 с.

35. Селецький С. І. Кримінальне право України. Загальна частина : Навчальний посібник. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 248 с.

36. Кримінальне право України: Особлива частина: Підручник / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін.; за ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 544 с.

37. Кримінальне право України: Особлива частина: Підручник / За ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К.: Юрінком Інтер; Х.: Право, 2002. – 496 с.

38. Полячек Ф. Состав преступления по чехословацкому уголовному праву / под. ред. К. К. Пионтовского ; Пер.: Гельфер М.А. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1960. – 318 с.

39. Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления / В. Н. Кудрявцев // Советское уголовное право. Общая часть. Учебник / Под ред. В. Д. Меньшагина и др. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1974. – 445 с.

40. Матишевський П. С. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник / П. С. Матишевський. – К.: А.С.К., 2001. – 352 с.

41. Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – М.: Рус. яз., 1987. – 621 с.

42. Курс советского уголовного права. В 5-ти т. / [Н. С. Лейкина, С. А. Домахин, В. И. Пинчук и др.]; Отв. ред. Н. А. Беляев, М. Д. Шаргородский. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1970. – Т. 2 : Часть Общая. – 671 с.

43. Уголовное право. Общая часть : Учебник / М. И. Ковалев, И. Я. Козаченко, З. А. Незнамова и др.; Отв. ред. И. Я. Козаченко, З. А. Незнамова. – М.: НОРМА –ИНФРА-М, 1998. – 516 с.

44. Уголовное право. Особенная часть: Учебник для вузов / Отв. ред. проф. И. Я. Козаченко, проф. З. А. Незнамова, доц. Г. П. Новоселов. – 3-е изд., изм. и доп. – М.: НОРМА, 2001. – 960 с.

45. Ляпунов Ю. Состав преступления: гносеологический и социально-правовой аспекты / Ю. Ляпунов // Уголовное право. – 2005. – № 5. – С. 44–48.

46. Егоров Т. Г. Психология : учебное пособие [для военных учебных заведений] / Т. Г. Егоров. – М.: Воениздат, 1952. – 521 с.

47. Ожегов С. И. Словарь русского языка: Ок. 57000 слов / Под. ред. чл.-корр. АН СССР Н. Ю. Шведовой. – 19 изд., испр. –М.: Рус. яз., 1987. –748 с.

2.4. Правовий феномен заохочення у кримінальному законодавстві України

Нові методи і засоби протидії злочинності є актуальною соціально-правовою проблемою сьогодення. Пошук дієвих заходів протидії злочинності, насамперед, визначає нова парадигма правового регулювання суспільних відносин, що виникають, знаходять свій розвиток й завершуються у сфері кримінального законодавства. Гносеологічною основою нової парадигми кримінально-правового регулювання суспільних відносин є людина, що проголошена вищою соціальною цінністю Конституцією України. Державною опікою повинні бути охоплені всі сфери життєдіяльності людини. Особа, винна у вчиненні злочину й особа, що потерпіла від нього, для держави насамперед її громадяни, а потім вже процесуальні постаті обвинуваченого, підсудного та потерпілого. В кримінальному законодавстві у якості завдання вказано на правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина. У цій справі важливо не допускати перекосів у покладенні кримінально-правового обтяження й звільненні або пом'якшенні такого обтяження. Дієвою формою протидії є застосування не тільки тих заходів, що замінюють або доповнюють кримінальне покарання, а й таких, що виключають кримінальне переслідування, звільняють від кримінальної відповідальності, загалом, пом'якшують кримінально-правове обтяження. Ще на початку ХХ століття О. О. Жижиленко звертав увагу, що кримінальний кодекс повинен виразно вказувати, що боротьба зі злочинністю не зводиться лише до застосування покарань і, що поряд з покаранням або замість нього, доречне застосування й інших заходів [1, с. 11]. Дана тенденція, спрямована на інші способи вирішення кримінально-правових конфліктів, не пов'язаних з застосуванням кримінального переслідування і покарання, є глобальною світовою й значно поширена у європейському правовому просторі [2, с. 340–342; 3, с. 670].

У сучасних умовах реалізація принципу невідворотності кримінальної відповідальності й покарання зазнає раціональної модифікації. До механізму кримінально-правового регулювання все частіше залучаються засоби, засновані на заохоченні (стимулюванні) правомірної, соціально-корисної поведінки. Норми, що заохочують особу до правомірної, соціально-корисної поведінки у сфері кримінально-правового регулювання отримали визначення як заохочувальні норми. Слід прогнозувати, що сфера їх застосування буде розширюватися, що є природним об'єктивним процесом, зумовленим не тільки неоднорідністю та складністю кримінально-правового регулювання, але й гуманізацією всіх сторін суспільного життя. Реалізація принципів гуманізму, економії кримінальної

репресії об'єктивно обумовлює появу у Кримінальному кодексі України (далі – КК) норм, які заохочують, стимулюють осіб, що потрапили у сферу кримінально-правового регулювання, вчиняти правомірні, соціально-корисні діяння, загалом поводитися як законослухняні громадяни. КК повинен гарантувати громадянам суб'єктивне право самостійно протидіяти суспільно-небезпечним та злочинним нападам, а у випадку вчинення особою злочину, – покаятися, спокутувати свою провину перед потерпілим, суспільством і державою позитивною поведінкою у виді добровільного повідомлення про вчинене, дійового каяття, примирення з потерпілим, здачі суспільно-небезпечних предметів та засобів, сприяння розкриттю вчиненого злочину та інше. Кримінально-правове забезпечення цього суб'єктивного права є важливою правовою гарантією дотримання прав і свобод людини в сучасному українському суспільстві.

Найвідоміші дослідники постійно цікавилася різноманітними формами правового заохочення. На заохочення, як стимулюючий засіб до законослухняної поведінки, звертав увагу І. Бентам, який присвятив заохоченню значну частину свого трактату «Теорія покарань і нагород», де однією з функцій держави він вважав «державне стимулювання нагородами» [4, с. 129]. Проблема заохочення зайняла значне місце у дослідженнях Р. Грассері, який пропонував, щоб у майбутньому «нагородне право» було домінуючим у правовій системі, шляхом заохочення можна досягти тих же результатів, що і шляхом покарання [5, с. 30]. Підтримуючи ідеї Р. Грассері щодо заохочення, М. М. Гернет писав, що настане час, коли суспільство, яке міркує зараз тільки про покарання, потурбується про нагороди і заслуги, і, може статися, що той, хто не піддається впливу покарання, піддається впливу нагороди, особливо якщо вона присуджена своєчасно, у момент вагання людської волі у виборі між правомірною і злочинною поведінкою [6, с. 191]. Про «заохочення добродійців», про нагороди як засоби попередження злочинів, про припорошення «добродійних вчинків» згадується у працях Ч. Беккарія [7, с. 143]. Значний вклад в розвиток правового заохочення вніс професор Харківського університету Н. А. Гредескул дослідженням «До вчення про здійснення права. Інтелектуальний процес, що потребує здійснення права», в якому позначена теза, що вплив права на суспільне життя здійснюється не тільки шляхом примусу, застосування покарання, але й шляхом обіцянок, пільг і нагород, а правове заохочення розглядається як складова позитивної системи права [8, с. 3–4]. Професор Туринського університету Н. Боббіо присвятив більшість своїх робіт заохочувальній функції права. Цей правник пов'язує застосування заохочення з необхідністю переходу нормативної системи в цілому до активного контролю та основний акцент робить на активному діянні, від суспільно-небажаної

поведінки членів суспільства, до суспільно-корисної, правомірної поведінки [9, с. 41–42].

Заохочувальні норми як різновид кримінально-правових норм визнані майже усіма вченими-правниками та знайшли подальший розвиток у національному та зарубіжному кримінальному законодавстві. Але, не дивлячись на нагальну потребу нашої держави у гуманізації національного кримінального законодавства, проблема заохочувальних норм у кримінальному законодавстві України не була об'єктом системного, комплексного дослідження.

Дослідженню заохочувальних норм присвятили роботи такі українські й зарубіжні дослідники загальної теорії права, як С. С. Алексєєв, В. К. Бабаєв, В. М. Баранов, В. М. Горшенев, Ю. І. Гревцов, Н. А. Гущина, Б. А. Деготь, Є. І. Зарецька, В. М. Кудрявцев, Д. А. Керімов, О. М. Кисельова, В. В. Копейчиков, С. І. Максимов, О. В. Малько, М. І. Матузов, А. С. Налбандян, В. В. Нирков, В. В. Оксамитний, О. Ф. Скакун, Ю. О. Тихоміров, Ф. Н. Фаткуллін, Р. О. Халфіна, Л. С. Явич та інші. Так, ще у 1953 р. на юридичному факультеті Московського університету була захищена кандидатська дисертація Є. І. Зарецькою «Правові форми заохочення в СРСР та їх роль в період поступового переходу від соціалізму до комунізму». Поштовх теоретичним дослідженням заохочувальних норм надала монографія В. М. Баранова «Заохочувальні норми радянського соціалістичного права», видана Саратовським університетом у 1978 р. Заохочення як метод правового регулювання та заохочувальні норми на загальнотеоретичному рівні досліджувались: А. С. Налбандяном «Застосування заохочувальних норм російського права. Проблеми теорії і практики» (1994 р.), О. В. Мальком «Стимули й обмеження в праві (теоретично-інформаційний аспект)» (1996 р.), О. М. Кисельовою «Заохочення як метод правового регулювання» (2000 р.), В. В. Нирковим «Заохочення й покарання як парні юридичні категорії» (2003 р.), Н. О. Гущиною «Заохочення у праві: теоретично-правове дослідження» (2005 р.) та іншими. Зазначені дослідження стали теоретичним підґрунтям у пошуках автором місця заохочувальних норм у кримінальному законодавстві, принципів та функцій, структури заохочувальних норм тощо.

Необхідно наголосити, що найбільшу увагу серед фахівців галузевого рівня заохочувальні норми викликали у дослідників кримінального права. Проблему заохочувальних норм у національному кримінальному та кримінально-процесуальному законодавстві досліджували: Ю. В. Александров, П. П. Андрушко, М. І. Бажанов, О. Ф. Бантишев, Ю. В. Баулін, І. Г. Богатирьов, В. І. Борисов, В. М. Верещак, І. А. Войтюк, В. В. Голіна, В. К. Гришук, Ю. М. Грошевий, І. М. Даньшин,

О. О. Дудоров, Л. В. Дорош, С. І. Дячук, В. П. Ємельянов, О. О. Житний, А. Ф. Зелінський, М. Й. Коржанський, О. М. Костенко, В. М. Куц, О. М. Лемешко, В. А. Ломако, В. Т. Маляренко, М. І. Мельник, А. А. Музика, О. В. Наден, В. О. Навроцький, П. П. Пилипчук, А. О. Пінаєв, В. В. Скибицький, В. Д. Смітєнко, В. В. Сташис, Г. О. Усатий, В. Я. Тацій, А. П. Тузов, С. І. Туркота, В. І. Тютюгін, Є. В. Фесенко, П. Л. Фріс, М. І. Хавронюк, Н. Б. Хлистова, В. І. Шакур, С. Д. Шапченко, Т. В. Шевченко, С. М. Школа, А. М. Ященко та ін.

Останнім часом правники виявляють значну зацікавленість й окремими різновидами заохочувальних норм, зокрема, добровільною відмовою від доведення злочину до кінця, в тому числі й при співучасті (Д. Є. Дядько, Ю. В. Гродецький, В. П. Тихий та ін.), обставинами, що виключають злочинність діяння (Ю. В. Баулін, В. П. Діденко, В. В. Меркур'єв та ін.), затримання особи, яка вчинила злочин (Ю. В. Баулін, С. Г. Блинська, Г. В. Бушуєв та ін.), діянням, пов'язаним з ризиком (М. В. Анчукова, О. І. Ющик та ін.), виконанням наказу чи розпорядження (П. П. Андрушко, С. І. Дячук, І. Г. Соломоненко та ін.), виконанням спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації (Ю. В. Абакумова, Ю. В. Мантуляк та ін.), звільненням від кримінальної відповідальності (Ю. В. Баулін, Л. В. Головка, М. Є. Григор'єва, О. О. Житний, А. В. Єндольцева, О. Ф. Ковітіді, С. О. Козак, В. М. Куц, О. М. Лемешко, Ж. В. Мандриченко, А. М. Ященко та ін.), особливостями звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітніх (В. М. Бурдін, О. О. Ямкова, Г. О. Єремій та ін.), звільненням від кримінальної відповідальності на підставах, передбачених в Особливій частині К К (О. Ф. Бантишев, О. О. Дудоров, М. І. Мельник, А. А. Музика, О. В. Наден, В. П. Тихий та ін.).

Серед досліджень різновидів заохочувальних норм у вітчизняній правовій доктрині необхідно окремо вказати на змістовні роботи Ю. В. Бауліна «Право громадян на затримання злочинця» (1986 р.), «Обставини, що виключають злочинність діяння» (1991 р.), «Звільнення від кримінальної відповідальності» (2004 р.), а також опубліковані кандидатські дисертації Г. О. Усатого «Кримінально-правовий компроміс» (2001 р.) і О. В. Наден «Спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності за злочини в сфері наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів» (2003 р.). Дві останні роботи окреслюють різні підходи дослідників до стимулюючих норм вітчизняного кримінального законодавства у напрямках: а) компромісних та б) заохочувальних норм. Видаються принциповими розбіжності у поглядах на природу цих норм. Так, Г. О. Усатий, центр тяжіння переносить у площину компромісів між державою та особою, яка вчинила злочин,

та наполягає, що заохочувальні норми у кримінальному законодавстві можуть мати місце лише при умовно-достроковому звільненні від відбування покарання, пом'якшенні відбування покарання за умов доведених виправлення засудженого. Всі ж інші випадки позитивної посткримінальної поведінки цей дослідник відносить до компромісних норм, які плутати із заохочувальними нормами «є грубою, неприпустимою помилкою» [10, с. 87]. Інший напрям на природу заохочувальних норм обстоює О. В. Наден, яка, на наш погляд, обґрунтовано визнає такими нормами всі види звільнення від кримінальної відповідальності, коли держава, як владний суб'єкт кримінальних правовідносин, що виникають у зв'язку із вчиненням особою певного злочину, відмовляється від застосування, визначених законом обмеження прав і свобод винного, на підставах здійснення ним позитивної посткримінальної поведінки [11, с. 91]. Комплекс аспектів формування мотиваційної структури соціально-корисної поведінки досліджений у кандидатській дисертації Н. Б. Хлистової «Заохочення суспільно-корисної мотивації: кримінально-правові та кримінологічні аспекти» (2008 р.) [12].

Найбільшого ж розповсюдження дослідження заохочувальних норм мають в іноземній доктрині кримінального права. Так, серед таких досліджень, насамперед, відзначимо роботи: І. Е. Звечаровського «Кримінально-правові норми, що заохочують посткримінальну поведінку особи» (1991 р.) та «Посткримінальна поведінка: поняття, відповідальність, стимулювання» (1993 р.). В роботах цього правника остаточно сформоване вчення про позитивну кримінальну відповідальність, як відповідну правову реакцію на правомірну поведінку особи в сфері кримінально-правового регулювання, визначені межі позитивної посткримінальної поведінки, а також поняття та види заохочувальних кримінально-правових норм. Значний внесок у розробку концепції заохочувальних норм у кримінальному законодавстві зробили: В. О. Єлеонський («Заохочувальні норми кримінального права та їх значення в діяльності органів внутрішніх справ», 1984 р.), Р. А. Сабітов («Посткримінальна поведінка (поняття, регулювання, наслідки», 1985 р.), Ю. В. Голік («Кримінально-правове стимулювання позитивної поведінки: питання теорії», 1992 р.), І. А. Тарханов («Заохочення позитивної поведінки та її реалізація в кримінальному праві», 2001 р.), Л. В. Головко («Альтернативи кримінальному переслідуванню в сучасному праві», 2002 р.), А. З. Рибак («Заохочувальні норми у кримінальному праві», 2008 р.). На рівні кандидатських дисертацій заохочувальні норми у російському кримінальному праві дослідили Р. М. Мелтонян («Заохочувальні норми Кримінального кодексу Російської Федерації», 1999 р.), І. А. Семенов («Заохочувальні норми у кримінальному законодавстві

Росії», 2002 р.), І. Ш. Галстян («Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з позитивною посткримінальною поведінкою винного», 2007 р.), а також на докторському рівні провели дослідження заохочувальних норм Р. А. Сабітов («Кримінально-правове регулювання посткримінальної поведінки», 1988 р.), Ю. В. Голік («Позитивні стимули у кримінальному праві (поняття, зміст, перспективи)», 1994 р.), І. А. Тарханов («Заохочення позитивної поведінки та її реалізація в кримінальному праві (питання теорії, нормотворчості та правозастосування», 2002 р.). У вищевказаних дослідженнях криміналістів знайшли своє визначення поняття і система заохочувальних норм у кримінальному законодавстві. Всі дослідники були оригінальними у своїх дефініціях, все ж таки, кожен виокремлював особливий, своєрідний спосіб правового регулювання, притаманний виключно заохочувальним нормам. Правники не були одноставними у розумінні системи заохочувальних норм і це є природним, оскільки кожен з них мав своє авторське бачення заохочення у кримінальному законодавстві. Натомість, такі питання як історичний та компаративістський аспекти, функціональна спрямованість, принципи, соціальна обумовленість заохочувальних норм у кримінальному законодавстві, перспективи їх розвитку залишилися малодослідженими.

В доктрині вітчизняного кримінального права заохочувальні норми як самостійний функціональний інститут не досліджувались. Відсутність цілісного розуміння інституту заохочувальних норм, системи, функцій та принципів його конструювання та застосування, породжує суттєві проблеми як на теоретичному рівні, так й в практичній площині законотворення, правозастосування заохочувальних кримінально-правових норм. Натомість, в пропозиціях, що надходять до відповідних комітетів Верховної Ради України щодо вдосконалення того чи іншого інституту чи норми кримінального законодавства, як зазначають В. В. Сташис, В. Я. Тацій і В. І. Борисов, все частіше поряд із заборонними, пропонуються заохочувальні норми, як ефективні засоби вирішення кримінально-правових конфліктів [13, с. 5; 14, с. 20].

Об'єктивно сформувалась теоретична й практична потреба критичного осмислення різноманітних підходів та поглядів на правову природу, систему, принципи й функції заохочувальних норм кримінального законодавства, аналізу практики застосування судами різновидів заохочувальних приписів, здійснити комплексне, системно-структурне дослідження заохочувальних норм кримінального законодавства України. Актуальним є визначення конструктивних ознак та формування на цій основі поняття та системи заохочувальних норм. Від підходів до цих ознак поняття та класифікації заохочувальних норм залежить, які саме

кримінально-правові норми той чи інший дослідник відносить до їх числа, чи виділяє, поряд із заохочувальними також стимулюючі, альтернативні, компромісні або інші різновиди норм.

В літературі іноді загалом заперечується існування заохочувальних норм. Так, на думку О. С. Піголкина, В. С. Основіна та інших, заохочувальні норми не мають правових підстав утворювати самостійну групу кримінально-правових норм [15, с. 215; 16, с. 614]. Д. І. Берштейн вважав, що заохочувальні норми не мають ніякого відношення до юридичних норм, тому що жодними засобами державного примусу не забезпечуються [17, с. 131]. Певною мірою ці правники мають рацію у тому, що за здійснення (нездійснення) поведінки, що передбачена заохочувальною нормою, примусу дійсно не настає і настати не може. Утім не можна заперечувати належності цих норм до кримінального законодавства, призначення їх для регулювання суспільних відносин, нормативну визначеність підстав та умов застосування, державні гарантії застосувати певне заохочення. А у разі безпідставної відмови чи порушення кримінального законодавства, що регулює застосування заохочувальних норм, службова особа притягається до дисциплінарної або кримінальної відповідальності.

Більшість теоретиків права поділяють норми права на заборонні, зобов'язуючі та уповноважуючі. С. С. Алексєєв рекомендує розглядати заохочувальні норми як різновиди зобов'язуючих та уповноважуючих норм. «До групи заохочувальних приписів, – зазначає С. С. Алексєєв, – входять два різновиди зобов'язуючих норм (норми, що встановлюють основний обов'язок по відношенню до поведінки, яка стимулюється заохоченням; норми, що встановлюють обов'язок того чи іншого органа за певних умов здійснити заохочення) та два різновиди уповноважуючих норм (норми про право особи на отримання заохочення; норми про право компетентного органу застосувати заохочення» [18, с. 80]. З точки зору соціального впливу таке розуміння не заперечує існування заохочувальних норм. На підтримку своєї позиції наведемо погляд В. Е. Краснянського, який вірно підмітив, що функції заохочувальних норм визначаються не стільки у наданні прав і встановленні юридичних обов'язків, скільки у заохоченні, стимулюванні тих чи інших дій [19, с. 273]. На наш погляд, С. С. Алексєєв не ставить під сумнів особливості кримінально-правового регулювання суспільних відносин шляхом заохочення. У кримінальному законодавстві дійсно одночасно існують уповноважений і зобов'язаний суб'єкти (адресати норми), але «уповноваження» й «зобов'язання» не можуть штучно протиставлятися заохоченню. Не погоджуючись із С. С. Алексєєвим, І. Е. Звечаровський звертає увагу, що у формальному, вербальному вираженні заохочувальні

норми можуть бути сформульовані і як зобов'язуючі, і як уповноважуючі норми [20, с. 67]. Розвиток такого розуміння заохочення знайшов прихильників у деяких дослідників кримінально-правової норми. Так, Т. В. Кленова вважає, що функція заохочення суспільно-корисної поведінки притаманна не тільки зобов'язуючим та уповноважуючим, але також і заборонним нормам кримінального права. При цьому заохочувальні приписи, котрі на думку дослідниці, закладені у змісті заборонних норм, загалом не змінюють характеру кримінально-правового впливу на суспільні відносини, що виникають у цьому випадку [21, с. 11].

Своєрідної позиції дотримується Х. Д. Алікперов, який зазначає, що заохочувальні норми кримінального права відрізняються від інших норм цієї галузі права тим, що схвалюють, стимулюють соціально-корисну поведінку осіб, що вчинили злочин шляхом пом'якшення кримінально-правового обтяження. Їх специфіка полягає у визначені юридично не обов'язкової, але соціально-бажаної поведінки, вони породжують обов'язок або право відповідних органів застосувати заохочувальну акцію. Особливістю поглядів цього правника є виділення поряд з заохочувальними нормами кримінально-правових норм, що допускають компроміс (далі – НДК). На думку Х. Д. Алікперова за допомогою заохочувальних норм кримінального законодавства держава прагне, насамперед, до виправлення засуджених. Одночасно він визнає, що заохочувальні норми та НДК, мають деякі спільні ознаки. Це, передусім, метод правового регулювання. Як заохочувальні норми, так і НДК, не змушують до відповідної поведінки, а лише стимулюють її шляхом пом'якшення або усунення реального чи потенційного кримінально-правового обтяження [22, с. 49–50, 53–56]. Х. Д. Алікперов проводить межу між заохочувальними нормами та НДК за: 1) *специфікою завдань*, що прагне вирішувати законодавець за допомогою цих норм. На його думку, специфіка заохочувальних приписів полягає у стимулюванні сумлінного виконання засудженим нормативних обов'язків, покладених на нього у зв'язку з вчиненням злочину, на відміну від цього за допомогою НДК, держава, що керується пріоритетами інтересів суспільства та загальнолюдських цінностей, допускає компроміс із особою, яка вчинила той чи інший злочин, в вигляді гарантії звільнення від кримінальної відповідальності або пом'якшення міри покарання, в обмін на його позитивні вчинки, перелік яких передбачений у цих нормах; 2) *характером і об'ємом* благ, передбачених для адресатів цих норм. Для заохочувальних норм притаманне або умовне незастосування покарання, або скорочення покарання, або пом'якшення режиму його відбування, що ж стосується НДК, то вони передбачають повне і безумовне звільнення суб'єктів від кримінальної відповідальності;

3) *колом осіб*, до яких ці норми застосовуються. Так, якщо НДК можуть бути застосовані до будь-якої особи, яка вчинила той чи інший злочин, але з точністю виконала всі умови, передбачені у законі, то заохочувальні норми можуть застосовуватися лише до обмеженого кола осіб, вирок до яких вступив у законну силу і не зафіксовані ознаки особливості суспільної небезпеки цих осіб; 5) *станом судимості*. Застосування НДК усуває судимості особи, на відміну від заохочувальних норм, які породжують зазначений правовий стан; 6) *підставою застосування*. Заохочувальні норми можуть застосовуватися «авансом», за умови, що особи у майбутньому вчинять визначені вчинки чи утримуються від інших, а НДК – лише до осіб, які вчинили визначені у законі вчинки; 7) *правоохоронним суб'єктом*. Правомочний суб'єкт заохочувальних норм має право, а не обов'язок заохочення засудженої особи, а отже, засуджений, який вчинив схвальний законом вчинок, не наділений правом вимагати заохочення, а орган, що виконує покарання, або службова особа не зобов'язані за вимогою засудженого видавати акт призначення заохочення. Застосування ж НДК є виключною компетенцією органів слідства, прокуратури та суду; 8) *умовністю чи безумовністю застосування*. Заохочувальні норми у всіх випадках застосовуються умовно і можуть, протягом визначеного часу, бути скасованими, якщо особа, до якої вони застосовані, систематично порушує громадський порядок. НДК ж застосовуються до особи незалежно від того, чи порушує вона громадський порядок, чи застосовувались до неї засоби адміністративного або громадського впливу, рішення про застосування НДК не переглядається; 9) *періодом вчинення дії*. Заохочувальні норми розраховані, головним чином на постсудову, пенітенціарну, а у ряді випадків постпенітенціарну поведінку засудженого, тоді як для застосування НДК вирішальне значення має безпосередня посткримінальна поведінка особи в період провадження по справі; 10) *мотивацією поведінки*. Для заохочувальних норм мотивація поведінки засудженого не має кримінально-правового значення, тоді як для застосування НДК мотивація вчинків має суттєве значення для вирішення питання про наявність підстав для цього. Вказані ознаки, на думку Х. Д. Алікперова, неминуче свідчать, що НДК, як самостійний інститут, має специфічні функції у кримінально-правовому регулюванні та суттєво відрізняється від заохочувальних норм [22, с. 56–62].

Близьку позицію висловлює Г. О. Усатий, який також поряд із заохочувальними виділяє компромісні норми, що гарантують особі, яка вчинила злочин, звільнення від кримінальної відповідальності або пом'якшення покарання за умови виконання нею визначених законом позитивних посткримінальних вчинків, які сприяють реалізації основних

завдань кримінально-правової боротьби зі злочинністю [23, с. 8, 24, с. 30]. Г. О. Усатий закликає не ототожнювати цей нетрадиційний інститут з величезним розмаїттям заохочувальних норм. «Характерною ознакою компромісних норм, – вказує Г. О. Усатий, – є 2 елементи: 1) схвалювана кримінальним законодавством поведінка винної у вчиненні злочину особи, яка виконала всі передбачені нормою вимоги; та 2) звільнення її від кримінальної відповідальності (або пом'якшення їй покарання)» [24, с. 57]. На підставі «найбільш вдалого і найновішого визначення заохочувальних норм», зробленого Х. Д. Алікперовим ще у 1992 р., він дійшов висновку, що «ототожнення компромісних та заохочувальних норм є грубою, неприпустимою помилкою». З цією думкою Г. О. Усатого варто погодитися, але не з наведених ним міркувань. Вказаний дослідник відносить до компромісних норм виключно спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності. Щодо заохочувальних норм він висловлює декілька взаємовиключних положень. Так, Г. О. Усатий вважає, що компромісні норми на відміну від заохочувальних, які ставлять за мету виправлення і перевиховання злочинців, основною метою мають сприяння реалізації головних завдань кримінально-правової боротьби зі злочинністю, за допомогою особи, яка вчинила злочин. Далі, він же зазначає, що компромісні норми, на відміну від заохочувальних норм, не вимагають від суб'єктів кримінально-правового конфлікту (злочину) наднормативної поведінки або досягнення встановлених результатів, що перевищують звичайні вимоги [25, с. 150]. Тим самим, суттєво обмежується сфера дії цих норм тим, що заохочувальними визнаються тільки норми, які стимулюють виправлення засуджених.

Проблема компромісних норм полягає у порушенні загальновизнаного положення про своєрідність предмету та методу правового регулювання групи норм, що претендують на самостійний статус у кримінальному законодавстві. Прихильники компромісних норм гіперболізують компроміс як засіб вирішення кримінально-правового конфлікту. Компроміс (від лат. *compromissum* – угода, договір) є угодою між представниками різних інтересів на основі взаємних поступок [26, с. 196–197]. Майже всі автори посилаються на нібито ідеологічний характер постулату, що держава повинна вести «безкомпромісну боротьбу з усіма видами злочинів на її території» [27, с. 41]. Проте, цей постулат не має ідеологічного забарвлення та черпає свої витoki з публічної природи кримінального права. Публічне право є правом держави, як виключно домінуючого суб'єкта, на чітке визначення виду і обсягу повноважень чи обов'язків інших суб'єктів кримінально-правових відносин. В цьому аспекті правий Ю. А. Тихомиров, що публічне право

забезпечує гармонію та узгодженість у суспільстві, баланс інтересів особи, колективу, спільнот і суспільства в цілому, стабільність держави та її інститутів, стійкість засад економічного та соціального розвитку [28, с. 32]. Не торкаючись зараз різних концепцій публічного права, зазначимо, що найбільш вдалою вважаємо позицію О. І. Харитонової, яка у якості характеристик публічного права, серед інших вказує на забезпечення пріоритету інтересів держави й суспільства; домінування владного суб'єкта у правовідносинах; підкорення інтересів інших суб'єктів встановленим «правилам гри»; імперативний метод правового регулювання тощо [29, с. 178–179]. Імперативний метод визначає пріоритетне становище держави у кримінально-правових відносинах, беззаперечне підкорення іншого суб'єкта відносин завданням правового забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності тощо. Відтак, владному суб'єкту в особі держави немає ніякого сенсу вступати у компроміс із злочинцем в обмін на будь-які вчинки з його боку. Інша річ, встановлення заохочувальних норм, у яких держава, як домінуючий суб'єкт правовідносин, стимулює іншого суб'єкта до правомірної, суспільно-корисної поведінки у спосіб, який чітко визначає взаємні права та обов'язки у виникаючих правовідносинах.

У якості обов'язкової ознаки заохочувальних норм здебільшого вказують на особливий метод правового регулювання, що полягає у стимулюванні особи до правомірної, суспільно-схвальної поведінки у сфері кримінального законодавства. Саме він формує предметну однорідність інституту заохочувальних норм і визначає його предмет та напрям розвитку. Природно, що саме метод стимулювання правомірної поведінки визначає наявність заохочувальних норм у цілому ряді предметних інститутів КК. Досліджуючи заохочувальні норми, правники недостатньо приділяють уваги їх конструктивним ознакам. За цих умов запропоновані визначення заохочувальних норм не вирізняються оригінальністю. Так, Р. М. Мелтонян приходить до висновку, що заохочувальні кримінально-правові норми – це самостійний різновид кримінально-правових норм, що визначають встановлені державою правила поведінки, дотримання яких стимулюється виключенням, пом'якшенням або повним усуненням кримінально-правового обтяження у зв'язку із соціально-схвальною поведінкою особи [30, с. 25]. Майже тотожним є визначення, що дається І. А. Семеновим, який вважає, що заохочувальна кримінально-правова норма позначає відповідне правило поведінки, дотримання якого стимулюється пом'якшенням або повним усуненням кримінально-правового обтяження у зв'язку із соціально-схвальною поведінкою особи [31, с. 6].

При визначенні поняття заохочувальної кримінально-правової норми та її ознак слід враховувати те, що пізнавальною особливістю власне понять – причому особливістю найціннішою – є те, що вони фіксують «схоплюють» глибинні, суттєві властивості всіх явищ певного роду (типу, класу). «І якщо такі відображення, зазначає П. М. Рабинович, – будуть точними, адекватними, то й у кожному з цих випадків істинне поняття буде тільки одне [32, с. 13]. Саме тому основним, вирішальним завданням при визначенні є присутність у авторському варіанті поняття «суттєвих ознак», що максимально повно і точно розкривають зміст досліджуваної правової категорії.

Має рацію М. І. Панов, що правові категорії і поняття повинні визначатися методом сходження від конкретного до абстрактного. Метод сходження від конкретного до абстрактного характеризується тим, що в категоріях і поняттях, які формуються, завжди відображаються істотні і закономірні сторони конкретних явищ у сфері правової дійсності (суцього). Проте конкретне розуміють не просто як окремий або одиничний юридичний факт, а як певну якість (властивість), притаманну виду (типу, класу) або системі фактів (явищ). На основі даного методу, за допомогою ізолюючої (аналітичної) абстракції, або абстракції ототожнення, в правових категоріях і поняттях, які формуються, фіксуються найбільш загальні і істотні (типові) ознаки тих чи інших правових явищ реальної дійсності, які відображають їх істотні риси і властивості, закономірності і тенденції розвитку. Вважається, що саме цей метод дозволив сформулювати і обґрунтувати такі категорії як «правопорушення», «злочин», «адміністративний проступок» та ін. Даний метод також лежить в основі розробки визначень конкретних видів правопорушень, наприклад злочинів (крадіжка, грабіж, вбивство, хуліганство), адміністративних деліктів тощо. Таким чином, при формуванні правових категорій шляхом сходження від конкретного до абстрактного, абстрагуюча діяльність того, хто пізнає, завжди зосереджена на специфічних рисах конкретного в їх загальному вигляді. Зміст же категорій і понять формують лише ті ознаки, котрі є істотними і тому іманентними для всього класу конкретних явищ, які фіксуються в відповідних категоріях і поняттях [33, с. 11–12].

Позначаючи основні ознаки заохочувальних норм, необхідно насамперед, виокремити *нормативну ознаку*, тобто їх безпосереднє закріплення у КК, для спільного з заборонними нормами, вирішення завдань кримінального законодавства. «Кримінально-правовими – підкреслює Ю. В. Баулін, – є будь які норми, що відокремлюють злочину поведінку від незлочинної, у тому числі й норми, які регулюють правомірні вчинки, що зовні підпадають під ознаки якогось злочину» [34, с. 85].

Останнім часом пропонуються визнавати кримінально-правовими виключно норми, що встановлюють злочинність та караність суспільно-небезпечних діянь [35, с. 133]. Такий підхід суттєво збіднює правовий арсенал засобів вирішення кримінально-правових конфліктів. Він вихолощує з них попереджувальний, профілактичний, виховний елемент, нівелює стимулювання добровільного запобігання, нейтралізації або зменшення негативних наслідків злочинів. Співвідношення заборонних та заохочувальних норм будується з врахуванням охоронної спрямованості кримінального законодавства України. За цим соціальним завданням заборонні норми є основними, первинними по відношенню до заохочувальних норм.

Другою ознакою, притаманною всім заохочувальним нормам, на наш погляд, є *формальна визначеність*. Заохочувальна норма здатна упорядкувати суспільні відносини, що виникають у зв'язку із здійснення позитивної поведінки. Насамперед, слід вказати, що в ній безпосередньої позначаються суб'єкти – учасники відносин, їх права та обов'язки, наслідки виконання нормативних вимог. Вдалим, на наш погляд, є поділ у літературі всіх фактичних обставин, за яких виникають, реалізуються та припиняються заохочувальні правовідносини, з виокремленням передумов, підстав та умов застосування заохочення у кримінальному законодавстві [11, с. 87–95; 36, с. 69–72]. Однією із перших на необхідність розмежовувати фактичні обставини на підстави та умови звернула увагу С. Г. Келина. Досліджуючи звільнення від кримінальної відповідальності, вона зазначала, що підстави являють собою фактичні обставини, або сукупність обставин, які відповідають трьом ознакам: 1) є найбільш суттєвими і необхідними для застосування норми про звільнення і характеризують вчинений злочин або особу злочинця; 2) характеризують злочин і злочинця на момент вчинення цього діяння або оцінки його органами правосуддя; 3) між підставою та нормою про звільнення існує нерозривний зв'язок, тобто за наявності підстави завжди буде застосоване звільнення особи від кримінальної відповідальності. Умовами ж, на думку цієї дослідниці, є обставини, вимоги, що звернені до майбутньої поведінки особи після її звільнення від кримінальної відповідальності [37, с. 48]. На відміну від підстав, передумовами можуть бути лише необхідні обставини, що за часом передують застосуванню заохочення, а умовами, – правові вимоги, за виконання яких у майбутньому слід оцінювати поведінку особи за певний проміжок часу. Таким чином, підставою застосування заохочення є здійснення особою соціально-корисної поведінки, що містить склад правомірної поведінки, передбачений заохочувальною нормою КК. Скажімо, у ст. 47 КК передумовами застосування заохочення у вигляді

звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею особи на поруки є: 1) вчинення особою злочину вперше; 2) вчинений злочин має бути невеликої або середньої тяжкості. Передумовою звільнення особи від кримінальної відповідальності є вчинення нею не тільки закінченого, але й незакінченого злочину, і, так само, вчинення такого злочину одноосібно чи у співучасті. Підставою звільнення за вищезгаданих передумов має бути: 1) щире розкаяння особи; 2) клопотання колективу підприємства, установи чи організації про передачу такої особи на поруки; 3) особа повинна взяти на себе зобов'язання виправдати довіру колективу, законслухняною поведінкою та сумлінною працею на підприємстві, в установі або організації, не ухилятися від заходів виховного характеру колективу, дотримуватися певних правил у побуті та громадських місцях. «Згідно зі ст. 47 КК, – зазначається в ухвалі Судової палати у кримінальних справах ВСУ від 19 червня 2007 р., – звільнення від кримінальної відповідальності особи в порядку, передбаченому цією статтею, допускається за наявності умов, що стосуються тяжкості діяння та підстав щирого розкаяння, яке свідчить про її бажання спокутувати провину перед колективом організації та виправити свою поведінку» [38, с. 17]. Остаточне звільнення від кримінальної відповідальності настає за умов, якщо особа, протягом року з дня передачі її на поруки: 1) виправдає довіру колективу; 2) не буде ухилятися від заходів виховного характеру; 3) не буде порушувати громадського порядку. У разі порушення умов передачі на поруки особа притягається до кримінальної відповідальності за вчинений нею злочин (ч. 2 ст. 47 КК).

Третьою обов'язковою ознакою заохочувальної норми є *державне забезпечення (гарантування)* заохочення, що передбачає конкретний вид і міру мінімізації кримінально-правового обтяження шляхом виключення відповідальності, звільнення від відповідальності або покарання, пом'якшення покарання та його відбування. Органічне поєднання у нормі соціально-корисної поведінки та застосування у зв'язку з цим заохочення вказують, що ця кримінальна норма є заохочувальною. Держава надає право застосувати заохочення виключно судам. В реальній дійсності на підставах чинного законодавства до заохочення залучається величезний ресурс МВС, ДДУзВП, ГПУ, СБУ та ін. міністерств та відомств. Виконання покладеного на державний орган обов'язку застосувати кримінально-правове заохочення забезпечується системою правових гарантій. По-перше, службова особа відповідного правоохоронного органу чи суду повинна довести та роз'яснити особі норму КК щодо правомірного, суспільно-корисного варіанту поведінки та його правових наслідків; по-друге, особа має право вимагати створення

відповідних сприятливих умов, за наявності яких вона може здійснити правомірну, соціально-корисну поведінку (наприклад, зустрічі з потерпілою особою, визначення матеріального та морального збитку, укладання мирової угоди з потерпілим тощо); по-третє, у разі дотримання вимог заохочувальної норми особа має право вимагати застосування до неї, передбаченого КК, заохочення. З іншого боку, державою гарантується та забезпечується законне і обґрунтоване застосування актів кримінально-правового заохочення. У ст.ст. 285–289 чинного КПК досить детально регламентується порядок розгляду справ даної категорії. В КПК передбачається право оскарження рішень суду про звільнення особи від кримінальної відповідальності (ч. 3 ст. 284 КПК). Звільнення від кримінальної відповідальності за вчинення кримінального правопорушення здійснюється судом. Встановивши на стадії досудового розслідування підстави для звільнення від кримінальної відповідальності та отримавши згоду підозрюваного на таке звільнення, прокурор складає клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності та без проведення досудового розслідування у повному обсязі надсилає його до суду. Перед направленням клопотання до суду прокурор зобов'язаний ознайомити з ним потерпілого та з'ясувати його думку щодо можливості звільнення підозрюваного від кримінальної відповідальності. Якщо під час здійснення судового провадження щодо провадження, яке надійшло до суду з обвинувальним актом, сторона кримінального провадження звернеться до суду з клопотанням про звільнення від кримінальної відповідальності обвинуваченого, суд має невідкладно розглянути таке клопотання (ст. 286 КПК). Службові особи, які безпідставно відмовляються розглядати матеріали про застосування заохочувальних норм підлягають відповідній відповідальності [39, с. 12].

Таким чином, *заохочувальною кримінально-правовою є норма КК, що визначає передумови, підставу та/або умови заохочення у вигляді виключення, звільнення або пом'якшення кримінально-правового обтяження у разі здійснення особою соціально-корисного діяння, що містить склад правомірної поведінки, передбачений цим Кодексом.*

Заохочувальна норма включена у систему чинного законодавства, є елементом законодавчої системи України. У нормах КК знаходить свій прояв воля суспільства і держави, спрямована на протидію злочинності, вирішення у визначений законом спосіб кримінально-правового конфлікту. Заохочувальні норми поряд із заборонними у системі кримінального законодавства покликані сприяти виконанню основного охоронного завдання. Норма права є первинним «модулем» у правовому регулюванні суспільних відносин. Необхідно підкреслити виключну роль норми права як системоутворюючої основи, з якою пов'язані усі

компоненти правової системи. Процес формування і реалізації права, законодавство, всі юридичні поняття й конструкції і навіть теорія, – підкреслює В. К. Бабаєв, – своєю основою, прямо чи опосередковано, мають правову норму [40, с. 63].

Логіка цього дослідження зумовлює необхідність встановлення внутрішньої структури заохочувальної норми, взаємозалежності і взаємодії її елементів. Спроба вирішення зазначеної проблеми надає новий імпульс усвідомленню соціальної цінності заохочувальних норм, утворює правовий інструментарій, за допомогою якого на рівні законодавства і правозастосування можна моделювати й вирішувати складні процеси кримінально-правового регулювання.

Не торкаючись усіх принципів розбіжностей, що стосуються структури заборонної норми, на наш погляд, вона відповідає класичному варіанту імперативного, владного припису, центральним структурним елементом якого є диспозиція. Аксиоматичне значення диспозиції, за поглядами правників XIX сторіччя, полягає у визначенні змісту злочинного діяння. «Будь-який кримінальний закон, – вказує М. С. Таганцев, – передбачає собою визначення злочинного діяння (диспозитивна частина) і покарання, що може бути за його вчинення призначене (санкція); але логічно визначення не може бути порушене; навпаки, для застосування кримінального закону безумовно необхідно щоб вчинене було юридично тотожне диспозиції закону, з його визначенням: невиконання або, вірніше, незастосування санкції можливе виключно з боку органів судової влади, а не з боку правопорушника» [41, с. 25]. Диспозиція покликана визначати об'єктивні та суб'єктивні ознаки суспільно-небезпечних діянь як злочинів. Згідно до ч. 1 ст. 2 КК підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого КК. Отже, основним, центральним структурним елементом кримінальної норми має бути диспозиція, оскільки саме в ній закріплюються основні ознаки складу злочину. Саме цією обставиною, на наш погляд, пояснюється проблемне питання існування гіпотези у кримінально-правових нормах як «категорії, що дуже складно визначається у теорії кримінального права». М. Д. Дурманов, який найбільш повно дослідив структуру кримінально-правової норми, дійшов висновку, що з трьох елементів – диспозиції, гіпотези та санкції, кримінальний закон значно розширив диспозицію кримінально-правової норми, за рахунок чого гіпотеза майже зникає [42, с. 267–268].

Гіпотеза, як елемент кримінально-правової норми, здійснює «ситуативну прив'язку» загально-визначеної «диспозитивної частини» до конкретного життєвого випадку, суб'єкта, обстановки, часу і місця.

Гіпотеза є необхідним елементом будь-якої норми права. Її функціональне значення полягає у визначенні умов, за наявності яких реалізується диспозиція норми. О. В. Наден висловлює своєрідну позицію щодо гіпотези у структурі кримінально-правової норми. Ця дослідниця дещо абсолютизує гіпотезу, надаючи їй більш змістовне значення. Згідно з цим змістом гіпотез традиційних, заборонних норм є визначення ознак злочину, вчинення якого особою породжує у держави повноваження покласти на неї кримінальну відповідальність. Натомість зміст гіпотез нетрадиційних, заохочувальних норм кримінального права значно багатший. Оскільки повне або часткове звільнення від кримінальної відповідальності може стосуватися лише до особи, яка вчинила злочин, то гіпотези таких норм кримінального права вказують, насамперед, на сам злочин. Проте тільки цим вони не обмежуються й обмежуватися не можуть. Відмінність змісту диспозицій цих норм зумовлює і відмінність у змісті їх гіпотез. Крім вказівки на вчинення злочину, такі норми містять також і вказівку на інший юридичний факт, з яким пов'язується виникнення у держави повноваження повністю або частково звільнити особу, яка вчинила злочин, від кримінальної відповідальності. Таким юридичним фактом, як правило, є позитивна посткримінальна поведінка особи, яка вчинила злочин. Іноді таким фактом виступають певні події, що не пов'язані з поведінкою винного» [43, с. 105]. Наведена позиція щодо визначення гіпотези нетрадиційної заохочувальної норми є суперечливою. Вона фактично об'єднує в собі змістовні складові диспозиції і гіпотези, що складно визнати прийнятним. Більш того, за таких підходів до визначення гіпотези, трансформується зміст і функціональне призначення диспозиції кримінально-правової норми. «Диспозицією ж кримінально-правової норми, – зазначає О. В. Наден, – є вказівка на повноваження держави стосовно особи, яка вчинила злочин, визначеній в гіпотезі. Особливістю диспозицій норм кримінального права, зумовленою місцем і призначенням цієї галузі у системі права, є те, що у переважній більшості з них (у традиційних диспозиціях) міститься вказівка на обсяг кримінальної відповідальності особи, яка винила злочин. У зв'язку з цим, такі диспозиції іменуються санкціями» [44, с. 179]. Відтак, згідно зазначеного погляду, структура заборонної кримінально-правової норми є двоелементною і місця санкції у ній не залишається.

Дослідники розійшлися у поглядах щодо кількості структурних елементів заохочувальної норми. Так, у першому дослідженні феномену заохочення в праві радянських часів Є. І. Зарецької вказувалося, що більшість заохочувальних норм складаються тільки з гіпотези, тобто з умов, добровільне виконання яких зумовлює застосування заохочення, що ж стосується диспозиції і санкції, то вони, як правило, припускаються [45, с. 7–8]. Із зазначеною точкою зору складно погодитися через

низку причин, серед яких, по-перше, теза про те, що заохочувальна норма може існувати без диспозиції, адже йдеться про змістовний модуль поведінки, яка заохочується правовими засобами, по-друге, відмінність норми права від інших регуляторів суспільних відносин полягає у забезпеченості виконання правових приписів державними формами реагування (осуд і покарання, дозвіл і гарантування, схвалення і заохочення та ін.), тому санкція у типових регулятивних нормах (заборонних або заохочувальних) права є необхідним елементом структури. В т. зв. нетипових нормативних приписах, до яких можна віднести норми-дефініції, санкція не є необхідністю, вони не встановлюють прав і обов'язків суб'єктів правовідношення та не передбачають державного реагування у разі їх порушення [46, с. 114–115]. «Співставлення таких приписів з правилами поведінки, – зазначає В. К. Бабаєв, – показує, що вони, у більшості випадків, не впливають на поведінку суб'єктів, не закріплюють права і обов'язки, не визначають умови застосування й міри їх забезпечення» [47, с. 90].

В. М. Галкін також пропонував розглядати заохочувальні норми у структурному вигляді, що складається тільки з гіпотези (вказівка на вид заохочувальної поведінки) та диспозиції (обов'язок або повноваження визначеного органу застосувати заохочення) [48, с. 94]. В. М. Баранов також вважав, що модель заохочувальної норми, а кримінально-правовій нормі виключень не робилось, складається з двох елементів: гіпотези та диспозиції. При цьому гіпотеза як структурний елемент заохочувальної норми повинна включати в себе підвищені показники, результати, досягнуті успіхи або модель бажаної поведінки, а також коло суб'єктів заохочувального правовідношення. До змісту диспозиції цей дослідник відносив види заохочення. Що стосується санкцій, то вони не визнавалися структурним елементом заохочувальної норми та виносилися за межі правової норми або визначалися у інших юридичних актах [49, с. 98–99]. Санкції, як примусові заходи, повинні застосовуватися по відношенню до компетентних посадових осіб, які мали право реалізувати відповідне заохочення але з якихось причин не його призначили або призначили безпідставно, або якщо такі стимулюючі засоби призначалися з порушенням встановленого порядку. Погляди В. М. Галкіна і В. М. Баранова в літературі обґрунтовано піддавалися критиці. Так, не коректним є переміщення В. М. Галкіним змісту диспозиції (вид заохочувальної поведінки) у гіпотезу. Крім того, чітко не визначене місце самого заохочення у структурі норми. Цього ж недоліку, але у більш розвинутому вигляді, припускається В. М. Баранов. В зміст гіпотези ним включаються підвищені показники, результати, досягнуті успіхи або модель бажаної поведінки. Непереконливими є

роздуми цих авторів щодо санкції, яка незрозумілим чином опинилася поза межами заохочувальної норми та введення до змісту диспозиції видів заохочення. Поєднання у заохочувальній нормі одночасно заохочення (диспозиція) і заборони (санкція поза змістом) перетворює її у дивний симбіоз «заохочувально-заборонної норми», що ставить під сумнів позицію щодо самостійного характеру заохочувальних норм.

Прихильником двоелементної структури заохочувальної норми є О. В. Малько. «Структура юридичних норм, що містять заохочення, – вказує цей дослідник, – зовні нагадує структуру більшості кримінально-правових норм, що передбачають покарання. В гіпотезі і диспозиції, які у заохочувальній нормі злиті (як власне і в кримінально-правовій нормі), встановлюється модель схвальної поведінки та заклик до її здійснення» [50, с. 77]. Здається занадто категоричним погляд, що юридичний склад правомірної, суспільно-корисної поведінки, яка стимулюється у заохочувальних приписах, окреслюється виключно у диспозиції цієї норми, що автоматично робить гіпотезу такою, що «складно уявляється та зливається з диспозицією заохочувальної норми». Цей підхід до структури заохочувальної норми штучно розриває діалектичну єдність елементів внутрішньої побудови правової норми. У теорії кримінального права сталим є положення, що юридичний склад правомірної поведінки, її об'єктивні й суб'єктивні ознаки безпосередньо розкриваються у нормах Загальної та Особливої частин КК.

Більш виважену позицію займає Р. О. Сабітов. Зокрема, він вважає, що будь-яка заохочувальна норма повинна мати вказівку на 1) позитивну поведінку, яка заохочується (диспозиція); 2) позитивні, сприятливі для особи наслідки зазначеної у диспозиції позитивної поведінки (заохочення); 3) умови, за наявності яких заохочувальна норма застосовується (гіпотеза) [51, с. 83]. Проте, з цією позицією погодитися можна тільки частково. По-перше, зміст гіпотези необхідно доповнити суб'єктами заохочувального правовідношення, по-друге, критично поставитися до твердження, що у багатьох стимулюючих нормах місце санкції займає заохочення. І. Е. Звечаровський, аналізуючи внутрішню структуру заохочувальної кримінально-правової норми, обстоює точку зору про її тричленну структуру. [20, с. 76–80]. Всі дослідники що визнають трьохелементну структуру заохочувальної норми, нашоухуються на проблему визначення санкції. У літературі це питання вирішується по-різному. Заохочувальні (позитивні) санкції визнають В. М. Кудрявцев, О. В. Малько, Ф. Н. Фаткуллін та ін., утім проти застосування цього терміну у заохочувальній нормі – В. М. Галкін, Р. О. Сабітов, І. А. Тарханов та ін. Так, В. М. Кудрявцев, аналізуючи стимулюючий аспект права, відзначає, що коли засоби заохочення прямо передбачені у

правових нормах у якості фактичного і юридичного наслідку правомірної поведінки, то можна констатувати застосування заохочувальних санкцій [52, с. 236].

Термін «заохочувальна санкція», на наш погляд, є прийнятним й адекватним у позначенні правових наслідків правомірної поведінки у кримінальному законодавстві. Неприйняття на фаховому рівні терміну «заохочувальна санкція» обумовлюється багаторічним, традиційним розумінням санкції як негативним наслідком протиправної поведінки. Побороти таке уявлення дуже складно. Ми повністю підтримуємо точку зору Ю. В. Бауліна, що подібний підхід є дещо однобічним. Він не враховує, що реалізація кожної норми у якості проміжної цілі завжди має сприятливі чи несприятливі наслідки для тих суб'єктів, на яких розповсюджує свою дію норма права. Переважна більшість вчинків з реалізації норм права спричиняє саме сприятливі правові наслідки. Якщо ж погодитися з тим, що санкція забезпечує державними засобами виконання диспозиції, то до переліку таких засобів повинні включатися й заохочувальні санкції [34, с. 114].

Домінуючий погляд на санкцію, як на засіб державного примусу, не повною мірою відповідає стану правової системи сучасної України як соціальної, правової держави. Підвищення стимулюючої ролі права у аспекті заохочення соціально-схвальної правомірної поведінки та впливу на суспільні відносини, безумовно, спричиняє якісні зміни у структурі правової норми. У першу чергу це стосується впливу на правосвідомість особи такого структурного елементу норми права як санкція. На жаль, стало уявлення про санкцію до цього часу майже не змінилося. Тому слід погодитися із І. Е. Звечаровським, М. М. Кропачовим, О. М. Тарбагаєвим, що кримінально-правова поведінка як різновид правової поведінки включає в себе не тільки протиправну, а й кримінально-правомірну поведінку. Дотримання кримінально-правових норм, виконання їх заохочувальних приписів здійснюється у рамках регулятивних правовідносин та має не тільки самостійну цінність по відношенню до застосування санкцій шляхом реалізації охоронних правовідносин, а є переважним, соціально-схвальним, основним варіантом кримінально-правової поведінки, що стимулюється застосуванням заохочувальних санкцій [53, с. 179–181]. Диспозиція заохочувальної норми містить вказівку на конкретні дії чи бездіяльність (модель поведінки), бажані з точки зору суспільства та держави, тобто встановлює ознаки позитивної кримінально-правової поведінки. Диспозиція тісно пов'язана і взаємодіє з гіпотезою заохочувальної норми. Диспозиція окреслює межі правомірної поведінки, гіпотеза ж заохочувальної норми позначає умови, за наявності яких повідка суб'єкта починає

набуває правового значення. Заохочувальні норми, як і заборонні, мають просту, описову, бланкетну або відсильну диспозицію.

Існує декілька підходів до змісту гіпотези. Розуміючи, що ця проблема, насамперед, заслуговує розв'язання у загальній теорії права, слід приєднатися до пануючої точки зору, що розглядає гіпотезу як «умову застосування норми права». При цьому зміст гіпотези заохочувальної норми, як правило, знаходиться у нормах Загальної і Особливої частини КК. До умов застосування заохочувальних приписів звільнення від кримінальної відповідальності, що передбачені у Особливій частині КК, належить досягнення особою віку, з якого настає кримінальна відповідальність (ст. 22 КК), осудність особи (ст. 19 КК), при вчиненні злочинів із спеціальним суб'єктом, потрібно встановити додаткові ознаки (ч. 2 ст. 111, ч. 2 ст. 114, ч. 3 ст. 175, ч. 4 ст. 212¹ КК). Відтак, гіпотеза заохочувальних норм здійснює суб'єктивну і ситуаційну прив'язку моделі правомірної поведінки до конкретних життєвих обставин.

Заохочувальна норма має в своїй структурі елемент, що визначає заходи державного реагування на виконання суб'єктами своїх суб'єктивних прав та правових обов'язків. Щодо визначення зазначеного правового феномену єдності немає. Так, В. М. Баранов, Ю. В. Голик, І. А. Тарханов та ін. зазначають, що невід'ємним елементом заохочувальної норми є вказівка на певну міру кримінально-правового заохочення. Вони заперечують заохочувальну санкцію на підставах того, що санкція розглядається як суто негативні наслідки вчинених діянь. Утім, ними визнається, що «у заохочувальних кримінально-правових нормах присутній такий елемент, як наслідки виконання суб'єктами (адресатами) вимог диспозиції». Значна група правників, серед яких Н. А. Гущина, Ю. В. Баулін, М. М. Кропачов, В. М. Кудрявцев та ін., вважають, що санкції можуть мати негативне й позитивне спрямування та визнають у структурі норми заохочувальну санкцію. «Цінність санкції, – зазначав Я. М. Брайнін, – її сутність полягає насамперед у її спроможності забезпечувати виконання вимог норми права» [54, с. 42]. Відтак, значимість санкції визначається не її спрямованістю (негативною чи позитивною), а тим, наскільки вона забезпечує функціонування та сприяє досягненню мети правового регулювання. У заохочувальних санкціях відображається позитивність, соціальна корисність кримінально-правової поведінки. Критерієм класифікації заохочувальних санкцій є зміст кримінально-правового обтяження, що мінімізується у визначений законом спосіб. Заохочувальні санкції слід поділити на три види: 1) виключення кримінального обтяження; 2) звільнення від кримінального обтяження; 3) пом'якшення кримінального обтяження. Залежно від того, правом чи обов'язком суду є застосування заохочувальної санкції,

їх можна поділити на дві групи. До першої групи належать заохочувальні санкції, що носять обов'язковий, імперативний характер виключення чи звільнення від кримінального обтяження (ст.ст. 36, 38, 45, 46 КК та ін.). До другої групи доречно віднести заохочувальні санкції, застосування яких визнається правом суду (ст. 47, ч. 1 ст. 97 КК та ін.).

Ступінь взаємозв'язку та взаємозалежності диспозиції, гіпотези і санкції неоднорідна. Найбільш тісним є взаємозв'язок між диспозицією та санкцією. У методологічному аспекті вони співвідносяться як причина і наслідок. Тільки виконання особою всіх соціально-корисних дій, зазначених у диспозиції тягне за собою застосування визначеної санкцією заходів заохочення. За допомогою юридичного закріплення ланки «диспозиція – санкція» законодавець визначає «базовий блок» заохочувальної норми. Саме він містить основний спонукальний вплив на адресатів заохочення. Зв'язок між диспозицією і гіпотезою заохочувальної кримінально-правової норми має дещо інший характер. У гіпотезі заохочення обов'язково адресується конкретним суб'єктам, при цьому є очевидним опосередкований зв'язок між особою і державою у вигляді суду та інших органів, уповноважених застосовувати відповідні міри заохочення.

Викладене надає підстави для висновку, що концепція триелементної внутрішньої побудови (структури) заохочувальної норми включає в себе класичну модель регулятивної норми, яка передбачає наявність: 1) диспозиції (формує типову модель правомірної, соціально-корисної поведінки); 2) гіпотези (визначає суб'єктний склад та умови застосування); 3) санкції (передбачає схвалення та заходи кримінально-правового заохочення).

Список використаних джерел

1. Головки Л. В. Альтернативы уголовному преследованию в современном праве: моногр. [Текст] / Л. В. Головки. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2002. – 544 с.

2. Baril M. La criminologie et la Justice a l'heure de la victime // *Revue Internationale de criminologie et de Police technique*. – 1981. – № 4. – P. 340–354.

3. Behrens M.A., Raddock D.H. Japan s New Product Liability Law // *University of Pennsylvania Journal of International Business Law*. – 1995. – Vol. 16.4. – P. 669–719.

4. Bentam I. *Quevtes Theorie des neines et des recompnes. Traite des preuves indiciaires*. – Bruxelles. Nauman, 1829. – P. 129.

5. De-la-Grasserie. Desprincipes sociogigues de la Criminologie. – Paris, 1901. – P. 30.

6. Гернет М. Н. Избранные произведения: науч. издан. [Текст] / М. Н. Гернет. – М.: Юрид. лит., 1974. – 645 с.

7. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях науч. издан. [Текст] / Ч. Беккариа. – М.: Стело БИМПА, 1995. – 304 с.

8. Гредескул Н. А. К учению об осуществлении права. Интеллектуальный процесс, требующийся для осуществления права: науч. издан. [Текст] / Н. А. Гредескул. – Харьков, 1901. – 304 с.

9. Боббио Н. От структуры к функции. Новые исследования в теории права // Право XX века: Идеи и ценности: сборн. обзор. и рефер. [Текст] : Отв. ред. Ю.С. Пивоваров / Н. Боббио. – М.: ИНИОН РАН, 2001. – С. 38–50.

10. Усатий Г. О. Кримінально-правовий компроміс: моногр. [Текст] / Г.О. Усатий. – К.: Атіка, 2001. – 128 с.

11. Наден О. В. Спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів: моногр. [Текст] / О. В. Наден. – Харків: Право, 2003. – 224 с.

12. Хлистова Н. Б. Заохочення суспільно-корисної мотивації: кримінально-правові та кримінологічні аспекти: автореф. дис. ... канд. юрид. наук [Текст] : спец. 12.00.08 «кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Н. Б. Хлистова. – Академія адвокатури України. – К., 2008. – 20 с.

13. Сташис В. Новий Кримінальний кодекс України / В. Сташис, В. Тацій [Текст] // Право України. – 2001. – № 7. – С. 3–5.

14. Борисов В. І. Норми Особливої частини КК, їх види та розвиток // Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблемі застосування і перспективи удосконалення : матер. міжнар. наук.-практ. конф. [Текст]. / В. І. Борисов. (Львів, 13-15 квітня 2007 р.): У 2 ч. – Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ. – Ч. 1. – 2007. – С. 17–20.

15. Общая теория советского права: учебн. [Текст] / [под ред. С. Н. Братуся, И. С. Самощенко]. – М.: Юрид. лит., 1966. – 492 с.

16. Теоретичні проблеми кримінальної відповідальності: звіт про виконання наукового дослідження під керівництвом В. В. Сташиса [Текст] // Питання боротьби зі злочинністю. – 2008. – № 15. – С. 3–31.

17. Берштейн Д. И. Социалистическая правовая норма и особенности ее охраны в современный период / Д. И. Берштейн [Текст] // Правоведение. – 1964. – № 2. – С. 131–133.

18. Алексеев С. С. Общие дозволения и общие запреты в советском праве: моногр. [Текст] / С. С. Алексеев. – М.: Юрид. лит., 1989. – 288 с.

19. Общая теория государства и права : учебн. [Текст]. В двух томах / [отв. ред. В.С. Петров, Л.С. Явич]. – Л.: Изд-во Ленигр. ун-та, 1974. –Т. 2 : Общая теория права. – 416 с.

20. Звечаровский И. Э. Уголовно-правовые нормы, поощряющие посткриминальное поведение личности: моногр. [Текст] / И. Э. Звечаровский. – Иркутск: Изд-во Иркут. ун-та, 1991. – 160 с.

21. Кленова Т. В. Уголовно-правовая норма (понятие, структура, виды): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : [Текст] спец. 12.00.08 «уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / Т. В. Кленова. – Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. – М., 1986. – 27 с.

22. Аликперов Х. Д. Преступление и компромисс: моногр. [Текст] / Х. Д. Аликперов. – Баку: Элм, 1992. – 196 с.

23. Усатий Г. О. Компромiс як засiб вирiшення кримiнально-правового конфлiкту: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : [Текст] спец. 12.00.08 «кримiнальне право та криминологiя; кримiнально-виконавче право» / Г. О. Усатий. – Нац. акад. внутр. справ України. – К., 1999. – 17 с.

24. Усатий Г. О. Кримiнально-правовий компромiс : моногр. [Текст] / Г. О. Усатий. – К.: Атика, 2001. – 128 с.

25. Усатий Г. О. Структура та юридична природа кримiнально-правового компромiсу / Г. О. Усатий [Текст] // Вiсник Запор. юрид. ін-ту. – 1998. – № 3. – С. 148–156.

26. Юлдашев О. До проблеми методологiчного забезпечення приватного права / О. Юлдашев [Текст] // Юридична Україна. – 2003. – № 10. – С. 39–44.

27. Верещак В. М. Судовий компромiс у кримiнальному судочинствi / В. М. Верещак [Текст] // Вiсник Верховного Суду України. – 2000. – № 1. – С. 41–44.

28. Тихомиров Ю. А. Публичное право: моногр. [Текст] / Ю. А. Тихомиров. – М.: БЕК, 1995. – 496 с.

29. Харитонов О. І. До питання про визначення поняття публічного права / О. І. Харитонов [Текст] // Актуальні проблеми політики. – 2000. – Вип. 8. – С. 177–180.

30. Мелтоян Р. М. Уголовно-правовое поощрение / Р. М. Мелтоян [Текст] // Человек: преступление и наказание. – 1996. – № 2. – С. 20–26.

31. Семенов И. А. Поощрительные нормы в уголовном законодательстве России : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. [Текст] 12.00.08 «уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / И. А. Семенов. – Российск. прав. акад. – М., 2002. – 23 с.

32. Рабинович П. Феномен праворозуміння: гносеологiчна характеристика / П. Рабинович [Текст] // Вiсник Академiї правових наук України. – 2007. – № 3. – С. 11–22.

33. Панов Н. И. Методологические аспекты формирования понятийного аппарата юридической науки / Н. И. Панов [Текст] // Правоведение. – 2006. – № 4. – С. 8–15.

34. Баулин Ю. В. Обстоятельства, исключаящие преступность деяния: моногр. [Текст] / Ю. В. Баулин. – Харьков: Основа, 1991. – 360 с.

35. Новоселов Г. П. Учение об объекте преступления. Методологические аспекты : моногр. [Текст] / Г. П. Новоселов. – М.: НОРМА, 2001. – 208 с.

36. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності : моногр. [Текст] / Ю. В. Баулин. – К.: Атіка, 2004. – 296 с.

37. Келина С. Г. Теоретические вопросы освобождения от уголовной ответственности : моногр. [Текст] / С. Г. Келина. – М.: Наука, 1974. – 232 с.

38. Ухвала колегії суддів Судової Палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 19 червня 2007 р. [Текст] : кримін. справа К. // Вісник Верховного Суду України. – 2007. – № 9. – С. 15–17.

39. Елеонский В. А. Поощрительные нормы уголовного права и их значение в деятельности органов внутренних дел: учеб. пособ. [Текст] / В. А. Елеонский. – Хабаровск: Хабар. высш. школа МВД СССР, 1984. – 108 с.

40. Нормы советского права. Проблемы теории: моногр. [Текст] / [под ред. М. И. Байтина, В. К. Бабаева]. – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1987. – 248 с.

41. Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Общая часть. В 2-х томах : лекции [Текст] / Н.С. Таганцев.– Тула: Изд-во «Автограф», 2001. – Том 1. – 800 с.

42. Дурманов Н. Д. Советский уголовный закон: моногр. [Текст] / Н. Д. Дурманов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1967. – 319 с.

43. Наден О. Гіпотези норм кримінального права / О. Наден [Текст] // Кримінальне право України. – 2006. – № 1. – С. 103–106.

44. Наден О. В. Щодо методологічних засад розуміння кримінального права (у зв'язку з дослідженням проблем кримінально-правового регулювання) / О. В. Наден [Текст] // Вісник Академії правових наук України. – 2005. – № 4(43). – С. 172–181.

45. Зарецкая Е. И. Правовые формы поощрения в СССР и их роль в период постепенного перехода от социализма к коммунизму: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : [Текст] спец. № 12–710 «теория и история государства и права» / Е. И. Зарецкая. – Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. – М., 1953. – 21 с.

46. Горшенев В. М. Нетипичные предписания / В. М. Горшенев [Текст] // Советское государство и право. – 1978. – № 3. – С. 113–115.

47. Нырков В. В. Поощрения и наказания как средства реализации правовой политики / В. В. Нырков [Текст] // Правовая политика и правовая жизнь. – 2001. – № 3. – С. 193–202.

48. Галкин В. М. Система поощрений в советском уголовном праве / В. М. Галкин [Текст] // Советское государство и право. – 1977. – № 2. – С. 91–97.

49. Баранов В. М. Поощрительные нормы как особая разновидность норм советского социалистического права // Вопросы теории государства и права : [Текст] межв. научн. сборн. / В. М. Баранов. – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1974. – Вып. 3. – С. 86–102.

50. Малько А. В. Юридические поощрения как разновидность социальных санкций / А. В. Малько [Текст] // Общественные науки и современность. – 1998. – № 4. – С. 75–84.

51. Сабитов Р. А. Посткриминальное поведение (понятие, регулирование, последствия) : моногр. [Текст] / Р. А. Сабитов. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1985. – 193 с.

52. Кудрявцев Ю. В. Норма права как социальная информация : моногр. [Текст] / Ю. В. Кудрявцев. – М.: Юрид. лит., 1981. – 144 с.

53. Звечаровский И. Э. Поощрение в уголовном праве // Совершенствование уголовного законодательства и практики его применения : [Текст] межвуз. науч. сборн. / И. Э. Звечаровский, Н. М. Кропачев, А. Н. Тарбагаев. – Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1989. – С. 178–182.

54. Брайнин Я. М. Уголовный закон и его применение : науч. издан. [Текст] / Я. М. Брайнин. – М.: Юрид. лит., 1967. – 240 с.

2.5. Покарання як соціальний феномен та його сутність

Розвиток кримінального права свідчить, що історія застосування заходів протидії злочинності проходить довгий тернистий шлях становлення, від застосування відверто каральних засобів до формування відносно гуманної системи покарань, функціонування якої є іманентною рисою сучасного соціального розвитку, оскільки, в першу чергу пов'язана із альтернативами позбавленню волі – розширенням застосування штрафу, виправних та громадських робіт тощо. Однак, покарання залишається одним із центральних інститутів кримінального права й важливим дієвим інструментом держави щодо охорони найбільш важливих суспільних відносин. Історія існування злочину і покарання така ж тривала, як і історія самого людства, і в цьому, перш за все, простежується їхня феноменальність. Як правильно зазначав М. С. Таганцев, немає кінця боротьбі людства з таким непереможним явищем, як злочинність [1, с. 196].

Проблеми інституту покарання привертають до себе увагу не тільки фахівців, але й широкого загалу, оскільки покарання завжди виступало і буде виступати засобом захисту суспільства від злочинних посягань. «Перш ніж у людини з'явилася перша іскра «уразумения» чому і для чого існує покарання, – вказував О. Ф. Кістяківський, – воно вже існувало і діяло». І далі, відповідаючи на питання, чим є покарання, він зазначав, що «з точки зору сутності та мети кримінального права як суспільного інституту первинне місце у кримінальному праві, без сумніву, належить покаранню. В ньому виражається душа, ідея кримінального права» [2].

Теоретичне осмислення покарання для теорії кримінального права, насамперед пов'язується з дослідженням його значення у вираженні, правовому закріпленні та реалізації карної політики держави. Проте, аналіз наукової літератури дає підстави стверджувати про недостатність одностороннього, тільки кримінально-правового підходу до визначення поняття, сутності, цілей, функцій і завдань покарання. Це пояснюється тим, що кожна юридична наука має свій предмет дослідження, а також методологічно концентрує свою увагу на опису і класифікації певних юридичних фактів, на основі яких робиться висновок про сутність описуваних явищ, закономірності та тенденції їх розвитку. Однак осторонь не повинні залишатися й інші зв'язки між різними явищами правової дійсності та характер взаємозв'язків права з іншими сферами життєдіяльності суспільства. Така точка зору нині підтримується більшістю вчених-юристів та філософів як в Україні, так і інших державах, зокрема, О. Аверьяновим, О. Манохою, Д. Гончаренком,

Д. Керимовим, А. Козловським, О. Костенком, В. Нерсисянцом, П. Рабіновичем, Л. Петровою, А. Поляковим, Б. Чмілем та ін. Тобто відсутність комплексного підходу, базованого на інтеграції пізнання правової реальності в цілому і окремих її явищ, на наш погляд, обмежує або навіть унеможлиблює виявлення загальних закономірностей розвитку права загалом та окремих його проявів зокрема. Це повністю стосується, зокрема, кримінального покарання, оскільки більшість складних питань виходить за межі кримінального права і потребує системного філософсько-правового аналізу. Крім того, вивчення проблем покарання неможливе без пізнання загальносоціальних, кримінально-правових і кримінально-виконавчих функцій покарання, процесу соціальної адаптації осіб, звільнених від покарання, та їх ресоціалізації. Іншими словами, покарання має аналізуватися як складний філософський, правовий, соціальний і психологічний феномен суспільного життя.

Розглядаючи покарання як соціальний феномен [3, с. 471], необхідно виходити з широкого філософсько-правового розуміння цього поняття, яке поряд з карою, примусом, відплатою несе у собі прагнення відновити педагогічно занедбану особистість, скорегувати її поведінку в бік правослухняної, зменшити рівень рецидиву тощо.

Кримінальне покарання як своєрідний феномен – це концентроване системне вираження філософських, правових та соціально-психологічних явищ, і саме у такій єдності воно має розглядатися науковцями. Каральна політика держави завжди була у центрі уваги як практиків, так і теоретиків права. Починаючи з часів Г. Гроція, нараховується близько двох з половиною десятків філософських систем та близько ста авторських криміналістичних теорій, що стосуються питань покарання. Звісно, у рамках однієї, і навіть декількох монографій, неможливо розглянути всю цю теоретико-методологічну сукупність, та й ми не ставили перед собою такої мети. Проте аналіз навіть незначної частини цих теорій дав змогу висвітлити загальну картину у цій складній і важливій сфері юридичної науки.

Теоретичні напрацювання, методологічні підходи щодо інституту покарання розвивалися поступово. Їх цілісному оформленню передував довгий шлях окремих розрізнених тверджень з приводу проблем покарання. Свій початок вони ведуть від загальнофілософських поглядів античних грецьких та римських мислителів, які вбачали в покаранні не тільки відплату, а й можливість позитивного впливу на злочинця та інших членів суспільства. Набувши концептуального розвитку в працях учених середньовіччя і Нового Часу, проблема покарання не втратила своєї значущості і на сучасному етапі.

Проблеми, пов'язані із покаранням, протягом століть досліджувалися у філософії права, кримінальному, кримінально-виконавчому праві, кримінології, соціології, педагогіці, психології та інших науках. Оригінальні погляди на вчення про покарання висловлювали М. М. Абрашкєвич, М. І. Бажанов, Л. В. Багрій-Шахматов, І. М. Гальперін, А. С. Гольденвейзер, О. О. Жижилєнко, Г. А. Кригер, С. П. Мокринський, Й. С. Ной, С. В. Познишев, М. Д. Сергієвський, М. О. Стручков, М. С. Таганцев, І. Я. Фойницький, М. Д. Шаргородський та ін.

Стаючи гострою, проблема захисту інтересів суспільства та окремого індивіда як потерпілого, так і злочинця, підводить нас до необхідності переосмислення поглядів на сутність, зміст та мету покарання. Його застосування могло б компенсувати порушений правопорядок та певною мірою примирити діаметрально протилежні позиції людей, які потерпають від злочинів, та винних у їх вчиненні. Звертаючись до аналізу внутрішньої сторони покарання, ми бачимо, що через усі форми і види покарань у їх історичному розвитку та сучасному стані проходить одна загальна ідея про те, що покарання, якими б не були його форма і зміст, завжди полягає в засудженні та осуді злочинного діяння. При цьому головна увага звертається на формальний аспект, що виявляється у визначенні розміру та ступеня обмежень матеріального чи особистого характеру, яких мусить зазнати особа, що вчинила злочин.

Сьогодні однією з тенденцій науки є заміна методів правового регулювання: перехід від використання значною мірою імперативних, власних методів управління до диспозитивних, що передбачають можливість учасників суспільних відносин самостійно визначати свої права та обов'язки. Така заміна має бути спрямована на забезпечення ініціативи, творчості, пошуку нових, цивілізованих кроків призупинення злочинності – не тільки шляхом застосування жорстких покарань, а й упровадженням у життя інших запобіжних заходів – альтернативних позбавленню волі видів покарань та альтернатив кримінального правосуддя, зокрема, відновлювального правосуддя.

Сучасна наука кримінального права має низку дискусійних питань щодо визначення поняття покарання, його змісту, мети, меж застосування, співвідношення поняття кримінальної відповідальності і покарання тощо.

Серед усіх заходів державного примусу покарання є найбільш суворим і застосовується лише за вчинення тяжких суспільно небезпечних діянь – злочинів. Аналізуючи поняття та основні ознаки кримінального покарання потрібно показати насамперед можливості, закладені законом у сам зміст терміну «покарання», визначити його ознаки і особливості, які становлять сутність цього інституту, та встановити, яким чином і в якому обсязі покарання впливає на зменшення рівня злочинності.

Кримінальне покарання є актом примушення до виконання винною особою певних дій і навіть спричинення страждання. Використання цієї сили з боку державної влади може мати досить неоднозначні наслідки залежно від змісту покарання й особливо від характеру його застосування, тобто тих умов, з якими воно гіпотетично пов'язане. Вивчення можливостей покарання і його наслідків та внесення відповідних наукових рекомендацій законодавцеві щодо застосування цієї чи іншої системи репресії є одним з головних завдань карної політики.

Кримінальне покарання як особлива форма державного примусу впливає не тільки на особу яка вчинила злочин та її найближче оточення, а й на певні соціальні процеси. Сьогодні цивілізований світ пропонує нову модель ставлення до злочинців, яка полягає, зокрема, в обмеженні застосування кримінальних покарань. Однак, незважаючи на те, що Україна обрала шлях демократичного розвитку, в суспільній правосвідомості домінуючою залишається думка про те, що активна протидія злочинності повинна бути нерозривно пов'язана із суворістю кримінального покарання.

Кримінальне покарання як правове явище є одним із зовнішніх проявів сутності права в цілому. У науці виділяють декілька підходів до вказаної проблеми. Так, природно-правовий підхід тлумачить покарання як відновлення порушеної справедливості та засіб виправлення злочинця. Позитивно-правовий підхід бачить у покаранні засіб помсти і залякування. Його основними рисами є абсолютизація функції залякування, порушення принципу справедливості при призначенні та виконанні покарань.

Поняття покарання міститься у ч. 1 ст. 50 КК України: «Поняття покарання та його мета», де визначено, що: «Покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого» [4].

Необхідно зазначити, що в кримінальному законодавстві за радянських часів визначення поняття покарання вперше було дано в «Руководящих началах по уголовному праву РСФСР», прийнятих у грудні 1919 р. У ст. 10 говорилось: «...це ті заходи примусового впливу, за допомогою яких влада забезпечує даний порядок суспільних відносин від порушників останнього (злочинців)». У КК УСРР 1922 та 1927 р. поняття покарання чітко не було визначено, хоча певні спроби мали місце. А у ч. 1 ст. 22 КК України 1960 р., законодавець, формулюючи мету покарання, визначив, що «Покарання не тільки є карою за вчинений злочин, але й має на меті виправлення і перевиховання засудженого в дусі чесного ставлення до праці, точного виконання законів,

поважання правил співжиття, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами». Як бачимо, у ХХ ст. були сформовані підходи до поняття і ознак покарання, що покладені в основу існуючого законодавства.

У чинному кримінальному законодавстві вперше зміст ст. 50 КК дає об'ємне поняття покарання та встановлює його ознаки. І хоча науковці чітко не визначилися щодо кількості ознак покарання, однак, спираючись на дане законодавцем поняття покарання, можна виокремити такі його ознаки:

1) це найсуворіший захід державного примусу, який передбачений тільки законом і застосовується від імені держави відповідним державним органом. Через покарання виражається негативна оцінка з боку держави як до вчиненого злочину, так і злочинця і саме покаранням за вчинений злочин держава примушує винну особу до правослужняної поведінки;

2) цей захід державного примусу може бути застосований лише до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, передбаченого кримінальним законом. Покарання має індивідуальний характер, тобто не може бути спрямоване на інших осіб, навіть близьких родичів;

3) цей захід державного примусу, застосовується від імені держави лише відповідним органом, а саме судом в обвинувальному вироку. Жоден з інших державних органів не може призначати покарання;

4) покарання є карою, що встановлює обмеження прав і свобод засудженого, покладає обов'язок засудженого зазнавати втрат і обмежень, пов'язаних із застосуванням покарання, ганьби, сорому перед суспільством і своїми близькими. Види покарання передбачені лише у кримінальному законі (санкціями статей КК);

5) покарання є логічним юридичним наслідком злочину. Кожен вид покарання має кількісні межі та визначений зміст, спосіб впливу на засудженого, чітко регламентований кримінальним законом, і ніхто не має права виходити за межі кількісних і якісних характеристик покарання, встановлених законом;

6) покарання має публічний характер, тобто призначається судом від імені держави і є обов'язковим для виконання усіма громадянами, посадовими особами та органами на всій території України;

7) покарання спричиняє особливий правовий наслідок – судимість, яка за змістом є не тільки властивістю кари, але й певним правовим статусом засудженого, пов'язаним із різними правообмеженнями та іншими негативними наслідками протягом визначеного в законі строку.

Незважаючи на розбіжності в підходах до визначення суттєвих ознак покарання, загальний принцип каральної діяльності залишається

незмінним – певним чином примусити винних у вчиненні злочину до правомірної поведінки.

Ознаки покарання дають змогу відмежувати його від інших заходів державного примусу. Так, покарання має спільні риси з примусовим виконанням рішень у цивільних справах (останні також мають бути винесені за рішенням суду від імені держави і реалізуються у примусовому порядку). Проте стягнення в цивільній справі виноситься, по-перше, не у зв'язку із вчиненням злочинном, а з приводу питань майнового чи особистісного немайнового характеру, а по-друге, не тягне за собою кримінально-правових наслідків, як, наприклад, судимість.

Покарання відрізняється і від таких примусових заходів, як адміністративне та дисциплінарне стягнення. Види адміністративних стягнень передбачені в адміністративному законодавстві, і хоча деякі з них схожі з покаранням (штраф, арешт тощо), проте вони мають суттєві відмінності від аналогічних видів, передбачених кримінальним законодавством, за своїм каральним змістом і процедурою застосування. Заходи адміністративного впливу застосовуються за вчинення адміністративних правопорушень і виносяться не від імені держави, а відповідного державного органу чи посадової особи. Від дисциплінарних стягнень покарання теж відрізняються, оскільки перші призначаються в порядку службової підпорядкованості і лише за порушення посадових обов'язків.

Питання про сутність, зміст, форму та функції покарання є одними з центральних в його теорії. Правильне визначення сутності покарання і на його основі формування цілей, функцій та системи покарань, є одним з найактуальніших завдань правової науки та практики боротьби зі злочинністю. Досягнення науки кримінального права, особливо, новели, що увійшли до чинного КК України 2001 р., свідчать про суттєвий розвиток даної галузі. Та все ж сьогодні потребують свого уточнення і подальшого теоретичного осмислення питання щодо сутності, змісту, форми та функцій покарання. Для більш повного уявлення про існуючі визначення цих понять, необхідно звернутися до філософії права.

Сутність як категорія діалектики – є відображення закономірностей, які притаманні явищу. Сутність визначається як внутрішня основа, ядро явища, сукупність зв'язків, відносин та внутрішніх законів.

Зміст – це сукупність всіх елементів та процесів, що створюють предмет або явище і їх взаємодія один з одним та з навколишнім середовищем, які визначаються конкретною природою предмету або явища. У змісті правових явищ продовжується, розкривається, розгортається та конкретизується їх сутність.

Форма явища – це структура, зовнішні межі явища. Вона тісно пов'язана зі змістом і повністю залежить від нього.

Функція – це діяльність (виконання, здійснення) в рамках певної системи, до якої вона належить.

У науці кримінального права більшість учених зазначають, що покарання за своєю сутністю є карою, а саме мірою державного примусу, який застосовується судом і обов'язково має передбачати певні обмеження та страждання (Л. В. Багрій-Шахматов, М. І. Бажанов, В. О. Глушков, М. Й. Коржанський, В. К. Матвійчук, П. С. Матишевський, П. П. Михайленко, А. Х. Степанюк, Є. Л. Стрельцов, В. М. Трубніков та ін.). Варто підтримати думку М. І. Бажанова, який визначив, що покарання – це особливий примусовий захід, поєднаний з карою і застосований відповідно до кримінального закону за вчинення злочину [5].

Таким чином, правова сутність покарання полягає в передбаченому законом позбавленні та обмеженні прав і свобод засудженого. Виходячи з поняття сутності покарання, варто зазначити, що воно являє собою єдність переконання та примусу. Покарання здійснює переконливий вплив в силу його спроможності виразити негативну моральну оцінку держави і суспільства злочинній поведінці особи. Разом з тим, злочинець, завдяки карі, примушується до правомірної поведінки шляхом правообмежень, що знаходяться у тому чи іншому виді покарання.

Кара – це таке позбавлення чи обмеження прав і свобод злочинця, яке є необхідним для захисту суспільства та задоволення почуття обурення й справедливості потерпілого, його близьких і суспільства в цілому. За своїм характером, змістом і обсягом кара має відповідати передусім тяжкості злочину. При застосуванні покарання кара до засудженого здійснюється завжди, але вона не повинна ототожнюватись з помстою, знущаннями та приниженням людської гідності. Саме тому, ч. 2 ст. 50 КК України передбачено, що покарання «не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність».

На неоднозначне ставлення щодо визначення кари у якості сутності покарання вказують міркування вчених-правознавців. Так, В. І. Антипов прямо не вказує, що кара є сутністю покарання, але висловлює думку про те, що сутність покарання полягає в застосуванні до засудженого певних фізичних та матеріальних обмежень, втрат і страждань [6]. В. А. Ломако послідовно відстоює позицію щодо визнання кари одночасно і сутністю, і метою покарання. Торкаючись такої ознаки покарання, як передбачене законом обмеження прав і свобод засудженого, він наполягає на тому, що кара – це властивість будь-якого кримінального покарання, а те, що законодавець вважає метою покарання – кару, пояснює так: «Визнання кари метою покарання не зменшує кари як суттєвої властивості (ознаки) будь-якого

покарання. Кара виступає в двох іпостасях, що перебувають у діалектичній єдності...» [7]. Також, ним підкреслюється, що при застосуванні покарання суд переслідує мету покарати винного, що необхідно не тільки для захисту суспільства, а і задоволення почуття справедливості потерпілого та суспільства. Саме тому визнання кари у якості мети покарання не зменшує каральних властивостей покарання, яке є його сутнісною ознакою. Дискусію щодо визначення місця і значення кари при визначенні покарання продовжує Л. Л. Кругліков, який зазначає, що це поняття у КК України вжите як одна з цілей кримінального покарання. Така позиція, на його думку, з одного боку, є даниною минулому (в частині «Покарання має на меті не тільки кару...»), а з іншого, – хибною, оскільки вважається, що визнати кару одночасно як сутність і мету покарання неможливо. Як розмірковує автор, під карою в значенні мети покарання українські законодавці розуміли відновлення соціальної справедливості [8]. І хоча мета відновлення соціальної справедливості закріплена, зокрема, в кримінальних кодексах Азербайджанської республіки, Грузії, Республіки Молдови, Російської Федерації та Республіки Таджикистан, таке твердження вбачається спірним. Нами відстоюється думка за якою поняття справедливості – це категорія морального і соціально-правового характеру, яка пронизує всі сфери суспільних відносин. Вона несе в собі оцінку тих чи інших явищ, наявності в них добра і зла, законності чи беззаконня. Справедливість має оціночний характер, її важко пояснити, знайти засоби для її досягнення, вказати показники ефективності, тому правильно вітчизняні законодавці та науковці залишили мету «відновлення соціальної справедливості» поза межами закону, а декларували лише як принцип.

В. К. Гришук, коментуючи положення ст. 50 КК України, «кару» відносить до змісту покарання. На його переконання, «зміст покарання становить кара – позбавлення або обмеження прав і свобод особи, засудженої за вчинення злочину» [9]. З цього приводу доречно пригадати позицію В. Ю. Квашиса, що каральну властивість покарання, яка є його сутністю, прийнято оцінювати за якісними і кількісними ознаками, що, у свою чергу, допомагають відокремити одну від іншої категорії «сутність покарання» і «зміст покарання». Кара, не конкретизована у виді змісту того або іншого покарання, – головна якість покарання в цілому і саме становить його сутність. Що ж стосується поняття «зміст покарання», то тут мова йде про кару, що властива певному, конкретному виду покарання.

Таким чином, можна сказати, що будь-яке покарання являє собою кару за вчинене винним суспільно небезпечне діяння, а зміст покарання – це сукупність певних правил, які містять обмеження і втрати,

що застосовуються до засудженого через конкретний вид покарання (фізична ізоляція від суспільства; фізичні, моральні, майнові обмеження; порядок та умови виконання покарань тощо). Сутність і зміст покарання завжди перебувають в єдності між собою, сутність зумовлює типові риси, якості та загалом сам зміст покарання.

Формою покарання вважається той чи інший вид покарання, який передбачений санкцією статті: ізоляція злочинця від суспільства у виді позбавлення волі, покладення обов'язку сплатити в дохід держави кошти тощо.

Функція покарання – це специфічний прояв його властивостей, характерний спосіб дії покарання. Аналіз спеціальної літератури показує, що не всі функції одночасно можуть виявляти свою дію. Але головна їх особливість полягає в тому, що, якщо деякі з них починають діяти, то це позначається на їх взаємозалежності та взаємозумовленості. При цьому необхідно враховувати, що функція виражає не тільки якісну, змістовну характеристику об'єкта, але і спосіб його дії. Сьогодні цілком виправданим є підхід за яким, виходячи з пануючої нині ієрархії загальнолюдських цінностей, пріоритетними вбачаються соціально-відновлювальна та запобіжна функції покарання, спрямовані на відновлення особистості з правослухняною поведінкою та запобігання вчинення нових злочинів як засудженими так і іншими особами. Саме функції покарання є важливим засобом досягнення його цілей.

У теорії кримінального і кримінально-виконавчого права, незважаючи на велику кількість позицій стосовно мети покарання, це питання все ще залишається недостатньо розкритим і до кінця не відпрацьованим. Особливо спірні моменти виникають, коли мова заходить про виправну мету покарання і можливості виховання та перевиховання злочинця. Прийняття нового КК не припинило суперечок науковців, а лише зумовило необхідність по-новому розкрити проблеми, пов'язані з метою покарання, застосуванням основних засобів для її досягнення та осмислити завдання, які ставить держава у зв'язку із застосуванням покарання. Навіщо треба карати злочинця? Відплатити йому за тяжкий гріх (вчинення винним злочину)? відновити справедливість? компенсувати збитки, спричинені злочином? запобігти вчиненню нових злочинів? захистити життя і здоров'я людини? виправити, виховати чи перевиховати?

Виходячи з назви ст. 50 КК «Поняття покарання та його мета» та змісту ч.2 можна дійти до висновку, що законодавець вважає за необхідне поставити не одну загальну мету покарання (що в принципі є неможливим), а декілька цілей, а саме:

- кара як відплата засудженому за вчинення злочинного діяння;
- виправлення засуджених;

- запобігання вчиненню нових злочинів самими засудженими;
- запобігання вчиненню злочинів іншими особами.

Усі з вказаних цілей покарання, незважаючи на їх відносну самостійність, тісно пов'язані між собою, залежать від стану злочинності, загальних тенденцій у політиці держави та законодавстві, змін у соціально-економічному житті суспільства тощо. Проте, аналіз завдань кримінального права дає зрозуміти, що в законі зазначені лише кінцеві цілі, тобто кінцевий результат, до якого має прагнути держава. Протягом призначення, виконання і відбування покарання виникають й інші завдання та цілі покарання, про що неодноразово заявляли вчені. Також треба пам'ятати, що у певних випадках не усі цілі, навіть якщо вони вказані в законі, можуть бути досягнені.

Що стосується кари як мети покарання, то на відміну від КК України 1960 р., чинний КК прямо вказує на кару як одну з цілей покарання. Водночас, це питання, і за радянських часів і тепер, є одним з найбільш дискусійних в теорії кримінального права.

Раніше зазначалось, що більшість науковців розглядають кару як сутність покарання. Водночас, існують й інші думки і навіть категоричні заперечення. Так, В. І. Зубкова вважає, що визначення кари як сутності покарання або його мети є не тільки хибним, але й шкідливим. Вона вказує, що поняття «покарання» і «кара» є тотожними, і пропонує вилучити термін «кара» з кримінального законодавства і законодавчої лексики [10]. Практично такої ж думки дотримується відомий російський кримінолог Д. А. Шестаков, котрий вважає, що каральний ефект покарання є планетарною проблемою, яка окреслює собою коло насильства і жорстокості. Саме тому він стверджує, що в сучасних умовах треба по-новому підходити до визначення покарання та шукати нові шляхи його застосування. Дослідник пропонує відмовитися від поняття кари, оскільки вона передбачає відплату за вчинене. Відплатний підхід, на його думку, суперечить цивілізованому суспільству [11].

Більш переконливою видається позиція тих вчених, які вважають, що без такої властивості, як кара, існування покарання неможливе. По-перше, як неодноразово підкреслювалось у наукових джерелах, без кари втрачає всякий сенс і не може здійснювати примусовий вплив на засуджених. По-друге, відмова від кари призведе до того, що покарання не зможе впливати ні на громадян у цілому, ні на конкретну особу, яка вчинила злочин, а значить, треба відмовлятися від його захисної, запобіжної та виховної функцій. По-третє, виключивши кару як сутність покарання суспільство порушує принципи законності і справедливості, оскільки потерпілий від злочину, особа, яка його вчинила, та інші громадяни повинні усвідомлювати, що за вчинення

суспільно небезпечних діянь призначається покарання, яке за своєю сутністю відповідає тяжкості злочину, є достатнім та задовольняє почуття справедливості.

Практика застосування покарань повинна бути гуманною, зорієнтованою на відповідне ставлення до осіб, які вперше чи з необережності вчинили злочини невеликої або середньої тяжкості, призначаючи їм покарання, що не пов'язані з позбавленням волі і, навіть, звільняючи від покарання. Водночас, до осіб, які вчинили тяжкі чи особливо тяжкі злочини, повинні застосовуватись суворі види покарання.

Не менш дискусійним питанням є включення до цілей покарання такої мети як виправлення засуджених. За радянських часів, під виправленням та перевихованням пропонувалося розуміти сам процес впливу на особу, яка відбуває покарання. Метою такого впливу вбачалося виховання із злочинця корисного члена суспільства і подальше недопущення вчинення ним нового злочину, а також втримання інших осіб від вчинення злочинів. Таке розуміння перебувало в певному дисонансі з чинними тоді нормами КК, бо останній, хоча й не визначав зміст виправлення засудженого, однак тлумачив його не як процес, а як результат, що має базуватися на поведінці засуджених. Очевидно, що цей дисонанс був зумовлений різним розумінням ролі виправно-трудової політики при розробці проблемних питань змісту та цілей покарання наукою кримінального права.

Частина науковців вважає, що добитися від засудженого стати законослухняним, високоморальним громадянином – завдання, яке виконати неможливо. Більш того, як наголошують А. Х. Степанюк та В. М. Трубников, ідеї виправлення та перевиховання не належать змістовно до діяльності з виконання покарань, їхній зміст не збігається зі змістом кари, а саме вона має бути головною метою покарання. Автори роблять висновок, що здійснення процесу виправлення є нераціональним, а спроби досягти виправлення засуджених у багатьох випадках нереальні. Виправлення було та залишається складовою комуністичної ідеології [12].

В той же час, хоча сьогодні ставлення до виправної мети покарання є найбільш суперечливим, у ч. 2 ст. 50 КК ця мета сформульована. Видається, що дискусію щодо виправлення засуджених та формулювання на цій основі власних позицій, доцільно розпочинати зі сторінок Біблії, ставлення до такої мети видатних філософів, правників та соціологів. Самоаналіз вчинків згідно з голосом совісті та Біблії повинен призвести до такого результату, коли віруючий усвідомлює себе людиною, що згрішила та відчуває гостру потребу в очищенні своєї душі (розум, воля, внутрішні почуття, емоції) від гріхів. Послідовно

Ч. Беккарія, Е. Бентам, Д. Дідро, Г. Гегель, Дж. Говард, І. Кант, Дж. Локк, Т. Мор, Ж.-Ж. Руссо, та інші просвітители відстоювали позиції щодо доцільності виправлення. Вони вважали, що покарання має полягати у виправленні моральних та розумових якостей злочинця, бо жорстокі покарання і страх ніякою мірою не переконують розум людей, а можуть зрідка лише спонукати до удаваної покори. Надаючи виправленню значення однієї із складових загальної системи завдань, що стоять перед покаранням, М. С. Таганцев не заперечував того позитиву, що може виявитися в результаті впливу на свідомість покараного. Вчений визнавав доцільність теорій покарання, окрім теорій «покарання заради самого покарання» [13].

На початку 20-х рр. ХХ ст. учені починають висловлювати міркування, які були предтечею появи категорії так званого «юридичного виправлення», тобто закладались основи поділу виправлення на моральне і юридичне, позаяк вважалося, що моральне виправлення злочинця саме по собі є утопічним і не може визнаватися метою покарання. У подальшому, у зв'язку з ідеями гуманного ставлення до засудженого, питання, що пов'язані із виправленням засуджених отримали більшу перспективність.

Сьогодні виправлення, як мета покарання, відіграє інтегруючу роль у системі усіх цілей покарання, оскільки виправлення засуджених є запорукою їхньої ресоціалізації, а відтак, найбільшої ефективності покарання.

Як зазначалось, кримінальне покарання через свою захисну функцію здійснює загальну та спеціальну превенцію, що означає вплив як на особу, яка вчинила злочин, так і на інших осіб, з метою утримати їх від вчинення суспільно небезпечних дій. Головним завданням держави в цьому напрямі є концентрація зусиль щодо вдосконалення законодавства, а також організація засобів запобігання вчиненню злочинів, оскільки в теперішній час запобіжна функція покарання повинна стати пріоритетною.

Під запобіганням вчиненню злочинів іншими особами (загальною превенцією) треба розуміти здатність інституту покарання забезпечити законслухняну поведінку усіх осіб шляхом покарання конкретної особи. Загальна превенція досягається: невідворотністю покарання; наявністю в кримінальному законодавстві санкцій; судовим розглядом справи про злочин; публічністю вироку; правовою пропагандою; високим рівнем правової культури громадян; оприлюдненням законів, санкції яких попереджають про покарання тих, хто порушить ці закони.

На відміну від загальної превенції, яку застосовують до громадян з нестійкою поведінкою ще до скоєння ними злочинів, спеціальна

превенція стосується тільки осіб, які вже вчинили злочин та засуджені до певного виду покарання. Спеціальна превенція означає встановлення такого впливу покарання на засудженого, який позбавляє його можливості вчиняти нові злочини. Такого результату можна частково досягнути самим фактом його засудження і виконанням покарання. Зокрема, при призначенні покарання у виді позбавлення волі винний опиняється в ізоляції від суспільства, розриваються його злочинні зв'язки, а при призначенні такого покарання, як позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, особа втрачає можливість знову вчинити злочин з використанням свого службового становища.

Мета спеціальної превенції досягається двома шляхами: а) злочинець позбавляється фізичної можливості вчинити злочин; б) злочинець остерігається повторного застосування до нього покарання за злочин. Різні види покарань передбачають різні форми позбавлення злочинця фактичної можливості вчинити новий злочин. При позбавленні волі на певний строк засудженого відправляють до спеціальної виправної установи, де він перебуває під постійною охороною і наглядом. Охорона та нагляд, заборона вживати алкогольні напої, ґрати в карти, мати особисті гроші і предмети, що можуть бути використані як знаряддя злочину, – ці й низка інших заходів мають на меті не допустити вчинення засудженими нових злочинів. Будь-яке покарання обов'язково пов'язано із заподіянням злочинцеві певних тягот, втрат чи обмежень. При виконанні покарання засуджений у повному обсязі має на собі відчуті всі несприятливі наслідки вчиненого ним злочину. Втрати, обмеження, тяготи та інші життєві обставини, вкрай неприємні для засудженого, постійно мають бути істотним елементом покарання, щоб сам лише спогад про них міг змусити особу відмовитися від думки про новий злочин.

Загальна превенція як мета покарання має впливати на свідомість громадян для утримання їх від скоєння злочинів, а спеціальна – на конкретного злочинця. Проте переважна більшість громадян не вчинює злочинів зовсім не тому, що через їх скоєння держава загрожує застосуванням покарання, а тому, що заподіяння шкоди суспільним відносинам, які охороняються правом, суперечить їхнім морально-правовим установкам, поглядам і переконанням. При аналізі загально-превентивного значення покарання більшість авторів обмежується вказівкою тільки на його загрозливий характер, забуваючи про виховне значення кримінального законодавства. Цілком очевидно, що серед громадян з нестійкою поведінкою є й такі, котрі відмовляються від скоєння злочину не через страх перед покаранням, а внаслідок

усвідомлення неприпустимості подібних дій. Проте, заборона суспільно небезпечних дій кримінальним законом, негативна моральна оцінка, яку дає цим діям вирок суду, судовий розгляд вчиненого злочину, правова пропаганда серед населення й інші виховні заходи профілактичного характеру, безсумнівно, впливають на свідомість громадян, виховуючи їх у душі поваги до законів та утримуючи від вчинення заборонених кримінальним законом діянь.

Сьогодні перед науковцями і практиками стоїть важливе завдання пошуку оптимального балансу у використанні методів переконання, заохочення і примусу, для того щоб покарання відповідало тяжкості злочину і досягало цілей, які визначені законом. Як зазначалось, кримінальне покарання через свою захисну функцію здійснює загальну та спеціальну превенцію, що означає вплив як на особу, яка вчинила злочин, так і на інших осіб, з метою утримати їх від вчинення суспільно небезпечних дій. Головним завданням держави в цьому напрямі є концентрація зусиль щодо вдосконалення законодавства, а також організація засобів запобігання вчиненню злочинів. Учені мають забезпечити владу ефективною стратегією такої протидії, яка дала б змогу з максимальною результативністю розподілити й використати усі ресурси суспільства і держави задля зменшення рівня злочинності.

Призначення, виконання і відбування покарання перебуває у взаємозв'язку з карною політикою держави, яка безпосередньо впливає на змістовну характеристику покарання, систему морально-етичних цінностей, вибір кримінальних покарань, санкцій і заходів впливу.

Практика призначення покарання показує, що при винесенні вироку суди внутрішньо орієнтовані на застосування покарання у виді позбавлення волі та збільшення строків покарання за вчинення окремих злочинів, мало зважаючи на їхню тяжкість. Якість виконання цих покарань є недостатньо ефективною, про що свідчить високий рівень рецидивної злочинності (за офіційними даними КВС, рецидив досягає 24%, а за нашими підрахунками – 27–29%). У свою чергу, дієвість покарання залежить передовсім від того, наскільки правильно і справедливо воно призначено та відповідає тяжкості вчиненого злочину.

Варто звернути увагу на те, що в Україні, користуючись недосконалістю галузевого законодавства, управлінськими помилками, прорахунками в діяльності правоохоронних органів, під прикриттям політики «гуманізації» відбулися невідповідні зміни у санкціях окремих статей КК, що потягло за собою невідповідність покарання тяжкості злочину. В свою чергу це зародило ще більшу зневіру у справедливість, правовий нігілізм, глибоку кризу морально-духовних цінностей, корупцію ланок суду та державного апарату. Яскравим прикладом може бути

кримінально-правова політика, пов'язана з боротьбою із злочинністю у сфері господарської діяльності, а підтвердженням є те, що за майже дванадцять років застосування Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 р. Розділ VII Особливої частини зазнавав невинуватих змін та доповнень. Амплітуда уявлень законодавця про злочинність, ступінь суспільної небезпеки та, як наслідок, караність тих чи інших діянь, коливається від повної декриміналізації окремих діянь, що тривалий час визнавалися «класичними» господарськими злочинами (обман покупців та замовників, фальсифікація засобів вимірювання тощо), до введення системи майнових покарань (в основному, штрафів), яка за ступенем суворості не має аналогів на теренах СНД. Можна приводити й інші приклади, що показують прорахунки та проблеми не тільки на законодавчому, а й на правозастосовному рівнях: призначення покарань за незакінчений злочин; призначення покарань за сукупністю злочинів та за сукупністю вироків; призначення додаткових покарань тощо. Проте, варто пам'ятати, що заходи кримінально-правового впливу не вичерпуються тільки покаранням, а можуть застосовуватися поряд з покаранням або шляхом скорочення обсягу кримінальної репресії.

Загальновідомо, що нині кримінально-правова боротьба із злочинністю (зокрема, реалізація кримінальних покарань) переживає глибоку кризу. Місця позбавлення волі переповнені й фактично не виправляють злочинців. За роки перебування в місцях позбавлення волі, знаходячись в специфічному оточуючому середовищі, засуджені поступово деградують у соціально-моральному відношенні, набувають безліч навичок та установок продовжувати злочинну діяльність у майбутньому, ними втрачаються соціально-корисні зв'язки, розпадаються сім'ї. Суспільство живе надією, що відбувши покарання в їх ряди повернеться робітник, батько родини і, загалом, правослухняна людина, але замість очікуваного «виправленого», як правило, приходять агресивна, жорстока, озлоблена особистість, яка навряд чи знайде своє місце в суспільстві. Хоча, як відомо, основною метою держави є виправлення засуджених шляхом формування у них поважного відношення до людини, суспільства, праці, здобуття навичок правослухняної поведінки, дотримання правил і традицій людського спільного проживання.

Ще менш ефективною виявляється діяльність державних органів, спеціальних установ і окремих осіб, які згідно із законом та конкретними вироками суду виконують інші види кримінального покарання. Тому досягнення позитивних результатів, а саме, виконання цілей покарання на стадії його відбування, правомірна пост кримінальна поведінка, соціальна адаптація і життя без правопорушень, – все це повинно стати головним підсумком карально-виправного впливу і ознакою виправлення особи, засудженої за вчинення злочину.

У надзвичайному становищі знаходяться потерпілі від злочину та їх родичі, які очікують справедливого покарання злочинців та гуманного відношення законодавця саме до себе. Натомість вони стикаються лише з безпорадністю, безправністю, особистою незахищеністю та грубістю як з боку злочинців так і з боку органів дізнання, слідства та суду.

Сьогодні не створено достатньо аргументованих програм виправлення засуджених з участю різних інституцій громадського суспільства, а також за активною участю потерпілих від злочинів. Сама каральна система, на жаль, не може протистояти небезпечній масі злочинців. Можна вказати, що каральне правосуддя вичерпало себе, тому що сьогодні воно не лякає злочинців та не відновлює соціальної справедливості по відношенню до потерпілого від злочину. Саме тому, поступово, на зміну каральному правосуддю повинна прийти кримінальна юстиція нового типу, а саме відновлювальне правосуддя, яке успішно застосовується в багатьох розвинутих країнах (Великобританії, Голландії, Канаді, Японії та ін.). В цих країнах існують різноманітні програми примирення жертви та злочинців, в ході яких організуються зустрічі сторін «конфлікту», встановлюється між ними психологічний контакт, проходить каяття злочинця, а також встановлюється можливість відшкодування шкоди, що була заподіяна злочинцем. Тут не поспішають перетворювати винних, навіть за вчинення тяжкого злочину, у закоренілих злочинців та застосовувати до них такий вид покарання, як позбавлення волі. Якщо правопорушник усіма своїми поступками демонструє готовність стати на шлях виправлення (свідком тому є дієве каяття, працевлаштування, проходження курсу спеціальних програм, лікування від алкоголізму і т. ін.), кримінальне переслідування відносно нього закривається суддею або прокурором. Такі програми знайшли підтримку не тільки серед органів правосуддя, але й у широкому колі суспільства, церкви та інших релігійних організацій. Особливу користь такі програми дають по відношенню до неповнолітніх та осіб молодіжного віку.

На останок зазначимо, що будь-який громадський порядок потребує захисту. Визначення діянь, несумісних зі встановленим порядком, є зворотним боком всякого порядку. Засудження й осуд таких діянь від імені суспільства є саме тим актом, у якому фактично, а не тільки формально (на папері) виражається стан несумісності їх з правом і за допомогою якого постійно підтверджуються норми останнього. Як не прикро це визнавати, суспільство постійно буде стикатися із злочинами, за які встановлюватиме відповідні покарання. В цьому також проявляється феноменальність покарання.

Історичний розвиток кримінального законодавства, незалежно від визнання або невизнання нами цього факту відбувається в напрямі більш гуманного ставлення до засудженого. В ретроспективі це виглядає так: відмова від смертної кари, каліцтва, каторжних робіт, поступове витіснення позбавлення волі на певний строк, застосування альтернативних видів покарання (громадських робіт, штрафу тощо), тобто відбувається поступова заміна суворих видів покарання на більш гуманні. В Україні, на жаль, позиція щодо лібералізації політики у сфері застосування кримінальних покарань неоднозначна і не завжди послідовна. Держава пропонує запроваджувати альтернативи якомога ширше, вводити систему пробації тощо і водночас вносить зміни і доповнення до КК України із широким застосуванням санкцій у виді позбавлення волі на певний строк, довічного позбавлення волі тощо. Також мають місце пропозиції щодо повернення до смертної кари.

Покарання як специфічна, особлива форма державного примусу, здійснює психологічний та виховний вплив на конкретного засудженого, а також постає як один з інструментів управління процесом соціальної реадaptaції злочинця до умов життя суспільства. Застосування покарання є захистом суспільства від протиправних дій особи, яка вчинила злочин. Проте, караючи злочинця, суспільство не повинно переходити певних меж, аби не покарати в майбутньому себе – не стати заручником ще більшої криміналізації окремого регіону чи держави. Визначаючи розмір та вид покарання, необхідно враховувати не тільки санкцію відповідної статті, а й керуватися іншими загальними засадами призначення покарання: брати до уваги ступінь тяжкості вчиненого злочину, особу винного, обставини, що пом'якшують або обтяжують покарання, тощо. Вирішальною має стати теза про те, що особі, яка вчинила злочин, має бути призначене таке покарання, яке було б необхідним і достатнім для її виправлення та запобігання новим злочинам.

Список використаних джерел

1. Таганцев Н. С. Русское уголовное право : в 2 т. / Н. С. Таганцев. – М.: Наука, 1994. – Т. 2. – 393 с.
2. Кистяковскій А. Ф. Элементарный учебник общего уголовного права / А. Ф. Кистяковскій. – М. : Муравей, 1890. – С. 698–764.
3. Тлумачний словник сучасної української мови [близько 50 000 сл.] / [уклад. І. М. Забіяка]. – К. : Арії, 2007. – 512 с.
4. Кримінальний кодекс України [із наступними змінами та доповненнями] // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.

5. Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Часть Общая. – К. : Наукова думка, 1985. – 315 с.

6. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України : за станом законодавства і постанов Пленуму Верховного Суду України на 1 грудня 2001 р. / [за ред. С. С. Яценка]. – К. : А.С.К., 2002. – С. 68–69.

7. Кримінальний кодекс України : науково-практичний коментар / [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін. ; за заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація]. – К. : Ін Юре, 2003. – С. 189–190.

8. Кругликов Л. Л. Сравнительный анализ института наказания по уголовным кодексам стран СНГ и Прибалтики / Л. Л. Кругликов // Вест. Моск. ун-та. Серия 11 : Право. – 2003. – № 5. – С. 70–73.

9. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. – 3-тє вид., переробл. та доповн. / [за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка]. – К. : Атіка, 2003. – С. 129.

10. Зубкова В. И. Уголовное наказание и его социальная роль : теория и практика / В. И. Зубкова. – М. : НОРМА, 2002. – С 47.

11. Шестаков Д. А. Криминология. Краткий курс. Преступность как свойство общества / Д. А. Шестаков. – СПб. : Лань, 2001. – С. 148–147.

12. Трубников В. М. О формировании целей наказания и задач уголовно-исполнительного законодательства / В. М. Трубников, А. Ф. Степанюк // Сб. кратких тезисов докл. и науч. сообщений науч.-практ. конф. по итогам науч.-исслед. работ, выполненных проф.-препод. составом Украинской юр. академии в 1992 г. – Х. : Укр. юр. акад., 1993. – С. 110–112.

13. Таганцев Н. С. Русское уголовное право / Н. С. Таганцев. – Тула : Автограф, 2001. – Т. 2. – С. 82, 90, 94, 99.

14. Зер Х. Восстановительное правосудие : новый взгляд на преступление и наказание / Х. Зер ; [пер. с англ. ; общ. ред. Л. М. Карназовой]. – М. : МОО Центр «Судебно-правовая реформа», 1998. – 384 с.

2.6. Актуальні проблеми суб'єкта злочину забруднення, засмічення та виснаження водних об'єктів

Проблема суб'єкта злочину й діяння, передбаченого ст. 228 КК України 1960 р., та ст. 242 КК України 2001 р., зокрема, отримала певну теоретичну розробку в юридичній науці [1, с. 137–147; 2, с. 23–28; 3, с. 20; 4, с. 30; 5, с. 68; 6, с. 118; 7, с. 133; 8, с. 235; 9, с. 1–189; 10, с. 291]. Суб'єктом кримінальне право визнає фізичну, осудну людину, що досягла до моменту вчинення злочину віку, з якого може настати кримінальна відповідальність [11, с. 277; 12, с. 159]. Відсутність будь-якої із цих ознак виключає склад злочинного діяння й застосування покарання.

Ці вимоги стосуються і злочинів, передбачених ст. 242 КК України. Така значимість суб'єкта злочину порушення правил охорони вод потребує значної уваги до його дослідження і, зокрема, до класифікації суб'єктів.

Як відомо, в кримінально-правовій літературі існують різні погляди на класифікацію суб'єктів злочину. Існує думка, що такими суб'єктами можуть бути як приватні, так і службові особи [13, с. 522; 14, с. 130–141]. Інші – вважають, що суб'єктами злочинів, можуть бути будь-які особи [15, с. 9]. Існує думка, що суб'єктом конкретного злочину може бути як громадянин, так і службові особи [16, с. 42]. В теорії кримінального права суб'єкти злочинів також класифікують на загальний і спеціальний [14, с. 130].

Така різноречива класифікація суб'єктів злочину, їх тлумачення в науці кримінального права і в судовій практиці не може надати допомоги правоохоронним органам у справі боротьби зі злочинними проявами, в тому числі й тими, що передбачені ст. 242 КК України. Положення, що склалось, викликає необхідність більш поглибленого дослідження суб'єкта злочину і, зокрема суб'єкта злочинного порушення правил охорони вод.

З цією метою перш за все звернемось до термінології, що використовується авторами для позначення суб'єкта. Наприклад, В. В. Сташис, В. Я. Тацій, А. А. Піонтковський, В. А. Широков, Г. Вольфман, Б. Леонтьєв при визначенні суб'єкта екологічного злочину, що стосується навколишнього природного середовища, використовують термін «приватна особа». Нам здається, що поняття «приватна особа» не зовсім точно відображає той зміст, який перераховані автори йому намагаються надати або зробити спробу персоніфікації. Перш ніж зробити спробу пояснити нашу точку зору про це поняття, слід відмітити, що в кримінальному праві зміст терміну «приватна особа» до цього часу не отримав розробки та певних роз'яснень. Ним автори існуючих підручників

із кримінального права, курсів кримінального права, монографічної літератури, навчальних посібників і статей називають суб'єктів складів, що стосується навколишнього природного середовища, злочинів, передбачених Особливою частиною Кримінального кодексу України та кримінальних кодексів країн близького зарубіжжя. При цьому вони не дають пояснення, на відміну від службової особи, якими ж ознаками повинна володіти приватна особа, чим вона має відрізнятися. Проте, розробка ознак приватної особи має не тільки теоретично, практичне та законодавче значення, що ми і спробуємо аргументувати при визначенні суб'єкта злочину, що стосується навколишнього природного середовища. Щоб отримати з цього питання більш або менш вичерпну відповідь, важливо дати тлумачення терміну «приватна особа», висвітлити, який зміст у нього вкладається і що власне під ним розуміється на практиці і в теорії кримінального права. Згідно «Словаря русского языка» С. Ожегова «частный, – ое – являющийся отдельной частью чего-либо, не общий, не типичный. Личный, не общественный, не государственный» [17, с. 806]. Близьке за значенням, хоча і більш, на наш погляд, обмежене тлумачення терміну «приватний» дає «Толковый словарь русского языка» В. Даля: «Относящийся к части, общему, исключению» [18, с. 583]. Тобто як частина чогось, що вивчається.

З існуючих тлумачень терміну «приватна», яке є в словниках, ще не можна повністю визначити ознаки приватної особи, як суб'єкта злочину. Нам здається, що для цієї мети необхідно скористатись тими положеннями, що є у кримінальному законодавстві (ст. 364 КК України), а саме ознаками службової особи, а також ознаками неслужбової особи, що даються в юридичній літературі. Порівнюючи вказані ознаки й правові наслідки, що можуть настати на практиці, які відносяться як до службової особи, так і не службової, спробуємо визначити ознаки приватної особи як суб'єкта злочину, передбаченого ст. 242 КК України, використовуючи для пояснення тлумачення терміну «приватна», що дається у словниках.

Найбільш сприйнятними, на наш погляд, є визначення й обґрунтування ознак суб'єкта злочину через діяльність і функції суб'єкта, тобто дослідження питання в динаміці, а не як статичну особу, відокремлену від діяльності [19, с. 70–71]. Що ж стосується службових осіб, які дають вказівку на вчинення злочину, то їх діяльність згідно зі ст. 364 КК України зводиться до здійснення постійно або тимчасово функцій представників влади, виконання організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій або до виконання таких обов'язків за спеціальними повноваженнями. Суть однієї функції виражається в безпосередньому управлінні людьми, колективами,

підприємствами, виробничими або технологічними процесами [20, с. 30–31; 21, с. 62–63; 22, с. 304]. Друга – охоплює коло обов'язків, пов'язаних з розпорядженням і управлінням державним, колективним або приватним майном, засобами, знаряддями й ін.

У частини суб'єктів функції службової особи, як це очевидно, відсутні. Нам здається, що неможливо дати всебічне і об'єктивне визначення суб'єкта (в частині, що стосується службової особи), без розкриття змісту виробничих і професійних функцій, які суб'єкт виконує під час учинення злочину. Ними є: виробничі функції, в процесі яких відбувається процес виробництва, створення благ; професійні функції – відносно постійний вид трудової діяльності, яка передбачає певну сукупність теоретичних знань, практичного досвіду і трудових навичок правової свідомості [23, с. 62–63].

Крім того, слід мати на увазі, що коло обов'язків працівника регламентується трудовим договором, службовою інструкцією, статутами або іншими відомчими чи міжвідомчими нормативними актами [23, с. 62–63]. Вивчення їх змісту не входить до предмету цього дослідження. Але відзначимо: в кожному конкретному випадку правоохоронні органи та суд повинні встановлювати, які обов'язки (який має статус) виконує працівник з тим, щоб не допустити ототожнення функцій виробничо-професійного характеру й функцій службової особи, а також відсутність як перших, так і других, коли мова йде про суб'єкт злочину, що вчинений приватною особою і зокрема при вчиненні злочину, передбаченого ст. 242 КК України.

Як відзначалося вище, розглядаючи в динаміці поняття службової і неслужбової особи, а також правові наслідки їх діянь, ми можемо приступити до аналізу приватної особи як можливого суб'єкта злочину, передбаченого ст. 242 КК України. Приватна особа, як показує вивчення нами кримінальних справ, вчиняє злочин у відриві вище згаданих функцій, обов'язків та прав, тобто не в зв'язку з роботою, послугою що виконувалась, або з службовими повноваженнями чи професійними функціями [19, с. 70–71]. Така особа вчиняє злочин за своєю особистою ініціативою, своїх приватних інтересах на свій розсуд. Нам здається, що поняття «приватна особа» і «службова особа» відносяться до різних систем підрахунку, тобто до різних координат. Оскільки це так, то їх не можна порівнювати і протиставляти, відмежовувати. Методично вірним буде, якщо конкретні системи розглядаються в конкретних умовах (тобто в системі певних суспільних відносин) як це вище ми зробили спробу здійснити і ми переконані – це правильний шлях. При діленні певного поняття (в даному випадку поняття «суб'єкт злочину») сума об'ємів понять – ділителів (службова, неслужбова

й приватна особа) повинна дорівнювати об'єму ділимого поняття об'єму, тобто цілого поняття суб'єкт злочину.

Таким чином, ми розглянули ознаки приватної, неслужбової й службової особи, спробували довести до непротиворечивості їх поняттю суб'єкта злочину, як ділимого поняття.

Дещо іншою термінологією користуються при визначенні суб'єкта злочину В. Пакутін, П. Повеліцина. Так, для позначення можливих суб'єктів конкретного злочину ними використовується таке поняття як «громадяни», вони не виключають з кола суб'єктів і службових осіб. Нам здається, що використання терміну «громадяни» в поєднанні зі службовими особами як складових суб'єкта злочину неправомірне та й нелогічне. Таке поєднання можливих суб'єктів злочину приводять до відомої логічної помилки, тобто невідповідності членів поділу і їх перерізу, пересічення, перетину, а це суперечить законам формальної логіки. Адже очевидно, що службові особи є також громадянами. Крім того, при такому співвідношенні вбачається і друга логічна помилка – неповнота поділу цілого на частини і навпаки – складання в ціле, яким є суб'єкт. Так, автори, виходячи з логіки мислення, використовуючи поняття «громадяни», не включають як можливих суб'єктів злочину осіб без громадянства, іноземних громадян, неслужбових і приватних осіб і це очевидно, адже вони іншого не пропонують.

Цікавий підхід до визначення суб'єкта окремого злочину ми бачимо в роботі А. Писарева. Для його висвітлення він використовує поняття «будь-які особи» і тільки це. Ми вважаємо, що таке позначення суб'єкта надто загальне порівняно з перерахованими і не має достатнього ступеня конкретизації, яка необхідна для правоохоронних органів, які застосовують кримінальний закон. Дійсно, вирішуючи питання про кваліфікацію окремого злочину, орган дізнання, слідство чи суд можуть надто широко розуміти можливий суб'єкт злочину і вчинити незаконні дії. Під таким можна розуміти фізичну чи юридичну особу, а також таку особу, яка на момент вчинення злочину досягла 16-го віку і якій не виповнилося 16 років, неосудну особу тощо (як приватна, так і неслужбова особа, а також службова). Така невизначеність у змісті суб'єкта не може сприяти правильному встановленню суб'єкта конкретного злочину, що ми досліджуємо (ст. 242 КК України).

Поділ суб'єктів на загальний і спеціальний, як указує С.Б. Гавриш, для злочинів, що стосуються навколишнього природного середовища, дійсно недостатній, бо не відображає соціального і правового статусу суб'єкта [24, с. 484]. Більш детально на розкритті цих понять ми зупиняємось при написанні окремих робіт.

Ми вважаємо, що теоретичне вирішення питання про суб'єкт, злочину, що стосується навколишнього природного середовища, повинно

перш за все слугувати практиці боротьби зі злочинністю. Розробки в науці кримінального права можуть бути сприйняті практикою лише в тому разі, якщо вони достатньою мірою конкретизовані і базуються на реальних умовах життя суспільства.

Крім зазначених загальнотеоретичних проблем, актуальним є питання можливої в майбутньому кримінальної відповідальності юридичних осіб за злочини передбачені ст. 242 КК України. Ця проблема активно обговорюється й обговорювалась в юридичній літературі, а також у пропозиціях під час реформування кримінального законодавства.

Слід визнати, що це питання для кримінального права не нове і має свою історію. Так, законодавство, яке діяло на території нашої держави ще за часів Ярослава Мудрого, знало відповідальність юридичних осіб [25, с. 8]. Велика кількість відомих учених (Ліст, Макаревич, Местр, Хафтер та ін.) підтримали необхідність введення кримінальної відповідальності юридичних осіб. На користь такої відповідальності вони приводили різні аргументи. Наприклад, Ліст відзначав, що умови дієздатності у кримінальному праві і цивільному такі, що злочини корпорацій юридично можливі [26, с. 519]. До юридичних осіб, писав Местр, може застосовуватись смертна кара у вигляді розпуску або закриття юридичної особи, позбавлення волі у вигляді вигнання, висилки, заборони перебувати в якомусь місці, позбавлення різних прав, майнові покарання й опублікування вироку [27, с. 69]. Хафтер вважав, що до юридичних осіб можна застосовувати майнові покарання, закриття, взагалі припинення його існування, поліцейський нагляд, вирок і т. ін. [24, с. 519]. В останньому виданні Уложення (1885 р.) ст. 530 була встановлена відповідальність юридичних осіб.

У Кримінальному кодексі України чітко указано, що суб'єктом злочину може бути лише фізична особа (ст. 18).

Відступ від названих принципів мав місце в історії колишнього СРСР і його складової – Української, коли вона та інші держави антигітлерівської коаліції підписали Статут Міжнародного військового трибуналу. На підставі цього Статуту Міжнародний військовий трибунал крім справ про головних німецьких військових злочинців розглядав також справи про злочинні організації – гітлерівські партії, імперського кабінету, генерального штабу і верховного командування німецьких збройних сил. Усі вони (за винятком генерального штабу і верховного командування) були визнані злочинними організаціями. Визнання трибуналом цих організацій злочинними давало можливість судам при вирішенні конкретних справ оцінювати роль кожної з осіб, які до них входили. Це покладалось на довірливу сторону, і хочуть це визнати вчені чи ні, кримінальна відповідальність фактично покладалась на

юридичну особу, бо вона визнавалась злочинною. Наша правова теорія без апеляційного кваліфікувала відповідальність юридичних осіб як антидемократичну, викликану «кризою» буржуазної законності. Дещо похитнули цю позицію екологічні проблеми, зокрема Чорнобильська, де дуже доречною й справедливою була б відповідальність юридичних осіб.

Захід випереджав нас і в розумінні екологічної проблеми в цілому, і у кримінально-правовому реагуванні на неї зокрема. Було б очевидно, що кримінально-правові санкції, які застосовуються за ці злочини, повинні бути не лише такими, що завдавали б шкоди не тільки керівництву підприємства чи власнику, які забруднюють навколишнє природне середовище, але й були здатні зробити економічно не вигідним заняття екологічно шкідливою діяльністю для всіх працівників відповідного підприємства. Штрафні санкції, які застосовуються до юридичних осіб здатні реалізувати цю ідею, а штрафи, які застосовуються до фізичних осіб – ні (це видно із нашої судової практики) – через їх істотну, за розміром, різницю. Європейські країни почали вирішувати цю проблему ще в 70-ті роки. Так, 1978 р. Європейський комітет з проблем злочинності Ради Європи запропонував законодавцям європейських держав стати на шлях визнання юридичних осіб суб'єктами кримінальної відповідальності за екологічні злочини. Така рекомендація уже реалізована у законодавстві низки європейських країн.

В кінці квітня 1992 р. ця рекомендація була схвалена на Європейському семінарі, спеціально присвяченому кримінально-правовим проблемам охорони навколишнього природного середовища у європейській перспективі.

Сучасне законодавство деяких зарубіжних країн допускає кримінальну відповідальність юридичних осіб. Так, кримінальним кодексом штату Нью-Йорк передбачено покарання юридичних осіб у вигляді штрафу в розмірі 5 тисяч доларів у разі засудження юридичної особи за злочин, за який фізичній особі могло б бути призначене тюремне покарання.

У деяких положеннях кримінального права Японії, наприклад, в Законах про податковий делікт 1990 р., про трудові норми, про покарання за злочин по забрудненню навколишнього середовища 1970 р. до відповідальності притягуються юридичні особи поряд із фізичними особами, що представляють їх [28, с. 69].

В англійському праві корпорації можуть переслідуватись за злочини, які караються штрафом. Тенденція визнання допустимої кримінальної відповідальності юридичних осіб відображена і в рішеннях VI–VII Міжнародних конгресів по кримінальному праву. Так, VI Конгрес

визнав можливою відповідальність юридичних осіб і застосування до них покарань, а в резолюції VII Конгресу говориться, що юридичні особи можуть нести відповідальність за злочини тільки у випадках, передбачених окремими законодавчими системами [29, с. 40; 30, с. 21].

Підтвердження фактів існування в деяких системах права кримінальної відповідальності юридичних осіб, надає можливість нам зупинитися на судженнях, які підтверджують або заперечують необхідність такої відповідальності.

В порядку, запропонованому нами, зупинимось на поглядах авторів, що виступають за необхідність кримінальної відповідальності юридичних осіб. Так, В.С. Устінов вважає, що така відповідальність зумовлена такими факторами: 1) громадською думкою, яка оцінює недостатньо ефективними штрафні санкції, що накладаються на юридичних осіб у порядку цивільної відповідальності; 2) переходом підприємств у приватну власність і необхідністю захисту інтересів суспільства від групового і колективного егоїзму виробників [31, с. 48]. А. В. Наумов, ґрунтуючись на науковому підході запропонував переглянути традиційне уявлення про суб'єкта злочину лише як про фізичну особу, оскільки ринкові відносини дають можливість притягувати до кримінальної відповідальності юридичних осіб з можливим застосуванням штрафних кримінально-правових санкцій [32, с. 35]. П. Ф. Повеліцина пов'язує необхідність кримінальної відповідальності юридичних осіб: зі зростаючою небезпечністю злочинних порушень правил охорони оточуючого природного середовища і раціонального використання природних ресурсів; 2) з напливом в державу міжнародних підприємств і створення спільних і іноземних підприємств [33, с. 28–29]. Е. М. Жевлаков обґрунтовує необхідність такої відповідальності за забруднення і отруєння землі, води, повітря, моря тощо [34, с. 47–49].

Аналіз вище зазначених точок зору дає нам можливість сформулювати й згрупувати судження авторів, які позитивно ставляться до існування кримінальної відповідальності юридичних осіб. До них відносяться: 1) наявність однакових умов дієздатності в кримінальному і цивільному праві; 2) можливість призначення до них покарання; 3) існування кримінальної відповідальності юридичних осіб у багатьох правових системах і їх живучість; 4) економічна не вигідність юридичних штрафів для юридичних осіб; 5) наявність рекомендацій Європейського комітету з проблем злочинності Ради Європи стати на шлях визнання юридичних осіб суб'єктами кримінальної відповідальності за екологічні злочини; 6) оцінка громадськості недостатньо ефективними штрафними санкціями, що накладаються на юридичних осіб у порядку цивільної відповідальності; 7) наявність групового і колективного егоїзму робітників; 8) можливість такої (кримінальної) відповідальності

до обмеженого числа злочинів; 9) зростаюча небезпечність екологічних злочинів; 10) необхідність ефективної охорони навколишнього природного середовища; 11) зміна способу виробництва (ринкові відносини).

Зазначені чинники і зумовлюють необхідність кримінальної відповідальності юридичних осіб. Крім цього характерним є те, що така відповідальність властива для країн з розвинутою ринковою економікою.

Враховуючи послідовність в нашій роботі, звернемося до авторів, які заперечують, що невизначено ставляться до існування кримінальної відповідальності юридичних осіб.

Так, у кримінальному законодавстві, зокрема в Уложенні 1845 р. ідея відповідальності юридичних осіб заперечувалась. Кримінальному Уложенню 1903 р. також невідома кримінальна відповідальність юридичних осіб.

У кримінально-правовій літературі є юристи, що заперечують кримінальну відповідальність юридичних осіб. Так, Н. Ф. Кузнєцова вважає, що така відповідальність: 1) не відповідає принципам особистої і винної відповідальності; 2) штрафні санкції і закриття підприємства можливе в цивільному порядку; 3) за колективною відповідальністю можуть заховатись істинні злочинці [35, с. 82]. С. Б. Гавриш вважає за недоцільне введення кримінальної відповідальності юридичних осіб з таких міркувань: 1) недоцільно і неможливо в сучасних умовах прийняти таку концепцію законодавцем України (суспільство не може вчиняти злочини); 2) кримінальну відповідальність юридичних осіб можна передбачити тільки щодо надто обмеженого числа злочинів (але де знайти ту межу?). Тому в Кримінальному кодексі при введенні кримінальної відповідальності юридичних осіб необхідно: 1) ввести особливі правила і принципи, що забезпечують притягнення таких осіб до кримінальної відповідальності; 2) але ні наука, ні практика на ці питання до цього часу відповіді не містить; 3) існуюча економічна система з її своєрідними державним і колективно-приватними секторами і симбіозами їх не дає можливість дати навіть визначення юридичної особи як суб'єкта злочину; 4) досвід зарубіжного законодавства неприйнятний, оскільки він надто непослідовний і діє в принципово іншому правовому і соціальному середовищі; 5) суб'єктами злочинів можуть бути ті чи інші колективи; 6) правоздатність юридичних осіб не співпадає з їх дієздатністю, необхідною для кримінальної відповідальності (таку дієздатність мають їх представники); 7) юридичні особи не мають волі; 8) застосування санкції до юридичної особи – це прихована форма розправи над фізичними особами; 9) покарання можна застосувати до винної особи; 10) двічі не можна відповідати за одне і те ж; 11) немає необхідності притягнення юридичних осіб до кримінальної відповідальності; 12) не всі заходи можна застосовувати до юридичних осіб;

- 13) більш доцільна цивільна відповідальність до юридичних осіб;
- 14) така відповідальність має регресивний характер [24, с. 518–530].

Ми вважаємо, що всі доводи С.Б. Гавриша та інших авторів щодо недоцільності кримінальної відповідальності юридичних осіб непереконливі і не спираються на достатню емпіричну законодавчу базу, а також ґрунтовні дослідження попередників. Деякі ж проблеми, подані в цьому аспекті, потребують ґрунтовного доопрацювання і сприятимуть введенню такого інституту в кримінальному законодавстві України.

Крім того, на наш погляд принцип особистої відповідальності може і повинен співіснувати з іншим принципом – відповідальності юридичних осіб там, де цього вимагає життя. Про цю сторону проблеми також переконливо говорив В. М. Смітєнко, що кримінальна відповідальність юридичної особи не виключає такої щодо фізичної особи, яка безпосередньо брала участь у незаконній діяльності юридичної особи чи сприяла її здійсненню [36, с. 11–12].

В обґрунтуванні необхідності введення кримінальної відповідальності юридичних осіб у порядку постановки проблеми ми спираємось на думку експертів Ради Європи, висловлену на семінарі 5 грудня 1995 р. у м. Києві. Зокрема вона зумовлена тим: 1) що є діяння, які вражають комплексністю проблем, наприклад, аварія на Чорнобильській АЕС і відповідальність фізичної особи не зніме проблеми; 2) кримінальна відповідальність юридичної особи матиме превентивний характер; 3) цей засіб має бути для того, щоб захистити законослухняних громадян від шкоди, що їм завдають юридичні особи; 4) кримінальна відповідальність юридичних осіб (а не цивільна) скорочує час від завдання шкоди до відшкодування збитків [37, с. 13].

Таким чином, маючи загальнотеоретичні підходи щодо суб'єкта злочинів, і зокрема злочину, передбаченого ст. 242 КК України, проведемо дослідження суб'єкта злочинного порушення правил водних об'єктів. Відносно суб'єкта забруднення водойм в юридичній літературі висловлені різні й не завжди теоретично і практично обґрунтовані погляди. Деякі дослідники вважають, що такими можуть бути як приватні, так і службові особи [38, с. 527–582; 39, с. 285–503]; інші наполягають, що суб'єктом злочину, що досліджується, можуть бути тільки службові особи промислових і комунальних підприємств (наприклад, головний інженер, головний технолог), а також особи, які безпосередньо несуть відповідальність за обладнання і функціонування очисних споруд [40, с. 434; 41, с. 520]; існує думка, що суб'єктом цього злочину можуть бути службові особи, які відповідно до встановлених правил відповідають за знешкодження стічних вод, ліквідацію відходів виробництва [38, с. 579]; деякі дотримуються думки, що суб'єктом

означеного злочину можуть бути службові особи (керівники підприємств і установ тощо), а також особи, які відповідають за обладнання і експлуатацію очисних споруд або які здійснюють транспортування відходів виробництва [42, с. 768]. Є дослідники, які дотримуються погляду, з якого вбачається, що суб'єктом складу злочину, що аналізується, можуть бути як службові, так і неслужбові особи [43, с. 67].

В існуючих публікаціях є також міркування, що за злочинне забруднення водойм несуть відповідальність особи, які є працівниками промислових або комунальних підприємств, установ і організацій, в тому випадку, коли на них покладені спеціальні обов'язки щодо забезпечення чистоти водойм в процесі діяльності таких підприємств (наприклад, головний інженер, змінний майстер, оператор очисних споруд) [44, с. 13]. Деякі автори вважають, що суб'єктом досліджуваного злочину виступає будь-яка особа, що досягла 16-ти років [45, с. 428; 46, с. 113]. Є думка, що суб'єктом злочину передбаченого ст. 242 КК України може бути службова особа, що досягла 16-ти років [47, с. 514]. Є й таке судження, що суб'єкт цього злочину загальний [48, с. 647]. Крім того, також існує думка, що суб'єкт цього злочину є особа, що досягла 16-ти років [26, с. 674], або – спеціально відповідальна особа на яку покладено обов'язок дотримуватись спеціальних правил [49, с. 542].

Ця різноманітна палітра поглядів щодо злочинного забруднення водних об'єктів без достатніх обґрунтувань, що підтверджують ці висновки, призводить до неточного застосування закону і не може бути використана, як наукові і практичні рекомендації для правоохоронних органів в їх діяльності. Отже для вироблення рекомендацій для встановлення кола суб'єктів злочину, передбаченого ст. 242 КК України, необхідно провести дослідження указаних поглядів.

Наприклад такі вчені, як Н. П. Грабовська, В. Я. Тацій, Н. Ф. Кузнецова, при визначенні суб'єкта цього злочину використовують термін «приватна особа». Ми згодні, що поняття «приватна особа» не зовсім точно відображає той зміст, який перераховані автори бажають йому надати [19, с. 70]. Приєднуємося до судження авторів, що така особа не наділена: а) адміністративно-господарськими функціями; б) виробничо-професійними функціями; в) організаційно-розпорядчими функціями і здійснює забруднення водних об'єктів не в зв'язку з вище зазначеними функціями і становищем [19, с. 62–63]. На жаль, вказані нами автори деякою мірою звужують коло виконавців названого злочину, не враховують осіб, які виконують лише виробничо-професійні функції і при цьому забруднюють водойми [19, с. 70]. Можна погодитися з думкою деяких авторів, що судження попередніх авторів відносно кола виконавців зазначеного злочину доповнюють Е. М. Жевлаков, В. Пакутін

вірно називаючи крім службових і неслужбових осіб [19, с. 70]. Проте й вони не враховують того позитивного відносно суб'єкта, запропонованого першою групою авторів, а конкретно приватної особи, як можливого виконавця злочинного забруднення водних об'єктів і це є певним кроком в зворотному напрямку Наше дослідження свідчить, що В. І. Антипов, А. М. Ігнатів, М. І. Якубович та інші необгрунтовано звужують коло суб'єктів досліджуваного злочину ст. 242 КК України 2001 р. лише службовими особами промислових, комунальних і сільськогосподарських підприємств, а також особами, безпосередньо відповідальними за обладнання й функціонування очисних споруд. Вважаємо, що їхні погляди не відповідають чинному законодавству. Також звужує коло суб'єктів цього злочину Н. А. Лопашенко, Н. П. Грабовська. Проведений нами аналіз судової практики в Україні (300 справ) показує, що в 65% за цей злочин притягувалися до відповідальності службові особи, а в інших 35% – неслужбові і приватні особи. Важко погодитися з думкою В. О. Навроцького, який чомусь обмежує перелік суб'єктів злочинного забруднення водних об'єктів тільки працівниками промислових, комунальних та сільськогосподарських підприємств, на яких покладені спеціальні обов'язки щодо забезпечення чистоти водних об'єктів в процесі діяльності таких підприємств [19, с. 71]. І в першу чергу тому, що навіть закон (ст. 242 КК України і ст. 250 КК Росії), як ми уже відмічали вище не обмежується підприємствами. Про це свідчить і те, що водні об'єкти забруднюються, як це слідує із інших нормативних актів до яких відсилає диспозиція вказаної норми, не тільки неочищеними і незнешкодженними стічними водами (через очисні споруди), а й покидьками й відходами, речовинами, готовою продукцією різних підприємств, установ і організацій [50, с. 71].

Більш прийнятним на наш погляд, була думка П. Г. Цупренко щодо кола суб'єктів злочину, що досліджується [19, с. 71–72]. Також переконливою є його думка, що він крім службових осіб, включає в перелік виконавців названого злочину не тільки тих, хто відповідає за обладнання й експлуатацію очисних споруд, а також осіб, що здійснюють транспортування відходів виробництва. Проте і його міркування має прогалини, адже із нього не видно чи можуть бути суб'єктом злочину, що досліджується, приватні або службові особи, які транспортують відходи, наприклад, водії, що зливають відходи паливно-мастильних матеріалів або інші забруднюючі суміші. Тому в таких випадках забруднення водою також слід вирішувати питання про притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності, які не відносяться до службових осіб.

Вважаємо, що використання поняття «окремі громадяни» при визначенні суб'єкта, в тому числі й забруднення та виснаження водних об'єктів, значно звужує встановлення можливого виконавця названого злочину. Виходячи з буквального тлумачення цього поняття, логічно можна прийти до висновку, що особи без громадянства не можуть нести відповідальність за ці злочини, а також положення є хибним і це суперечить положенням ст. 6 КК України.

Слід зазначити, що С. Б. Гавриш, Н. А. Лопашенко нічого нового для вивчення суб'єкта не внесли, оскільки вказали, що ним може бути особа, що досягла 16-ти років. Така позиція ставить лише більше питань ніж відповідей. Натомість В. І. Антипов пов'язує суб'єкта цього злочину зі спеціальною відповідальністю ще й дотримуватися правил. Дослідження кримінальних справ за 2001–2004 роки свідчить, що 65% випадків це були службові особи, які відповідали за очисні спо-руди, а в 35% – приватні особи.

В судовій практиці, як свідчить наше дослідження, бувають випадки, коли забруднена водою виникає в результаті порушення правил транспортування, зберігання, використання мінеральних добрив і препаратів та інших дій. Це питання дуже актуальне на практиці і неодноразово обговорювалось на різних рівнях в нашій країні. В цьому випадку слід дії особи кваліфікувати в залежності від статусу суб'єкта. Також слід зазначити, що й службова особа також має статус громадянства. На нашу думку, теоретичні викладки повинні надати допомогу правоохоронним органам щодо застосування ст. 242 КК України, а неточність понять, в тому числі тих, якими визначені суб'єкти, не може слугувати правильному застосуванню закону, приведе до засудження невинних або суперечитиме невідворотності покарання. На підставі вищезазначеного, необхідно дати визначення, в аспекті вдосконалення ст. 242 КК України, суб'єкта, злочину забруднення, засмічення та виснаження водних об'єктів: це повинна бути фізична, осудна особа, що досягла 16-річного віку, службова, неслужбова і приватна особа, яка вчинила цей злочин.

Список використаних джерел

1. Абдуразаков С., Ахмедов Г. А. Субъект преступления по уголовному кодексу Узбекской ССР // Вопросы совершенствования законодательства Узбекской ССР. – Ташкент, 1970. – С. 137–147.

2. Ахмедов Г. А., Миренский Б. А. О соотношении криминологических и уголовно-правовых категорий. Личность преступника и субъект преступления // Обществ. науки в Узбекистане, 1975. – № 10. – С. 23–28.

3. Владимиров В. А., Левицкий Г. А. Субъект по советскому уголовному праву. – М.: ВШ МООП РСФСР, 1964 г. – 59 с.
4. Орымбаев Р. Специальный субъект преступления. – Алма-Ата: Наука, 1977. – 53 с.
5. Павлов В. Г. Субъект преступления. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2001. – 318 с.
6. Ревазов М. А., Повзнер М. Е., Матанцев В. И. Охрана природы. – М.: Недра, 1986. – 165 с.
7. Светлов А. Я. Ответственность за должностные преступления. – К.: Наукова думка, 1978. – 304 с.
8. Уголовное право УССР. – К.: Вища школа, 1989. – 530 с.
9. Шевченко Я. Н. Правовое регулирование ответственности несовершеннолетних. – К.: Наукова думка, 1976. – 189 с.
10. Шишко И. В. Экономические правонарушения: Вопросы юридической оценки и ответственности. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 307 с.
11. Мусієнко М. М., Серебряков В. В., Брайон О. В. Екологія. Охорона природи: Словник-довідник. – К.: Т-во «Знання», 2002. – 550 с.
12. Советское уголовное право. Часть общая. – М.: Юрид. лит., 1982. – 412 с.
13. Пионтковский А. А. Преступления в области природных богатств // Курс советского уголовного права. – М.: Наука, 1971. – С. 522–530.
14. Тацій В. Я. Суб'єкти злочину // Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник для студентів юрид. спец. вищих закладів освіти / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін. За ред. професорів М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Київ–Харків : Юрінком Інтер–Право, 2001. – С. 130–141.
15. Писарев А. Правовая охрана и защита лесов // Советская юстиция. – 1982. – № 7. – С. 9–11.
16. Пакутин В. Д. Ответственность за незаконную порубку леса // Соц. законность. – 1978. – № 1. – С. 42–44.
17. Ожегов С. И. Словарь русского языка. – М.: Рус. язык, 1987. – 750 с.
18. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – М.: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1956. – Т. IV. – 683 с.
19. Матвейчук В. К. Уголовно-правовая борьба органов внутренних дел с преступным загрязнением водных объектов: Учебное пособие. – К.: НИИ РИО Украинской академии внутренних дел, 1992. – 80 с.
20. Здравомыслов Б. В. Должностные преступления. Понятие и квалификация. – М.: Юрид. лит., 1975. – С. 30–31.

21. Краснов Н. И., Колбасов О. С. Эффективность юридической ответственности в охране окружающей среды. – М.: Наука, 1985. – 226 с.

22. Никитин Д. П., Новиков Ю. В. Окружающая среда и человек: Учебное пособие. – М.: Высш. шк., 1986. – 415 с.

23. Матвейчук В. К. Уточнение понятия субъекта экологических преступлений на современном этапе развития общества и государства. // Проблемы борьбы зі злочинністю в Україні. – К.: Вид-во «Українська академія внутрішніх справ», 1992. – С. 62–63.

24. Гавриш С. Б. Уголовно-правовая охрана природной среды. Проблемы теории и развитие законодательства. – Харьков, 1994. – 640 с.

25. Российское законодательство X–XX веков: в 9 томах. – М.: Юрид. лит., 1984. – Т. 1 : Законодательство Древней Руси. – 430 с.

26. Гавриш С. Б. Коментар до ст. 242 КК України // Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Ю. В. Баулін, В. І. Борисова, С. Б. Гавриш та ін.; За заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К.: Ін Юре, 2003. – С. 672–675.

27. VII Международный Конгресс по уголовному праву. – Афины, 1957. – 69 с.

28. Современное право Японии. – М.: Юрид. лит., 1989. – 245 с.

29. Кузнецова Н. Ф. Преступление, состав преступления уголовно-правовой нормы // Вестник МГУ. – Право. – 1967. – № 4. – С. 35–48.

30. VI Международный Конгресс по уголовному праву. – Рим, 1953. – 43 с.

31. Устименко В. В. Специальный субъект преступления (понятие и виды): Учебное пособие. – Харьков: Харьковский юридический институт. – 58 с.

32. Наумов А. В. Уголовный закон в условиях перехода к рыночной экономике. – Сов. гос. и право. – 1991. – № 2. – С. 35–38.

33. Повелицина П. Ф. Уголовно-правовая охрана природы в СССР. – М.: Юрид. лит., 1981. – 88 с.

34. Жевлаков Э. Н. Субъект преступлений против природы // Соц. законность. – 1986. – № 5. – С. 47–49.

35. Кузнецова Н. Ф. Преступление и преступность. – М.: Изд-во МГУ, 1969. – 232 с.

36. Смитиенко В. М. Уголовно-правовая охрана здоровья населения в СССР. – К.: Вища школа, 1989. – 243 с.

37. Наше общее будущее: Доклад Международной комиссии по окружающей среде и развитию (МКОСР). – М.: Прогресс, 1989. – 376 с.

38. Грабовская Н. П. Преступления против общественной безопасности, общественного порядка и народного здоровья // Советское уголовное право. Часть особенная. – К.: РИО МВД СССР, 1986. – С. 527–582.

39. Тацый В. Я. Преступления против природных богатств СССР // Уголовное право УССР. Особенная часть: Учебник под ред. М. И. Бажанова и др. – К.: Вища школа, 1989. – С. 285–503.

40. Игнатов А. Н. Преступления против здоровья населения // Курс советского уголовного права. – М.: Наука, 1971. – Т. VI. – С. 428–446.

41. Якубович М. И. Преступления против общественной безопасности, общественного порядка и здоровья населения // Советское уголовное право. Часть Особенная. – М.: Юрид. лит., 1973. – С. 463–523.

42. Цупренко П. Г. Преступления против общественной безопасности, общественного порядка и здоровья населения // Уголовный кодекс Украинской ССР: Научно-практический комментарий. – К.: Политгиздат Украины, 1987. – С. 768–779.

43. Жевлаков Э. Н. Преступления против природных богатств СССР. – М.: Юрид. лит., 1983. – 80 с.

44. Навроцкий В. А. Уголовная ответственность за загрязнение водоёмов: Автореф. дис. канд. юрид. наук. – Харьков, 1982. – 16 с.

45. Гавриш С. Б., Корчева З. В. Злочини проти довкілля // Кримінальне право України. Особлива частина: Підручник / За ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Київ–Харків: Юрінком Інтер–Право, 2002. – 496 с.

46. Лопашенко Н. А. Экологические преступления: Комментарий к гл. 26 УКРФ. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2002. – 802 с.

47. Панько М. М. Преступления против окружающей среды // Уголовный кодекс Украины. Комментарий / Под ред. Ю. А. Кармазина и Е. Л. Стрельцова. – Харьков: ООО «Одиссей», 2001. – С. 496–541.

48. Дудоров О. О. Коментар до ст. 242 КК України // Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 січня 2001 р. / За ред. Мельника М. І., Хавронюка М. І. – К.: Каннон, 2001. – С. 644–648.

49. Антипов В. І. Коментар до ст. 242 КК України // Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / За ред. С. С. Яценка. – К.: АСК, 2002. – С. 539–543.

50. Кудрявцев В. Н. Объективная сторона состава преступления // Советское уголовное право: Общая часть. – М.: Изд-во МГУ, 1974. – С. 128–143.

2.7. Поняття і суспільна небезпечність злочину забруднення, засмічення та виснаження водних об'єктів

У процесі дослідження поняття злочинного забруднення, виснаження, засмічення водних об'єктів та надання характеристики суспільної небезпечності цього злочинного діяння потрібно акцентувати увагу на тому, що вирішення цього завдання буде ускладненим, якщо ми не дослідимо поняття, які використовує законодавець у ст. 242 КК України, зокрема, «порушення правил охорони вод...», «зміна природних властивостей...», «створило небезпеку». В унісон розкриття зазначеної проблеми необхідно відзначити, що у даний час важливими функціями незалежної держави Україна є охорона навколишнього природного середовища, забезпечення гарантії раціонального використання природних ресурсів, зокрема, водних об'єктів, як одного з основних компонентів середовища, в якому проживає людина. Гарантії й захист прав користувачів водних угідь, передбачені ст. 43 Водного кодексу України, де роз'яснюється, що права користувачів водних об'єктів охороняються законами й припинення права використання водних об'єктів може мати місце лише у випадках, передбачених ст. 55 цього ж систематизованого нормативного акта [1]. Про це свідчить також і Закон України від 21.09.2000 р. «Про внесення змін до Водного кодексу України» [2]. У той же час необхідно відзначити, що турбота держави й широкої громадськості щодо збереження водних об'єктів недостатні. Природа існування водних об'єктів ще недостатньо вивчена. Більш того, зникнення будь-якого водного об'єкта може стати фатальним для життєвого циклу. Виходячи із зазначених чинників, біологи, гідрологи та екологи дійшли висновку, що сьогодні охорона водних об'єктів в Україні – одна з найбільш актуальних проблем, яку необхідно вирішувати нашому народу та різним інституціям держави негайно. Тому, що до цього часу ведення водного господарства здійснюється переважно екстенсивним шляхом, що є недоліком і призводить до скорочення водних об'єктів, їх знищення, забруднення, засмічення часткового або повного виснаження, до ухилення відповідних служб від проведення очисних заходів, послаблення охорони водних об'єктів. З цією метою слід інтенсифікувати вивчення стану різних водних об'єктів, а також здійснити заходи, спрямовані на відпрацьовування екологічної стратегії, покликаної запобігати порушенню природної гідрологічної рівноваги. Деякі спроби визначення вказаної стратегії знайшли відображення в Законах України «Про охорону навколишнього природного середовища» [3], «Про загальнодержавну програму розвитку водного господарства» із змінами і доповненнями, внесеними Законами України від

26.12.2002 р. № 380-IV, від 27.11.2003 р. № 1344-IV, від 23.12.2004 р. № 2285-IV [4; 22, 24], «Про питну воду та питне водопостачання» від 10.01.2002 р. із змінами і доповненнями, внесеними Законом України від 18.11.2004 р. № 2196-IV [5; 25], в постановах Кабінету Міністрів України від 23.12.2004 р. «Про затвердження Програми реформування та розвитку водопровідно-каналізаційного господарства Донецької області на 2005–2009 роки і період до 2015 року» [6], від 13.07.2004 р. «Про затвердження Програми реформування та розвитку водопровідно-каналізаційного господарства Луганської області на 2004–2006 роки і на період до 2010 року» [7], від 23.04.2003 р. «Про утворення Міжвідомчої координаційної ради з питань розвитку водних ресурсів» [8], від 29.04.2004 р., «Про затвердження Порядку підготовки та оприлюднення Національної доповіді про якість питної води та стан питного водопостачання в Україні» [9] та інших нормативних актах. Проте, як відомо, без контролю за станом зміни водних об'єктів неможливе не тільки вирішення екологічних проблем, а також і проведення широко-масштабних організаційних і правових заходів щодо охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення водних об'єктів. Адже, на наше глибоке переконання, яке ґрунтується на дослідженні, встановити контроль можна лише за тим, що достатньо вивчено.

Водним кодексом України главою 20, передбачена охорона вод від забруднення, засмічення й виснаження. Так, зокрема, ст. 95 регламентується охорона водних об'єктів, ст. 99 – заборона скидання у водні об'єкти відходів та сміття і т. ін. Крім того, охорона водних об'єктів регламентується Законом України «Про питну воду та питне водопостачання» від 10.01.2002 р. Також деякі положення з охорони водних об'єктів містяться: в постановах Кабінету Міністрів України: від 20.07.1996 р. № 815 «Про затвердження Порядку здійснення державного моніторингу вод», від 25.03.1999 р. № 465 [10], від 29 березня 1999 р. № 465 «Про затвердження Правил охорони поверхневих вод від забруднення зворотними водами» [11] та ін. Ці положення є позитивним кроком щодо охорони, але як завжди прогалиною є механізм контролю та відсутність наукових методик його організації.

Вивчення довідкової та спеціальної літератури, що видавалась у нашій країні за останні десять років, а також практики в справах про забруднення водних об'єктів, дає підстави стверджувати, що до цього часу повного, всебічного й своєчасного вивчення водних об'єктів, їх класифікації, в тому числі й тих, які зникають, не здійснювалось Міністерством екології та природних ресурсів [12, с. 5–8; 13, с. 77–78].

У подальшому зазначена робота цим відомством дещо послаблена, а зараз майже заупущена внаслідок організаційних, екологічних проблем

та відтоку наукових кадрів, що займалися цим напрямком діяльності. Тому міністерству необхідно здійснити разом з Національною академією наук України, відповідними кафедрами навчальних закладів і науковими центрами відповідні дослідження і стати координаційним центром, або створити на громадських засадах такий координаційний центр із метою дослідження проблем оздоровлення водних об'єктів. Водні об'єкти України дуже забруднені. Ці забруднення впливають на гідрохімічний і гідрологічний режими водойм, а також на живі системи – гідробіоти. Ці зміни можуть впливати на людину прямо або через сільськогосподарські ресурси, через воду чи інші біологічні продукти (речовини). Вони також можуть впливати на людину, погіршуючи фізичні властивості предметів, які перебувають у її власності, умови відпочинку на природі і спотворювати її саму [14, с. 40].

Із забраної з природних джерел води від 12 до 34% втрачається під час транспортування чи скидається без використання. У 1980–1990 роках використовувалось 85–88% забраної води, в 1995–1999 рр. – 69–79%, а 2001–2005 рр. – 78–81%. Значна частина забраної води після використання скидалась у водні об'єкти. Так, 1980 р. із забраних 33,7 млрд. куб. м було скинуто 19,8 млрд. куб. м, або 58,7%; 1990 р. – відповідно 35,6 і 20,3 (56,9%); 1995 р. – 25,8 і 15,0 (57,9%) і 1990 р. – відповідно 19,7 і 13 (66%). Із скинутих вод було забруднених: 1980 р. – 11,2%; у середньому за 1981–1990 рр. – 9,1%; в 1990 р. – 15,8%; в 1995 р. – 31,1%; в 1998 р. – 40,4% і в 2001 р. – 37,7% [15, с. 6; 16, с. 81]. Як видно, з 1980 по 2001 роки, зменшення використання води поряд із зменшенням майже у 2 рази (від 19,8 до 11 млрд. куб. м) об'ємів скинутих стічних вод при одночасному збільшенні також майже удвічі (від 2,2 до 3,9 млрд. куб. м) скиду забруднених вод не сприяло зменшенню забрудненості річкових вод та покращенню їх екологічного стану [17, с. 81; 13, с. 8–10]. У 2000–2005 рр. скидання стічних вод і забруднюючих речовин в абсолютних величинах в Одеському регіоні становила 1,3; у Кримському – 1,0, як свідчить наше дослідження [18, с. 3].

Ці зведені дані, що зроблені нами, свідчать про те, що водні об'єкти значно забруднені й істотно зменшилися. Але, не дивлячись на таке катастрофічне становище з водними об'єктами з вини людини в 2002 р. до кримінальної відповідальності за ст. 242 КК України було притягнуто 1 особу; в 2003 р. – 1 особу, а в 2004 р. – 2 особи, 2005 р. – 2. Хоча у провадженні знаходилося відповідно 12, 7, 9 і 10 справ.

Одна з причин низького відсотка притягнення до кримінальної відповідальності за забруднення водних об'єктів полягає в тому, що органи водного нагляду не завжди ведуть точний облік порушників. І як наслідок, винні не притягуються до кримінальної відповідальності

за ознаками, зазначеними в диспозиції статті. Подібні недоліки, як показує нами вивчення інформаційного забезпечення зазначеного аспекту охорони навколишнього природного середовища, саме завдяки цьому стають можливі. І цю прогалину слід негайно усунути. Частково вона знята Наказом Міністерства охорони навколишнього середовища від 18.12.2003 р. № 169 «Про затвердження Положення про порядок надання екологічної інформації» [19]. Така інформація має бути централізованою. Бо, якщо не здійснювати такі обліки і не боротися з цим злом більш суворими методами, то протизаконні діяння матимуть імідж безкарності і призведуть до виснаження та забруднення водних об'єктів. Тому суспільні відносини, що забезпечують охорону, раціональне використання, відтворення та оздоровлення водних об'єктів в наш час поставлені під охорону кримінального закону (ст. 242 КК України).

З'ясування суті та визначення понять: «порушення правил охорони вод», «зміна їхніх природних властивостей», «забруднення водних об'єктів», «виснаження водних об'єктів», «засмічення водних об'єктів», а також наукові розробки з проблем суспільної небезпечності злочину, передбаченого ст. 242 КК України, обґрунтування кримінальної відповідальності за це діяння, з'ясування суті суспільної небезпечності цього явища мають велике значення для правильної кваліфікації діяння винного і зміцнення законності, відіграють важливу роль у боротьбі із зазначеними злочинами.

Як уже ми зазначали, що в існуючих джерелах недостатньо розроблені питання, що стосуються поняття «порушення правил охорони вод», його ознак. У деяких наукових працях висвітлюються окремі питання тією чи іншою мірою пов'язані із порушенням правил охорони вод. Серед авторів опублікованих робіт, що стосуються цього питання існують певні розбіжності щодо змісту пошукованого поняття. Для його з'ясування зупинимося на вивченні поняття «порушення правил охорони вод», що вказане у диспозиції статті 242 КК України і більш широкому, яке ми можемо знайти в юридичній і спеціальній літературі та нормативних актах.

Так, С. Б. Гавриш під зазначеним поняттям розуміє – дію або бездіяльність, що є невиконанням вимог спеціальних нормативних актів щодо екологічної безпеки, які регулюють питання охорони вод (така дія чи бездіяльність проявляється: у порушенні умов розміщення, проектування, будівництва, реконструкції і введення в дію підприємств, споруд та інших об'єктів, що можуть впливати на стан вод; введення в дію нових і реконструйованих підприємств, цехів, агрегатів, комунальних та інших об'єктів, не забезпечених пристроями і очисними спорудами, що запобігають забрудненню, засміченню вод або їх шкідливій

дії; скиданні у водні об'єкти відходів, сміття; забрудненні добривами і хімічними речовинами тощо) [20, с. 673]. В. І. Антипов під порушеннями правил охорони вод визнає – дію або бездіяльність, що є невиконанням нормативно-правових актів з питань екологічної безпеки, які регулюють охорону вод (перевищення лімітів та нормативів ГДС забруднюючих речовин у воді; використання води як сировини основного виробничого призначення; застосування пестицидів, добрив і т. ін. у прибережних смугах тощо) [21, с. 540]. О. О. Дудров розуміє це поняття як дію або бездіяльність що полягає у невиконанні водокористувачем обов'язку забезпечувати дотримання відповідного санітарного стану на території, де розташовані його об'єкти; скиданні у водні об'єкти шламів, інших технологічних і побутових твердих відходів; митті на водних об'єктах транспортних засобів; скиданні забруднюючих речовин у водні об'єкти; тощо [22, с. 645–646].

Аналіз існуючих точок зору стосовно поняття «порушення правил охорони вод» свідчить, що вказані автори єдині в тому, що це є дія або бездіяльність. Проте С. Б. Гавриш і В. І. Антипов вважають що вона проявляється у невиконанні вимог спеціальних нормативних актів щодо екологічної безпеки [20, с. 674; 21, с. 673], а О. О. Дудров вбачає таке діяння у невиконанні обов'язку забезпечувати дотримання відповідного санітарного стану [22, с. 645–646]. Натомість усі вказані автори вбачають також порушення правил у скиданні у водні об'єкти відходів, сміття, шламів, забруднюючих речовин і навіть забруднення водних об'єктів тощо [21, с. 540; 20, с. 673; 22, с. 646].

Таким чином вказані автори поряд з поняттям «порушення правил охорони вод», використовують як діяння поняття «забруднення водних об'єктів», яке засвідчує нашу думку, що поняття «порушення правил охорони вод» законодавець поспішив використати, адже воно роз'яснюється через такі поняття, які є діянням як «забруднення», «виснаження» і «засмічення», а це суперечить логіці та правилам філології. Наше дослідження і переконання підтверджується також тим, що нормативи, нормування заборон не є правилом, а нормами чи нормативами. Крім того, правила стосуються лише поверхневих і зворотних вод [11], а всі інші нормативно-правові акти не стосуються правил. Тому при застосуванні ст. 242 КК України необхідно внаслідок того, що диспозиція цієї статті відносяться до бланкетних, звертатися до чинного законодавства та підзаконних актів, що регулюють охорону, використання, відтворення водних об'єктів, і користуватися діями чи бездіяльністю, яка в них відображена, а не поняттям, яке їх не узагальнює.

У ствердженні цієї позиції ми не єдині. Так, автори Науково-практичного коментаря до Кримінального кодексу України під загальною редакцією М. О. Потебенька, В. Г. Гончаренка наполягають на тому, що об'єктивна сторона злочину, передбаченого ст. 242 КК України, характеризується діянням трьома способами: забруднення водних об'єктів, зміни їх властивостей, виснаження водних джерел [23, с. 427]. Проте вони зміщують акцент на спосіб діяння.

На підставі вищезазначеного та аналізу чинного законодавства *під кримінально-правовим порушенням охорони водних об'єктів слід розуміти умисну або необережну, заборонену кримінальним законодавством дію чи бездіяльність суб'єкта, що реалізується такою поведінкою як забруднення, виснаження водних об'єктів і призводить до загрози небезпеки для життя, здоров'я людей чи для довкілля або спричинило такі наслідки, як загибель або захворювання людей, масову загибель об'єктів тваринного і рослинного світу або інші тяжкі наслідки.*

Щодо іншого поняття «зміна їхніх природних властивостей», то автори його пояснюють таким чином: 1) С. Б. Гавриш зазначає, що це втрата чи значне погіршення їх лікувальної, питної, іншої екологічної цінності внаслідок змін їх фізичних, хімічних, біологічних, лікувальних показників [20, с. 673]; 2) О. О. Дудоров наполягає на тому, що це негативні зміни їх біологічного стану, фізичних чи інших характеристик (електромагнітних, хімічних, радіаційних, лікувальних, теплових тощо) і що зазначеним поняттям охоплюється і засмічення вод [22, с. 646]; інші наполягають на тому, що це погіршення щодо попереднього стану їх хімічного, фізичного чи біологічного складу [23, с. 427].

Аналіз зазначених точок зору свідчить, що зміна природних властивостей можлива шляхом антропогенного впливу і властива ознакам забруднення водних об'єктів і тому законодавець не використав гідрологічних знань, розділивши необгрунтовано забруднення і зміну природних властивостей, яке є лише результатом забруднення тобто реакцією на забруднення. Як ми зазначали, в юридичній літературі недостатньо розроблені питання, що стосуються поняття «забруднення водних об'єктів», його змісту й ознак. Ані в енциклопедіях, ані в різного роду юридичних словниках не міститься навіть довідкової статті про кримінально-правове поняття забруднення водних об'єктів. У деяких наукових дослідженнях висвітлюються окремі питання тією чи іншою мірою пов'язанні із забрудненням водних об'єктів. Запропоновані при цьому визначення, на наш погляд, недостатньо розкривають це поняття. Крім того, серед авторів опублікованих робіт з даної тематики немає єдиної думки про зміст поняття «забруднення водних об'єктів». Авторі висловлюють різні погляди про коло суспільних відносин, що становлять його суть.

У цьому випадку, як видається, необхідно для більш глибокої деталізації пошукового поняття звертатися до його дослідження. З цією метою, звернемося до вивчення поняття «забруднення», що вказане в статті 242 Кримінального кодексу України 2001 р., і до того, яке описане в кримінально-правовій та спеціальній літературі, з метою удосконалення чинного законодавства (ст. 242 КК України). Його використовують у своїх обґрунтуваннях С. Б. Гавриш, Н. П. Грабовська, А. Н. Ігнатов, Е. М. Жевлаков, Н. Ф. Кузнецова, Б. М. Леонтєв, П. С. Матишевський, О. О. Дудоров, В. Пакутін, Б. А. Широков, Н. А. Лопашенко та ін.

У роз'ясненні такого поняття як «забруднення» автори опублікованих робіт мають деякі розбіжності і неточності. Ознайомлення з існуючими в кримінально-правовій і спеціальній літературі поглядами і судженнями про це явище і поняття, що мають місце під впливом негативної діяльності людини, засвідчує, що:

1) нерідко вчені при описанні змін властивостей водних об'єктів виходять з антропогенного впливу суб'єкта злочину на відносини стосовно використання водоймища і пов'язують їх тільки з суспільно небезпечними наслідками, які відображені законодавцем у ст. 242 КК України, та аналогічними складами злочинів, передбаченими в інших країнах СНД, але тлумачать їх розширено або більш обмежено, в залежності від своїх поглядів, не враховуючи правового значення діяння, як ознаки об'єктивної сторони цього складу злочину в поєднанні з джерелами і засобами, за допомогою яких і вчиняється досліджуване нами діяння;

2) одні автори необґрунтовано ототожнюють зазначену зміну води з наслідком антропогенного впливу людини як соціальної істоти, а не як передбачену ст. 242 КК України ознаку об'єктивної сторони складу злочину діяння (дію або бездіяльність) в необхідному взаємозв'язку з іншими обов'язковими ознаками об'єктивної сторони – засобами і джерелами вчинення злочину, які використовуються суб'єктом цього злочину для злочинного забруднення, виснаження та засмічення водних об'єктів;

3) з часом дослідники, як свідчить аналіз опублікованих джерел (хочуть вони цього чи ні), пов'язують забруднення, засмічення та виснаження з діянням, але не показують чим воно відрізняється від такого діяння, яке криміналізує вчинене в ст. 242 КК України, що саме лежить в основі криміналізації такого діяння;

4) деякі автори ототожнюють забруднення зі способами вчинення злочину.

Безсумнівно, в цьому контексті, велике наукове значення має запропонована дефініція Н. П. Грабовської. Вона певним чином звернулася до такої обов'язкової ознаки об'єктивної сторони досліджуваного складу

злочину як засоби вчинення злочину і назвала неповний перелік цих засобів. Проте в її визначенні названа ознака має неповний перелік і чомусь знаходиться відокремлено від більш важливих ознак зовнішньої сторони цього діяння – дії або бездіяльності (забруднення), що, на наш погляд, є суттєвим упущенням зазначеної автором думки. Отже, в цілому позиція вказаного науковця зводиться не до кримінально-правового, а тільки до загального поняття «забруднення водойм», але й це визначення не позбавлено істотних недоліків. Ці упущення, насамперед, стосуються відсутності вказівки при забрудненні водних об'єктів на зміну природних властивостей вод, використання декількох надто загальних понять, наприклад, «гігієнічних норм» та «господарських інтересів», «біологічних властивостей», які не розкривають змісту досліджуваного визначення, а навпаки породжують дискусію [24, с. 578]. Дещо неточним та не зовсім вичерпним є визначення забруднень водних об'єктів, яке запропонували такі вчені, як М. А. Ревазов, В. І. Матанцев, М. Є. Повзнер та ін. [25, с. 6].

Проаналізуємо вище описані нами точки зору, на яких зупинилися автори опублікованих праць та спробуємо з'ясувати більш повно їхні погляди.

Перша точка зору, прихильниками якої є Н. П. Грабовська, О. С. Колбасов, Є. Н. Колотинська, А. Н. Комісаров, Є. М. Кондратюк, В. А. Львов, В. І. Матанцев, Г. В. Миронов, М. Е. Повзнер, М. А. Ревазов, І. М. Тяжкова, В. А. Широков, Д. Ю. Юровський, О. М. Юшманов, В. І. Антипов, О. О. Дудоров та деякі інші, не має одностайності.

Слід зазначити, що В. А. Широков спробував дати певне роз'яснення поняття «забруднення водних об'єктів», з позиції кримінального законодавства, але й він у своєму поясненні значно відійшов від його кримінально-правового значення як діяння, дії або бездіяльності, які пов'язані з такими обов'язковими ознаками об'єктивної сторони злочину, як засоби та джерела вчинення цього злочину. Це певним чином вплинуло на дії і рішення сучасного законодавця. Отже, В. А. Широков звертає увагу на ті речовини та суміші, що можуть попадати у водний об'єкт, або зливатися до водного об'єкта, але він помилково не вказує на зміну властивостей водних об'єктів, як результат забруднення, тобто на приведення їх (водних об'єктів) в непридатний для використання стан [26, с. 18]. Іншої точки зору дотримується І. М. Тяжкова, яка зосереджує повністю свою увагу лише на зміну властивостей вод (як стан), але, як видно з її дефініції, чомусь не звертає увагу на зміну складу води, що має в цьому плані важливе значення. [27, с. 267]. У той же час, необхідно врахувати, що вона не торкається кримінально-правового значення забруднення як діяння – обов'язкової ознаки

об'єктивної сторони цього злочину, що є певним недоліком в дослідженні цього асоціального явища.

Невечерпним є визначення забруднення водних об'єктів, якого дотримуються такі вчені, як В. І. Матанцев, М. Є. Повзнер, М. А. Рєвазов, оскільки вони не відобразили такої кримінально-правової ознаки забруднення, як кримінальна протиправність діяння та не звернули увагу на засоби та джерела вчинення зазначеного злочину, без яких неможливе досліджуване діяння. В їх поглядах зосереджена увага тільки на погіршення якості водних об'єктів, але це є лише відображенням питання, що стосуються загального тлумачення терміну «забруднення вод», а не кримінально-правового визначення [25, с. 6]. На наш погляд у цьому визначенні є певні істотні недоліки та упущення, що відносяться лише до посилання авторів на зміну властивостей води та її здатності до самоочищення, а це є лише частиною проблеми. Обособлене визначення загального поняття «забруднення водойм» запропонував професор В. М. Смітєнко. Він, розкриваючи це поняття, торкнувся вірно, на наш погляд, питання, що відносяться до складу й властивостей води, яка внаслідок забруднення обмежує означені види і форми використання водних об'єктів [28, с. 182]. Як видається, вказане визначення не є повним. Це стосується, зокрема, відсутності у його визначенні такої кримінально-правової характеристики як діяння, та таких обов'язкових ознак, які мають назву засоби та джерела вчинення злочину без яких неможливо вести мову про таке забруднення, виснаження, яке зазначено в ст. 242 КК України. Натомість простим і доступним для розуміння є загальне поняття «забруднення водних об'єктів», яке запропонував професор О. С. Колбасов, що є вельми сприятливим для досягнення мети нашого дослідження. Він доповнив всі попередні визначення посиланням на засоби, тобто на речовини та суміші, якими насичуються водойми, які розчиняються або утримуються в них [29, с. 257]. Але й в цьому визначенні відсутні вказівки на джерела забруднення водойм.

Звичайно, не дивлячись на всі позитивні міркування в судженнях названих вище авторів все ж таки необхідно показати деякі неточності і дискусійні проблеми. В них відсутнє посилання на протиправність, яка властива лише людині, як соціальній істоті, і свідчить про її діяльність в протигагу природним процесам, що й впливає на зміну властивостей і складу вод, а також, на гранично допустимі концентрації, здатність до самоочищення тощо. Крім того, їх визначення не розкривають за змістом кримінально-правового розуміння забруднення вод як діяння і пов'язаних з ним інших ознак об'єктивної сторони – засобів та джерел учинення злочинного забруднення водних об'єктів.

Д. Ю. Юровський пропонуючи визначення «забруднення водою» пов'язує забруднення із зміною певного складу води, що є прийнятним на нашу думку [30, с. 600–601]. Проте ці новели, стосуються лише загального (гідрологічного) поняття забруднення водних об'єктів і не в повній мірі (як це потрібно) розкривають його кримінально-правову характеристику, яка описується в законі, як діяння, а також тісним взаємозв'язком із засобами і джерелами злочинного забруднення водних об'єктів неочищеними і незнешкодженими стічними водами, покидьками й відходами в попередньому КК України 1960 р., а нині ці засоби і джерела мають значно ширший діапазон в чинному КК України.

Необхідно зазначити, що у нас є певні побажання до покращення вищеназваного загального поняття забруднення водних об'єктів. У ньому відсутнє посилання на такий процес, як зміна властивостей води, погіршення здатності вод до самоочищення та відтворення тощо. Це ж стосується й розуміння забруднення водних об'єктів Є. М. Кондрачуком, яке має певний науковий сенс [31, с. 63].

Більш вдале визначення забруднення водних об'єктів пропонує В. А. Львов, оскільки він торкається таких процесів, як зміни складу води і гранично допустимих концентрацій, які визначаються в залежності від видів і форми водокористування, що не враховується іншими дослідниками (це видно з дослідження в нашій монографії) [32, с. 77]. Але і його надто загальне визначення забруднення водних об'єктів не показує, що воно стосується поведінки людини, зміни властивостей води (як це видно з дослідження) і не розкриває ознак забруднення як діяння, не пов'язує його з засобами і джерелами забруднення водних об'єктів, а це є кроком назад в дослідженні (особливо з джерелами, що не враховано жодним із авторів).

Власну позицію з досліджуваного питання має Є. М. Колотинська. Характерним для неї в цьому питанні є відсутність посилання на забруднення, як діяння та як на результат поведінки людини, а не як на природний процес. Крім того, вона не вказує на зміну властивостей чи складу води, а також не пов'язується це з порушенням певних нормативів, положень і правил з видами і формами водокористування [33, с. 144–145].

Позитивним є погляд А. М. Комісарова на забруднення та виснаження водних об'єктів, яке пов'язується зі зміною властивостей води. При цьому, однак, не вказується на зміну її складу частковою або повною непридатністю її для певних видів водокористування. Крім того, автором не розкривається кримінально-правова характеристика такого явища як діяння, а також зв'язок цього діяння із засобами та джерелами вчинення цього злочину [34, с. 329].

З нашої точки зору, близьким до попередніх поглядів є визначення О. Л. Юшманова. У той же час слід зазначити, що він істотно доповнює порівнюване визначення такими факторами, як зміна складу вод, вказує на безпосередній або опосередкований вплив людської діяльності на цей природний об'єкт, але це не виводить його з кола осіб, які стоять на позиції антропогенного забруднення до діяльності людини [35, с. 243].

З аналогічних позицій стосовно досліджуваної проблеми виходять і автори «Статистичного словника» [36, с. 135].

Надто загальне визначення забруднення водних об'єктів пропонує В. І. Антипов, як надходження до водних об'єктів забруднюючих речовин [21, с. 541], яке приводить до думки, що це не результат діяльності відповідного суб'єкта, а якийсь природний процес.

Більш повним є визначення О. О. Дудорова. Він акцентує увагу на надходження до водних об'єктів забруднюючих речовин, тобто речовин, які вносяться у такі об'єкти в результаті господарської діяльності людини (відходів і викидів, виробничої сировини, напівфабрикатів, готових продуктів виробництва: отрухохімікатів, мінеральних добрив, нафтопродуктів, неочищених стічних вод) [22, с. 646]. Тут вказується на діяння людини, що здійснюється за допомогою певних засобів.

Значеними вище авторами зроблена спроба пояснити поняття «забруднення вод» за допомогою окремих правових ознак, зокрема, засобів вчинення цього злочину (скидання стічних вод). Проте у наведених визначеннях не відображено таких ознак об'єктивної сторони, як діяння (дія або бездіяльність), джерела забруднення, що дозволяє надати тлумаченню поняття «забруднення» правовий характер.

Пропонують своє авторське визначення поняття «забруднення водних об'єктів», А. В. Гордецький, К. М. Ситник, А. В. Брайон. Проте, не можна погодитися з їхньою точкою зору, що водний об'єкт може забруднюватися виключно речовинами, які не є властивими для даного середовища, це необґрунтовано звужує засоби забруднення цього природного об'єкта [15, с. 410]. Втручання людини в процес стимулювання водного середовища також, безумовно, може забруднити всі, без виключення, водні об'єкти. Крім того, у їх визначенні не зазначаються положення щодо властивостей та структури води, які можуть змінюватися в результаті такого забруднення викликаного діяльністю людини. Це визначення, як і попередні, також не розкриває поняття «забруднення водних об'єктів» з кримінально-правових позицій. Такий підхід має характер констатації та не показує протиправності такого діяння, що явно впливає з дослідження. Крім того, праці цих авторів мають правове і кримінально-правове спрямування, що зобов'язує їх до такого

підходу. Протилежних поглядів дотримується ціла когорта авторів, зокрема, С. А. Дьомін, Е. М. Жевлаков, В. Пакутін, П. Ф. Повеліцина, В. Я. Тацій, В. В. Петров та ін.

Так, В. Пакутін розкрив поняття «забруднення водних об'єктів» із позиції антропогенного впливу людини через суспільні відносини на водойми, пов'язавши таке діяння тільки з правовими наслідками, відображеними в кримінальному законодавстві, але замість такого наслідку, як шкода у сфері сільськогосподарського виробництва, він назвав оціночне поняття «інші інтереси суспільства», що є більш вірним і має ширше охоплення [37, с. 40]. З нашої точки зору, неправильним і необгрунтованим слід визнати те, що автор не дає правової характеристики самого поняття «забруднення водних об'єктів» – діяння, засобів та джерел вчинення такого злочину, як обов'язкових ознак об'єктивної сторони досліджуваного діяння. Позитивним в його позиції є положення, що відносяться до загального поняття «забруднення водних об'єктів» – це, зокрема, слушна вказівка на зміну властивостей і складу вод, а також залежність якості води від перевищення встановлених норм (ГДК), що також має сенс та заслуговує на підтримку.

Суттєво доповнюють попередні загальні поняття такого забруднення Е. М. Жевлаков та П. Ф. Повеліцина такими положеннями, як значне зниження спроможності водойм при забрудненні до самоочищення, оздоровлення та відтворення [38, с. 64; 39, с. 31]. Отже і пояснення указаних авторів мають багато неточностей, які носять загальний, а не правовий чи кримінально-правовий характер. Зокрема, вони не посилаються на гранично допустимі концентрації, які є критерієм забруднення водних об'єктів. Крім того, в їх визначенні не вбачається зміна складу води у водних об'єктах. Натомість С. А. Дьомін, пропонує поняття «забруднення вод», спирається лише на антропогенний вплив людини на водні об'єкти та на наслідки, вказані в кримінальному законодавстві. Крім того, він не зв'язує забруднення з діянням, засобами та джерелами вчинення злочину як ознаками об'єктивної сторони складу злочину, що підлягає дослідженню [40, с. 31].

Нам імponує своєю переконливістю, з наукової точки зору, визначення «забруднення водойм», яке було запропоноване професором В. Я. Тацієм, у якому позитивним є вказівка на зміну складу водойм, погіршення чистоти вод, що є безсумнівною перешкодою для певних видів водокористування, а отож бажаним для науки та практики боротьби з цим асоціальним явищем [41, с. 292]. Разом з тим, зазначена точка зору потребує доповнення і уточнення вказівкою на зміну властивостей, на діяльність людини, на гранично допустимі концентрації, на засоби і джерела забруднення, що важливе для кримінально-правової

охорони водних об'єктів. Крім того, як видається, слід підкреслити те, що таке визначення більш відповідає загальному поняттю «забруднення водойм», а не кримінально-правовому. У названому судженні є й правові характеристики, але вони стосуються лише наслідків забруднення водних об'єктів, а не діяння, засобів і джерел вчинення злочину.

Близькою є характеристика забруднення водойм професором В. В. Петровим, у якій відсутнє посилання на зміну біологічного складу й властивостей води, не робиться застереження відносно гранично допустимої концентрації, як критерію забруднення, що є також значним недоліком [42, с. 193].

Існує ще одна, відмінна від попередніх дослідників, позиція в цьому питанні. Зокрема, професор В. О. Навроцький, який більш глибоко підійшов до дослідження цієї проблеми (на дисертаційному та монографічному рівнях), доповнює визначення всіх попередніх авторів, вказуючи на такі обов'язкові характеристики, як: протиправність насичення водойм речовинами, що є забруднювачами; на те, що таке насичення вчиняється шляхом дії чи бездіяльності, що це не процес природи [43, с. 10]. Але і з даного визначення не видно, що ж собою все-таки являє кримінально-правове забруднення водних об'єктів, яке він так і не дає.

Усі ці дискусійні моменти та неточності викликали потребу всебічного вивчення досліджуваної проблеми, як з правового, так і кримінально-правового аспекту, а також є надто актуальним і в чинному КК України (ст. 242). Отже, усе зазначене вище викликає необхідність звертатися у пошуках істини до різного виду довідкової, спеціалізованої літератури, а також до чинного національного законодавства та законодавства деяких зарубіжних країн тощо. Враховуючи зазначене, звернемося до «Словника російської мови» С. І. Ожегова, у якому розкривається значення тільки терміну «забруднювати», який означає те ж саме, що й «бруднити» або «бруднитися» [187, с. 120]. Послідовно досліджуючи його етимологічне значення, розглянемо у цьому ж словникові термін «бруднити», який означає те ж саме, що і «робити брудним, маститися, розводити бруд», що є поштовхом до більш глибокого дослідження суті досліджуваного поняття [44, с. 120]. Таке тлумачення не розкриває повністю поняття «забруднення водойм», у тому числі й у правовому сенсі, проте у ньому є положення, які будуть сприяти нашому дослідженню.

На нашу думку, більш привабливим є тлумачення терміну «забруднення», що дається в «Енциклопедичному словнику» російського бібліографічного інституту Гранат: «...забруднення – це забруднення води, брудні води, що призводить до неможливості подальшого споживання води населенням, що важливо з позиції сьогодення...» [45, с. 578].

Роз'яснення означених понять, запропоновані у словниках та довідниках, переконують нас, що термін «забруднення водних об'єктів» повинен вказувати на зміну складу води, її властивостей та гранично допустимих концентрацій, що виключають можливість використання води населенням за певним призначенням.

Більш повно сприяти проясненню у дослідженні названого вище поняття може тлумачення терміну «забруднення біосфери», запропоноване авторами і упорядниками «Біологічного енциклопедичного словника»: «Забруднення біосфери як комплекс різноманітного впливу на біосферу, що призводить до збільшення рівня вмісту шкідливих речовин, сумішей у біосфері, появи нових хімічних сполук, частинок і чужорідних предметів, надмірного підвищення температури (термічне забруднення), шуму (шумове забруднення), радіоактивності (радіоактивне забруднення) і т. п., що загрожує здоров'ю людини і стану навколишнього середовища, обмежує подальший розвиток людської спільноти...» [46, с. 205–206]. З указаного тлумачення забруднення біосфери, ми знаходимо такі позитивні моменти, які мають для нас важливе значення у роз'ясненні поняття «забруднення водних об'єктів», які є суттєвими для нашого дослідження в межах об'єкта і предмета. Ця дефініція доповнює попередні характеристики забруднення, які не були відображені, з тих чи інших причин, попередніми авторами. Це стосується, зокрема, небезпеки шумового, теплового забруднення для водних біогеоценозів, радіоактивного забруднення, обмеження можливості подальшого розвитку людського суспільства тощо.

Певний внесок у роз'яснення поняття «забруднення водних об'єктів» може зробити ґрунтовний аналіз міжнародно-правової практики та міжнародного права. Перш за все, із поняття «забруднення моря» як одного з предметів – води моря, яке є об'єктивною ознакою злочинного забруднення водних об'єктів, що було запропоноване у 1969 р. Об'єднаною групою експертів із наукових аспектів забруднення морів (ГЕСАМП) [47, с. 193–194]. З нього добре видно, що воно (забруднення) розуміється як «введення людиною, прямо або опосередковано, якоїсь речовини чи енергії у морське середовище (включаючи естуарії), що викликають такі негативні наслідки, як шкода живим ресурсам моря, небезпека для здоров'я людей, втручання в морську діяльність, включаючи рибальство, погіршення якості морської води та зменшення її корисних властивостей». Це визначення є новим стандартом і було прийняте Стокгольмською конференцією з навколишнього середовища людини 1972 р., а після цього повністю включене до Конвенції 1982 р., яким слід керуватися [47, с. 194].

Аналіз зазначеного вище визначення дає можливість виділити наступні позитивні елементи: 1) використання засобів забруднення – введення людиною, безпосередньо чи опосередковано, шкідливих речовин, матеріалів, готової продукції чи енергії у морське середовище; 2) отримання внаслідок діяння певних наслідків – як шкода живим ресурсам, судноплавству, перешкоди діяльності на морському просторі, включаючи рибальство, погіршення якості морської води її структури та зменшення її корисних властивостей для всього живого; 3) джерела забруднення – виробнича і невиробнича сфера.

Ми переконані, що вдосконаленню зазначеного вище визначення і чинного Кримінального кодексу України (ст. 242) допоможуть міркування І. П. Бліщенко, І. Є. Тарханова та І. Рошина на цю проблему, які, зазначають, що найістотнішим у понятті «забруднення» є не сам факт введення у морське середовище забруднених речовин чи сумішей, а заподіяна цими діями шкода суспільним відносинам. Вони вказують також і на те, що інше розуміння привело б до криміналізації навіть незначного забруднення, що суперечить задуму сучасного законодавця [47, с. 194].

Проведений аналіз дозволяє нам зробити наступне визначення забруднення водних об'єктів: «Під загальним поняттям забруднення водних об'єктів слід розуміти протиправне їхнє наповнення речовинами у твердому, рідкому та газоподібному стані, енергією або шумом, а також теплом у результаті прямого або непрямого впливу людської діяльності з певних джерел, коли вони у кількісному і якісному відношенні перевищують встановлені нормативи, що призводить до зміни їх фізичних, хімічних і біологічних властивостей та складу, а також до істотного зниження їхньої спроможності до самоочищення, відтворення та погіршення чистоти вод, тягне за собою часткову або повну непридатність для певних видів водокористування і стану різноманітних водних біогеоценозів, згубно впливає на формування гігієнічно чистого поверхневого або підземного або зворотного водного стоку, загрожує відносинам, що забезпечують життя, здоров'я людини і стану навколишнього природного середовища, всього живого, обмежує можливість подальшого розвитку людського суспільства, генофонду людини, як основи життєдіяльності суспільства».

На нашу думку, таке загальне поняття «забруднення водних об'єктів», з нашим доопрацюванням, може бути корисним для вдосконалення водного законодавства, а також для кримінального в цій сфері.

Спираючись на такий дослідницький фундамент, спробуємо сформулювати кримінально-правове визначення забруднення водних об'єктів, що допоможе нам розкрити об'єктивну сторону складу злочину,

передбаченого ст. 242 КК України і, насамперед, діяння, засоби та джерела вчинення означеного злочину.

Використовуючи найсуттєвіші та другорядні положення загального поняття «забруднення водних об'єктів» і кримінально-правовий аспект, на підставі аналізу складу злочину, його формулювання, запропонуємо дефініцію такого забруднення для складу злочину, передбаченого ст. 242 КК України: «Під кримінально-правовим забрудненням водних об'єктів шкідливими для здоров'я засобами і з певних джерел, в межах ст. 242 КК України, слід розуміти умисну або необережну, заборонену кримінальним законодавством дію чи бездіяльність суб'єкта, що полягає у забрудненні водних об'єктів, що призводить до модифікації фізичних, хімічних чи біологічних властивостей складу вод, призводить до загибелі людей або їх захворюваності, масової загибелі об'єктів тваринного або рослинного світу або інші тяжкі наслідки або створює небезпеку для життя й здоров'я людей чи для навколишнього природного середовища, або виснаження водних джерел».

Слід зазначити, що це кримінально-правове визначення забруднення водних об'єктів, яке характерне для складу злочину, передбаченого ст. 242 КК України в досліджуваній редакції, але воно має бути іншим у запропонованій нами новій редакції, яке ми в подальшому і сформулюємо.

Сформульоване нами поняття має не тільки теоретичне, а й суто практичне та законотворче значення. Ігнорування такого підходу веде до помилок у правозастосовчій діяльності та в кримінально-правовій доктрині. Так, з 90% вивчених нами кримінальних справ (аналізувалося 300 кримінальних справ та 300 матеріалів про відмову в порушенні кримінальної справи) до відповідальності були притягнені ті особи, хто безпосередньо забруднив водні об'єкти, хоча в забрудненні були винні також особи, які виготовляли труби для очисних споруд, які будували очисні споруди тощо. Це суперечить чинному законодавству і не відповідає обов'язкам правоохоронних органів та суду в регулюванні зазначених кримінально-правових відносин.

Таке визначення дозволяє, по-перше, досить чітко усвідомити суспільну небезпеку подібних злочинів і значення боротьби з ними, по-друге, дає можливість глибоко проаналізувати конкретний склад злочину, відмежувати його від суміжних складів злочинів і аналогічного адміністративного делікту, правильно кваліфікувати діяння винної особи.

Щодо поняття «виснаження водних джерел», то під ним слід розуміти таке діяння, яке спрямоване на стійке скорочення водних запасів та погіршення якості водних джерел, що створили небезпеку вказану в ч. 1 ст. 242 КК України, або наслідки зазначені в ч. 2 ст. 242 КК України.

Слід зазначити, що якісний стан води і його зміни та стан водних об'єктів не вичерпуються лише забрудненням і виснаженням водних об'єктів. Властивості й склад водних об'єктів змінюється і внаслідок засмічення. В існуючих джерелах і на практиці щодо поняття засмічення є різні судження. Зазначене прослідковується навіть з кримінального законодавства держав СНД, що передбачає кримінальну відповідальність за забруднення водних об'єктів. У дійсності, ні в одному з кримінальних кодексів (України, Росії, Казахстану, Таджикистану, Республіки Молдова, Азербайджану, Грузії, Білорусі) не передбачається поряд з поняттям «забруднення» і таке поняття, як «засмічення». В інших, зокрема, Вірменії, Естонії, Латвії називаються такі діяння, як забруднення і засмічення водних об'єктів. З метою усунення прогалин в означеній проблемі необхідно провести дослідження даного питання і дати теоретичні і практичні рекомендації для вирішення цих протиріч. З'ясуємо існуючі погляди на цю проблему. Наприклад, В. Пакутін, на наш погляд, вірно вважає, що забруднення й засмічення водойм – поняття діаметрально різні [37, с. 41]. Він вважає, що засмічення також завдає певної шкоди стану водойм, але не настільки швидко і сильно погіршує якість та структуру води і можливе лише шляхом скидів у водойми різних твердих предметів, сміття, деревини і т. п. Також і В. В. Петров наголошує, що на відміну від забруднення, що стосується якості води у водних об'єктах, поняття «засмічення» характеризує зміни стану русел водойм та являє собою наповнення русел водойм затонулою деревиною та іншими відходами лісосплаву, різного виду нерозчинними у воді предметами виробничих та побутових відходів, готовою продукцією, сировиною тощо [42, с. 257]. Близькою за змістом до попередніх думок є позиція Ю. П. Беліченко та А. Г. Гусєва, які під засміченням розуміють наповнення водних об'єктів тільки нерозчинними відходами (деревини, побутового сміття, шламу, ґрунту, готової продукції, металобрухту та ін.), що приводить до погіршення їхнього зовнішнього виду, несприятливих змін, погіршення гідрологічного режиму водного об'єкта і створює різні перешкоди нормальному водокористуванню тощо [48, с. 18]. Такого ж судження щодо цього явища дотримується і Г. В. Миронов, він під засміченням водних об'єктів розуміє наповнення їх різноманітними нерозчинними у воді предметами, відходами та покидьками, навіть внаслідок втрат масел, нафтопродуктів, а також насичення вод готовою продукцією [49, с. 129]. Побутує також думка, що засмічення водних об'єктів може відбуватися внаслідок потрапляння до них зовсім сторонніх, нерозчинних предметів виробничих чи побутових відходів або їх залишків, що істотно не змінюють і не погіршують якість та структуру води, але негативно впливають на стан русла водойм, що перешкоджає їх використанню за

певним призначенням [50, с. 42]. Дослідження визначень, що стосуються засмічення водних об'єктів, засвідчує, що всі автори під такими розуміють насичення вод саме нерозчинними речовинами, сумішами чи предметами. Вважається дискусійним судження В. В. Гречка, В. Пакутіна, що засмічення завжди несуттєво змінює та погіршує якість води. Така позиція не отримала підтвердження в матеріалах досудового слідства та в охоплених вивченням нами кримінальних справ. Проте повністю необхідно погодитися з поглядами В. В. Петрова, В. Пакутіна та В. В. Гречка, Г. В. Миронова, що засмічення всіх водних об'єктів істотно може впливати на зміну руслу або на його стан та цілісність водного об'єкта.

У дійсності, як засмічення, так і забруднення, може змінювати склад, структуру і властивості водних об'єктів, в той же час приводити до зміни стану русла вод, режиму водних об'єктів, створювати істотні перешкоди у певних видах водокористування та заподіювати інші шкідливі наслідки, що зазначені в ч. 2 ст. 242 КК України. Разом з тим, ми, що не можна погодитися з твердженням Г. В. Миронова про те, що засміченням водою слід вважати насичення їх маслами, нафтопродуктами [50, с. 42]. Названі речовини відносяться до забруднювачів водою і нещодавні катастрофи на морях і ріках яскраво показують, які екологічні лиха вони приносять.

Враховуючи зазначене дослідження можна запропонувати таке загальне визначення засмічення водних об'єктів: «Це наповнення водних об'єктів нерозчинними предметами, речовинами та матеріалами, з різних джерел, що впливають на погіршення властивостей і складу водних об'єктів, а також можуть призводити до зміни стану русла, його цілісності, режимів водних об'єктів і викликати інші несприятливі наслідки. Натомість під кримінально-правовим визначенням засмічення водних об'єктів (в аспекті запропонованої нами норми ст. 242 КК України) слід розуміти: «Умисну або необережну, заборонену цією статтею дію чи бездіяльність суб'єкта, що посягає на встановлені в суспільстві відносини, що забезпечують охорону, раціональне використання, відтворення та оздоровлення водних об'єктів, які супроводжуються насиченням вод нерозчинними предметами і речовинами та матеріалами, а також можуть призвести до модифікації стану русла, гідрологічного та гідрогеологічного режимів водних об'єктів і викликати наслідки, передбачені ч. 2 ст. 242 КК».

З метою чіткого розкриття таких аспектів, як призначення норми і передбаченою нею відповідальності за забруднення водних об'єктів (порушення правил охорони водних об'єктів), необхідно визначити суспільну небезпеку злочину, який викликав існування та застосування вказаної норми в цьому контексті загально прийнятим є те, що суспільна небезпечність – це головна, найбільш суттєва ознака злочину

і досліджуваного, зокрема, його визначальна властивість. Адже дійсно небезпечними для такої системи як біосфера, складовою якої є водні об'єкти, є такі зміни у її звичайному природному функціонуванні, що призводить до протиправного забруднення, виснаження, засмічення цієї складової, чим порушують умови її існування, утворюють загрозу існування суспільних відносин, що забезпечують охорону, раціональне використання, відтворення та оздоровлення водних об'єктів. Отже, головною властивістю цього злочину, його негативом є руйнування зазначених суспільних відносин і завдання їм фізичної істотної шкоди.

Правовою й філософськими науками генезис суспільної небезпечності злочину, взагалі, вивчено досить глибоко. В той же час вивчення розвитку суспільної небезпечності такого складу злочину, як забруднення, виснаження водних об'єктів (порушення правил охорони вод) зовсім не піддавався дослідженню. При цьому слід усвідомлювати, що навіть існуючі фрагментарні дослідження цього питання спираються на ті концепції соціальної ролі й походження права, які поділяють ті чи інші автори [51, с. 31; 52, с. 41–45]. Не вдаючись до полеміки щодо точок зору існуючих із цього приводу в наш час [53, с. 58; 54, с. 14; 52, с. 135–138] відносно суспільної небезпечності злочину, оскільки це питання виходить за межі нашого дослідження, констатуємо лише доведену істину, що суспільна небезпечність злочинного діяння лежить в основі криміналізації діяння взагалі і, зокрема, такого складу злочину, як забруднення, виснаження водних об'єктів (порушення правил охорони вод). А оскільки це так, то на неї впливають такі фактори: 1) високий ступінь суспільної небезпечності цього асоціального явища; 2) відносна поширеність цих злочинів; 3) відповідність заборони забруднення та виснаження водних об'єктів (порушення правил охорони вод) моральному ґрунту кримінального закону й попередження настання серйозних наслідків природній рівновазі і в соціальному плані (опитування 300 осіб свідчить, що 93% респондентів вважає, що заборона таки необхідна і має служити запобіганню серйозних наслідків, і лише 7% з цього питання не визначилися); 4) процесуальна доказовість цих діянь свідчить, що це явище підвладне кримінальному законодавству і може ним оцінюватися; 5) узгодженість зазначених кримінально-правових заборон з іншими галузями права і міжнародними конвенціями (вивчення інших галузей права, які тією чи іншою мірою стосуються організаційних, правових питань охорони водних об'єктів (порушення правил охорони вод), а також інших міжнародно-правових актів, свідчить, що вони не мають істотних протиріч зазначеними кримінально-правовими заборонами). Навпаки, Конвенція від 16–18 березня 1998 р. «Про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття

рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля», ратифікована Законом України № 832-XVI (832-14) від 06.07.1999 р., додатково підтверджує суспільну небезпечність діянь, що стосуються навколишнього природного середовища, в тому числі і водних об'єктів; б) забруднення водних об'єктів (порушення правил охорони вод) як екологічний злочин відноситься до тієї категорії злочинних посягань, соціальна небезпечність яких, як правило, не підтверджується офіційними статистичними даними, а спирається в основному на авторитетні експертні оцінки (це також посилює їх суспільну небезпечність). Латентність цих злочинів вважається однією з самих високих. Якщо, за статистичними звітами, ці злочини займають менше 1%, фактично, з урахуванням латентності їх кількість наближається до 7%. У цьому є один з проявів суспільної небезпечності злочинного забруднення водних об'єктів (порушення правил охорони вод).

Головне свідчення суспільної небезпечності злочинного забруднення, виснаження водних об'єктів (порушення правил охорони вод) – їх величезна шкідливість. Шкода, яка завдається суспільним відносинам із приводу охорони середовища існування людини і самій людині, а також суспільству і, в кінцевому рахунку, державі, просто не піддається підрахуванню. Ось лише деякі статистичні й експертні дані, що свідчать про це.

Загальний вплив людини на водну систему та її забрудненість перевищує допустимі межі в 20 разів. За останні роки не покращився жоден водний об'єкт, що є результатом правоохоронної діяльності держави [13, с. 4].

Як відомо, в основу поняття «злочинне забруднення водних об'єктів» повинні бути покладені сформульовані законом протиправні дії. Дотримуючись цієї логіки, необхідно відзначити, що суспільна небезпека, досліджуваного нами злочину визначається перш за все, як посягання на встановлені в суспільстві відносини щодо охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення водних об'єктів.

Своєю антигромадською поведінкою особи винні в забрудненні водних об'єктів впливають на всі біогеоценози, до складу яких входять об'єкти тваринного, рослинного світу. Процеси, що відбуваються в екосистемах, спотворюють існуючий загальний стан живої оболонки, порушують екологічну рівновагу тощо.

Суспільна небезпека злочину посилюється й тим, що вказані діяння нерідко прямо чи опосередковано пов'язані з іншими протиправними діями. Наприклад, як показує вивчення кримінальних справ (25% випадків з названого нами масиву), – із зловживанням службовим становищем, службовою недбалістю. Дані цього дослідження, а також

періодичні видання, свідчать про те, що вказаний злочин зустрічається досить часто, хоча до суду доходять одиничні справи. Вказані суспільно небезпечні діяння є небезпечними як фактори, які сприяють існуванню живучості проявів егоїзму, споживацького ставлення до природи.

Вивчення досліджуваних нами справ показало, за деякими із них, що забруднення водних об'єктів вчинялось особами, на яких через службове становище покладалися обов'язки з охорони водних об'єктів від забруднення, виснаження, але вони до кримінальної відповідальності не притягувалися (у зв'язку з їх службовим становищем, не дивлячись на підвищену суспільну небезпечність їх діяння).

Підводячи підсумок у цьому аспекті дослідження необхідно відзначити, що в основу поняття «злочинного забруднення водних об'єктів» повинні бути покладені сформульовані законом протиправні діяння. Дотримуючись цієї логічної послідовності, можна стверджувати, що суспільна небезпека забруднення водних об'єктів (порушення правил охорони вод), як злочину, визначається, по-перше, посяганням на встановлені в суспільстві відносини, що забезпечують охорону, раціональне використання, відтворення та оздоровлення водних об'єктів; по-друге, перерахованими вище факторами, по-третє, прямим зв'язком з іншими протиправними діями, які самі по собі є тяжкими злочинами; по-четверте, величезною шкідливістю, тяжкими наслідками.

Таким чином, під кримінально-правовим визначенням забруднення, засмічення та виснаження водних об'єктів (в аспекті запропонованої нами кримінально-правової норми ст. 242 КК України) слід розуміти умисну або необережну, заборонену Кримінальним кодексом України дію чи бездіяльність суб'єкта, що посягає на встановлені в суспільстві відносини, що забезпечують охорону, раціональне використання, відтворення та оздоровлення водних об'єктів, які полягають у забрудненні, засміченні, виснаженні водних об'єктів, перерахованих вище засобами та джерелами, що призводить до модифікації фізичних, хімічних чи біологічних властивостей складу вод, зменшення мінімально допустимого їх стоку, призводить до спричинення шкоди здоров'ю людини або людей, або загибелі об'єктів тваринного чи рослинного світу, або призводить до втрати унікальних і рідкісних об'єктів природи занесених до Червоної книги України, або спричиняє масове захворювання людей, або масову загибель тваринного, або рослинного світу, або екологічну катастрофу, або завдали збитків які в 10 тисяч і більше разів перевищують неоподатковуваний мінімум доходів громадян, або створило небезпеку для життя, здоров'я людей, об'єктів тваринного або рослинного світу.

Список використаних джерел

1. Водний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 24. – Ст. 189.
2. Про внесення змін до Водного кодексу України : Закон України від 21 вересня 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 45. – Ст. 390.
3. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25 червня 1991 // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 41. – Ст. 546.
4. Про загальнодержавну програму розвитку водного господарства : Закон України від 17 січня 2002 р. // Офіційний вісник України. – 2002. – № 8. – Ст. 328.
5. Про питну воду та питне водопостачання : Закон України від 10 січня 2002 р. // Офіційний вісник України. – 2002. – № 6. – Ст. 223.
6. Про затвердження Програми реформування та розвитку водопровідно-каналізаційного господарства Донецької області на 2005–2009 роки і період до 2015 року : Постанова Кабінету Міністрів України від 23 грудня 2004 р. № 1731 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 52. – Ст. 3441.
7. Про затвердження Програми реформування та розвитку водопровідно-каналізаційного господарства Луганської області: на 2004–2006 роки і період до 2010 року : Постанова Кабінету Міністрів України від 13 липня 2004 р. № 919 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 28. – Ст. 1898.
8. Про утворення Міжвідомчої координаційної ради з питань водних ресурсів : Постанова Кабінету Міністрів України від 23 квітня 2003 р. № 569 // Офіційний вісник України. – 2003. – № 17. – Ст. 762.
9. Про затвердження Порядку підготовки та оприлюднення Національної доповіді про якість питної води та стан питного водопостачання в Україні : Постанова Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2004 р. № 576 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 18. – Ст. 1286.
10. Про затвердження порядку здійснення державного моніторингу вод : Постанова Кабінету Міністрів України від 20 липня 1996 р. № 815 // Екологічне законодавство України. – Харків: ТОВ «Одісей», 2002. – С. 451–459.
11. Про затвердження Правил охорони поверхневих вод від забруднення зворотними водами : Постанова Кабінету Міністрів України від 29 березня 1999 р. № 465 // Офіційний вісник України. – № 13. – Ст. 518.

12. Паламарчук М. М., Загорчевна Н. Б. Водний фонд України: Довідковий посібник / За ред. В. М. Хорева, К. А. Алієва. – К. : Ніка-Центр, 2001. – 392 с.

13. Яцик А. В. Екологічна безпека в Україні. – К. : Генеза, 2001. – 216 с.

14. Барановський В. А., Бардов В. Г., Омельчук С. Т. Україна. Екологічні проблеми природних вод // К. : Центр екологічної освіти та інформації, 2000. – 268 с.

15. Ситник К. М., Брайон А. В., Гордецкий А. В. Биосфера. Экология. Охрана природы. – К. : Наукова думка, 1987. – 534 с.

16. Заброта К. До чого призводить бездіяльність // Сільські вісті. – 2001. – 11 жовтня.

17. Справочник по охране водных ресурсов / В. А. Львов, В. Н. Ладыженский, Н. К. Кузин и др. – К. : Урожай, 1989. – 176 с.

18. Україна. Екологічні проблеми природних вод. – К. : Центр екологічної освіти та інформації, 2005. – 7 с.

19. Про затвердження Положення про порядок надання екологічної інформації : Наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 18 грудня 2003 р. № 169 (Мін'юст 4 лютого 2004 р. за № 156/8755) // Офіційний вісник України. – 2004. – № 6. – С. 358.

20. Гавриш С. Б. Коментар до ст. 242 КК України // Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Ю. В. Баулін, В. І. Борисова, С. Б. Гавриш та ін.; За заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К. : Ін Юре, 2003. – С. 672–675.

21. Антипов В. І. Коментар до ст. 242 КК України // Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / За ред. С. С. Яценка. – К. : АСК, 2002. – С. 539–543.

22. Дудоров О. О. Коментар до ст. 242 КК України // Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 січня 2001 р. / За ред. Мельника М. І., Хавронюка М. І. – К. : Каннон, 2001. – С. 644–648.

23. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України : у 2 ч. / Під заг. ред. Потебенька М. О., Гончаренка В. Г. – К. : Форум, 2001. – Ч. 2. – 944 с.

24. Грабовская Н. П. Преступления против общественной безопасности, общественного порядка и народного здоровья // Советское уголовное право. Часть особенная. – К. : РИО МВД СССР. – 1986. – С. 527–582.

25. Ревазов М. А., Повзнер М. Е., Матанцев В. И. Охрана природы. – М. : Недра, 1986. – 165 с.

26. Широков В. А. Преступления в области охраны окружающей среды: Учебное пособие. – Хабаровск: Хабаровская высшая школа МВД СССР, 1985. – 64 с.

27. Тяжкова И. М. Преступления против природных богатств // Советское уголовное право. Особенная часть. – М. : Изд-во МГУ, 1982. – С. 253–269.

28. Смитиенко В. М. Уголовно-правовая охрана здоровья населения в СССР. – К. : Вища школа, 1989. – 243 с.

29. Колбасов О. С. Правовой режим использования и охраны вод. Природноресурсовое право и правовая охрана окружающей среды. – М. : Юрид. лит., 1988. – С. 240–267.

30. Юровский Д. Ю. Комментарий к ст. 228 УК УССР // Уголовный кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий. – К. : Политиздат Украины, 1978. – С. 600–601.

31. Кондратюк Е. М., Хорхота Г. І. Словник-довідник з екології. – К. : Урожай, 1987. – 160 с.

32. Львов В. А., Лодыженский В. Н., Кузин А. Н. и др. Справочник по охране водных ресурсов. – К. : Урожай, 1989. – 176 с.

33. Колотинская Е. М. Правовая охрана вод в СССР / Правовая охрана природы. – М. : Изд-во МГУ, 1980. – С. 141–158.

34. Комиссаров А. М. Преступления, посягающие на рациональное использование и охрану воды и воздуха // Советское уголовное право: Особенная часть. – М. : Юрид. лит., 1988. – С. 328–333.

35. Юшманов О. Л., Шабанов В. В., Галямина И. Г. и др. Комплексное использование и охрана водных ресурсов. – М. : Агропромиздат, 1985. – 303 с.

36. Статистический словарь. – М. : Финансы и статистика, 1989. – 623 с.

37. Пакутин В. Д. Уголовно-правовая охрана вод и воздуха от загрязнений // Соц. законность. – 1977. – № 6. – С. 40–42.

38. Жевлаков Э. Н. Экологические преступления и экологическая преступность: Учебное пособие. – М. : Белые альвы, 1996. – 96 с.

39. Повелицина П. Ф. Уголовно-правовая охрана природы в СССР. – М. : Юрид. лит., 1981. – 88 с.

40. Дёмин С. А. Закон на страже природы. – М. : Юрид. лит., 1987. – 80 с.

41. Таций В. Я. Преступления против природных богатств СССР // Уголовное право УССР. Особенная часть: Учебник под ред. М. И. Бажанова и др. – К. : Вища школа, 1989. – С. 285–503.

42. Петров В. В. Правовая охрана природы в СССР. – М. : Юрид. лит., 1984. – 384 с.

43. Навроцкий В. А. Уголовная ответственность за загрязнение водоёмов: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Харьков, 1982. – 16 с.
44. Ожегов С. И. Словарь русского языка. – М. : Рус. язык, 1987. – 750 с.
45. Энциклопедический словарь русского библиографического института Гранат. – М. : Тверской бульвар, 1982. – Т. 10. – 940 с.
46. Биологический энциклопедический словарь. – М. : Советская энциклопедия, 1986. – 831 с.
47. Тарханов И. С., Роцин Н. И., Блищенко И. П. Охрана морской среды // Международное морское право. – М. : Изд-во УДН, 1988. – С. 192–206.
48. Беличенко Ю. П., Гусев А. Г. Охрана природы : Справочник. – М. : Агропромиздат, 1987. – 220 с.
49. Миронов Г. В. Правовой режим вод и земли государственного водного фонда и их правовая охрана // Сельскохозяйственное природоресурсовое законодательство и правовая охрана природы. – М. : Юрид. лит., 1989. – С. 125–135.
50. Матвейчук В. К. Уголовно-правовая борьба органов внутренних дел с преступным загрязнением водных объектов: Учебное пособие. – К. : НИИ РИО Украинской академии внутренних дел, 1992. – 80 с.
51. Бекариа Ч. О преступлениях и наказаниях. – М. : Юрид. лит., 1939. – 128 с.
52. Фефелов П. А. Общественная опасность преступного деяния // Советское государство и право. – 1977. – № 5. – С. 135–138.
53. Гальперин И. М. Основные направления борьбы с преступностью. – М. : Наука, 1975. – 160 с.
54. Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений. – М. : Юрид. лит., 1972. – 352 с.

2.8. Суб'єктивні ознаки складів злочинів проти навколишнього природного середовища

Проблема суб'єктів злочинів (виконавців злочинів) і, зокрема проти навколишнього природного середовища, отримала певну теоретичну розробку в юридичній літературі [1, с. 137–147; 2, с. 23–28; 3, с. 1–59; 4, с. 1–53; 5, с. 1–15; 6, с. 1–189; 7, с. 10–318 та ін.]. Суб'єктом кримінальне право визнає фізичну, осудну особу, яка досягла до моменту вчинення злочину віку, з якого може настати кримінальна відповідальність [8, с. 159; 9, с. 142–157]. Відсутність будь-якої з цих ознак виключає склад злочинного діяння і застосування покарання. Ці вимоги стосуються також і складів злочинів проти навколишнього природного середовища. Така значимість суб'єкта досліджуваних злочинів потребує значної уваги до його аналізу і, зокрема, до класифікації суб'єктів. У юридичній літературі існують різні погляди на класифікацію суб'єктів злочину. Одні автори стверджують, що ними можуть бути як приватні, так і службові особи [10, с. 522; 11, с. 272; 12, с. 24–25; 13, с. 23–24]. Другі вважають, що суб'єктами злочинів можуть бути будь-які особи [14, с. 7–10]. Існує думка, що суб'єктом злочину можуть бути як громадяни, так і службові особи [15, с. 42]. В теорії кримінального права суб'єкти злочинів також класифікуються на загальний і спеціальний [16, с. 40–47]. Така суперечлива класифікація суб'єктів злочину, їх тлумачення в науці кримінального права та судовій практиці не може надати допомоги правоохоронним органам. Для вирішення проблеми, перш за все звернемося до термінології, що використовується авторами для позначення суб'єкта. Так, В. В. Сташис, В. Я. Тацій, А. А. Піонтовський, В. А. Широков, Г. Вольфман, Б. Леонт'єв та ін. при визначенні суб'єкта складів злочинів проти навколишнього природного середовища, використовують термін «приватна особа». Слід зауважити, що поняття «приватна особа» не зовсім точно відображає той зміст, який намагаються вкласти у нього зазначені автори. Перед тим, як з'ясувати зміст цього поняття, слід зазначити, що в кримінальному праві термін «приватна особа» до цього часу не має чіткого визначення. Ним автори існуючих підручників з кримінального права, курсів кримінального права, монографічної літератури, навчальних посібників і статей називають суб'єктів складів злочинів проти навколишнього природного середовища, не розмежовуючи таких понять, як «службова особа» та «приватна особа». Разом з тим, визначення ознак приватної особи має не тільки теоретичне, але й істотне практичне значення. Щоб отримати більш або менш вичерпну відповідь на це питання, необхідно з'ясувати зміст терміна «приватна особа». Згідно зі

«Словарем русского языка» С. І. Ожегова слово «частный, -ое» означає «являющийся отдельной частью чего-либо, не общий, не типичный. Личный, не общественный, не государственный» [17, с. 806]. Близьке за значенням, хоча і більш обмежене тлумачення терміна «приватний» дає «Толковый словарь русского языка» В. Даля: «относящийся к части, общему, исключение [18, с. 583]». Існуючі тлумачення терміна «приватна» не дають змоги визначити ознаки приватної особи. Для цієї мети необхідно скористатись тими положеннями, які є у кримінальному законодавстві (ст. 364 КК України), а саме: ознаками службової особи, а також ознаками неслужбової особи, що даються в юридичній літературі. Порівнюючи зазначені ознаки і правові наслідки, що є на практиці, які стосуються як службових осіб, так і неслужбових, використовуючи для пояснення тлумачення терміна «приватна», що дається у словниках, спробуємо визначити ознаки суб'єкта приватної особи як суб'єкта складу злочинів проти навколишнього природного середовища. Найбільш прийнятими, на наш погляд, є визначення і обґрунтування ознак суб'єкта злочину через діяльність і функції суб'єкта, тобто дослідження питання в динаміці. Що ж стосується службових осіб, які дають вказівку на вчинення злочину, то їх діяльність згідно зі ст. 364 КК передбачає постійне або тимчасове виконання функцій представників влади, організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій або виконання таких обов'язків за спеціальними повноваженнями. Суть однієї функції полягає в безпосередньому управлінні людьми, виробничими або технологічними процесами [19, с. 30–31; 20, с. 230; 21, с. 52; 22, с. 91]. Суть іншої – в колі обов'язків, пов'язаних із розпорядженням і управлінням державним, колективним або приватним майном, засобами виробництва тощо. [22, с. 99–100; 23, с. 18–125].

У частини суб'єктів функції службової особи відсутні. Неможливо дати всебічне і об'єктивне визначення суб'єкта (в частині, що стосується неслужбової особи) без розкриття змісту виробничих і професійних функцій, які суб'єкт виконує під час вчинення злочину. Ними є: 1) виробничі функції, в процесі яких відбувається процес виробництва; 2) професійні функції – відносно-постійний вид трудової діяльності, яка передбачає певну сукупність теоретичних знань, практичного досвіду і трудових навичок [24, с. 43–47; 25, с. 62–63]. Крім того, слід мати на увазі, що коло обов'язків працівника регламентується трудовим договором, контрактом, посадовою інструкцією, статутом або іншими документами [24, с. 43; 25, с. 63], розгляд змісту яких не є предметом цього дослідження. Але зазначимо, що в кожному конкретному випадку правоохоронні органи та суд повинні встановлювати, які обов'язки

виконує працівник для того, щоб не допустити ототожнення функцій виробничо-професійного характеру і функцій службової особи, а також відсутність як перших, так і других, коли мова йде про діяння, вчинені приватною особою. Як зазначалося вище, розгляд динаміки становища службової і неслужбової особи, а також правових наслідків їх діянь, дасть змогу здійснити аналіз приватної особи як можливого суб'єкта злочину. Приватна особа, як показує вивчення кримінальних справ, вчиняє злочин у відриві від вищезгаданих функцій, тобто не у зв'язку з роботою, що виконувалась, і зі службовими повноваженнями чи професійними функціями, та не знаходиться з певною сферою у трудових, цивільно-правових і службових відносинах. Варто зазначити, що поняття «приватна особа» і «службова особа» мають різне змістове навантаження. Оскільки це так, то їх не можна порівнювати і протиставляти. Методологічно правильно розглядати конкретні системи в конкретних умовах (тобто в системі певних суспільних відносин), як це вище ми спробували зробити. Службову особу не можна протиставити приватній, тому що ці два поняття не вичерпують об'єму понять суб'єкта злочину. При поділі певного поняття (в даному випадку поняття «суб'єкт злочину») сума об'ємів понять – ділителів (службова, неслужбова і приватна особа) повинна дорівнювати об'єму ділимого поняття. Якщо виключити поняття ділителів (неслужбова і приватна особа), то сума їх об'ємів буде меншою об'єму поняття суб'єкт злочину, що є порушенням основного правила поділу понять у формальній логіці.

Дещо іншою термінологією користуються при визначенні суб'єкта складу злочину В. Пакутін, П. Повеліцина. Так, для позначення можливих суб'єктів конкретного злочину вони використовують поняття «громадяни», не виключаючи його із кола суб'єктів і службових осіб. Використання терміна «громадяни» в поєднанні зі службовими особами як складовими суб'єкта злочину неправомірно. Таке поєднання можливих суб'єктів окремого злочину призводить до відомої логічної помилки, тобто невідповідності членів поділу і їх перетину. Адже очевидно, що службові особи також є громадянами. Крім того, при такому співвідношенні вбачається і друга логічна помилка – неповнота ділення. Зазначені автори, використовуючи поняття «громадяни», не включають до нього, як можливих суб'єктів злочину, осіб без громадянства, іноземних громадян, неслужбових і приватних осіб.

Цікавий підхід до визначення суб'єкта окремого злочину робить А. Писарев. Для його позначення він використовує поняття «будь-які особи». Таке позначення суб'єкта надто загальне порівняно з перерахованими і не має достатнього ступеня конкретизації. Поділ суб'єктів

на загальний і спеціальний, як зазначає С. Б. Гавриш, для складів злочинів проти навколишнього природного середовища дійсно недостатній, бо не відображає соціального правового статусу суб'єкта [26, с. 484]. Більш детально ці поняття будуть проаналізовані в окремих роботах. Необхідно лише уточнити, що вищезазначений підхід лише в загальних рисах відображає соціальний і правовий статус суб'єкта цих складів злочинів. Теоретичне вирішення питання про суб'єкт складів злочинів проти навколишнього природного середовища має служити практиці боротьби із злочинністю.

Крім зазначених загальнотеоретичних проблем, актуальним є питання кримінальної відповідальності юридичних осіб за вчинення діянь в аналізованій сфері. Ця проблема активно обговорювалася і обговорюється в юридичній літературі, а також у пропозиціях під час реформування кримінального законодавства. Слід визнати, що це питання для кримінального права не нове і має свою історію. Так, законодавство, яке діяло на території нашої держави ще за часів Ярослава Мудрого, відображало відповідальність юридичних осіб [27, с. 83]. Велика кількість відомих учених (Ліст, Макаревич, Местр, Хафтер та ін.) підтримала необхідність введення кримінальної відповідальності юридичних осіб. На користь такої відповідальності вони наводили різні аргументи. Наприклад, Ліст зазначав, що умови дієздатності у кримінальному та цивільному праві такі ж, а отже злочини корпорацій юридично можливі. На цьому наполягає і сучасне право Японії [28, с. 245–246]. До юридичних осіб, писав Местр, може застосовуватися смертна кара у вигляді розпуску або закриття юридичної особи, позбавлення волі у вигляді вигнання, висилки, заборони перебувати в якомусь місці, по-збавлення різних прав, майнові покарання і опублікування вироку. Хафтер вважав, що до юридичних осіб можна застосувати майнові покарання, закриття, взагалі припинення його існування, поліцейський нагляд, вирок тощо. Ці положення характерні для кримінального права Німеччини, Італії, Франції. В останньому виданні Уложення (1885 р.) у ст. 530 була встановлена відповідальність юридичних осіб.

У кримінальному праві України немає спеціальної заборони визнавати юридичних осіб суб'єктами злочину. Але з тексту ст.ст. 6, 7, 8, 9, 10, 15, 18, 19, 20, 21, 26, 27 та ін. КК України 2001 р. очевидно, що суб'єктом злочину може бути лише фізична особа. За діяння, які вчинені від імені юридичних осіб у випадку, якщо в них міститься склад злочину, відповідальність несуть фізичні особи, винні у вчиненні злочину. Ігнорування зазначених принципів спостерігалось в колишньому СРСР і його складовій – Україні, коли вона та інші держави

антигітлерівської коаліції підписали Статут Міжнародного військового трибуналу. На підставі цього Статуту Міжнародний військовий трибунал, крім справи про головних німецьких військових злочинців, розглядав також справи про злочинні організації – гітлерівські партії, імперського кабінету, генерального штабу і верховного командування німецьких збройних сил. Усі вони (за винятком генерального штабу і верховного командування) були визнані злочинними організаціями, що давало можливість судам при вирішенні конкретних справ оцінювати роль кожної з осіб, які до них входили.

Наша правова теорія безапеляційно ототожнювала відповідальність юридичних осіб як антидемократичну, спричинену «кризою» буржуазної законності. Дещо похитнули цю позицію екологічні проблеми, зокрема чорнобильська, де дуже доречною і справедливою була б відповідальність юридичних осіб. Захід випереджав нас і в розумінні екологічної проблеми в цілому, і у кримінально-правовому реагуванні на неї зокрема. Було очевидно, що кримінально-правові санкції, які застосовуються за ці злочини, повинні бути не лише такими, що завдавали б шкоди не тільки керівництву підприємства чи власнику, які забруднюють навколишнє природне середовище, але й були б здатні зробити економічно не вигідним заняття екологічно шкідливою діяльністю для всіх працівників відповідного підприємства. Штрафні санкції, які застосовуються до юридичних осіб, здатні реалізувати цю ідею, а штрафи, які застосовуються до фізичних осіб – ні (це видно з нашої судової практики, зважаючи на істотну за розміром різницю). Європейські країни почали вирішувати цю проблему ще в 70-ті роки ХХ ст. Так, у 1978 р. Європейський комітет з проблем злочинності Ради Європи запропонував законодавцям європейських держав стати на шлях визнання юридичних осіб суб'єктами кримінальної відповідальності за вчинення злочинів проти навколишнього природного середовища. Така рекомендація уже реалізована в законодавстві низки європейських держав. У кінці квітня 1992 р. ця рекомендація була схвалена на європейському семінарі, спеціально присвяченому кримінально-правовим проблемам охорони навколишнього природного середовища у європейській перспективі. Сучасне законодавство деяких зарубіжних країн допускає кримінальну відповідальність юридичних осіб. Так, кримінальним кодексом штату Нью-Йорк передбачене покарання юридичних осіб у вигляді штрафу в розмірі 5 тис. доларів США у випадку засудження юридичної особи за злочин, за який фізичній особі могло б бути призначене тюремне покарання. У деяких положеннях кримінального права Японії, наприклад, у Законах про податковий делікт 1900 р., про трудові норми, про покарання за злочини із забруднення навколишнього

природного середовища 1970 р. до відповідальності притягуються юридичні особи поряд з фізичними особами, що представляють їх [28, с. 69]. В англійському праві корпорації можуть переслідуватися за злочини та підлягати покаранню у вигляді штрафу. Тенденція визнання допустимої кримінальної відповідальності юридичних осіб відображена і в рішеннях VI–VII Міжнародних конгресів із кримінального права. Так, VI Конгрес назвав можливою відповідальність юридичних осіб і застосування до них покарань, а в резолюції VII Конгресу зазначається, що юридичні особи можуть нести відповідальність за злочини тільки у випадках, передбачених окремими законодавчими системами [29, с. 16; 30, с. 19].

Підтвердження фактів існування в деяких системах права кримінальної відповідальності юридичних осіб, дає змогу проаналізувати судження, які підтверджують або заперечують необхідність такої відповідальності. Зупинимось на поглядах авторів, які виступають за необхідність існування кримінальної відповідальності юридичних осіб. Так, В. С. Устінов вважає, що така відповідальність зумовлена: 1) громадською думкою, яка оцінює неефективність штрафних санкцій, що накладаються на юридичних осіб у порядку цивільної відповідальності; 2) переходом підприємства у приватну власність і необхідністю захисту інтересів суспільства від групового та колективного егоїзму виробників [31, с. 89–91]. Н. С. Таганцев вважав, що кримінальна відповідальність юридичних осіб можлива тільки щодо обмеженого числа злочинів (що відображено в КК і цивільному законодавстві) [32, с. 70]. А. В. Наумов, ґрунтуючись на науковому підході, запропонував переглянути традиційне уявлення про суб'єкта злочину лише як про фізичну особу, оскільки ринкові відносини дають можливість притягувати до кримінальної відповідальності юридичних осіб з можливим застосуванням штрафних кримінально-правових санкцій [33, с. 35]. Т. Ф. Повеліцина та А. С. Никіфоров пов'язують необхідність кримінальної відповідальності юридичних осіб: 1) зі зростаючою небезпечністю злочинних порушень правил охорони навколишнього природного середовища і раціонального використання природних ресурсів; 2) з напливом у державу міжнародних підприємств і створенням спільних та іноземних підприємств [34, с. 106–109; 35, с. 28–29]. Е. М. Жевлаков обґрунтовує необхідність такої відповідальності за забруднення та отруєння землі, води, повітря, моря тощо [36, с. 47–48]. В. М. Смітєнко (керівник проекту Кримінального кодексу України від Комісії з питань законності і правопорядку Верховної Ради України) – запропонував включити в Кодекс ст. 26 «Відповідальність юридичних осіб». Він обґрунтував можливість кримінальної відповідальності за особливо тяжкі злочини проти

миру і безпеки людства, здоров'я населення, проти держави, у сферах природокористування і господарювання лише у випадках, спеціально передбачених нормами Особливої частини КК України [37, с. 11–12].

Деякі юристи заперечують кримінальну відповідальність юридичних осіб. Так, Н. Ф. Кузнецова вважає, що така відповідальність: 1) не відповідає принципам особистої і винної відповідальності; 2) штрафні санкції і закриття підприємства можливі в цивільному порядку; 3) за колективною відповідальністю можуть захватись істинні злочинці [38, с. 82]. С. Б. Гавриш вважає за недоцільне введення кримінальної відповідальності юридичних осіб з таких міркувань: 1) недоцільно і неможливо в сучасних умовах прийняти таку концепцію законодавця України (суспільство не може вчиняти злочини); 2) кримінальну відповідальність юридичних осіб можна передбачити тільки щодо надто обмеженого числа злочинів (але де знайти ту межу) [26, с. 640]. Тому, на його думку вченого, в КК при введенні кримінальної відповідальності юридичних осіб необхідно: а) ввести особливі правила і принципи, що забезпечують притягнення таких осіб до кримінальної відповідальності, (але ні наука, ні практика на ці питання до цього часу відповіді не дали); б) існуючій економічній системі з її своєрідними державними і колективно-приватними секторами та симбіозами повинна надати можливість визначення юридичної особи як суб'єкта злочину; в) досвід зарубіжного законодавства не використовувати, тому що він надто непослідовний і діє в принципово іншому правовому і соціальному середовищі; г) суб'єктами злочинів назвати ті чи інші колективи, якщо вони його скоїли; д) правоздатність юридичних осіб не збігається з їх дієздатністю, необхідною для кримінальної відповідальності (таку дієздатність мають їх представники); е) юридичні особи не мають волі; є) застосування санкцій до юридичної особи – це прихована форма розправи над фізичними особами; ж) покарання можна застосувати до винної особи; з) як індивідуалізувати вину членів юридичної особи; і) двічі не можна відповідати за одне і те ж; й) немає необхідності до притягнення юридичних осіб до кримінальної відповідальності; к) не всі заходи можна застосовувати до юридичних осіб; л) більш доцільна цивільна відповідальність до юридичних осіб; м) така відповідальність має регресивний характер [26, с. 518–530].

Слід зауважити, що всі доводи С. Б. Гавриша та інших авторів щодо недоцільності кримінальної відповідальності юридичних осіб непереконливі і не спираються на достатню емпіричну, законодавчу бази, а також ґрунтовні дослідження попередників. Деякі ж проблеми потребують ґрунтовного доопрацювання і сприятимуть введенню такого інституту в кримінальному законодавстві України. Крім того, особистої

відповідальності може і повинен співіснувати з іншим принципом – відповідальності юридичних осіб, там, де цього вимагає життя. В обґрунтуванні необхідності введення кримінальної відповідальності юридичних осіб варто врахувати думку експертів Ради Європи, висловлену на семінарі 5 грудня 1995 р. в м. Києві. Зокрема вона зумовлені тим: 1) що є діяння, які вражають комплексністю проблем, наприклад, аварія на Чорнобильській АЕС, і відповідальність фізичної особи не зніме проблеми; 2) кримінальна відповідальність юридичної особи матиме превентивний характер; 3) цей засіб має бути для того, щоб збарігати законослухняних громадян від шкоди, що їм завдають юридичні особи; 4) кримінальна відповідальність юридичних осіб (а не цивільна) скорочує час від завдання шкоди до відшкодування збитків.

Аналіз вищезазначених точок зору дає можливість сформулювати і згрупувати судження авторів, які позитивно оцінюють існування кримінальної відповідальності юридичних осіб. До них відносяться: 1) наявність однакових умов дієздатності в кримінальному і цивільному праві; 2) можливість призначення до них покарання; 3) існування кримінальної відповідальності юридичних осіб у багатьох правових системах і їх живучість; 4) економічна не вигідність штрафів для юридичних осіб; 5) наявність рекомендації Європейського комітету з проблем злочинності Ради Європи стати на шлях визнання юридичних осіб суб'єктами кримінальної відповідальності за злочини проти навколишнього природного середовища; 6) оцінка громадськістю штрафних санкцій, що накладають на юридичних осіб у порядку цивільної відповідальності, як недостатньо ефективних; 7) наявність групового і колективного егоїзму виробників; 8) можливість такої (кримінальної) відповідальності для обмеженого кола злочинів; 9) зростаюча небезпечність злочинів, що стосуються навколишнього природного середовища; 10) необхідність ефективної охорони навколишнього природного середовища; 11) зміна способу виробництва (ринкові відносини).

Зазначені чинники і зумовлюють необхідність кримінальної відповідальності юридичних осіб. Крім цього, характерним є те, що така відповідальність властива для країни з розвинутою економікою.

Таким чином, маючи загальнотеоретичні підходи щодо суб'єкта злочинів, і зокрема складів злочинів проти навколишнього природного середовища, проведемо дослідження суб'єкта злочинів у вказаній сфері і їх позначення (відображення) у КК України 2001 р. Аналіз засвідчив різний підхід законодавця до описання суб'єктів цих злочинів. Так, у ст.ст. 236 (за винятком ст. 237, де зазначена особа, на яку покладений такий обов'язок, та ч. 1 ст. 238, де називається службова особа, а в ч. 2 цієї ж статі таку особу розуміють), 239, 240, 241, 242, 243 (за винятком

ч. 3 цієї статті, де зазначені такі особи, як спеціально відповідальні за те особи морських та повітряних суден або інших засобів і споруд, що знаходяться в морі), 244 (за винятком ч. 2 цієї статті, де зазначені іноземці), 245, 246, 247, 248 (за винятком ч. 2 цієї статті, де називаються такі ознаки, як службова особа з використанням службового становища, або особа раніше судима за злочин, передбачений цією статтею), 249 (за винятком такої ознаки, яка зазначена в ч. 2 цієї статті, як особою, раніше судимою за злочин, передбачений цією статтею), 250, 251, 252 (за винятком ст. 253, де зазначена службова чи спеціально уповноважена особа), 254 КК України, суб'єкт злочину не називається. Таке ставлення законодавця до цих проблем і в попередньому, і в чинному КК України, у кримінально-правовій літературі оцінюється по-різному. Так, одні автори стверджують, що в більшості випадків законодавець спеціально не називає суб'єкта (це дає можливість практично притягти до відповідальності осіб, що мають різний правовий статус), а інші зазначають, що законодавець спеціально називає суб'єкта [39, с. 85]. Інші просто указують, що в більшості складів злочинів проти навколишнього природного середовища, суб'єкт не вказаний, але деякі злочини вказаної категорії можуть бути вчинені тільки спеціальними суб'єктами [40, с. 19–21].

С. Б. Гавриш та інші автори лише констатують наслідки діяльності законодавця в зазначеній сфері. Все ж таки більш цінною для законотворчої, правозастосовчої та наукової діяльності є не констатація наслідків діяльності законодавця, а причина, що змусила його так описувати суб'єкт досліджуваних злочинів (ця проблема також стосується й інших складів злочинів). Вирішити таку важливу для теорії і практики проблему в межах тільки цієї монографії не під силу, оскільки вона потребує спеціального дослідження на рівні окремих докторських і кандидатських дисертацій (залежно від рівня і обсягу узагальнення об'єкта і предмета цього дослідження). Варто лише науково обґрунтувати (в загальному) стан цієї проблеми у злочинах проти навколишнього природного середовища, порушивши це значне для науки кримінального права питання як постановку проблеми.

Проведений нами контент-аналіз пропозицій і доповнень до КК України (1960 р.) з наступними змінами складів досліджуваних діянь, а також реформованого КК України (2001 р.) показує, що підходи законодавця до проблеми складів злочинів проти навколишнього природного середовища, аргументуються такими чинниками: 1) відсутність у осіб, що залучались до підготовки законопроектів, достатнього досвіду такої роботи; 2) відсутність професіоналізму у парламентарів; 3) використання «доцільного» з точки зору законодавчої техніки того чи іншого складу злочину проти навколишнього природного середовища;

4) поспішність прийняття законодавцем кримінально-правових норм, що стосуються навколишнього природного середовища, без ґрунтовної наукової бази; 5) нечітке бачення меж дії тих чи інших кримінально-правових приписів, що стосуються охорони конкретних об'єктів природи.

Розглянемо існуючі точки зору щодо суб'єкта складів злочинів проти навколишнього природного середовища. Так, 1) у переважній більшості випадків такими суб'єктами можуть бути особи, які досягли 16-річного віку, за злочини, передбачені ст.ст. 236, 238, 239, 240, 241, 242, 245, 246, 248, 249, 250, 251, 252, 254 КК України, а за злочини, передбачені ст.ст. 244, 253 – з 18-річного віку [41, с. 407–452; 42, с. 521–554; 43, с. 554–579]; 2) будь-яка фізична особа, як правило, 16-річного віку (лише за знищення лісових масивів шляхом підпалу – з 14 років за КК 1960 р.), а також спеціальний суб'єкт [39, с. 47; 44, с. 50; 45, с. 629–674]; 3) пропонується розділити суб'єктів досліджуваних злочинів залежно від того, чи вони обумовлені виробничою діяльністю (службові і неслужбові особи), чи вони інші (службові і приватні особи [46, с. 21]; 4) до суб'єктів цих злочинів пропонують віднести як будь-яку приватну, так і службову особу [47, с. 46–47; 604, с. 26–69]; 5) суб'єктами цих злочинів можуть бути тільки службові особи, які відповідають за дотримання певних правил [48, с. 1–64]. Існує думка, що суб'єктом злочину є фізична осудна особа, що досягла 16-ти (а іноді 18-ти років) приватна, спеціально зобов'язана і службова особа [49, с. 528].

Аналіз представлених вище точок зору щодо визначення суб'єкта злочинів, що стосуються навколишнього природного середовища, показує, що вони мають істотне значення для розвитку науки кримінального права. Зокрема, це стосується таких положень: 1) як залежність таких суб'єктів від виробничої діяльності; 2) відповідальність за такі злочини службових осіб, які мають обов'язок слідкувати за дотриманням певних правил; 3) як спеціально зобов'язана особа. Незважаючи на те, що ці положення є певним кроком у дослідженні суб'єкта складів злочинів проти навколишнього природного середовища, але, як нам здається, вони лише підтверджують перелік суб'єктів, запропонований нами: службова, неслужбова або приватна особа (громадянин нашої країни, іноземний громадянин, особа без громадянства або та, що має подвійне громадянство). Винятком є лише те, що вони виривають з положення службових і неслужбових осіб лише одну або дві функції та їх ідеалізують. Разом з тим всі з вищезазначених точок зору не позбавлені тих недоліків, на які зверталася увага в опублікованих роботах і цій монографії при розгляді загальнотеоретичних проблем, що стосуються суб'єкта злочину взагалі і досліджуваних діянь зокрема [25, с. 62–63; 42, с. 521–579; 45, с. 627–674; 50, с. 74–77; 51, с. 407–452 та ін.].

Виходячи з переліку суб'єктів складів злочинів проти навколишнього природного середовища, приступимо до їх безпосереднього дослідження. Передусім слід звернутися до зазначених діянь, суб'єктом яких можуть бути службові особи (на які є пряма вказівка в складах злочинів проти навколишнього природного середовища). Зокрема, в чинному кримінальному законодавстві до них відносяться: 1) приховування або умисне перекручення службовою особою відомостей про екологічний, в тому числі радіаційний, стан... (ст. 238 КК); 2) порушення правил полювання, якщо вони вчинені службовою особою з використанням службового становища (ч. 2 ст. 248 КК); 3) розробка і здача проєктів, іншої аналогічної документації замовнику службовою особою без обов'язкових інженерних систем захисту довкілля (ст. 253 КК); 4) неповідомлення спеціально відповідальними за те особами морських та повітряних суден або інших засобів і споруд, що знаходяться в морі інформації... (ч. 3 ст. 243 КК). Аналіз цих злочинних діянь показує, що їх суб'єкт і його статус (правове положення) прямо визначені в кримінальному законі. Про це свідчить вивчення нами кримінальних справ зазначеної категорії, де з усіх охоплених дослідженнями справ за 1988–2000 рр. в Україні було встановлено, що ці діяння вчинили службові особи, а їх правове положення відповідало ознакам, передбаченим ст. 164 КК України 1960 р. Дослідженням справ за 2001–2007 рр. засвідчено, що ці діяння вчинили службові особи, а їх правове положення відповідало ознакам, передбаченим ст. 364 КК України 2001 р. Це підтверджується й існуючими публікаціями із зазначених проблем [42, с. 530; 46, с. 23; 47, с. 47; 52, с. 71; 53, с. 38; 54, с. 27; 55, с. 742–751; 56, с. 47; 57, с. 34; 58, с. 287; 59, с. 496–540 та ін.].

Проте констатація того факту, що суб'єктами цієї групи складів злочинів є службові особи, не дає працівникам правоохоронних органів та й іншим юристам повного уявлення про нього. З метою поглибленого дослідження звернемось до цих суб'єктів, зокрема, до складів злочинів, передбачених ч. 3 ст. 243, ст. 238 КК України. Так, стосовно ч. 3 ст. 243 КК (ч. 4 ст. 228¹ КК 1960 р.) одні автори до нього відносять капітана, бо на нього покладається обов'язок якомога раніше повідомити про скид [47, с. 47; 48, с. 27]; другі засвідчують, що суб'єктами цього складу злочину могли бути лише відповідальні за сповіщення відомостей про скид службові особи українських та іноземних морських і повітряних суден, інших плавзасобів, платформ і конструкцій (на морському судні – це капітан) [46, с. 23; 52, с. 82–84]; треті схильні до того, що суб'єктом цього складу злочину могли бути службові особи суден та інших плавучих засобів, платформ чи штучно споруджених конструкцій у морі або члени екіпажу повітряних суден, на яких

покладено обов'язок повідомляти адміністрації портів або організації, що видають відповідними дозволами [39, с. 72]; четверті стверджують, що суб'єктами цих складів злочинів є як капітан, так і інші службові особи суден та інших плавзасобів, повітряних суден, платформ або інших споруджених у морі конструкцій [60, с. 295].

Аналіз точок зору В. А. Широкова, А. Коробєєва, П. Ф. Повеліциної, Е. М. Жевлакова, В. Я. Тація та ін. з приводу цього суб'єкта злочину засвідчив наявність певних недоліків. Ці негативні положення стосуються таких моментів: 1) одні автори надто обмежують коло службових осіб, що можуть бути суб'єктами досліджуваного складу злочину (наприклад, капітанами суден); 2) другі – навпаки: дуже (необгрунтовано) розширюють можливих суб'єктів цього діяння (наприклад, називають виконавцями членів екіпажу повітряного судна або інших осіб суден, платформ). В установлені кола службових осіб, що могли бути суб'єктами злочину, передбаченого ч. 3 ст. 243 КК 2001 р. (ч. 4 ст. 228¹ КК 1960 р.), нам допомогло звернення до конвенцій, що в тій чи іншій мірі стосується питань забруднення моря [61, с. 21–36; 62, с. 42–48; 63, с. 62–67; 64, с. 77–177 та ін.]. На підставі цих міжнародно-правових документів можна констатувати, що на судах і інших плавучих засобах такими суб'єктами можуть бути капітан або особа командного складу, що відповідає за цю операцію (скид). Для повітряних суден такими виконавцями є командир екіпажу. Щодо стаціонарно встановлених платформ чи інших штучно споруджених у морі конструкцій, то відповідальними за скид або повідомлення про скид є службові особи. Разом з тим немає достатніх підстав для твердження С. Б. Гавриша, що поведінку спеціально зобов'язаної особи в системі «людина-машина», яка призвела до забруднення моря, необхідно кваліфікувати за сукупністю злочинів [26, с. 497]. Це не відповідає ч. 3 ст. 243 КК 2001 р, а також судовій практиці щодо справ досліджуваної категорії, але лише з внесенням певних коректив. Так, дії виконавця злочину, передбаченого ч. 3 ст. 243 КК України, якщо вони супроводжувалися або зловживанням владою, або службовим становищем, що заподіяло істотну шкоду або спричинило тяжкі наслідки, необхідно кваліфікувати за сукупністю складів злочинів, передбачених ч. 3 ст. 243 КК і ст. 364 КК (відповідно за ч. 1 або 2 цієї статті). В тому ж випадку, коли поряд зі злочином, передбаченим ч. 3 ст. 243 КК, відбулося перевищення влади або службових повноважень, дії такої особи необхідно кваліфікувати за сукупністю злочинів, передбачених ч. 3 ст. 243 КК і за ст. 365 КК (відповідно за ч. 1 і 3 цієї статті). За вчинення незаконного полювання службовою особою з використанням свого службового становища (ч. 2 ст. 248 КК) слід кваліфікувати дії службових осіб органів виконавчої влади у сфері

мисливського господарства та полювання, у галузі охорони навколишнього природного середовища, користувачів мисливських угідь, а також дії службових осіб правоохоронних органів, законодавчої влади, які використали для вчинення злочину своє службове становище. В той же час не можна погодитися з думкою В. А. Клименка, що полювання вчинене суддею слід кваліфікувати за ознакою полювання «службовою особою» [43, с. 561]. Це суперечить положенням ст. 364 КК, адже в цьому випадку суддя виступає приватною особою. Суб'єктом злочину, передбаченого ст. 253 КК може бути службова особа (див. ст. 364 КК України) і спеціально уповноважена особа. Ці положення щодо кваліфікації стосуються і ст. 367 КК України. Моя аргументація підтверджується дослідженням судової практики за 2001–2007 рр., а також відповідає опублікованим працям [43, с. 546–547 та ін.].

Потребу певного дослідження суб'єкт складу злочину, передбаченого ст. 238 КК 2001 року. Це питання не дістало висвітлення в кримінально-правовій літературі, тому що екологічна гласність і сьогодні ігнорується державою і громадськістю, а є лише вимушеним заходом для заспокоєння громадської думки після чорнобильської катастрофи та чернівецької біди з дітьми. З метою уточнення суб'єкта складу злочину, передбаченого ст. 238 КК України, слід звернутися до існуючих публікацій. Так, Т. Слінько пов'язує його з особами (органами), що здійснюють державний контроль за екологічною, в тому числі і радіаційною обстановкою, а також раціональним використанням природних ресурсів [65, с. 25]. В. І. Антипов вважає, що це може бути службова особа, на яку покладений обов'язок збирання, узагальнення та (або) подання відповідних відомостей (це можуть бути представники адміністрації уранових об'єктів. Див. ст. 11 Закону України «Про видобування та переробку уранових споруд» від 19.11.1997 р. [66, с. 293–299], службові особи обласних центрів із гідрометеорології, установ МОЗ тощо [42, с. 530]. О. О. Дудоров стверджує, що це службова особа, на яку покладено правовий обов'язок збирати та (або) подавати відповідні відомості (зокрема, працівники підрозділів МЕПР, службові особи органів, установ і закладів державної санітарно-епідеміологічної служби, обласних центрів гідрометеорології, уранових об'єктів, службові особи центральних та місцевих органів виконавчої влади, виконавчих органів рад, службові особи суб'єктів господарської діяльності, які зобов'язані надавати населенню, іншим органам влади або засобам масової інформації відповідну інформацію) [45, с. 636]. З пояснення не зрозуміло: юридична чи фізична особа є суб'єктом цього злочину, вже не кажучи про конкретизацію суб'єкта. Не вносить ясність і думка С. Б. Гавриша, який називає суб'єктом досліджуваного складу злочину тільки службову

особу [49, с. 492]. В. І. Антипов, називає суб'єктом цього складу злочину службову особу, на яку покладений обов'язок збирання, узагальнення та подання відповідних відомостей, що також не сприяє розумінню [42, с. 742]. Залишається з'ясувати, на кого ж такі обов'язки покладені. Крім того, зі ст. 238 КК не впливає відповідальність за збирання та узагальнення відповідних відомостей. Дещо доповнюють перелік суб'єктів цього злочину М. І. Хавронюк і О. О. Дудоров. Але і їх перелік неповний.

Враховуючи існуючі проблеми в тлумаченні суб'єкта цього складу злочину, перейдемо до його пояснення. Передусім звернемося до Указу Президії Верховної Ради УРСР від 19 січня 1990 р. «Про відповідальність за порушення вимог, спрямованих на поліпшення екологічної обстановки в Українській РСР», у ньому в загальних рисах названі особи, відповідальні за подання такої інформації [68]. Разом з тим конкретизація цих службових осіб (або окреслення їх кола) можлива внаслідок використання постанови Ради Міністрів Української РСР «Про порядок і періодичність обнародування відомостей про екологічну, в тому числі радіаційну обстановку та сан захворюваності населення» [69]. Згідно з цією постановою службові особи – суб'єкти цього складу злочину поділяються залежно від приховування екологічної інформації і природного об'єкта, щодо якого така інформація приховується або навмисно перекручується. Так, про рівень забруднення, в тому числі радіоактивного, ґрунтів, атмосферного повітря, поверхневих вод суші та морських вод має сповіщати або подати інформацію до установ, перерахованих постановою, Голова Держкомітету України із гідрометеорології і його заступник, на якого такі функції покладені, керівник обласного центру із гідрометеорології. З цієї постанови можна визначити й інших службових осіб, відповідальних за подання достовірної інформації щодо стану екологічної обстановки чи захворюваності населення (залежно від природних об'єктів і кола інформації), хоча важливо не перерахувати осіб, а визначити їх відповідальність за приховання або перекручення зазначених вище відомостей. Таким чином, можна констатувати той факт, що суб'єктом злочину, передбаченого ст. 238 КК України 2001 р. (ст. 227¹ КК 1960 р.), може бути службова особа, відповідальна, на якій лежить обов'язок надавати достовірну інформацію щодо екологічної обстановки чи захворюваності населення щодо об'єктів, перерахованих у постанові і в межах, визначених відповідною статтею КК України. Таким чином, деталізація службової особи як суб'єкта досліджуваного злочину можлива. Але чи вносить запропонована авторами деталізація щось нове в теорію класифікації суб'єктів або в практику застосування таких норм? Варто зауважити, що це

правило щодо залежності суб'єкта від виробничої діяльності або від покладених обов'язків за дотриманням правил, не звільняє суб'єктів злочинів проти навколишнього природного середовища від загальних правил дотримання (обов'язку) приписів кримінального закону.

Діяння інших осіб (крім тих, що зазначені у ст.ст. 238, 243, ч. 2 ст. 248 та ст. 253 КК України 2001 рр.), які брали участь у вчиненні злочинів, передбачених вищезгаданими статтями, необхідно оцінювати відповідно до чинної судової практики і теорії кваліфікації зазначених діянь. Необхідно зазначити, що такі особи не можуть бути виконавцями цих злочинів. Це підтверджує і аналіз кримінальних справ цієї категорії (100% вивчених справ показують, що виконавцем цих злочинів не є жодна особа, яка не була визначена як суб'єкт цих діянь). В той же час діяння приватних і неслужбових осіб, якщо вони знаходились у зговорі з виконавцями цих злочинів, необхідно оцінювати як співучасть (як організатор, підмовник, пособник залежно від їх ролі у злочині). Вивчення кримінальних справ щодо вищезазначених складів злочинів засвідчило, що діяння таких осіб кваліфіковано як співучасть (8% випадків). Така ситуація вимагає роз'яснення Верховного суду України.

Більш складним є питання щодо кваліфікації діянь, які відносяться до досліджуваних складів злочинів, якщо вони були вчинені службовими особами, але не були зазначені в ст. 238 КК, ч. 3 ст. 243 КК, ч. 2 ст. 248, ст. 253 КК України 2001 року. Це питання вирішується у двох аспектах: 1) службова особа, яка використовувала своє службове становище (якщо вона могла впливати на вчинення такого діяння за своєю посадою), що не була вказана як суб'єкт злочину або при змові із службовою особою, що вказана в статтях 238, ч. 5 ст. 243, ч. 2 ст. 248, ст. 253 КК несе відповідальність за ст.ст. 364, 365 КК України; 2) діяння службової особи (яка згідно зі своїм службовим становищем не могла впливати на виконавця злочину), яка вступила у змову із службовою особою, яка вказана в цих статтях, то їх діяння необхідно кваліфікувати як співучасть.

Злочини у сфері охорони навколишнього природного середовища, суб'єктами яких можуть бути зазначені в диспозиціях статей особи, крім службових осіб (ст. 237, ч. 2 ст. 248, ст. 253 КК України 2001 рр.). Проаналізуємо зазначених суб'єктів злочинів. Насамперед, дослідимо суб'єкта – особу, на яку покладено обов'язок щодо заходів з ліквідації наслідків екологічного забруднення (ст. 237 КК). Щодо такого суб'єкта в юридичній літературі існують такі погляди: 1) це особа, на яку покладено обов'язок здійснювати дезактиваційні та інші відновлювальні заходи щодо ліквідації або усунення наслідків екологічного забруднення [45, с. 634]; 2) суб'єктом злочину може бути службова особа, на

яку покладений обов'язок прийняття заходів з ліквідації екологічного забруднення [59, с. 500]; 3) це спеціальний суб'єкт, на якого покладено обов'язок здійснювати дезактиваційні або інші відновлювальні заходи щодо ліквідації або усунення наслідків екологічного забруднення (це службові особи, керівники і власники підприємств, установ і організацій усіх форм власності, на яких Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» покладено обов'язок негайно приступати до ліквідації наслідків екологічного забруднення; службові особи місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування, на яких Законом України «Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру» покладається обов'язок забезпечення і організації аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт; службові особи Державного комітету ядерного регулювання України, які здійснюють функції у відповідності із Законом України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку»; службові особи Міністерства екології та природних ресурсів, які здійснюють функції з координації такої діяльності у відповідності з Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища»; службові особи Міністерства надзвичайних ситуацій, військовослужбовці військ цивільної оборони; інші військовослужбовці, залучені в установленому законом порядку до участі в ліквідації або усуненні наслідків екологічного забруднення; члени аварійно-рятувальних служб і формувань, створених у відповідності із Законом України «Про аварійно-рятувальні служби» від 14 грудня 1999 р. № 1281–XIV; інші особи, зокрема працівники медичної чи санітарно-епідеміологічної служби тощо [41, с. 417–418]; суб'єктом злочину може бути тільки така особа, на яку покладено обов'язок проведення на території, що зазнала забруднення небезпечними речовинами або випромінюванням, дезактиваційних чи інших відновлювальних заходів щодо ліквідації або усунення наслідків екологічного забруднення [42, с. 527].

Уявляється, що перша і четверта точки зору хоча в принципі вірні, але вони надто загальні і не можуть бути використані правозастосовчими органами. Друга точка зору надто звужує суб'єкта злочину, передбаченого ст. 237 КК України (лише службовою особою), і також не спрямовує правозастосовчі органи на вірне застосування ст. 237 КК України. Найбільш сприйнятливою точкою зору є третя, але її треба доповнити словами, що це спеціальний суб'єкт (ним може бути службова і неслужбова особа), тому що на приватну особу обов'язки, зазначені ст. 237 КК, покласти неможливо. Невжиття заходів щодо ліквідації екологічного забруднення службовими особами через недбалість слід кваліфікувати за ст. 237 КК, оскільки цей склад злочину щодо складу

злочину, передбаченого ст. 367 КК, є спеціальним, але це стосується лише щодо неналежного проведення таких робіт. Коли йдеться про зловживання службовими особами під час ліквідації наслідків забруднення, то їх дії слід кваліфікувати за ст.ст. 237 і 365 КК України. Щодо такого суб'єкта злочину, як особи, раніше судимої за злочин, передбачений ст. 248 КК (ч. 2 ст. 248 КК), труднощів як у теорії кримінального права, так і на практиці немає. Зрозуміло, що така кваліфікація можлива, коли судимість не буде знята або погашена в установленому законом порядку. Такий же підхід характерний для аналогічної ознаки, передбаченої ч. 2 ст. 249 КК України.

У юридичній літературі спеціально уповноважена особа, передбачена ст. 253 КК України визначається по-різному: 1) це може бути архітектор, керівник проектного бюро, відділу, інституту тощо; особа, якій доручено було здати проект; працівник органу містобудування та архітектури, який надає архітектурно-планувальне завдання; представник відповідного підприємства, установи чи організації, якого уповноважено надати технічні умови щодо інженерного забезпечення об'єкта архітектури; особа, яка виконує або керує розробкою робочої документації для будівництва [70 с. 21–22]; 2) це архітектори, інші особи, які беруть участь у підготовці і розробленні містобудівної документації, проектної документації для будівництва, реконструкції, реставрації, у капітальному ремонті будинків і споруд, благоустрої ландшафтних та садово-паркових об'єктів, у науково-дослідній і викладацькій роботі, замовники проектів та будівництва об'єктів архітектури, підрядники на виконання проектів і будівельних робіт, виробники будівельних матеріалів, виробів та конструкцій, власники і користувачі об'єктів архітектури, а також органи влади, що реалізують свої повноваження у сфері містобудування [51, с. 451]; 3) це службові особи, в обов'язки яких входить розробка, здача проектів, іншої аналогічної документації, введення (прийняття) в експлуатацію підприємств, споруд, об'єктів без систем захисту навколишнього природного середовища [41, с. 538]. Третя точка зору не дає відповіді щодо суб'єкта цього злочину як спеціально уповноваженої особи. Перша та друга точки зору є більш прийнятними, за винятком положень щодо суб'єкта, які призводять до ототожнення службової особи і спеціально уповноваженої особи. Для вирішення цієї проблеми потрібно звернутися до ст. 364 КК, яка дає визначення службової особи. Керуючись положеннями примітки цієї статті, необхідно виключити з першої та другої точок зору осіб, які мають функції службової особи. З першої точки зору необхідно виключити: керівник проектного бюро, відділу, інституту. З другої точки зору виключити «органи влади, що реалізують свої повноваження у сфері

містобудування». Інші положення першої і другої точок зору не суперечать одна одній, а доповнюють положення суб'єкта цього злочину в частині спеціально уповноваженої особи.

На підставі дослідження визначаються злочини проти навколишнього природного середовища, суб'єктами яких можуть бути службові, неслужбові та приватні особи (ст.ст. 236, 239, 241, 242, ч. 1 і 2 ст. 243, ч. 1 ст. 244, 245, 246, 247, ч. 1 ст. 248 та ч. 2 ст. 248 КК (за винятком ознаки «службової особи»), ч. 1 і 2 ст. 249 КК, ст. ст. 250, 251, 252, 254 КК України 2001 року.

У юридичній літературі, на відміну від запропонованої нами класифікації суб'єктів злочинів, існують такі варіанти. Так, С. Б. Гавриш пропонує зазначену нами класифікацію назвати зі змішаним (невизначеним) суб'єктом, але при цьому перераховує складові цього поняття як будь-яку особу, зокрема приватну, службову й іншу спеціально зобов'язану особу [49, с. 463]. Не вдаючись у полеміку щодо протилежної класифікації, необхідно зазначити, що вона має право на існування, оскільки є своєрідною абстракцією для предмета дослідження, запропонованого автором (екологічної безпеки). Багато положень, які С. Б. Гавриш запропонував на основі цієї класифікації, могли б дістати законодавче закріплення. Разом з тим така класифікація не узгоджується з чинним кримінальним законодавством у зазначеній сфері. Це підтверджується тим, що автор до системи таких злочинів включив такі діяння, як жорстоке поводження з тваринами (ст. 207¹), незаконне придбання, зберігання, використання, передача або руйнування радіоактивних матеріалів (ст. 228²), порушення правил збереження, використання, обліку перевезення радіоактивних матеріалів [26, с. 466–477]. Крім того, з офіційного і доктринального тлумачення КК України 1960 р. в цій сфері не обумовлена відповідальність іншої спеціально зобов'язаної особи. Мої міркування підтверджуються і посиланням С. Б. Гавриша на А. Трайніна, де змішаним суб'єктом вважається той, особливості якого роблять певний склад злочину кваліфікуючим [26, с. 19]. Тому користуючись запропонованою нами класифікацією, проведемо дослідження суб'єктів злочинів, передбачених ст.ст. 236, 239, 241, 242, ч. 1 і 2 ст. 243, ч. 1 ст. 244, 246, 247, ч. 1 ст. 248 та ч. 2 ст. 248 за ознаками «попередньою змовою групою осіб, або способом масового знищення звірів, птахів чи інших видів тваринного світу, або з використанням транспортних засобів», ч. 1 і 2 ст. 249, за винятком ознаки «особою раніше судимою за злочин, передбачений цією статтею», ст.ст. 250, 251, 252, 254 КК України 2001 року.

Для дослідження цієї проблеми слід звернутися до зазначених складів злочинів, де суб'єкт злочину не позначений, але поряд з іншими суб'єктами (виконавцями) цих злочинів можуть бути і службові особи.

Ця позиція підтверджується існуючими публікаціями [57, с. 1–149; 62, с. 42–48; 52, с. 82–84; 58, с. 285–295]. Крім того, вивчення кримінальних справ досліджуваної категорії з 1988–2000 р., а також за 2001–2007 рр. показало, що у 10% кримінальних справ виконавцями цих злочинів були службові особи. Щодо досліджуваних складів злочинів за чинним законодавством, то такі погляди відсутні.

Щодо кваліфікації зазначених нами складів злочинів за КК 2001 року, вчинених службовою особою, в кримінально-правовій літературі та судовій практиці існують розбіжності. Так, одні автори вважають, що перераховані злочини повинні кваліфікуватися за правилами сукупності злочинів: а саме, відповідальність настає за відповідний досліджуваний злочини і за злочин у сфері службової діяльності [71, с. 138–156; 72, с. 62; 42, с. 532–533; 59, с. 541]. У 8% випадків серед досліджуваних складів (за КК 1960 р.) саме так кваліфікувались дії службових осіб. Другі – коли це стосується службових осіб, які дають розпорядження для вчинення перерахованих вище діянь, то їх дії слід кваліфікувати за ст.ст. 364, 365 КК і за відповідною частиною ст. 27 КК та конкретними злочинами, що нами досліджуються (виняток – це вчинення злочинів, передбачених ст.ст. 239, 240, 241, 242, ч. 1, 2 ст. 243, 251 КК, якщо вони вчинені з необережності). Таке роз'яснення має бути в постанові Пленуму Верховного суду України. На жаль, вивчення кримінальних справ показує, що лише в 0,5% вивчених кримінальних справ ці дії так само кваліфікувались. Треті – коли це стосується випадів, коли службові особи незаконно використовували державний чи громадський транспорт з метою вчинення злочинів, передбачених ст.ст. 246, 249 КК 2001 року, то такі дії службових осіб повинні кваліфікуватися за статтями, що передбачають відповідальність за порушення законодавства про охорону природи і зловживання владою чи службовим становищем, якщо цими діями заподіяно істотної шкоди. Це підтверджується 1% вивчених кримінальних справ. Четверті – коли це стосується службових осіб, які укладають злочинні угоди з бракон'єрами, то в таких випадках їх дії повинні кваліфікуватися за ст.ст. 246, 249 і за ст. 264 КК 2001 року. Опитування суддів показує, що із 260 опитаних 90% схильні до такої кваліфікації. П'яті – коли це стосується випадків, де службові особи укладають злочинну угоду на порубку лісу, вилов риби, незаконне полювання і за це отримують хабар, то їх діяння слід було кваліфікувати за ст.ст. 246, 248, 249 і за ст. 368 КК України. У 0,5% вивчених нами кримінальних справ цієї категорії ці дії кваліфікувались саме так.

В окремих випадках, коли службові особи допустили внаслідок зловживання владою чи службовим становищем забруднення водних

об'єктів або атмосферного повітря, то їх дії треба кваліфікувати за ст.ст. 241, 242 КК і за ст. 364 КК. Про це свідчить аналіз судової практики опитування 450 слідчих і суддів.

Щодо другої точки зору, автором якої є А. С. Нікіфоров, необхідно зазначити, що вона непереконлива. Ми згодні з В. М. Кудрявцевим і С. Б. Гавришем, що позиція А. С. Нікіфорова та ін. суперечить загальноприйнятій в доктрині і практиці кваліфікації дій, що одночасно посягають на різні об'єкти [72, с. 228; 26, с. 552]. Крім того, необхідно погодитись з А. С. Нікіфоровим про «поглинання» одного злочину іншим, виходячи з порівняльної їх тяжкості в тих випадках, коли відсутні наслідки, зазначені в службовому злочині, адже об'єктивна сторона цих злочинів (службового і екологічного) різна.

Важко погодитись з третьою точкою зору, яку пропонує О. Я. Светлов. В цьому питанні необхідно сприйняти позицію судової практики, де видно, що не всяке використання службового становища може утворити сукупність злочинів. Диспозиції ст.ст. 364, 365 КК України 2001 року оцінюють зазначені в них діяння як злочини тільки у випадку, коли завдана істотна шкода. В такому і лише в такому разі ці злочини мали кваліфікуватися за сукупністю злочинів – екологічний і службовий. У протилежному випадку діяння кваліфікуються як злочин, що стосується навколишнього природного середовища, хоча воно і було вчинене службовою особою. Про це свідчить і аналіз кримінальних справ зазначеної категорії, де 30% справ кваліфікувалися саме так. Не зовсім вірною є позиція автора четвертої точки зору С. Б. Гавриша, оскільки дозвіл службової особи може мати характер організації вчинення екологічного злочину або пособництва в ньому. В такому разі за наявності істотної шкоди дії винної службової особи могли кваліфікуватися за ст. 364 і за ст. 27 та відповідний злочин, що стосується навколишнього природного середовища.

Злочини, передбачені ст.ст. 236, 239, 241, 246, 247, ч. 1 ст. 248 та ч. 2 ст. 248 КК 2001 р., за ознаками «попередньою змовою групою осіб або способом масового знищення звірів, птахів чи інших видів тваринного світу, або з використанням транспортних засобів», ч. 1 і 2 ст. 249, за винятком ознаки «особою раніше судимою за злочин, передбачений цією статтею», ст.ст. 250, 251, 252, 254 КК України 2001 р., можуть вчинятися і неслужбовими особами. Про це свідчить вивчення нами зазначених кримінальних справ за 14 років та за 2001–2006 роки. Наше дослідження показує, що 16% зазначених злочинів вчиняли неслужбові особи. Опитування працівників дізнання, досудового слідства, прокуратури та суддів показує, що 16% досліджуваних злочинів вчиняють неслужбові особи.

Використовуючи запропоновану послідовність в цьому питанні, проаналізуємо питання кваліфікації діянь неслужбових осіб щодо зазначених нами складів злочинів. Насамперед, слід звернутися до кваліфікації діянь неслужбових осіб. Як уже зазначалося, перераховані склади злочинів можуть вчинятися і неслужбовими особами, тобто робітником або службовцем підприємства, установи або організації лісового господарства, мисливського фонду, іхтіофонду, що пов'язані з вибуховими роботами у водних об'ємах, з корисними копалинами, з континентальним шельфом тощо. Крім того, вони можуть стосуватись дотримання ветеринарних правил тощо. В кожному конкретному випадку правоохоронні органи при вирішенні питання про притягнення особи до кримінальної відповідальності за вищезазначеними статтями повинні встановлювати, які обов'язки виконував працівник для того, щоб не допустити ототожнення функцій виробничо-професійного характеру і функцій службової особи, а також відсутність цих функцій, коли мова йдеться про приватну особу.

Як показує аналіз кримінальних справ, де суб'єктом діяння проти навколишнього природного середовища, була неслужбова особа, в 65% випадків вони виконували обов'язки, що входили в коло службових обов'язків такого працівника, 20% – згідно з договором, 10% – згідно з наказом, 5% – на підставі інших відомчих нормативних актів. Діяння неслужбових осіб як можливих суб'єктів перерахованих злочинів спричиняють специфічні (неоднакові) юридичні наслідки. Наприклад, якщо за вказівкою керівництва лісгоспу робітник здійснює порубку лісосіки в більшому обсязі або не тих порід (тому, що отримав таке розпорядження, тобто добросовісно помиляється), то при встановленні таких обставин по справі у відношенні цього робітника справу провадженням слід припинити за ст. 6 п. 2 КПК України за відсутністю в його діях складу злочину. Таке ствердження базується на судовій практиці. Як показує вивчення кримінальних справ цієї категорії, у 20% таких справ щодо неслужбових осіб було відмовлено в порушенні кримінальних справ. Такі положення містилися ще в постанові пленуму Верховного суду СРСР № 4 від 7 липня 1983 р. «Про практику застосування судами законодавства про охорону природи», де в п. 18 зазначалось, що відповідність осіб, які виконуючи розпорядження, безпосередньо вчинили дії, що посягають на природу, настає лише у випадках, коли вони усвідомлювали незаконний характер відданого розпорядження і не застосували заходів, які залежали від них, щоб покласти край шкоди, що наступила [73, с. 367–369]. Уявляється, що таке рішення проблеми послідовне, відповідає правилам кваліфікації і повинно бути відображене в постанові пленуму Верховного суду України.

Необхідно звернути увагу на те, що коли неслужбова особа, яка виконує наказ (вказівку і т. ін.) службової особи, усвідомлює злочинний характер своєї дії, тоді її дії слід кваліфікувати, як дії виконавця досліджуваного злочину. Тому не можна погодитися з позицією С. Б. Гавриша, який вважає, що в наведеному випадку неслужбова особа є виконавцем злочинної дії службової особи [26, с. 473], оскільки в цьому випадку службова особа вчиняє два злочини (за наявності ознак) – «екологічний» і злочин у сфері службової діяльності. До інших юридичних наслідків відноситься і злочинна діяльність службових осіб, які вчиняли злочин, що стосується навколишнього природного середовища, не в зв'язку зі своїми службовими повноваженнями і за своїм службовим становищем не могли впливати на вчинення досліджуваних злочинів. Це підтверджується і дослідженнями С. Б. Гавриша, де він оговорює, що вчинення екологічного злочину службовою особою, яка не використовує для цього своє службове становище, не впливає на кваліфікацію вчиненого і оцінюється як виконання злочину приватною особою [26, с. 466–467].

Для досліджуваних злочинів характерним є те, що в КК України жоден із суб'єктів цих злочинів не позначений як приватна особа. В той же час у ч. 1 ст. 162¹ КК 1960 р. законодавець позначав суб'єкта терміном «громадяни». Уявляється, що С. Б. Гавриш має рацію, критикуючи з приводу цього законодавця за необґрунтований підхід до такого терміна [26, с. 476]. Дійсно, такий підхід дає можливість правозастосовчим органам довільно тлумачити цей термін: 1) як виконавця лише громадянина України; 2) як приватну і неслужбову особу. Слід погодитися з С. Б. Гавришем в тому, що таке тлумачення неперспективне і вводить в обіг терміни, які суперечать граматичному і юридичному поняттю слова «громадяни». Вказівка на суб'єкт терміном «особа, раніше засуджена» характерна для рецидиву як різновидності повторності і характеризує саме цей інститут, а не суб'єкта злочину.

Механізм встановлення суб'єкта перерахованих складів злочинів проти навколишнього природного середовища. С. Б. Гавриш звернув увагу на той факт, що норми, які не згадують суб'єкта, призводять до висновку про наявність у них «прихованих» ознак, що вказують на можливість вчинення їх різними особами [26, с. 462]. Він акцентує увагу на тому, що головним чином на виконавця вказує характер об'єктивної сторони конкретного злочину [26, с. 462]. В той же час дослідник не показує, як саме це можна зробити. Слід звернути увагу, що злочини, передбачені ст. ст. 236, 239, 241, 242, ч. 1 і 2 ст. 243, ч. 1 ст. 244, 246, 247, ч. 1 ст. 248 та ч. 2 ст. 248 КК 2001 р. за ознаками «попередньою змовою групою осіб або способом масового знищення звірів, птахів чи інших видів тваринного світу, або з використанням

транспортних засобів», ч. 1 і 2 ст. 249, за винятком ознаки «особою раніше судимою за злочин, передбачений цією статтею», ст.ст. 250, 251, 252, 254 КК України 2001 року, можуть вчинятися і приватними особами. Про це свідчить вивчення нами зазначених кримінальних справ за 14 років та за 2001–2006 рр. Наше дослідження свідчить, що 74% зазначених злочинів вчиняли приватні особи. Зовсім інші юридичні наслідки настають в тому випадку, коли приватна особа здійснить порубку лісу для своїх потреб. Чи знає вона про незаконність своїх дій, чи ні, вона підлягала відповідальності за ст. 246 КК 2001 року. Про це свідчить вивчення кримінальних справ зазначеної категорії, де в 20% таких справ винні посилались на те, що вони не знали порядку оформлення порубки лісу або обсягу порубки, порядок оформлення видобування копалин тощо. Всі вони були притягнуті до кримінальної відповідальності за конкретні злочини.

Варто зауважити, що суб'єкт цих злочинів не можна визначити лише на основі ознак об'єктивної сторони складу злочину. Необхідно враховувати об'єкт конкретного складу злочину проти навколишнього природного середовища, його предмет і об'єктивну сторону. Якщо проаналізувати склади злочинів, передбачених ст. ст. 236, 239, 241, 242, ч. 1 і 2 ст. 243, ч. 1 ст. 244, 246, 247, ч. 1 ст. 248 та ч. 2 ст. 248 за ознаками, зазначених нами вище, ч. 1 і 2 ст. 249, за винятком вище зазначених ознак, ст.ст. 250, 251, 252, 254 КК України 2001 року, з метою виявлення механізму встановлення суб'єкта цих злочинів, то ключем до такого механізму будуть суб'єкти відносин, предмет злочину і ознаки об'єктивної сторони, які вказують на те, що суб'єктом таких злочинів в кожному конкретному випадку можуть бути службові, неслужбові чи приватні особи. Законодавець також вдався до спрощеної форми його описання в законі. Так, він не називає суб'єкт, тому що для правозастосовних органів він є зрозумілим. Як свідчить вивчення кримінальних справ цієї категорії за 1988–2000 рр. та за 2001–2007 рр. не було жодного випадку, де б суб'єкт був би встановлений неправильно. Правильне розуміння суб'єкта підтверджує також опитування слідчих органів внутрішніх справ, прокуратури і суддів (було опитано 500 осіб). У 98% випадків відповідь була позитивною, лише в 2% опитувані були невпевнені в правильності свого рішення. Підтвердження цієї позиції можна знайти і в працях юристів (хоча і не узагальнене, а лише з окремих складів злочину, передбаченого ст. 169 КК 1960 року). Так В. А. Широков вважає, що виконавцем цього злочину може бути приватна особа: власники худоби і птиці, пастухи, водії транспортних засобів і т. п. [48, с. 51]. Слід лише зауважити, що автор не підійшов комплексно до всіх складових цього злочину.

Не можна погодитися з пропозицією С. Б. Гавриша, який пропонує доповнити ч. 2 ст. 19 положенням про сильне нервово-психічне перенавантаження, як підставу для звільнення від кримінальної відповідальності [49, с. 512–513], оскільки воно недостатньо обґрунтоване.

Таким чином, проведення дослідження дозволяє стверджувати, що суб'єктом злочинів проти навколишнього природного середовища є фізична осудна особа (службова, неслужбова, приватна), якій до вчинення злочину виповнилося шістнадцять років (громадяни України, іноземець, особа без громадянства або та, що має подвійне громадянство).

Суб'єктивна сторона складів злочинів проти навколишнього природного середовища. Проблема суб'єктивної сторони злочинів, і зокрема діянь проти навколишнього природного середовища ще не достатньо досліджена. Це робить її надто актуальною зараз, коли прийнятий новий КК України 2001 року. Невирішеність багатьох проблем вимагає розгляду деяких загальних питань, що стосуються цієї проблеми. Не претендуючи на їх остаточне вирішення і маючи на увазі обмежений обсяг роботи, зосередимось на вивченні тільки тих із них, які безпосередньо пов'язані з висновками по темі цього дослідження.

У юридичній літературі суб'єктивна сторона складу злочину і, зокрема, діяння проти навколишнього природного середовища, визначається як психічне ставлення особи до вивченого нею діяння та його наслідків, що виражаються в формі умислу або необережності, мотивів і мети злочину [74, с. 115]. Таким чином, однією і тією ж формою психічного ставлення позначається і частина, і ціле – суб'єктивна сторона і вина. Це призводить до стирання межі між ними. Іноді зазначається, що психічне ставлення особи до вчиненого ним суспільно небезпечного діяння та його наслідків характеризується виною, мотивом і метою злочину [75, с. 161]. Проте і таке визначення не можна вважати правильним, оскільки психічне ставлення суб'єкта до діяння та наслідків передбачає вину у формі умислу або необережності, а вся суб'єктивна сторона включає в себе не лише названі, але й інші компоненти, зокрема, мотив, мету та емоції, що проявляються в злочинній поведінці. Деякі автори справедливо зазначають, що суб'єктивна сторона складу злочину та її ознаки є юридичним визначенням, як будь-яке визначення, не відображає повністю всього змісту предмета, що визначається, – суб'єктивною стороною самого злочину. Ознаки суб'єктивної сторони дають критерій для встановлення вини суб'єкта у вчиненому злочині. Їх обсяг і характер визначаються як ознаками умислу і необережності, так і ознаками відповідного складу злочину, передбаченого Особливою частиною КК України. Дослідники зазначають: «Обсяг і зміст вини (тобто суб'єктивної сторони), яких потребують кожний склад злочину,

можна встановити лише на основі аналізу як суб'єктивних, так і об'єктивних ознак» [76, с. 11]. Варто зауважити, що при такому розумінні суб'єктивна сторона є начебто інструментом для встановлення та розкриття вини, і якоїсь межі між цими поняттями не проводиться. Але суть полягає в іншому. Оскільки злочин – вольовий акт людської поведінки, тут наявні всі його компоненти – інтелектуальні, вольові й емоційні. Суб'єктивна сторона – це система зазначених компонентів (частин), що взаємопов'язані між собою і визначають один одного. Ось чому правильніше говорити про те, що суб'єктивна сторона охоплює всю психічну діяльність суб'єкта при вчиненні злочину. Як правильно підкреслюється окремими криміналістами, інтелектуальні, вольові й емоційні процеси в психічній діяльності суб'єкта протікають у повній єдності і взаємообумовленості [77, с. 227–228]. Це єдиний і в той же час різноманітний за змістом процес, що відбувається в людській психіці.

На основі вищевикладеного стає цілком зрозумілим, що механізм злочинної поведінки – це не що інше, як процес взаємодії негативної для суб'єкта соціальної ситуації та комплексу його психологічних якостей. Іншими словами, детермінантом розвитку вчинку (злочинної поведінки) є, по-перше, встановлення ситуаційних відношень, по-друге, мотиваційний вчинок, по-третє, відношення до дії. Зміна ситуації в дії, що визначається мотивацією, є своєрідним актом звернення з метою перетворення відносин, які існують між людиною та навколишнім природним середовищем, а також міжособистістних відносин. Вчинкові відносини виявляють суб'єктивну визначеність ситуації, об'єктивну визначеність мотивації і сам вчинковий акт як базу їхнього переходу, який передбачає взаємозбагачення. Отже, суб'єктивна сторона злочину є мотиваційним негативним вчинком. Психологічна діяльність (ставлення) людини містить три групи психічних явищ (процеси, психічні стани, психічні властивості особи). Психічні процеси поділяються на пізнавальні (відчуття, пам'ять, сприймання) та емоційно-вольові (почуття, емоції, воля). Ці процеси є короткотривалими і динамічними. Психічні стани відображають триваліші, статистичні уявлення, переживання людини – це настрої, афект, емоційні прояви. Натомість психічні властивості суб'єкта – це сталі душевні якості суб'єкта. Таким чином, поняття «суб'єктивність» є вужчим за змістом, ніж поняття «суб'єктивна сторона злочину», але своїми складовими вона відображається в ньому.

Поняття «психічне ставлення» особи пов'язане з поняттям «особистісний смисл», під яким розуміють індивідуальне відображення дійсного ставлення особистості до тих об'єктів, заради яких розгортається її діяльність. Отже, для з'ясування питання, чому людина вчинила

злочин, необхідно проаналізувати її детермінації в цілому. Саме в процесі поведінки людина виступає носієм конкретних психофізіологічних характеристик, а це дає можливість з'ясувати внутрішній світ цілеспрямованої особи.

Таким чином, суб'єктивна сторона складу злочину містить як психічний, так і аксіологічний (ціннісно-смісловий) виміри діяльності особи. Тому жодне із визначень поняття «суб'єктивна сторона складу злочину» не є достатнім для визначення її психолого-кримінального змісту. Враховуючи зазначене, можна дати визначення суб'єктивної сторони складу злочину – це внутрішня сторона злочину як асоціального мотиваційного вчинку, що є психічною діяльністю особи та відображає її ціннісно-сміслові ставлення до вчиненого діяння, наслідків, має особистісний сенс і характеризується виною, метою, мотивом та емоціями.

При розгляді суб'єктивної сторони злочину взагалі і діяння проти навколишнього природного середовища, зокрема, не можна забувати й про те, що правозастосування базується на ретроспективному аналізі поведінки індивідуума, який зчинив злочин. І тому всі інші міркування про винність дії чи бездіяльності особи, що входять до складу злочину, досить умовні, відтворюють психологічну модель діяння, вчиненого в минулому. Більше того, стосовно досліджуваних злочинів мається на увазі дещо інше, ніж звичайний окремий вольовий акт. Під окремим злочином в кримінально-правовому значенні розуміється не лише одна дія, але і дві дії, їх серія, система, поведінки індивідуума, його діяльність в цілому, в тому числі і тривала бездіяльність, невиконання належних дій, вимог, обов'язків і навіть певний стан тощо. Тому твердження С. Б. Гавриша про те, що суб'єктивне сприйняття особою еконезпечного діяння і можливих його наслідків з урахуванням специфіки суттєво відрізняється від впливу суб'єктивних процесів при вчиненні інших злочинів, потребує уточнення [26, с. 325]. Про які б форми злочинів ми не говорили ще до його вчинення, саме така поведінка для індивідуума є привабливою і доцільною в даний момент, і він у ситуації, що склалася, приймає це рішення. Кожна осудна особа, яка має свідомість і волю, має і вибір у своїй поведінці, і саме це лежить в основі відповідальності за цей вибір. Відсутність здатності до вибіркової поведінки свідчить про неосудність. Отже, розгляд суб'єктивної сторони злочину невіддільний і від самого суб'єкта злочину. Не зайве нагадати, що коли йдеться про правоздатність у кримінально-правовому значенні, мається на увазі фізична осудна особа, яка досягла певного віку, тобто особа, що володіє свідомістю і волею та здатна приймати самостійні рішення – бути суб'єктом злочину. Однак, кримінально-правові ознаки

суб'єкта необхідні не лише для визначення можливості кримінальної відповідальності, але й психологічної сутності вчиненого. Вона визнається якістю свідомості і волі індивідуума. Якщо врахувати численні відхилення людської психіки, наявність так званих суміжних станів у рамках осудності, що звичайно, знижують здатність індивідуума до вибірковості поведінки і впливають на суб'єктивну сторону складу злочину, то цей зв'язок стає ще очевиднішим.

Злочин не просто дія чи бездіяльність, це – фактично результат дії або бездіяльності. Суб'єкт міг і повинен був в ситуації, що склалася, поводити себе інакше – в рамках закону. Але він не зробив цього. Прийняте ним рішення діяти (не діяти) обумовлене певними мотивами і метою, призвело до злочинних наслідків його власного діяння. Змістовна сторона злочинної поведінки, детермінованої свідомістю і волею індивідуума, виражається в тій чи іншій формі вини, мотивах і меті вчиненого. Проте, основу суб'єктивної сторони, як психічної діяльності суб'єкта, складає його психічне ставлення до вчинюваного суспільно небезпечного діяння і його наслідків у формі умислу чи необережності. Цією основою є вина. Дискусія, що точиться в юридичній літературі, якою теорією вини слід користуватись – нормативною чи оціночною [78, с. 8–9; 79, с. 69; 80, с. 380; 81, с. 57; 82, с. 5; 83, с. 42; 84, с. 71 та ін.] – це наслідок вузьких місць, що стосуються проблем вини. Тому можна погодитись з думкою, яка зустрічається в юридичній літературі, що недосконалою є і сама законодавча конструкція вини, яка не відповідає в повній мірі сучасним уявленням про суб'єктивні процеси у свідомості суб'єкта при вчиненні ним злочинних діянь, також даним психологічної науки [85, с. 68].

У кримінальному законодавстві повинна знайти місце як подвійна, так і змішана форма вини, яка наявна в конкретних складах злочинів, але не відображена в статтях Загальної частини Кримінального кодексу України. Не будемо зупинятися на дискусії, що велась у 60–70 роках ХХ ст. щодо форм вини, а лише визначимо суть подвійної і змішаної форм вини. Термін «подвійна форма вини» означає альтернативу, наприклад, забруднення водних об'єктів може бути вчинено умисно або з необережності. Ця думка підтверджується тлумаченням терміна «двойственный» – схиляється і в один, і в інший бік; суперечливий; двояке відношення до чого-небудь [17, с. 125]. Термін «змішана форма вини» означає утворюватись шляхом змішання чого-небудь, складена із різнорідних частин [17, с. 600], тобто одночасне існування у складі злочину двох форм вини.

Крім того, в юридичній літературі, як уже зазначалося, йде полеміка: яка ж теорія вини більш сприятлива для кримінального права –

оціночна (нормативна) чи психологічна. Не вдаючись у дискусію, яку достатньо висвітлив С. Б. Гавриш [86, с. 325–335], викладемо своє бачення цієї проблеми. Недостатньо обґрунтованою здається позиція щодо підтримки суто психологічної теорії вини [77, с. 281; 20, с. 230 та ін.] та позиція тих учених, хто заперечує повністю психологічну теорію, схилиючись до оціночної (нормативної) теорії вини [87, с. 40–44; 88, с. 48 та ін.]. У зв'язку з цим, як справедливо зазначає В. В. Луньов, кримінально-правова наука, кримінальне законодавство і судова практика не відмовились від оціночних елементів винності. До цього часу вина розглядається не тільки психологічна, але й як соціально-політична категорія; оціночно підкреслюється деякі вольові і інтелектуальні моменти вини; на підставі оціночних суджень «не передбачив, але повинен був і передбачити» формулюється кримінальна відповідальність за злочинну недбалість [89, с. 56]. Тому в юридичній науці і законодавстві недостатньо лише звернення до формальних (психологічних) визначень вини. Більш доцільно розумно поєднати дві теорії вини.

Мотив, мета, емоції не є елементами вини. Вони мають свій власний зміст, але значення їх інше. З традиційної точки зору визначення зазначених ознак є обов'язковим, якщо вони передбачені в законі або в ньому їх мають на увазі, в інших випадках їх можна ігнорувати. Такий формальний підхід призводить до помилкових висновків. Стосовно конкретного злочину всі ознаки важливі, але самостійного кримінально-правового значення мотив, мета емоції набувають не завжди, і в цьому виявляється їх факультативність. Проникнення в сутність суб'єктивної сторони складу злочину і психологічного змісту всіх компонентів, що її складають, має досить важливе юридичне значення. Слід зазначити, що загальна теорія кримінального права, розкриваючи принцип вини і відповідальності, ніколи не стояла осторонь від її психології. Але звичайно, психологія тут використовується як засіб пояснення окремих понять і категорій, а не розкриття справжнього змісту досліджуваних явищ, що ними позначаються. Такий підхід, очевидно, відображає догматичну обмеженість даної науки й ігнорування необхідності інтеграції знань.

Звичайно, існують відмінності в психологічному та юридичному розумінні злочину і його складових частин таким же чином, як простежуються розбіжності між вчиненим у реальності злочином і юридичною формою його вираження – складом злочину. Існують також певні межі достатності у вивченні тих чи інших явищ та процесів конкретною наукою для забезпечення практики. Ось тут і проявляється деяке відставання. Звісно, фахівця в галузі кримінального права цікавить передусім юридична значимість встановлених фактів та обставин, що

підлягають оцінці: чи міститься у вчиненому склад злочину, чи ні, яка форма вини суб'єкта, мотиви вчиненого тощо. Проте не можна забувати про зв'язок кримінального права і так званого доказового права, що фактично досліджують один й той же предмет – злочин. Якщо нічого не доведено процесуально, то ніщо не кваліфікується і матеріально. В правозастосовчій діяльності ця межа дещо стирається, оскільки, скажімо, ні слідчий, ні суддя, ні прокурор не замислюються над будь-яким протиставленням права і процесу, до того ж у цьому немає і потреби. Справа в тому, що обсяг і межі практичного дослідження злочинного діяння завжди значно ширші, ніж про це зазначається в кримінальному законі, який висував більш жорсткі вимоги до встановлення і доведення психологічних компонентів діяння. В п. 2 ст. 64 КПК України зазначається, що мотив злочину є обов'язковим для предмету доведення по справі і незалежно від його кримінально-правового значення підлягає встановленню при розслідуванні та судовому розгляді кожного злочину. Мотив завжди має бути відображений у звинувальному висновку (ст. 223 КПК України) і вирок (ст. 233 КПК України). Таким чином, кримінально-процесуальний закон не пов'язує встановлення мотиву злочину з його факультативністю, а тим більше необов'язковістю. Слід також зазначити, що в кримінально-процесуальному законі немає вказівки на мету злочину як обставину, що потребує доведення. Проте потреба встановлення мети впливає з вольового змісту злочинної поведінки суб'єкта – з того, що суб'єктивним причинам дії у вигляді його мотиву завжди відповідає мета самих дій. Наведені міркування дають можливість зробити висновок, що традиційний розгляд психологічної структури злочину в рамках лише суб'єктивної сторони його складу носить обмежений характер і потребує серйозного корегування.

Таким чином, маючи певні теоретичні напрацювання щодо суб'єктивної сторони складу злочину і певні погляди щодо її складових, перейдемо безпосередньо до вивчення суб'єктивної сторони складів злочинів проти навколишнього природного середовища. В юридичній літературі існують різні погляди щодо форм вини у зазначених складах злочинів (причому їх кількість щодо вчинення в певних формах вини подається авторами по-різному). Так, вчинення умисних злочинів проти навколишнього природного середовища досліджували: 1) В. І. Антипов і В. А. Клименко – 4 злочини, передбачені ч. 1 ст. 238, ч. 1 ст. 240 (за ознакою «незаконне видобування корисних копалин»), ст. 252, ч. 1 ст. 253 КК України 2001 р. [90, с. 521-554; 91, с. 554-579]; 2) О. О. Дудоров – 7 злочинів, передбачених ч. 1 ст. 238, ч. 2 ст. 240, 246, ст. 248, 249, ч. 1 ст. 252, ч. 1 ст. 253 КК України 2001 р. [45, с. 629-674]; 3) М. М. Панько – 6 злочинів, передбачених ч. 1 ст. 238, ч. 1 ст. 239,

ч. 1 ст. 240 і ч. 2 ст. 240 (за винятком ознаки «якщо вони спричинили загибель людей, їх масове захворювання або інші тяжкі наслідки»), ст. 246, ч. 1 ст. 252, ч. 1 ст. 253 КК України 2001 р. [59, с. 496–541]; 4) автори Науково-практичного коментаря до КК України за загальною редакцією Потебенька М. О., Гончаренка В. Г. – 6 злочинів, передбачених ч. 1 ст. 238, ст.ст. 240, 246, 252, ч. 1 ст. 253, ст. 254 КК 2001 р. [41, с. 407–452]; 5) С. Б. Гавриш, З. Г. Корчева – 7 злочинів, передбачених ст.ст. 238, 246, 248, 249, 265, 298, 299 КК 2001 р. [92, с. 214–230].

Таке розмаїття в певних складах злочинів, що можуть вчинюватися тільки умисно, пояснюється тим, що: 1) більшість із них законодавчо не описує ознаки суб'єктивної сторони і, як вважає С. Б. Гавриш, потребує пояснення шляхом тлумачення ознак злочину, описаних у диспозиції відповідної норми [26, с. 335]; 2) різними авторами використовуються різні методи оцінки ознак суб'єктивної сторони цих злочинів і аксіологічні підходи [93, с. 26]; 3) деякі автори помилково вважають, що законодавець намагається звузити сферу кримінальної відповідальності за аналізовані злочини, приймаючи до уваги традиційність користування в багатьох випадках природними багатствами [26, с. 335]; 4) деякі вчені безумовно беруть до уваги існуюче уявлення про підвищену небезпеку умислу порівняно з необережністю (що не завжди виправдано в досліджуваних діяннях); 5) деякі науковці не порівнюють суб'єктивну сторону, її складову вину з усіма ознаками об'єктивної сторони складу злочину; 6) не всі автори, характеризуючи вину, використовують інші нормативні акти не кримінально-правового характеру щодо складів злочинів проти навколишнього природного середовища з бланкетною диспозицією; 7) не завжди при характеристиці суб'єктивної сторони вивчається і використовується слідча та судова практика в кримінальних справах; 8) використовується різний теоретичний підхід до проблем суб'єктивної сторони та її складових; 9) не усвідомлено використовується помилкова практика для обґрунтування форм вини у зазначених злочинах; 10) ігноруванням меж достатності у вивченні явищ і процесів певною наукою.

Для того, щоб визначитись, які діяння проти навколишнього природного середовища, вчиняються тільки умисно і який вид умислу для них характерний необхідно: 1) проаналізувати існуючі в кримінально-правовій літературі точки зору авторів, що займалися і займаються цією проблемою злочинів, які вчиняються умисно; 2) проаналізувати ознаки складів злочинів проти навколишнього природного середовища, що свідчать про можливість вчинення деяких із них лише умисно; 3) вивчити слідчу і судову практику щодо зазначених злочинів, які вчиняються лише умисно. На основі запропонованої послідовності

проаналізуємо погляди вчених щодо складів злочинів, які можуть вчинятись лише умисно. Так, С. Б. Гавриш вважає, що екологічні злочини з формальним складом можуть вчинятись як з прямим, так і непрямим умислом, обґрунтовуючи свою думку тим, що ст. 8 КК не дає визначення умислу для злочинів з формальним складом [26, с. 344–369]. В. А. Широков схильний до того, що злочини з формальним складом вчиняються лише з прямим умислом [48, с. 9–10]. Аналогічної думки дотримуються і Е. М. Жевлаков [94, с. 9–10]; П. Ф. Повеліцина [53, с. 9–10]; А. В. Галахова [95, с. 95–127], В. І. Антипов, В. А. Клименко, О. О. Дудоров, М. М. Панько, В. Г. Гончаренко, З. Г. Корчева, М. Й. Коржанський. Проте зазначені автори не аргументують свій перелік умисних злочинів. В той же час варто погодитися з С. Б. Гавришем, що законодавець у ст. 8 КК 1960 р. дає описання прямого умислу для злочинів з матеріальним складом. Таке ж твердження поширюється і на ст. 24 КК 2001 р., але це не дає підстав стверджувати те, що на цій основі в злочинах із формальним складом повинен бути доведений умисел щодо наслідків, тим більше, що він на кваліфікацію не впливає. Тому слід підкреслити, що злочини проти навколишнього природного середовища з формальним складом вчиняються лише з прямим умислом. Про це свідчить і судова практика. У 100% справ злочини з формальним складом вчинялися лише з прямим умислом. Наслідки на кваліфікацію не впливали, проте у 5% справ цієї категорії наслідки впливали на розмір покарання.

Слід проаналізувати злочини, які можуть вчинятись лише умисно. До них належать діяння, які містять злочини з формальними складами – ч. 1 ст. 238, ч. 2 ст. 238 (за ознаками, де відсутні наслідки), ч. 1 ст. 239, ч. 1 ст. 240, ч. 2 ст. 240 (за ознаками, де відсутні наслідки), ч. 1 ст. 241, ч. 1 ст. 242, ч. 1 і 3 ст. 243, ч. 1 ст. 244 (за ознаками, які не передбачають наслідки), ч. 2 ст. 244, ст. 245 (за ознаками, які не передбачають наслідки), ч. 1 і 2 ст. 249 (за ознаками, які не передбачають наслідки), ст. 250, ч. 1 ст. 253 КК.

Помилковим є твердження Е. М. Жевлакова, що нібито питання про вину в зазначених злочинах вирішується легко, коли законодавець, описуючи склад злочину, в зміст суб'єктивної сторони безпосередньо включає вказівку на її форми, таким чином визнаючи психічне ставлення винного до всіх обставин, які віднесені законодавцем до об'єкта і об'єктивної сторони злочину [39, с. 47]. Це перебільшення, яке виявляється в ході дослідження, тільки стає очевидно, що не так уже й легко буде визначитись в цьому випадку з видом умислу і необережності. З цією метою звернемося до кримінального законодавства і судової практики. В ст. 245 КК 2001 р. прямо вказується на те, що цей злочин

може вчинятися лише умисно. Про це свідчить і спосіб вчинення такого діяння, зокрема знищення або пошкодження лісових масивів, зелених насаджень «вогнем» чи «іншим загальнонебезпечним способом». Вивчення кримінальних справ за ч. 1 ст. 245 КК 2001 р. свідчить, що у 100% справ дії винного вчинялися з прямим умислом (обов'язково до ч. 2 ст. 245 КК 30% справ з непрямим умислом). Це також підтверджується думкою Е. М. Жевлакова [39, с. 47]; В. А. Широкова [48, с. 10]; П. С. Матишевського [96, с. 147]; М. Й. Коржанського [97, с. 398–418] та інших. В той же час П. С. Матишевський, В. А. Клименко, В. І. Антипов, О. О. Дудоров, М. М. Панько помилково стверджують, що стосовно наслідків, передбачених ч. 2 ст. 245 КК 2001 р., психічне ставлення може бути у формі необережності. Ці наслідки охоплюються умислом, тому в цьому складі не може бути змішаної форми вини.

Вивчення кримінальних справ, передбачених ст. 246 КК 2001 р. свідчить, що в 100% випадків ці злочини вчинялися з прямим умислом. На умисний характер вчинення цих злочинів вказує термін «незаконна», що усвідомлюється винними. Такі міркування підтверджуються і тим, що особою чітко усвідомлюються і всі інші ознаки об'єктивної сторони. Така ж точка зору висловлюється і в дослідженнях З. Г. Корчевої, С. Б. Гавриша [98, с. 227]; М. М. Панька [59, с. 524]; О. О. Дудоровим [45, с. 657]; В. Я. Тація [58, с. 285–305], І. М. Тяжкової [99, с. 265], М. А. Біляєва [100, с. 193] та інших. Умисна форма вини також характерна для злочинів, передбачених ст. ст. 248 (за винятком ознаки істотної шкоди), 249 (за ознакою «особою раніше судимою») КК 2001 року. Це підтверджується наявністю формального складу злочину для ч. 1 ст. 248 (матеріальний склад тут властивий лише для ознаки, якщо воно заподіяло істотну шкоду), а також формального складу для ч. 2 ст. 248 КК. Крім того, це підтверджується змістом поняття «полювання». Таке ж пояснення характерне і для діяння, передбаченого ст. 249 КК, оскільки воно відноситься до так званих злочинів з формальним складом. У той же час для ч. 1 і 2 цієї статті таке діяння, як незаконне зайняття рибним або звіриним промислом, а також спосіб, зазначений в диспозиції і судимість суб'єкта злочину свідчать лише про умисний характер цього злочину. Про вчинення діянь умисно, передбачених ст. ст. 248, 249 КК України 2001 р., свідчить 100% справ цієї категорії. Наше дослідження також підтверджується публікаціями О. О. Дудорова [45, с. 663–667]; З. Г. Корчевої та С. Б. Гавриша (але щодо відносно ст. 249 КК) [92, с. 229].

Для складу злочину, передбаченого ст. 240 КК 2001 року (за ознакою незаконне видобування корисних копалин, крім загальнопоширених) характерна умисна форма вини. При чому для ч. 1 ст. 240 за названою ознакою характерний лише прямий умисел, про це свідчить

формальний характер злочину та термін «незаконне». Для ч. 2 цієї статті щодо незаконного видобування корисних копалин, вчинених на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду, повторно характерний прямий умисел, оскільки це злочин з формальним складом. Наше дослідження підтверджується працями В. А. Клименка [43, с. 535]; М. М. Панька [59, с. 507] та авторами Науково-практичного коментаря до КК України за редакцією Потєбенька М. О., Гончаренка В. Г. [41, с. 524]. Щодо злочину, передбаченого ст. 250 КК 2001 р., однозначно характерний прямий умисел, тому що ці злочини з формальним складом. Важливо те, що особа усвідомлює, що вона вчиняє дії, які порушують правила, встановлені з метою охорони рибних запасів (про це свідчить і судова практика – 100% справ). Тому помилковою є думка В. І. Антипова, що цей злочин може вчинятися з необережності [42, с. 525]. На умисний характер злочину, передбаченого ч. 1 ст. 244 КК 2001 р. (крім порушення законодавства про континентальний шельф України, що заподіяло істотну шкоду), свідчить формальний його склад, а також невиконання обов'язків особою, на яку такі покладені. Щодо ч. 2 ст. 244 КК, то злочин із формальним складом та самі дії, а також необхідність договору або спеціального дозволу свідчать, що тут може бути діяння лише з прямим умислом.

Умисний характер вчинення злочину, передбаченого ст. 252 КК України, підтверджує вказівка на це безпосередньо в законі. В той же час необхідно зазначити, що стосовно таких наслідків, як загибель людей або інших тяжких наслідків, характерний побічний умисел. Це свідчить про те, що для ч. 2 цієї статті характерний лише непрямий умисел, а не змішана форма вини. В цьому питанні ми спираємося на підтримку таких авторів: В. А. Клименка (частково, оскільки до наслідків ч. 2 цієї статті він вважає, що властива необережна форма вини) [43, с. 572–573], М. М. Панька [59, с. 535], О. О. Дудорова [45, с. 535], М. Й. Коржанського [97, с. 283]. Це також підтверджує і судова практика за 2001–2002 рр. (100% справ зазначеної категорії). Умисне вчинення злочину, передбаченого ч. 1 і 2 ст. 238 КК 2001 р., підтверджує описання дій особи «приховування», «умисне перекручення», «повторно» та формальний його склад. Щодо наслідків, передбачених ч. 2 цієї статті, то можливий непрямий умисел. Необережність наслідків виключається, тому що характер діяння свідчить про те, що приховувати і навмисно перекручувати дані неможливо у формі необережності. Тому у даному випадку не йдеться про змішану форму вини, а отже недостатньо обґрунтованою є думка В. І. Антипова щодо суб'єктивного ставлення до наслідків цього злочину з необережною формою вини [101, с. 698]. Наші висновки підтверджуються публікацією М. Й. Коржанського [97, с. 268]

та аналізом чинного законодавства. Умисна форма вини характерна для злочину, передбаченого ст. 237 КК 2001 р., за ознакою «ухилення від проведення заходів», зазначених у диспозиції статті особою, на яку покладено такий обов'язок. Про це свідчать ухилення від виконання обов'язків. Тобто особа усвідомлює суспільну небезпечність своїх дій, передбачає настання наслідків і свідомо допускає їх настання. Важливо, що тут умисел може бути лише непрямий. Це підтверджують і міркування М. Й. Коржанського [97, с. 267]. Судової практики щодо цього злочину поки що немає. Опитування 200 суддів свідчить, що 52% з опитаних підтверджують нашу думку, а 48% вважають, що за цією ознакою злочин може бути умисним і необережним.

Для ч. 1 ст. 253 КК 2001 р. характерна вина у формі прямого умислу, оскільки злочин, передбачений цією частиною, відноситься до так званих діянь із формальним складом. Про умисний характер свідчать дії, описані у диспозиції цієї статті. Наші міркування підтверджуються дослідженнями М. М. Панька [59, с. 538], О. О. Дудорова [45, с. 673]. Крім того, з прямим умислом можуть вчинятися також злочини, передбачені ч. 1 ст. 238 та ч. 2 ст. 238 КК (за ознакою повторності, або в місцевості, оголошеній зоною надзвичайної екологічної ситуації), ч. 1 ст. 239, ч. 1 ст. 241, ч. 1 ст. 242, ч. 1 та 3 ст. 243, ч. 1 ст. 244 (за винятком ознаки істотної шкоди), ч. 1 ст. 253 КК 2001 р., оскільки вони відносяться до так званих злочинів з формальним складом. На користь обґрунтування прямого умислу свідчить і судова практика, згідно з якою зазначені злочини в 100% масиву справ були кваліфіковані, як вчинені з прямим умислом. Таким чином, тільки з прямим умислом можуть вчинятися дванадцять складів злочинів.

Злочини проти навколишнього природного середовища, що вчиняються лише з необережною формою вини. Не варто вдаватися у полеміку щодо загальних теоретичних проблем необережної форми вини у зв'язку з тим, що ця проблема виходить за межі предмета мого дослідження, крім того, вона достатньо висвітлена в юридичній літературі [76, с. 11; 78, с. 30; 79, с. 69; 102, с. 5; 20, с. 12; 26, с. 369–443 та ін.]. Зупинимся лише на тих особливостях, які сприятимуть вивченню суб'єктивної сторони складів злочинів проти навколишнього природного середовища. Так, у юридичній літературі звертається увага на можливість вчинення необережного злочину з формальним складом [103, с. 102; 39, с. 49 та ін.]. Проте слушно було б, спираючись на закон (ст. 25 КК 2001 р.), зазначити, що необережність можлива лише тоді, коли особа має якесь відношення до наслідків конкретного діяння. Щодо злочинів, які передбачені ст.ст. 247, 251 КК України 2001 р., то вони сформульовані як матеріальні, але говорити про те, що ці злочини можуть вчинятися тільки з необережною формою вини, помилково.

Вивчення кримінальних справ цієї категорії засвідчило, що діяння, передбачені ст. 251 КК 2001 р., у 35% вчинялись умисно, але лише з непрямим умислом, а інші 65% – з необережною формою вини. Приблизно така картина характерна для злочину, передбаченого ст. 247 КК 2001 р., де з 100% справ у 23% випадків ці злочини вчинялись умисно, але з непрямим умислом і у 77% випадків – вчинялися з необережності. Ось чому не випадково поняття необережності законодавець формулює, враховуючи психічне ставлення суб'єкта лише до наслідків, і не вимагає необхідності встановлення психічного ставлення до самого діяння.

У тих випадках, коли йдеться про виробничу сферу діяльності виконання службових або професійних обов'язків, встановлення об'єктивного критерію в аналізованих складах злочинів, як правило, не викликає ускладнень, оскільки з цього приводу є спеціальні правила, інструкції тощо, спеціально спрямовані на запобігання можливих шкідливих наслідків. Вони і порушуються винним. Проте при цьому необхідно встановити, що їх дотримання дійсно входило в його обов'язки, що він знає про них (хоча б у загальних рисах). Поза виробничою сферою діяльності правила розраховані на типову ситуацію. Вони не можуть передбачити абсолютно все, і тому їх оцінка може спричинити певні ускладнення. Такі злочини проти навколишнього природного середовища вчиняються за несприятливого збігу обставин, що ускладнюють передбачення суспільно небезпечних наслідків і розвитку причинного зв'язку між вчиненням діяння і зазначеними наслідками (наприклад, знищенням або істотним пошкодженням лісових масивів). Розвиток цього зв'язку часто ускладнюється випадковими чинниками, що призводить до настання побічних наслідків, які важко передбачити. Обсяг і зміст фактичних наслідків виявляються ширшими за ті, які вміщувались у безпосередній прояв волі індивіда. Вони – вторинні результати вольової діяльності суб'єкта. Відповідальність за злочини, вчинені з необережності, настає лише за реальної можливості передбачення суспільно небезпечного результату. Суб'єктивний критерій злочинної недбалості в аналізованих складах злочинів, як свідчить вивчення кримінальних справ, розкриває саме вину особи в настанні наслідків. Причому повинні враховуватися індивідуальні особливості особи, яка спричинила шкоду, зокрема рівень її освіти, спеціальна підготовка, досвід тощо. Злочинна недбалість потребує наявності в кожному конкретному випадку об'єктивного і суб'єктивного критерію її оцінки. Як свідчить вивчення 400 матеріалів про відмову в порушенні кримінальної справи, відсутність будь-якого з них (100 матеріалів) виключала вину, а отже, змусила прийняти таке рішення за заподіяння шкоди навіть за наявності юридичного зв'язку між ними. В такому випадку має місце казус, тобто невинне заподіяння шкоди, що виключає кримінальну відповідальність.

Зазначені вище положення стосуються всіх складів злочинів проти навколишнього природного середовища, вчинення яких можливо з необережності. Ці положення ми розглядаємо разом. Проте можливість вчинення досліджуваних злочинів лише з необережності підтверджується у працях [104, с. 632; 105, с. 67]. Так, О. О. Дудоров вважає, що оскільки суб'єктивна сторона злочину, передбаченого ст. 236 КК визнається психічним ставленням особи до наслідків, то за загальним правилом вона характеризується необережною формою вини [45, с. 632]. Зазначене обґрунтування є непереконливим і не відповідає існуючій доктрині кримінального права.

Таким чином, у чинному КК України відсутні склади злочинів проти навколишнього природного середовища, які можуть вчинятися лише необережно. Також діяння у зазначеній сфері можуть вчинятися як умисно, так і необережно. Крім названих форм і видів вини в злочинах проти навколишнього природного середовища, теорія і практика виділяє ще одну ознаку: так звану «складну» і її різновиди – «подвійну» і «змішану». З цього приводу в юридичній літературі висловлені різні судження. Щодо досліджуваних злочинів це питання не ставилося і не вирішувалося. В чому ж суть проблеми?

При вчиненні деяких злочинів, наприклад, передбачених ст.ст. 236, 237 (за ознаками «неналежне проведення на території, що зазнала забруднення небезпечними речовинами або випромінюванням, дезактиваційних чи інших відновлювальних заходів щодо ліквідації або усунення наслідків екологічного забруднення особою, на яку покладено такий обов'язок, якщо це спричинило загибель людей або інші тяжкі наслідки»), ч. 2 ст. 239, ч. 2 ст. 240 (за ознакою «порушення встановлених правил охорони надр, якщо вони спричинили загибель людей, їх масове захворювання або інші тяжкі наслідки»), ч. 2 ст. 241, ч. 2 ст. 242, ч. 2 ст. 243, 244 («за ознакою порушення законодавства про континентальний шельф України, що заподіяло істотну шкоду»), 247, ч. 1 ст. 248 (за ознакою істотної шкоди), ч. 1 ст. 249, ст. 251, ч. 2 ст. 253, 254 КК 2001 р., можлива як «подвійна», так і «змішана» форма вини; у вигляді одного психічного ставлення винного до діяння і наслідків також у конкретному злочині (наприклад, у злочинах, передбачених ст.ст. 236, ст. 239, ч. 2 ст. 241, ч. 2 ст. 242, ч. 2 ст. 243, ст. 247, ст. 251, ч. 2 ст. 254 КК України 2001 р.).

У ст.ст. 236, ст. 239, ч. 2 ст. 241, ч. 2 ст. 242, ч. 2 ст. 243, ст. 247, ст. 251, ст. 254 КК 2001 р. відсутні які-небудь вказівки щодо форм вини та інших ознак суб'єктивної сторони цих злочинів. Характер діяння, засоби їх вчинення і наслідки вказують на те, що ці злочини вчиняються як умисно, так і з необережності. Причому, як показує вивчення

кримінальних справ щодо злочинів, передбачених ч. 2 ст. 241, ч. 2 ст. 242 КК 2001 р., зі 100% справ 80% злочинів вчинялося з необережності. З них 28% – необережне ставлення було як до діяння, так і до наслідків і 52% – навмисне ставлення до діяння і необережне до наслідків (так звана «змішана» форма вини). Крім того, 20% справ характеризувалися прямим умислом до діяння і побічним до наслідків. Тобто, коли в одному складі злочину, передбаченому ст. ч. 2 ст. 241, ч. 2 ст. 242 КК 2001 р., в конкретній ситуації можлива або необережна форма вини, або умисна, то маємо подвійну форму вини. Така ж картина характерна і для злочину, передбаченого ч. 2 ст. 243 КК 2001 року. Зі 100% справ у 68% вчинялися з необережності, з них 25% – необережне ставлення суб'єкта було до діяння і до наслідків і 43% – навмисне ставлення до діяння і необережне до наслідків (так звана «змішана» форма вини). Крім того, 32% справ характеризувалися прямим умислом до діяння і непрямим умислом до наслідків. Коли перша і остання форми вини проявляються у конкретному складі, то мова, як уже зазначалося вище, може йти про подвійну форму вини. Таким чином, враховуючи конструктивні ознаки складів злочинів, передбачених, наприклад, ст.ст. 247, 251 КК 2001 р., слід зазначити, що вони можуть вчинятися умисно, але умисел має бути лише непрямий. Інакше мова повинна йти про інший більш тяжкий злочин (про що свідчать 35% справ цієї категорії). В 65% випадків ці злочини вчинялися з необережності. В 62% випадків до порушення правил був умисел, а до наслідків необережності – змішана форма вини. Для 3% справ як до порушення правил, так і до наслідків була характерна необережність.

Прихильники змішаної форми вини розглядають її, як уже зазначалося в окремих дослідженнях, не як звичайне поєднання умислу і необережності в одній з існуючих у законі форм вини, а як нову, третю форму вини, хоча чинне законодавство її не знає. Це є, на мою думку, прогалиною в законодавстві. Справа в тому, що при вчиненні злочину суб'єкт усвідомлює лише найближчі наслідки (бажаючи їх або свідомо допускаючи) і байдуже ставиться до більш віддалених. В дослідженні вже зазначалося, що такі наслідки в злочинах, що стосуються навколишнього природного середовища, можуть не усвідомлюватися взагалі, що не усуває відповідальності, якщо винний міг і повинен був їх передбачити. Це характерно для злочинів, передбачених ст.ст. 236, 237 (за зазначеними вище ознаками), 239, ч. 2 ст. 240 (за ознаками порушення встановлених правил з наслідками), ч. 2 ст. 241, ч. 2 ст. 242, ч. 2 ст. 243, ч. 2 ст. 244 (за зазначеними вище ознаками), 247, ч. 2 ст. 253, 254 КК 2001 р., що вчиняються зі складною формою вини. У відповідну постанову пленуму Верховного суду України повинно бути внесено

роз'яснення, що злочини, передбачені ст. ст. 236, 237, 239, ч. 2 ст. 240, ч. 2 ст. 241, ч. 2 ст. 242, ч. 2 ст. 243, 244, 247, ч. 2 ст. 253, 254 КК 2001 р., мають розглядатися як вчинені умисно, коли до діяння є умисне ставлення, а до наслідків також характерний умисел, але непрямий. В тому ж випадку, коли до діяння характерний умисел, а до наслідків – необережність, то необхідно говорити про змішану форму вини. Відсутність у судовій практиці таких вказівок впливає на позитивне вирішення питання про їх суб'єктивну сторону і ускладнює її вирішення. Враховуючи вищевикладене, структуру змішаної форми вини можна уявити так: 1) цілеспрямоване і мотивоване діяння; 2) наслідки не охоплюються умислом (в межах необережності). Із запропонованої схеми видно, що за такої форми вини мотиви і мета дій суб'єкта не поширюється на фактичні наслідки, зазначені в ст.ст. 236, 237, 239, ч. 2 ст. 240, ч. 2 ст. 241, ч. 2 ст. 242, ч. 2 ст. 243, 244, 247, ч. 2 ст. 253, 254 КК 2001 року.

Наведені міркування про суб'єктивну сторону указаних складів злочину дозволяють стверджувати, що обсяг і межі злочинного діяння визначаються не лише юридичними ознаками, передбаченими в кримінально-правовій нормі, але і його мотивацією.

Мотивація поведінки суб'єкта в діяннях проти навколишнього природного середовища. Правильна правова оцінка суб'єктивної сторони досліджуваних злочинів ускладнюється без проникнення особи, яка застосовує чи досліджує його в психологічну структуру злочину як вольового акту людської поведінки, так і його мотивації. Приступаючи до розгляду цієї проблеми, необхідно зазначити, що в монографічних дослідженнях, дисертаціях, підручниках, курсах лекцій, навчальних посібниках, статтях в такому аспекті питання не ставилися. Найчастіше лише в загальних рисах згадувалося про мотиви і мету цих злочинів, і то тільки для того, щоб зробити застереження, що вони на кваліфікацію злочинів проти навколишнього природного середовища не впливають. Так, В. А. Широков, Е. М. Жевлаков, А. Й. Міллер, С. В. Трофімов, А. В. Галахова, П. Ф. Повеліцина, С. В. Склярів та ін. наголошують, що мотив і мета враховуються лише судом при призначенні покарання [48, с. 11; 39, с. 10; 11, с. 9–53; 95, с. 94–119; 53, с. 11; 106, с. 219].

С. Б. Гавриш, досліджуючи це питання, хоч і намагався відійти від традиційного погляду на проблему, все ж зробив це на рівні загального обговорення проблеми, не спираючись на емпіричну базу. Крім того, таке вирішення питання не дозволяє визначити форми і види вини в досліджуваних злочинах [26, с. 444–461]. Проте, заслугою вченого є те, що він поставив цю проблему, продемонстрував, що виділення спеціальних екологічних мотивів і мети можливо та науково обгрунтовано [26, с. 445].

Термін «мотивація» означає: 1) систему мотивів, що визначають конкретні форми людської поведінки; 2) внутрішній (психічний) процес формування мотивів; 3) динаміку розвитку мотивованого вчинку, його структуру – від прийняття рішення діяти певним чином до настання результату [32, с. 6–14; 58, с. 285–305]. Для правозастосовчої діяльності має значення, насамперед, правильне розуміння мотиваційної структури вчинення досліджуваного злочину, як вольового акту, що перебуває під контролем свідомості суб'єкта. Це пояснюється тим, що так можна з більшою повнотою і обґрунтованістю визначити форму вини у вчиненому, її характеристику. На цій основі правильно кваліфікувати діяння. Імпульсивні та вольові діяння знаходяться під контролем свідомості і повинні мати значення для оцінки злочинів, що стосуються навколишнього природного середовища. Користуючись науковим доробком психологічної науки, можна сформулювати схему вольової поведінки при вчиненні злочину проти навколишнього природного середовища. Вона матиме такий вигляд: 1) кінцева мета вольового акту; 2) здійснення рішення; 3) прийняття рішення; 4) усвідомлення мотивів, мети; 5) уявлення про мету дій, так: бути різноманітною, зокрема задовольнити свої любительські інтереси (25% справ), наживи – 70% справ, інша мета (25% справ); 6) для ст. 240 КК 2001 р. – наживи (55% справ), допомогти знайомим, близьким (20% справ), задовольнити естетичні потреби (5% справ), інша мета (20% справ); 7) для ст.ст. 250, 253, 237 КК 2001 р. – виконати певні роботи (80% справ), обійти правила проведення вибухових робіт, проектування чи експлуатації споруд без систем захисту довкілля, невжиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення (10% справ), інші мотиви (10% справ); 8) для ст. 244 КК 2001 р. – побудувати споруди та інші установки на шельфі, створити зону безпеки без належного дозволу (25% справ); ухилитися від виконання своїх обов'язків (15% справ); дослідження, розвідування, розробка природних багатств (35% справ), інша мета (25% справ); 9) для ст. 252 КК 2001 р. – знищити природні об'єкти (15% справ), зруйнувати природні об'єкти (20% справ), зіпсувати природні об'єкти (40% справ), задовольнити егоїстичні потреби (12% справ), інша мета (13% справ); 10) для ст. 238 КК 2001 р. – утаїти екологічну інформацію (10% справ), перекрутити екологічну інформацію, приховати (49% справ), створити імідж благополуччя (35% справ), інша мета (6% справ); 11) для статей 241, 242, 243 КК 2001 р. – позбутися відходів, покидьків, стічних вод і деякої сировини без значних затрат (85% справ), інша мета (15% справ). Ці мотиви стосуються діяння (забруднення). До наслідків мета відсутня. Про це свідчить опитування суддів (69% відповіді стверджувальні). При цьому, як свідчить дослідження, можлива постановка щодо

конкретної справи не однієї мети, але одна з них завжди виявляється головною, зокрема, у ст. 238 КК 2001 р. екологічна мета є основною.

Мотив – це завжди психологічна причина вчинку, якими в досліджуваних злочинах є усвідомлені спонукання, інтереси, емоції тощо. Із зазначеної схеми вчинення злочину проти навколишнього природного середовища зрозуміло, що вихідним моментом такого вольового акту є усвідомлення мотиву, яке супроводжується постановкою мети і її конструкцією. Про це свідчить 77% вивчених справ. Проте цей аспект справи можна зрозуміти з усієї гами матеріалів у кримінальній справі. Мета (перспектива) – джерело спрямованості суб'єкта його активності. Вона, як засвідчує вивчення кримінальних справ, що стосуються навколишнього природного середовища, відображає уявну модель майбутнього, чого хотіла б досягти особа, діючи певним чином. Це дослідження свідчить, що метою досліджуваних злочинів є: 1) для ст.ст. 245, 239 КК 2001 р. – задоволення своїх егоїстичних потреб (20% справ), знищення лісу та забруднення або псування земель (48% справ), завдання тяжких наслідків (30% справ), інша мета (2% справ). Якщо метою було ослаблення держави, то такі дії необхідно кваліфікувати за ст. 113 КК 2001 р. ; 2) ст.ст. 247, 251, 236, 240 КК 2001 р. – порушення відповідних правил (89% справ), інша мета (11% справ); 3) для ст. 254 КК 2001 р. – завдати великої шкоди державному господарству (15% справ), завдати великої шкоди колгоспному господарству (40% справ), завдати великої шкоди колективному господарству (30% справ), інша мета (15% справ). Необхідно зазначити лише, що вчинення злочинів, передбачених ст.ст. 247, 251, 236, 240 КК 2001 р. з метою послаблення держави, має кваліфікуватися відповідно до ст. 113 КК 2001 р.; 4) для злочинів, передбачених ст.ст. 246, 248, 249 КК 2001 р., мета може бути різною.

Зазначені злочини виконувалися суб'єктами з таких мотивів: 1) для ст. 245 КК 2001 р. – глибокий егоїзм (20% справ), мотив помсти (78% справ), інша мета (2% справ). Необхідно зазначити, що ні слідчі, ні судді не встановлювали мети. Лише захисники у 12% справах намагалися встановити мету злочину, але з метою пом'якшення відповідальності; 2) для ст. 247, 251 КК 2001 р., як правило, за характерний егоїзм і безвідповідальність до справи (89% справ); 3) для ст.ст. 246, 248, 249 КК 2001 р. – користь (70% справ), егоїзм (25% справ), інші мотиви (25% справ); 4) для ст. 240 КК 2001 р. – користь (50% справ), невірно зрозумілі інтереси (20% справ), егоїзм (5% справ), інші мотиви (20% справ); 5) для ст. 250 КК 2001 р. – користь і невірно зрозумілі інтереси (80% справ), інші мотиви (20% справ); 6) для ст. 244 КК 2001 р. – користь (20% справ), невірно зрозумілі інтереси (15% справ), мотив всюдозволеності (40% справ), інші мотиви (25% справ); 7) для ст. 252 КК 2001 р. –

помста і егоїзм (87% справ), інші мотиви (13% справ); 8) для ст. 238 КК 2001 р. – страх (35% справ), людиноненависницький егоїзм (59% справ), інші мотиви (6% справ); для ст.ст. 239, 241, 242, 243 КК 2001 р. – егоїзм (85% справ), невірно зрозумілі інтереси (1% справ), інші мотиви (4% справ) тощо.

Варто зауважити, що мотиви поділяються на такі, які розуміються, і такі, що реально існують. Перші, як показує вивчення кримінальних справ, матеріалів про відмову в порушенні справ зазначеної категорії, лише пояснюють, чому суб'єкт діє так, а не інакше. Інші – виконують роль спонукальних сил, що штовхають людину на вчинення конкретної дії. Також, мотиви поділяються на раціональні (застосовані на потребах), які, як показує наше дослідження, властиві екологічним злочинам, і емоційні. Все, що спонукало суб'єкта на вчинення екологічного злочину, проходить через його свідомість, має бути усвідомлено і набути певної спрямованості, що пов'язано з постановкою мети, і вибором засобів її досягнення. Мотив злочину проти навколишнього природного середовища можна визначити як усвідомлення спонукування (потяг) до вчинення конкретного цілеспрямованого вчинку (вольового акту), що створює суспільну небезпеку і, згідно з чинним кримінальним законом, є злочином. Мотив і мета не можуть поділятися встановлення якихось інших обставин, вчинення злочину, зокрема, його приводами, як це іноді робиться на практиці. Так, у 10% справ, передбачених ст. 243 КК 2001 р., мотив і мету ототожнювали з обставиною (приводом), що призводило до скидання забруднюючих речовин. Це велика помилка, тому що мотив – це внутрішній збуджувач до дії, а привід – об'єктивний чинник, випадок, обставина, що використовується з метою, яка нами зазначена в дослідженні, або іншою метою. Приводом виникнення мотиву пошкодження лісу шляхом підпалу може бути образа, насилля тощо. Між приводом і виникненням мотиву в злочинах, що стосуються навколишнього природного середовища, іноді проходить довгий час, і це свідчить про заздалегідь поміркований умисел. В той же час, як показує дослідження, між мотивом вчинку і його юридичним значенням існує різниця. Дійсно це так: і мотив, і мета діянь проти навколишнього природного середовища допомагають визначити форму і вид вини завжди, але на безпосередню кваліфікацію екологічних злочинів не впливає. Мотив відображає (характеризує) свідомість і волю індивіда (це видно зі структури мотиву), які потім проявляються у вчиненні досліджуваних злочинів у формах своєрідного ставлення до вчиненого злочину – умислу і необережності та їх різновидах. Тому необхідно ще раз наголосити на тому, що безмотивних злочинів не буває, але з точки зору юридичного формулювання конкретних складів злочинів можна

говорити про його обов'язковість для індивідуалізації покарання і факультативність його значення для кваліфікації діяння.

Тому, як підтверджує мого дослідження, форма вини встановлюється на підставі аналізу і порівняння об'єктивних і суб'єктивних ознак складу злочину в їх сукупності [107, с. 396]. Але насамперед необхідно визначити мотивацію конкретної дії чи бездіяльності. Як свідчить вивчення кримінальних справ, в ході розслідування чи судового розгляду справ проти навколишнього природного середовища, у 40% справ вирішувалося навпаки, що призводило до неточності кваліфікації діяння винного, невірною встановлення форм вини. Така ж ситуація характерна і для доктринального тлумачення. Рішення діяти певним чином пов'язане не лише з вибором вчинку, але й із формою реалізації мотиву. В одних випадках він реалізується внаслідок того, що стався збіг мети і результату. Це було характерно для злочинів, передбачених ст. 245 КК 2001 р. (за винятком загибелі тварин або інші тяжкі наслідки), ст. 248, 249 КК 2001 р., ст. 240 КК 2001 р. (за ознакою загибелі людей, їх масове захворювання або інші тяжкі наслідки), ст.ст. 252, 238 (за ознакою загибелі людей або інші тяжкі наслідки) КК 2001 р., ст.ст. 241, 242, 243 КК 2001 року. В інших – у самих діях. Це притаманно для злочинів, передбачених ч. 1 ст.ст. 248, 249 КК 2001 р. і ч.ч. 2 цих статей (за винятком наслідків), ст. 250, 244, ч. 1 ст. 238 і ч. 2 ст. 238 (за ознакою повторності) КК 2001 року.

Злочини проти навколишнього природного середовища, які вчиняються з прямим умислом, характеризуються тим, що в них бажані наслідки і результати збігаються. Це характерно, як підтверджує дослідження, для злочину, передбаченого ст. 245 КК 2001 р. (за винятком загибелі людей, тварин тощо), якщо цей злочин вчинений з прямим умислом, ч. 1 ст. 248, ст. 249 КК 2001 р. (за ознакою інші тяжкі наслідки), ст. 252 КК 2001 року. Метою цих злочинів є один з можливих результатів вольового акту, про що вже зазначалося вище. У необережних злочинах опредмеченість мотиву і мети відсутня. І хоча самі по собі дії не безцільні, суспільно небезпечні наслідки є вторинним результатом вольових дій винного. Мотивація дій, як свідчить вивчення кримінальних справ, зводиться лише до розуміння і пояснення, чому суб'єкт діє так, а не інакше в ситуації, несприятливій для нього, чому він не виявляє належної обачливості, що призводить до суспільно небезпечного результату.

Список використаних джерел

1. Абдуразаков С. А., Ахмедов Г. А. Субъект преступления по Уголовному кодексу Узбекской ССР / С. А. Абдуразаков, Г. А. Ахмедов // Вопросы совершенствования законодательства Узбекской ССР / Ред. кол. : Г. А. Ахмедов и др. – Ташкент: «Фан», 1970. – С. 137–147.
2. Беккариа, Чезаре. О преступлениях и наказаниях / Ред. кол. : В. С. Нарсеян (председатель), П. С. Грацианский, Н. М. Золотухина, В. Д. Зорькин, Л. М. Мамут. – М. : Юрид. лит., 1987. – 128 с.
3. Владимиров В. А., Левицкий Г. А. Субъект преступления по советскому уголовному праву: Лекция / В. А. Владимиров, Г. А. Левицкий. – М. : ВШ МООП РСФСР, 1964. – 59 с.
4. Орымбаев Р. Специальный субъект преступления / Р. Орымбаев. – Алма-Ата: Изд-во Алмаатинского ун-та, 1977. – 153 с.
5. Трахтеров В. С. Вменяемость по советскому уголовному праву: (конспект лекций) / В. С. Трахтеров. – Харьков: ХарЮОИ, 1966. – 15 с.
6. Шевченко Я. Н. Правовое регулирование ответственности несовершеннолетних / Я. Н. Шевченко. – К. : Наукова думка, 1976. – 189 с.
7. Павлов В. Г. Субъект преступления / В. Г. Павлов. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2001. – 318 с.
8. Советское уголовное право: Часть Общая: Учебник / С. П. Бузынова, Н. В. Васильев, М. А. Гельфер и др. ; под ред. П. И. Гришаева, Б. В. Здравомыслова. – М. : Юрид. лит., 1982. – 439 с.
9. Сташис В. В., Тацкий В. Я. Субъект преступления / В. В. Сташис, В. Я. Тацкий // Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Часть Общая. – К. : Наукова думка, 1985. – С. 142–157.
10. Пионтковский А. А. Преступление в области природных богатств / А. А. Пионтковский // Курс советского уголовного права: Часть особенная / А. А. Пионтковский, П. С. Ромашкин, Г. А. Кригер. – М. : Наука, 1971. – Т. 5. – 571 с.
11. Леонтьев Б. Преступления против природных богатств СССР / Б. Леонтьев // Советское уголовное право. Часть Особенная: Учебник / В. Д. Меньшагин, В. Н. Кудрявцев, Б. А. Куринов и др. ; под ред. В. Д. Меньшагина и др. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1975. – С. 261–274.
12. Широков В. Ответственность за незаконную порубку леса / В. Широков // Сов. юстиция, 1983. – № 11. – С. 23–26.
13. Вольфман Г. Уголовно-правовая охрана леса / Г. Вольфман // Радянське право. – 1981. – № 11. – С. 23–24.
14. Писарев А. Правовая охрана и защита лесов / А. Писарев // Советская юстиция. – 1982. – № 7. – С. 7–10.

15. Пакутин В. Ответственность за незаконную порубку леса / В. Пакутин // Соц. законность. – 1978. – № 11. – С. 40–42.

16. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін. ; за ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Київ – Харків: Юрінком Інтер–Право, 2001. – 416 с.

17. Ожегов С. И. Словарь русского языка: Ок. 5700 слов / Под ред. чл.-корр. АН СССР Н. Ю. Шведовой. – 19 изд., испр. – М. : Рус. яз., 1987. – 846 с.

18. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. В 4 т. / В. Даль. – М. : Рус. яз., 1999. – Т. 4. – 779 с.

19. Здравомыслов Б. В. Должностные преступления. Понятие и квалификация / Б. В. Здравомыслов. – М. : Юрид. лит., 1975. – С. 30–31.

20. Дагель П. С., Котов Д. П. Субъективная сторона преступления и ее установление / П. С. Дагель, Д. П. Котов. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1974. – 230 с.

21. Аснис А. Я. Уголовно-правовая ответственность за служебные преступления в России / А. Я. Аснис. – М. : АО «Центр Юр ИнфоР», 2004. – 396 с.

22. Волженкин Б. В., Квашиш В. Е., Цагилян С. Ш. Ответственность за взяточничество. Социально-правовые и криминологические проблемы / Б. В. Волженкин, В. Е. Квашиш, С. Ш. Цагилян. – Ереван: Айастан, 1988. – 200 с.

23. Терентьев В. И. Уголовная ответственность специальных субъектов преступления по уголовному праву Украины: Монография. Изд. 2-е доп. и изм. / В. И. Терентьев. – Николаев: Дизайн и полиграфия, 2006. – 190 с.

24. Глушков В. А., Матвейчук В. К. О субъекте преступления, предусмотренного ст. 1552 УК УССР / В. А. Глушков, В. К. Матвейчук // Проблемы дальнейшего укрепления социалистической законности в деятельности органов внутренних дел. – К. : Изд-во КВШ МВД СССР, 1986. – С. 43–47.

25. Матвейчук В. К. Уточнение понятия субъекта экологических преступлений на современном этапе развития общества и государства / В. К. Матвейчук // Проблеми боротьби зі злочинністю в Україні: Тези доповідей і повідомлень; респ. наук. конф. – К. : АН України Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, 1992. – С. 62–63.

26. Гаврыш С. Б. Уголовно-правовая охрана природной среды Украины. Проблемы теории и развитие законодательства / С. Б. Гаврыш. – Харьков: Изд-во при Харьковском госуниверситете «Основа», 1994. – 640 с.

27. Российское законодательство X–XX веков: Тексты и комментарии: В 9 т. / Под ред. и с предисл. О. И. Чистякова. – Т. 1: Законодательство Древней Руси (отв. ред. В. Л. Янин). – М. : Юрид. лит., 1984. – 432 с.

28. Цунэо, Инако. Современное право Японии / Инако Цунэо [пер. с японского В. В. Батуренко]. – М. : Прогресс, 1989. – 270 с.

29. VI Международный Конгресс по уголовному праву. – Рим. 1953. – 16 с.

30. VII Международный Конгресс по уголовному праву. – Афины, 1957. – 69 с.

31. Устинов В. С. Специальный субъект преступления / В. С. Устинов // Государство и право. – М., 1992. – № 6. – С. 89–91.

32. Тарарухин С. А. Установление мотива и квалификация преступления / С. А. Тарарухин. – К. : Вища школа, 1977. – 151 с.

33. Наумов А. В. Уголовный закон в условиях перехода к рыночной экономике / А. В. Наумов // Сов. гос. и право. – 1991. – № 2. – С. 35–36.

34. Никифоров Б. С. Объект преступления по советскому уголовному праву / Б. С. Никифоров – М. : Госюриздат, 1960. – 229 с.

35. Повелицына П. Ф. Уголовно-правовая охрана природы в СССР: автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.08 – уголовное право и криминология; уголовно-исправительное право / П. Ф. Повелицына – М., 1991. – 48 с.

36. Жевлаков Э. Н. Субъект преступлений против природы / Э. Н. Жевлаков // Соц. законность. – 1986. – № 5. – С. 47–49.

37. Круглый стол: Арбитраж и охрана окружающей среды // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 11. Право. – № 2. – 1989. – С. 32–61.

38. Курс советского уголовного права. Часть особенная / Н. А. Беляев, Н. С. Лейкина, В. К. Глистин и др. отв. ред. Н. А. Беляев. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1978. – 557 с.

39. Жевлаков Э. Н. Общие вопросы квалификации преступлений в области охраны окружающей среды: Учебное пособие / Э. Н. Жевлаков. – М. : ВЮЗИ, 1986. – 86 с.

40. Широков В. Субъект преступлений в области окружающей среды / В. Широков // Сов. юстиция. – 1985. – № 5. – С. 19–21.

41. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: Особлива частина / П. П. Андрушко, Т. М. Арсенюк, О. Г. Атаманюк та ін.; М. О. Потєбенько, В. Г. Гончаренко (заг. ред.). – К. : Форум, 2001. – 942 с.

42. Антипов В. И. Комментарий к ст.ст. 163¹, 227¹ УК Украины / В. И. Антипов // Уголовный кодекс Украины: Науч.-практ. ком. (по состоянию уголовного законодательства и постановлений Пленума Верховного Суда Украины на 25 октября 1995 г.); отв. ред. В. И. Шакун, С. С. Яценко. – К. : «Фіта», 1995. – С. 524–525, 739–742.

43. Клименко В. А. Коментар до ст. 247–254 КК / В. А. Клименко // Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: за станом законодавства і постанов Пленуму Верховного Суду України на 1 грудня 2001 р.; за ред. С. С. Яценка. – К. : А.С.К., 2002. – С. 554–579.

44. Советское уголовное право. Часть особенная: Учебник (отв. ред. М. И. Ковалев). – М. : Юрид. лит., 1983. – 479 с.

45. Дудоров О. О. Злочини проти довкілля / О. О. Дудоров // Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року; за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К. : Каннон, 2001. – С. 629–674.

46. Коробеев А. Ответственность за загрязнение моря / А. Коробеев // Сов. юстиция. – 1988. – № 4. – С. 21–23.

47. Широков В. Уголовная ответственность за загрязнение моря / В. Широков // Соц. законность. – 1978. – № 12. – С. 46–47.

48. Широков В. А. Преступления в области охраны окружающей среды: Учебное пособие / В. Широков. – Хабаровск: Хабаровская высшая школа МВД СССР, 1985. – 64 с.

49. Гавриш С. Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні. Проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства / С. Б. Гавриш. – К. : Інститут Законодавства Верховної Ради України, 2002. – 636 с.

50. Матвійчук В. К., Воробей П. А. Суб'єкт злочину: логіко-правове дослідження / В. К. Матвійчук, П. А. Воробей // Філософські проблеми права та правоохоронної діяльності. – К. : УАВС, 1995. – С. 74–77.

51. Про відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам: Лист Державного комітету України по земельним ресурсам від 26 березня 1999 р. № 7/250 (Окремий відбиток).

52. Кузнецова Н. Ф. Цели и механизм реформы Уголовного кодекса / Н. Ф. Кузнецова // Сов. гос. право. – 1992. – № 6. – С. 82–84.

53. Повелицына П. Ф. Уголовно-правовая охрана природы в СССР / П. Ф. Повелицына. – М. : Юрид. лит., 1981. – 88 с.

54. Щепкин Е. А. Промысловые рыбы древнего Волковыса / Е. А. Щепкин. – Минск, 1969. – 415 с.

55. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України (за станом законодавства та постанов Пленуму Верховного суду України на 25 травня 1994 р.) / Відп. ред. Я. Ю. Кондратьєв, С. С. Яценко. – К. : Бюлетень законодавства і юридичної практики, 1994. – 800 с.

56. Жевлаков Э. Н. Понятие экологических преступлений. Объект и система / Э. Н. Жевлаков // Проблемы борьбы с экологическими правонарушениями в свете решений XXVII съезда КПСС. – М. : ВЮЗИ, –1990. – С. 5–24.

57. Лопушанський Ф. А., Светлов О. Я., Лановенко І. П. та ін. Боротьба з екологічними злочинами: Кримінально-правове і кримінологічне дослідження / Ф. А. Лопушанський, О. Я. Светлов, І. П. Лановенко та ін. – К. : Наукова думка, 1994. – 148 с.

58. Таций В. Я. Преступления против природных богатств СССР / В. Я. Таций // Уголовное право УССР. Особенная часть: Учебник / Под ред. М. И. Бажанова и др. – К. : Вища школа, 1989. – С. 285–305.

59. Панько М. М. Преступления против окружающей среды / М. М. Панько // Уголовный кодекс Украины. Комментарий: под ред. Ю. А. Кармазина, Е. Л. Стрельцова. – Х. : Одиссей, 2001. – С. 496–541.

60. Стучка П. И. Избранные произведения по марксистско-ленинской теории права / П. И. Стучка. – Рига: Латгосиздат, 1964. – 748 с.

61. Международная конвенция по предотвращению загрязнения моря нефтью 1954–1962 гг. // Предотвращение загрязнения морской среды: Справочник / Г. С. Горшков, Г. М. Мелков. – М. : Воениздат, 1979. – С. 21–36.

62. Международная конвенция относительно вмешательства в открытом море в случаях аварий, приводящих к загрязнению нефтью (1969 г.) // Горшков Г. С., Мелков Г. М. Предотвращение загрязнения морской среды: Справочник / Г. С. Горшков, Г. М. Мелков. – М. : Воениздат, 1979. – С. 42–48.

63. Конвенция по предотвращению загрязнения моря сбросами отходов и других материалов (1972), Документ ООН А/АС. 138/8С. 111/L от 29 марта 1973 г. // Горшков Г. С., Мелков Г. М. Предотвращение загрязнения морской среды: Справочник / Г. С. Горшков, Г. М. Мелков. – М. : Воениздат, 1979. – С. 62–76.

64. Международная конвенция по предотвращению загрязнения с судов (1973 г.) ММФ, 1973 // Горшков Г. С., Мелков Г. М. Предотвращение загрязнения морской среды: Справочник / Г. С. Горшков, Г. М. Мелков. – М. : Воениздат, 1979. – С. 77–177.

65. Слінько Т. Право на одержання екологічної інформації / Т. Слінько // Радянське право. – 1991. – № 12. – С. 24–27.

66. Про видобування та переробку уранових руд: Закон України від 19 листопада 1997 р. // Закони України. – Т. 13. – К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 1998. – С. 293–299.

67. Про видобування та переробку уранових руд: Закон України від 19 листопада 1997 р. // Закони України. – Т. 13. – К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 1998. – С. 293–299.

68. Про відповідальність за порушення вимог, спрямованих на поліпшення екологічної обстановки в Українській РСР: Указ Президії Верховної Ради УРСР від 19 січня 1990 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – № 5. – Ст. 60.

69. Про порядок і періодичність обнародування відомостей про екологічну, в тому числі радіаційну обстановку та стан захворюваності населення: Постанова Ради Міністрів Української РСР від 1990 р. // ЗП УРСР. – 1990. – № 8. – Ст. 42.

70. Смолицкий Г. Р. Практика Верховного Суда СССР по делам о служебных злоупотреблениях / Г. Р. Смолицкий // Соц. законность. – 1946. – № 6. – С. 21–22.

71. Светлов А. Я. Ответственность за должностные преступления / А. Я. Светлов. – К. : Наукова думка, 1978. – 303 с.

72. Кудрявцев В. Н. Теоретические основы квалификации преступлений / В. Н. Кудрявцев. – М. : Госюриздат, 1963. – 324 с.

73. О практике применения законодательства об охране природы: Постановление № 4 Пленума Верховного Суда СССР от 7 июля 1983 г. // Бюллетень Верховного Суда СССР. – 1983. – № 4. – С. 7–14.

74. Уголовное право. Общая часть: Учебник. – Изд. 2. перераб и доп. / А. А. Герцензон, Н. Д. Дурманов, М. М. Исаев и др. – М. : Юриздат, 1939. – 332 с.

75. Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Часть особенная / А. Я. Светлов, М. И. Бажанов, В. В. Сташис и др. ; отв. ред. А. Я. Светлов, В. В. Сташис. – К: Наукова думка, 1985. – 455 с.

76. Дагель П. С., Михеев Р. В. Установление субъективной стороны преступления / П. С. Дагель, Р. В. Михеев. – Владивосток: Изд-во ДВГУ, 1972. – 36 с.

77. Брайнин Я. М. Уголовная ответственность и ее основания в советском уголовном праве / Я. М. Брайнин. – М. : Госюриздат, 1963. – 281 с.

78. Утевский Б. С. Вина в советском уголовном праве / Б. С. Утевский. – М. : Госюриздат, 1950. – 320 с.

79. Макашвили В. Г. Принцип вины в советском уголовном законодательстве / В. Г. Макашвили // Актуальные вопросы современного уголовного права, криминологии и уголовного процесса. – Второй советско-западногерманский коллоквиум (18–22 окт. 1982 г.) / Редкол. : В. И. Макашвили (гл. ред.) и др. – Тбилиси: Мецниереба, 1986. – С. 69–71.

80. Таганцев В. С. Русское уголовное право: Лекции. Часть общая. В 2 т. / В. С. Таганцев. – М. : Наука, 1994. –Т. 1. – 380 с.

81. Некаюдов Н. А. Общая часть уголовного права / Н. А. Некаюдов. – СПб., 1875. – 57 с.

82. Пинаев А. А. Особенности состава преступления с двойной формой и смешанной формой вины / А. А. Пинаев. – Харьков: Харьковский юридический институт, 1984. – 51 с.

83. Сахаров А. Б. Уголовно-правовая охрана безопасных условий труда в СССР / А. Б. Сахаров. – М. : Госюриздат, 1958. – 187 с.

84. Рапог А. И. Субъективная сторона и квалификация преступлений / А. И. Рапог. – М. : ООО «Профобразование», 2001. – 135 с.

85. Келина С. Г. Некоторые направления совершенствования уголовного законодательства / С. Г. Келина // Сов. гос. и право. – 1987. – № 5. – С. 68–70.

86. Сташис В. В. Уголовно-правовая охрана социалистического хозяйства / В. В. Сташис // Научно-практический комментарий действующего уголовного законодательства УССР. – Х. : Вища шк. Изд-во при Харьковском гос. ун-те, 1973. – 159 с.

87. Лясс Н. В. Нормативная теория в современном буржуазном уголовном праве / Н. В. Лясс. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1963. – 70 с.

88. Новоковский Ф. А. Австрийское уголовное право / Ф. А. Новоковский. Современное зарубежное уголовное право. – М. : Изд-во иностр. лит., 1961. – 759 с.

89. Лунев В. В. Предпосылки объективного вменения и принцип виновной ответственности / В. В. Лунев // Сов. гос. и право. – 1972. – № 5. – С. 54–57.

90. Атрохин В. Г., Солодухин Е. Д. Лесная хрестоматия / В. Г. Атрохин, Е. Д. Солодухин. – М. : Лесн. пром-сть, 1988. – 399 с.

91. Коваленко А. И., Коваль М. В. Проблема учета административных деликтов в свете процессов декриминализации и криминализации правонарушений / А. И. Коваленко, М. В. Коваль // Правова дер-жава. – К. : Наукова думка, 1992. – Вып. 1. – С. 114–116.

92. Гавриш С. Б., Корчева З. Г. Злочини проти докiлля / С. Б. Гавриш, З. Г. Корчева // Кримiнальне право України: Особлива частина. – К. : Юринком Інтер; Х. : Право, 2002. – С. 214–230.

93. Жевлаков Э. Н. Экологические преступления: Понятие, виды, проблемы ответственности: автореф. дис. ... докт. юрид. наук; спец. 12.00.08 – уголовное право и криминология; уголовно-исправительное право / Э. Н. Жевлаков. – Москва, 1991. – 26 с.

94. Никифоров Б. С. Об ответственности за совокупность преступлений / Б. С. Никифоров // Сов. гос. и право. – 1961. – № 5. – С. 68–69.

95. Галахова А. В. Уголовная ответственность за хозяйственные преступления: вопросы квалификации / А. В. Галахова. – М. : Юрид. лит. 1987. – 158 с.

96. Матышевский П. С. Преступления против социалистической собственности / П. С. Матишевський // Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Часть Особенная. – К. : Наукова думка, 1985. – Т. 2. – С. 48–102.

97. Науковий коментар Кримінального кодексу України / Коржанський М. Й. – К. : Атіка, Академія, Ельга-Н. – 2001. – 637 с.

98. Гавриш С. Б., Корчева З. Г. Злочини проти довкілля / С. Б. Гавриш, З. Г. Корчева // Кримінальний кодекс України : Наук.-практ. коментар; [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.]; За заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К. : Ін Юре, 2003. – С. 649–704.

99. Тяжкова И. М. Преступления против природных богатств / И. М. Тяжкова // Советское уголовное право. Особенная часть: Учебник / Г. Н. Борзенкова, Н. Д. Дурманов, Ю. А. Красиков и др. : Под ред. Г. А. Кригера и др. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 255–269.

100. Беляев Н. А. Преступления, посягающие на сохранность и рациональное использование природных богатств / Н. А. Беляев // Курс советского уголовного права. Часть особенная; отв. ред. Н. А. Беляев, М. Д. Шаргородский. – Л. : Изд-во Ленингр. гос. ун-та им. А. А. Жданова, 1978. – Т. 4. – С. 161 – 199.

101. Антипов В. І. Коментар до ст. 227¹ КК України / В. І. Антипов // Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України; відп. ред. Я. Ю. Кондратьєв, С. С. Яценко. – К. : Юринком – Редакція Бюлетня законодавства і юрид. практ. України, 1994. – С. 696–698.

102. Петров В. В. Конституционные основы охраны природы в СССР и проблемы совершенствования советского природоохранительного законодательства в условиях научно-технического процесса / В. В. Петров // Научно-технический процесс и правовая охрана природы: Проблемы совершенствования природоохранительного законодательства в условиях научно-технического прогресса / Ред. В. В. Петров. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1978. – С. 26–31.

103. Угрехелидзе М. Г. Проблема неосторожной вины в уголовном праве / М. Г. Угрехелидзе. – Тбилиси: Мецниереба, 1976. – 131 с.

104. Жалинский А. Э. Содержание уголовной политики / А. Э. Жалинский // Направление уголовной политики в борьбе с преступностью. Межвузовский сб. научных трудов. – Свердловск: Свердлов. юрид. ин-т, 1986. – С. 12–18.

105. Тяжкова И. М. Преступления против природных богатств / И. М. Тяжкова // Советское уголовное право. Общая часть. М. : Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 253–268.

106. Складаров С. В. Вина и мотивы преступного поведения / С. В. Складаров. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 326 с.

107. Вереша Р. В. Суб'єктивні елементи підстави кримінальної відповідальності: Підручник / Р. В. Вереша. – К. : Атіка, 2006. – 740 с.

2.9. Звільнення від кримінальної відповідальності: проблеми визначення юридичної природи та класифікації

Звільнення від кримінальної відповідальності є одним з інститутів кримінального права України, що застосовується вже майже століття в кримінальному судочинстві. Цей інститут виник як альтернатива покаранню та удосконалювався впродовж багатьох років. Як свідчить судова статистика звільнення від кримінальної відповідальності в Україні на сучасному етапі в середньому застосовується до 5–10 % осіб, кримінальні справи щодо яких розглядаються судами. Останні десять років теорія кримінального права приділяла підвищену увагу цьому інституту. Однак, велика кількість проблем, пов'язаних зі звільненням від кримінальної відповідальності, так і не знайшла свого однозначного вирішення. В першу чергу це стосується визначення юридичної природи цього явища, видів звільнення та конкуренції між ними.

Так, В. П. Малков вважає, що рішення про звільнення від кримінальної відповідальності означає дострокове зняття правових наслідків вчинення злочину до закінчення строку давності притягнення до кримінальної відповідальності [21, с. 32]. В. В. Скибицький вказував, що звільнення від кримінальної відповідальності – це передбачене законодавством усунення відповідальності особи, яка вчинила передбачене законом суспільно небезпечне діяння, якщо цілі покарання й завдання кримінального законодавства вже досягнуті без застосування кримінально-правового примусу [29, с. 25]. Ю. В. Баулін визначає звільнення від кримінальної відповідальності як передбачену законом відмову держави від застосування до особи, яка вчинила злочин, обмежень і свобод, визначених КК України [2, с. 58]. П. В. Хряпінський, в свою чергу, визначає це явище як заохочувальну реакцію держави на позитивну посткримінальну поведінку особи, що свідчить про втрату нею суспільної небезпечності та полягає у відмові від застосування усіх, передбачених законом обмежень прав і свобод особи, яка вчинила злочин [36, с. 203].

Тлумачення положень чинного законодавства України дає можливість визначити основні ознаки інституту звільнення від кримінальної відповідальності:

1. Підстави звільнення від кримінальної відповідальності встановлюються виключно Кримінальним кодексом України (ч. 1 ст. 285 КПК України).

2. Таке звільнення здійснюється виключно судом (ч. 2 ст. 44 КК України, ч. 1 ст. 286 КПК України).

3. Звільнення від кримінальної відповідальності так само, як і звільнення від покарання та звільнення від відбування покарання, є самостійним інститутом кримінального права. При цьому ці інститути

не є тотожними, законодавець здійснив чітке розмежування регламентуючи їх окремими розділами КК України. З огляду на це, вважаємо, що раніше висловлена позиція щодо ототожнення звільнення від кримінальної відповідальності та звільнення від покарання [3, с. 14] втратила актуальність та не може бути визнана об'єктивною на сучасному етапі.

4. Звільнення від кримінальної відповідальності процесуально здійснюється шляхом прийняття судом ухвали про закриття кримінального провадження та звільнення особи від кримінальної відповідальності (ч. 3 ст. 288 КПК України).

5. Звільненню від кримінальної відповідальності підлягає виключно *«особа, яка вчинила злочин»* (ч. 1 ст. 44 КК України). Проте це положення потребує суттєвих уточнень. По-перше, саме ця ознака інституту звільнення від кримінальної відповідальності робить таке звільнення не реабілітуючою обставиною: у будь-якому разі особа не виправдується перед суспільством за вчинене суспільно небезпечне діяння. І, по-друге, слід визнати, що чинна редакція ч. 1 ст. 44 КК України, враховуючи попередню ознаку, не відповідає положенням ч. 1 ст. 62 Конституції України, якою передбачено, що особа може бути визнана такою, що вчинила злочин, *лише обвинувальним вироком суду*.

Такий висновок, однак, не може свідчити про те, що існування інституту звільнення від кримінальної відповідальності взагалі суперечить положенням Конституції України. Цілком справедливе твердження, що *«... питання про звільнення особи від кримінальної відповідальності виникає тільки в тих випадках, коли були всі підстави для покладення на неї такої»* [2, с. 52]. Разом з тим, відповідно до ч. 1 ст. 2 КК України, підставою настання кримінальної відповідальності є не вчинення особою злочину, а *вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину*. В свою чергу, суспільно небезпечне діяння, яке містить склад злочину, відрізняється від злочину лише тим, що його ознаки ще не встановлені судом [35, с. 22]. Таке діяння набуває статусу злочину процесуальним шляхом – шляхом постановлення обвинувального вироку [29, с. 18]. А отже встановлення факту вчинення особою лише *суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину*, може здійснюватися як обвинувальним вироком, так і ухвалою суду. Жодних протиріч з ч. 1 ст. 62 Конституції України в такому випадку не існує: встановлення факту вчинення суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, само по собі не обмежує конституційних прав і свобод людини.

Таким чином, редакція ч. 1 ст. 44 КК України потребує законодавчих змін. На наш погляд, вона б могла мати такий вигляд: *«1. Особа, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, яке містить склад злочину, звільняється від кримінальної відповідальності у випадках, передбачених цим Кодексом»*.

6. Звільнення від кримінальної відповідальності особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, що містить склад злочину, може здійснюватися лише при наявності її згоди на таке звільнення. (ч. 7 ст. 284, ч. 3 ст. 285, ч. 2 ст. 286 КПК України). При цьому такій згоді має передувати роз'яснення суті підозри чи обвинувачення, підстави звільнення від кримінальної відповідальності, а саме її nereабілітуючого характеру, і права заперечувати проти закриття кримінального провадження з такої підстави (ч. 3 ст. 285 КПК України). З цього законодавчого положення можна зробити два висновки. По-перше, звільнення від кримінальної відповідальності в цьому аспекті виступає відносним правом держави, реалізація якого залежить від бажання іншого суб'єкта таких правовідносин – особи, що вчинила суспільно небезпечне діяння [17, с. 143]. По-друге, згода особи на звільнення від кримінальної відповідальності викликає настання певних правових наслідків, одним з яких, незалежно від того якими мотивами керувалася така особа (страх, небажання доводити свою непричетність до злочину тощо), є визнання факту вчинення суспільно небезпечного діяння, що містить склад злочину.

7. За часом звільнення від кримінальної відповідальності можливе лише до моменту набрання законної сили обвинувальним вироком суду. Такий висновок ґрунтується на тому, що саме з цього моменту, відповідно до рішення Конституційного Суду України від 27 жовтня 1999 року [33], настає кримінальна відповідальність. Ця ознака дозволяє визначити які суди за інстанційною підсудністю та до якого часу можуть застосувати звільнення від кримінальної відповідальності. Такі повноваження на цей час мають виключно: суди першої інстанції – до моменту виходу суду до нарадчої кімнати для ухвалення вироку (ст. 366 КПК України) та суди апеляційної інстанції – до моменту виходу суду з нарадчої кімнати (ст. 417 КПК України).

Словосполучення «звільнятися від... (чогось)» тлумачиться в українській мові як «позбавляти кого-небудь чогось обтяжливого чи зайвого, небажаного» [6, с. 447]. Виходячи з цього, звільнення від кримінальної відповідальності не може співвідноситися з кримінальною відповідальністю як частина та ціле, це протилежні, взаємовиключні явища. Деякі дослідники навіть визначають звільнення від кримінальної відповідальності через заперечення самої відповідальності. Так, О. В. Наден визначає звільнення від кримінальної відповідальності «... актом суду, яким встановлюється відмова держави від реалізації свого повноваження по застосуванню до особи кримінальної відповідальності» [24, с. 34–35]. Не погоджуючись з таким визначенням, через відсутність в ньому основних ознак цього правового явища, в той же час слід

визнати, що визначати юридичну природу звільнення від кримінальної відповідальності неможливо без встановлення юридичної природи самої кримінальної відповідальності.

Сучасною теорією кримінального права запропоновано декілька концепцій визначення поняття кримінальної відповідальності, які, як зазначає І. І. Чугуников, «... являють собою спроби визначення цього поняття або з точки зору форми (коли відповідальність ототожнюється з покаранням, державним засудженням винного, фактичним зазнаванням несприятливих наслідків, санкцією статті Особливої частини та ін.), або з точки зору змісту (коли відповідальність трактується як елемент або зміст кримінальних правовідносин в цілому)» [38, с. 7].

Перша концепція – концепція «відповідальність-обов'язок» розглядає кримінальну відповідальність як «... обов'язок винної особи дати у встановленому порядку звіт про вчинений злочин: піддатися визначеним правообмеженням (запобіжним заходам), що випливають із встановленого порядку рішення питання про відповідальність, бути засудженим від імені держави і понести належне покарання» [11, с. 21]. Такий обов'язок заснований на положеннях кримінального закону та забезпечується примусовою силою держави. Серед представників теорії кримінального права, які дотримуються такого погляду на сутність кримінальної відповідальності, можна назвати Я. М. Браїніна, П. С. Матишевського, А. О. Пінаєва [4, с. 25; 23, с. 86; 27, с. 49].

Друга концепція – концепція «відповідальність-засудження», відповідно до якої кримінальною відповідальністю є державне засудження особи, що вчинила злочин, в обвинувальному вирокі суду, із реальним застосуванням чи без такого заходів кримінально-правового примусу. Сутність кримінальної відповідальності в межах цієї концепції полягає в тому, що її обов'язковим, а іноді й єдиним елементом, є державне засудження винного в обвинувальному вирокі суду. Такої позиції на сутність кримінальної відповідальності у своїх роботах дотримуються К. Ф. Тихонов, І. С. Ной та інші [32, с. 39; 25, с. 39].

Третя концепція – концепція «відповідальність-застосування санкції», прихильники якої розглядають кримінальну відповідальність як реальне застосування кримінально-правової норми, зокрема її санкції [10, с. 39]. В межах цієї концепції на термінологічному рівні інколи відбувається фактично ототожнення кримінальної відповідальності з кримінальним покаранням. Хоча й властиві кримінальній відповідальності ознаки, що виділяються науковцями в даному випадку, безумовно слід визнати більш загальними, ніж ознаки кримінального покарання. Так, Ю. В. Баулін, розглядаючи сутність кримінальної відповідальності в межах процесу реалізації санкції кримінально-правової норми, в той же час визначає поняття кримінальної відповідальності як

«передбачені КК вид та міра обмеження прав і свобод злочинця, що індивідуалізується судом та здійснюється спеціальними органами держави» [2, с. 30]. Що за своєю суттю і є покаранням.

Четверта концепція – це концепція «відповідальність-правовідносини». Сутність цієї концепції полягає в тому, що кримінальна відповідальність визначається через категорію правовідносин. В межах цієї концепції можна виділити декілька напрямків, коли кримінальна відповідальність визначається як сукупність кримінальних, кримінально-процесуальних та кримінально-виконавчих правовідносин, що виникають між злочинцем та державою в особі органів, які здійснюють боротьбу зі злочинністю [30, с. 50]. Або ж коли кримінальна відповідальність ототожнюється лише з кримінальними правовідносинами чи з їх певним видом – охоронними кримінально-правовими відносинами, пов'язаними із вчиненням злочину [38, с. 9].

Особливе місце серед зазначених концепцій займає п'ята концепція, яка в теорії кримінального права отримала назву так званої концепції «позитивної кримінальної відповідальності». Її суть зводиться до такого: крім відповідальності за минулу поведінку, що є ретроспективною (негативною) відповідальністю, в механізмі кримінально-правового регулювання є ще і позитивна відповідальність, що розуміється як усвідомлення особою необхідності дотримання кримінально-правової заборони, формування відповідального ставлення особи до виконання обов'язків по не вчиненню злочину. Диференціація кримінальної відповідальності на дві форми (види) – позитивну та ретроспективну, згідно цієї концепції, обумовлюється двома різними підставами її виникнення: вчинення злочину тягне ретроспективну кримінальну відповідальність, а, навпаки, правомірна поведінка, яка стимулюється законом, створює позитивну відповідальність суб'єкта.

Особливість місця цієї концепції серед інших пояснюється тим, що вона фактично поєднала (але не усунула) в собі всі дискусійні моменти попередніх концепцій не лише щодо «ретроспективної відповідальності», а й з приводу сутності «позитивної відповідальності», стосовно якої на сучасному етапі виникають аналогічні дискусії. Так, цілком очікуваною стала дискусійність позицій прибічників цієї концепції з приводу сутності «ретроспективної відповідальності», яку, як і в межах попередніх концепцій, визначають або як обов'язок піддатися визначеним кримінальним законом правообмеженням [20, с. 44–45], або як охоронні кримінально-правові відносини, пов'язані із вчиненням злочину [38, с. 9]. В той же час і з приводу «позитивної відповідальності» намітилися тенденції до визначення її сутності не лише як усвідомленої необхідності дотримання кримінально-правової заборони, а й як певного виду «заохочувальних кримінально-правових відносин» [38, с. 11].

В свою чергу, кримінальний закон прямо не визначає поняття кримінальної відповідальності. Тому використовувати тлумачення норм кримінального закону для з'ясування поняття та сутності кримінальної відповідальності необхідно системно та при цьому усвідомлюючи той факт, що закон нерідко вживає термін «кримінальна відповідальність» не за своїм змістом. Зокрема в ч. 1 ст. 6 та ч. 1 ст. 7 КК України, хоча і вживається термін «кримінальна відповідальність», але, враховуючи назву розділу II «Закон про кримінальну відповідальність» та назви цих норм «Чинність закону про кримінальну відповідальність ...», можна зробити висновок, що законодавець мав на увазі під словосполученням «підлягають кримінальній відповідальності» не момент виникнення юридичної відповідальності, а виникнення кримінально-правової юрисдикції України щодо вчинених злочинів. Визначення сутності кримінальної відповідальності виключно на підставі тлумачення норм чинного Кримінального кодексу України дозволяє зробити лише наступні висновки:

1) категорії «кримінальне покарання» та «кримінальна відповідальність» не є тотожними (розділ IX «Звільнення від кримінальної відповідальності» та розділ XII «Звільнення від покарання та його відбування» КК України);

2) кримінальна відповідальність завжди пов'язана із вчиненням злочину (ч. 1 ст. 2 КК України);

3) кримінальна відповідальність реалізується щодо суб'єкту злочину (ч. 1 ст. 18 КК України).

Системне тлумачення норм Кримінального процесуального кодексу України та Кримінального кодексу України в частині, що стосується порядку звільнення від кримінальної відповідальності та судимості і звільнення від покарання (ч. 3 ст. 288 КПК України та ч. 4 ст. 74, ч. 3 ст. 88 КК України) дозволяє зробити ще один висновок щодо змісту кримінальної відповідальності – мінімально необхідним елементом змісту кримінальної відповідальності є постановлення судом обвинувального вироку без призначення покарання, яким особа визнається винною у вчиненні злочину, тобто – її державне засудження (осуд).

Спробуємо визначити сутність кримінальної відповідальності на підставі аналізу положень теорії кримінального права та загальної теорії права, спираючись на положення чинного кримінального законодавства України.

Загальною теорією права виділяються наступні обов'язкові ознаки юридичної відповідальності, а отже і кримінальної відповідальності, яка є її різновидом:

- 1) юридична відповідальність передбачає державний примус;
- 2) обсяг державного примусу має чітко визначатися (нормативність);

3) юридична відповідальність обумовлюється правопорушенням, настає після нього та звернута на правопорушника;

4) відповідальність тягне для правопорушника негативні наслідки у вигляді правообмежень;

5) характер та обсяг правообмежень встановлені санкцією юридичної норми;

6) відповідальність реалізується в процесуальній формі, тобто застосування правообмежень здійснюється під час правозастосовчої діяльності компетентних державних органів [31, с. 418].

Визначення кримінальної відповідальності як обов'язку особи, що вчинила злочин, перетерпіти міри державного примусу представляється досить спірним. Правовий обов'язок не може ототожнюватися із правовою відповідальністю. Обов'язок особи відповісти за вчинення злочину і стерпіти передбачені кримінальним законом обмеження не є реакцію держави на вчинений злочин. Обов'язок та примус (державний примус) – явища не тотожні. Обов'язок може виконуватися особою добровільно і без примусу, в силу усвідомленої необхідності його виконання. Здійснення державного примусу передбачає *виконання* правового обов'язку особи всупереч волі зобов'язаної особи. Як справедливо зазначає С. М. Братусь: «Відповідальність – це вже виконання під примусом обов'язку. Обов'язок може бути виконаний або не виконаний. Але коли настає відповідальність, тобто приводиться в дію апарат примусу, вибору у відповідальній особі не існує, – вона не може не виконати дій (або бездіяльності), що складають зміст реалізованого обов'язку» [5, с. 103]. Нелогічно вважати, що особа, яка вчинила злочин та переховується від правоохоронних органів, а отже у якої вже виникнув обов'язок зазнати визначених законом правообмежень, піддається кримінальній відповідальності, оскільки в такому випадку вона ще не зазнає державного примусу.

Не можна погодитись і з думкою представників позиції ототожнення кримінальної відповідальності з кримінально-правовими, кримінально-процесуальними та кримінально-виконавчими відносинами. Слід, однак, погодитися з тим, що: «Висновок про те, що реалізація кримінальної відповідальності, її зміст визначаються кримінальним та виправно-трудовим правом, вірний. Що ж стосується кримінально-процесуального права, то воно ...кримінальну відповідальність не визначає» [18, с. 186].

Кримінальний кодекс України стосовно Кримінально-виконавчого кодексу України має базове значення. У той же час кримінально-виконавче законодавство самостійно встановлює широкий комплекс правообмежень, зокрема порядок і умови виконання покарань, застосування

засобів карально-виховного впливу на засуджених тощо. При цьому каральний зміст одних видів покарань – штрафу, конфіскації майна, позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю, позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу, чітко визначена в кримінальному законі. Тому процедура їхнього виконання, регламентована кримінально-виконавчим законом, носить виключно технічний характер. Каральний зміст інших покарань, наприклад позбавлення волі на певний строк, у КК України має рамковий характер, тому вирішення ряду питань, пов'язаних з відбуванням таких покарань, віднесено до компетенції кримінально-виконавчого законодавства.

Таким чином, зміст кримінальної відповідальності визначається в своїй сукупності нормами кримінального та частково кримінально-виконавчого права. Кримінальне процесуальне законодавство змісту кримінальної відповідальності взагалі не визначає, воно регламентує виключно *процедуру реалізації* кримінальної відповідальності. Тим більше, що суб'єктами кримінально-процесуальних відносин, крім особи, яка вчинила злочин, та держави, є й інші особи – захисник, потерпілий тощо.

Разом з тим не можна повністю ототожнювати кримінальну відповідальність з сукупністю кримінально-правових та кримінально-виконавчих відносин або лише з кримінально-правовими відносинами. Правовідносини та відповідальність – це поняття, які характеризують різні за змістом явища, і в юридичній науці розглядаються в якості самостійних категорій. Між собою вони співвідносяться як ціле та частина. Більш того, кримінально-правові відносини, тобто відносини, які регулюються нормами кримінального права, неоднорідні. Серед них розрізняють так звані регулятивні і охоронні кримінально-правові відносини. Кримінальна відповідальність може бути пов'язана (але не співпадати) лише з останніми, оскільки лише вони пов'язані із вчиненням правопорушення (злочину) та реалізацією санкції. Але, якщо ототожнювати кримінальну відповідальність з такими правовідносинами, які, до речі, виникають з моменту вчинення особою злочину, то доведеться визнати, що й кримінальна відповідальність виникає з цього моменту. А це є нонсенсом, оскільки з моменту вчинення злочину у особи лише виникає *обов'язок* піддатися заходам державного примусу, який в майбутньому не завжди може бути реалізований, підтвердженням чого є сам факт існування інституту звільнення від кримінальної відповідальності. Крім того, це суперечить положенням Рішення Конституційного Суду України від 27 жовтня 1999 р., відповідно до якого кримінальна відповідальність настає з моменту вступу обвинувального вирок суду в законну силу [33].

Об'єктивність концепції так званої «позитивної кримінальної відповідальності», враховуючи значну кількість зауважень з боку як представників теорії кримінального права, так і загальної теорії держави та права, викликає великі сумніви.

Так, на думку О. Е. Лейста «у великій частині міркувань про правову позитивну відповідальність правові явища теоретично поєднуються з такими категоріями правосвідомості й моралі, як «усвідомлення необхідності правомірної поведінки», «сумлінне ставлення до своїх обов'язків», «почуття відповідальності» і т. п. У зв'язку із цим прихильники ідеї правової позитивної відповідальності особи висловлювали припущення про велику виховну роль даної ідеї. Наскільки відомо, цей оптимістичний прогноз не призвів до помітних результатів» [26, с. 597]. Позитивна відповідальність перебуває в сфері морально-етичних норм, тому що при характеристиці цього виду відповідальності ми оперуємо неюридичними категоріями, які спрямовані на характеристику внутрішнього сприйняття особою об'єктивної реальності (відповідальне ставлення, обов'язковість та інше). До того ж, відповідальність повинна виникати й виникає в результаті усвідомленого діяння. Наміри й думки суб'єкта, не виражені в діянні не можуть виступати як підстава юридичної відповідальності.

Відповідальність передбачає попереднє виникнення правовідносин. Вони, у свою чергу повинні виникати між певними суб'єктами. У випадку позитивної кримінальної відповідальності є присутнім усього лише один суб'єкт. Другий суб'єкт – держава вступає в правовідносини тільки з моменту вчинення злочину, що вже є підставою ретроспективної кримінальної відповідальності.

Обов'язковою підставою юридичної відповідальності є юридичний факт (у кримінальному праві – це вчинення злочину). У випадку позитивної відповідальності, злочин ще не вчиняється, а тому вести мову про будь-яку юридичну, а, отже, і кримінальну відповідальність не логічно. Погляди, переконання людини, якщо вони не пов'язані зі злочинною діяльністю, із кримінально-правової точки зору байдужі й не можуть викликати кримінальну відповідальність. «Пропозиція про кримінальну відповідальність громадян, що не порушують закону, радикально суперечить тому визначенню кримінального законодавства, відповідно до якого кримінальної відповідальності підлягає тільки особа, винна у вчиненні злочину. Спроби визначити правове положення особи через санкції («позитивна відповідальність – інший аспект відповідальності за правопорушення») пов'язані з явним перебільшенням уявлень деяких авторів про роль примусу й покарання в регулюванні суспільних відносин» [26, с. 597].

Кримінальна відповідальність чітко індивідуалізується залежно від ряду положень кримінального закону (звільнення від покарання, звільнення від відбування покарання, застосування покарання). Поза персональною індивідуалізацією кримінальна відповідальність суперечить, наприклад, принципам вини, справедливості й гуманізму. Разом з тим кримінальний закон не встановлює (і не може встановлювати) механізми індивідуалізації позитивної кримінальної відповідальності, тому що така відповідальність цим законом не передбачена [18, с. 196].

Отже визнати за «позитивною відповідальністю» право на існування в якості юридичної категорії, на наш погляд, неможливо. Сутність цього явища повністю визначається іншою юридичною категорією «правомірною поведінкою», під якою розуміється сукупність соціально значущих, виражених зовні у вигляді дій чи бездіяльності вчинків, що мають свідомо-вольовий характер та пов'язані із дотриманням норм права [9, с. 197–199].

У зв'язку з цим ми не можемо погодитися з позицією тих науковців, які, проголошуючи недієздатність концепції «позитивної кримінальної відповідальності», в той же час визнають її існування виправданим для або визначення сутності звільнення від кримінальної відповідальності [24, с. 26–28], або ж виправдовують виділення двох «аспектів (видів)» кримінальної відповідальності – потенційного та реального, за допомогою першого з яких здійснюється мотивуючий вплив на всіх громадян [2, с. 32–35]. Стосовно впливу кримінальної відповідальності на осіб, які ще не вчинили злочинів, (до речі, визнання можливості такого впливу на всіх законослухняних громадян, на наш погляд, є перебільшенням ролі кримінальної відповідальності), то в цьому аспекті юридично коректніше здійснювати дослідження в площині виділення функцій та цілей кримінальної відповідальності. Мотивуючий вплив санкції кримінально-правової норми на суспільство не може розглядатися як різновид юридичної (кримінальної) відповідальності. Підставою такої класифікації О. В. Наден та Ю. В. Баулін фактично визначають момент виникнення цього правового явища: потенційна – відповідальність, яка ще не настала для особи, реальна – відповідальність, що вже настала для неї [2, с. 33]. Але в такому разі виникає закономірне питання – а чи можна взагалі за такою підставою здійснювати класифікацію, називати різновидом те, що ще не виникло, не існує? Вочевидь в даному випадку замість класифікації кримінальної відповідальності відбулося виділення її функцій, адже напрями впливу правового явища на суспільство, його наслідки охоплюються категорією «функції права» [34, с. 8].

Визначення кримінальної відповідальності в межах концепції «відповідальність – реалізація санкції» також викликає певні зауваження.

Ця концепція є вразливою з огляду на дискусійність визначення поняття самої санкції норми права (структурний елемент охоронної норми права, атрибут будь-якої норми права або ж юридична гарантія суб'єктивного права) [5, с. 61–80]. Як наслідок, остаточно невизначеним залишається питання, чи включає в себе реалізація кримінально-правової санкції такий мінімально необхідний елемент змісту кримінальної відповідальності як державне засудження (осуд) винного без призначення покарання?

Якщо стати на позицію визначення санкції як атрибуту будь-якої норми права, що передбачає дотримання правил поведінки, визначених диспозицією норми, за допомогою мір державного примусу [19, с. 21–23], то відповідь на це питання буде позитивна – реалізація кримінально-правової санкції включає в себе такий елемент кримінальної відповідальності як державне засудження винного без призначення покарання, оскільки він також є формою державного примусу. Але при такому розумінні санкції доведеться визнати формою реалізацією кримінальної відповідальності, наприклад, і застосування примусового лікування, передбаченого ст. 96 КК України. Примусове лікування за своїм характером також відноситься до мір державного примусу. Разом з тим визнати його елементом юридичної відповідальності неможливо. По-перше, примусове лікування позбавлено такої ознаки юридичної відповідальності, як чіткої визначеності обсягу державного примусу. Характер та тривалість примусового лікування визначається виключно специфікою захворювання особи. І, по-друге, примусове лікування лише пов'язано із вчиненням злочину, але ним *не обумовлюється*. Про такий висновок свідчать дві обставини: 1) відповідно до ч. 1 ст. 96 КК України підставою застосування примусового лікування є наявність у засудженого хвороби, яка становить небезпеку для здоров'я інших осіб, а не вчинення особою злочину, що є лише передумовою застосування такої примусової міри та не впливає на її обсяг; 2) метою примусового лікування є видужання засудженого та створення безпечного від хвороб середовища для здоров'я інших осіб, а не попередження вчинення нових злочинів.

Визначення санкцій як структурного елементу охоронних норм права, які в кримінальному праві зосереджені в Особливій частині КК України та визначають вид та обсяг покарання, що застосовується до винного у вчиненні злочину, не дає позитивної відповіді на питання про належність державного засудження винного без призначення покарання до змісту кримінальної відповідальності. В цьому випадку звільнення

від призначення покарання, виключно державне засудження винного залишається за межами реалізації кримінально-правової санкції, а отже, слідує логіці, – за межами кримінальної відповідальності.

Ще одним недоліком визначення юридичної відповідальності через категорію реалізації санкції (у значенні елементу охоронної норми права), який характерний саме для кримінального права, є те, що за межами кримінальної відповідальності опиняється такий елемент, як судимість особи. Судимість, як особливий правовий статус особи, засудженої за вчинення злочину з призначенням покарання, який пов'язаний з певними обмеженнями її прав та за своєю природою є державним примусом, структурно належить до змісту кримінальної відповідальності [2, с. 43; 18, с. 190]. Відповідно до ч. 1 та 3 ст. 88 КК України судимість виникає з дня вступу в законну силу обвинувального вироку, яким особі призначається покарання, тобто фактично вона виникає з моменту початку реалізації кримінально-правової санкції. Цим судимість пов'язана з реалізацією санкції. Але моментом припинення правових обмежень, що утворюють судимість, згідно п. п. 5–9 ст. 89 КК України, є закінчення певного строку після відбування покарання. Отже правові обмеження, які утворюють судимість, особа продовжує зазнавати й після закінчення реалізації положень кримінально-правової санкції. З цього слід зробити висновок, що судимість хоча й пов'язана з реалізацією кримінально-правової санкції, але цим процесом повністю *не охоплюється* та санкцією *не передбачається*.

Визначення в межах концепції «відповідальність – засудження» поняття кримінальної відповідальності виключно через сукупність мір державного примусу – засудження, покарання, судимості, тобто елементів змісту, без належного акценту на їх визначальних ознаках та сутності цього правового явища, є невиправданим з теоретичної точки зору. Такий підхід до визначення кримінальної відповідальності не дає можливості повністю встановити сутність не лише її, а й інших, тісно пов'язаних з нею інститутів.

Так, визначаючи кримінальну відповідальність виключно через сукупність елементів її змісту, неможливо, наприклад, обґрунтувати чому примусове лікування засудженого відповідно до ст. 96 КК України, яке здійснюється після державного засудження і може продовжуватися після відбуття особою покарання, не може розглядатися як елемент реалізації кримінальної відповідальності, адже воно також є мірою державного примусу, передбаченою кримінальним законодавством України.

Традиційне ототожнення звільнення від кримінальної відповідальності в межах концепції «відповідальність – засудження» з відмовою від державного осуду особи, що вчинила злочин, та, як наслідок, від

застосування до неї покарання [14, с. 283–284], не дає можливості визначити суттєвої різниці (окрім регламентації різними галузями права, що, на наш погляд, є недостатнім) між, наприклад, закриттям кримінальної справи у зв'язку із смертю обвинуваченого відповідно до п. 5 ч. 1 ст. 284 КПК України та будь-яким видом звільнення від кримінальної відповідальності. І в першому, і в другому випадках з процесуальної точки зору кримінальне провадження у справі закривається. За матеріальною формою суд в обох випадках відмовляється від державного осуду особи, що вчинила злочин, а отже виключно в межах концепції «відповідальність – засудження» в цьому аспекті встановити різницю між ними неможливо. Встановити відмінність між цими різними інститутами кримінального та кримінально-процесуального права можна лише апелюючи до ознаки, що визначає форму кримінальної відповідальності – реалізація в межах розвитку кримінально-правових відносин. Так, у випадку застосування п. 5 ч. 1 ст. 284 КПК України відбувається *дострокове припинення* кримінально-правових відносин між державою та особою, що вчинила злочин, через зникнення одного із суб'єктів цих відносин (смерть обвинуваченого), а у випадках звільнення від кримінальної відповідальності – такі відносини *завершуються в особливий спосіб* через недоцільність застосування до особи будь-яких мір кримінально-правового примусу.

Таким чином, аналіз норм чинного кримінального законодавства України, положень теорії кримінального права та загальної теорії права, через призму існуючих концепцій визначення кримінальної відповідальності, дає можливість зробити наступні висновки щодо її ознак.

1. Кримінальна відповідальність завжди *обумовлюється та визначається виключно вчиненням злочину*, що, відповідно до ч. 1 ст. 2 КК України, є підставою для її подальшого виникнення. Тому кримінальна відповідальність не може виникати та існувати в межах правомірної поведінки особи, коли остання не вчиняє злочинів в силу переконаності в необхідності добровільного дотримання норм права, звання чи пристосовницького ставлення до правового середовища, або ж з мотивів страху перед кримінальною відповідальністю.

2. Кримінальна відповідальність *пов'язана з примусом, який здійснюють компетентні органи державної влади*. При цьому вона пов'язана не з загрозою застосування державного примусу, обов'язком його зазнати, а з реальним зазнаванням особою мір державного примусу, передбачених кримінальним законодавством України.

3. Кримінальна відповідальність *виникає з моменту вступу обвинувального вироку суду в законну силу*. Такий висновок ґрунтується на положеннях ст. 62 Конституції України та Рішенні Конституційного

Суду України від 27 жовтня 1999 р. [33] При цьому, зазначене не суперечить положенням ч. 1 ст. 2 КК України. Вказана норма Кримінального кодексу України визначає підставу кримінальної відповідальності, а не момент її виникнення. Моменти виникнення правового явища та підстави, яка пояснює його необхідність, не обов'язково мають співпадати в часі. Вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого КК України, створює лише підставу кримінальної відповідальності. Для фактичного виникнення останньої, в свою чергу, необхідна наявність певної процесуальної події – вступу обвинувального вироку суду в законну силу, що фактично є умовою виникнення кримінальної відповідальності, яка засобами кримінально-процесуального права має виключати випадки її необґрунтованого та безпідставного застосування.

4. Попередній висновок дозволяє виділити ще одну ознаку кримінальної відповідальності – вона може існувати виключно в межах *правозастосовчої діяльності з реалізації охоронних кримінально-правових норм*, диспозицією яких і визначаються склади певних злочинів. Суб'єктами такої діяльності, відповідно до чинного законодавства України, є – суди та органи і установи виконання покарань, оскільки лише до їх компетенції входить визначення обсягів та здійснення мір державного примусу, передбачених кримінальним законодавством України.

5. Зміст кримінальної відповідальності складають заходи державного примусу, серед яких першим, обов'язковим, а за певних обставин і єдиним елементом є *державний осуд винного в обвинувальному вирокі суду*. Засудження особи обвинувальним вирокі суду за вчинення злочину, що передбачає, через негативну оцінку (осуд), визнання державою її діяння злочином, а саму особу – винною у його вчиненні, також є формою державного примусу. Під час засудження відбувається реалізація державного примусу у формі психічного тиску на засудженого з метою утримання його від злочинної поведінки, тобто фактично здійснюється обмеження волевиявлення особи. Державний осуд винного в обвинувальному вирокі суду є обов'язковою передумовою застосування до особи інших мір державного примусу, що утворюють зміст кримінальної відповідальності.

6. Не всі інші міри державного примусу, передбачені КК України, можуть складати зміст кримінальної відповідальності. Чинний Кримінальний кодекс України передбачає наступні міри державного примусу: кримінальне покарання (ст. 50 КК України), судимість (ст. 88 КК України), примусове лікування (ст. 96 КК України), примусові заходи медичного характеру (ст. 92 КК України) та примусові заходи виховного характеру (ч. 2 ст. 105 КК України). Останні дві з цих мір державного примусу кримінальний закон, зокрема ч. 2 ст. 19 та ст. 97 КК України,

прямо виключає із змісту кримінальної відповідальності. А отже постає необхідність встановити ту визначальну ознаку (критерій), яка дозволяє відокремити серед всіх мір кримінально-правового примусу лише ті, які складають зміст кримінальної відповідальності.

Враховуючи, що головною ознакою кримінальної відповідальності, яка виділяє її серед інших видів юридичної відповідальності, є обумовленість та визначеність виключно вчиненням злочину, стає очевидним, що й такий критерій розподілу всіх заходів державного примусу має знаходитися в площині вчиненого особою злочину.

Проаналізувавши положення чинного Кримінального кодексу України щодо підстав застосування та визначення обсягів вищезазначених мір державного примусу, слід дійти висновку, що лише дві з них – кримінальне покарання та судимість можуть складати зміст кримінальної відповідальності. Тільки обсяг кримінального покарання та строк погашення судимості визначаються вчиненням злочином, зокрема його тяжкістю. Строки застосування примусового лікування, примусових заходів медичного характеру та примусових заходів виховного характеру не залежать від тяжкості вчиненого особою злочину (суспільно небезпечного діяння), а обумовлюються відповідно характером і тяжкістю захворювання та суспільною небезпекою особи неповнолітнього. Крім того, щодо таких мір кримінально-правового примусу, на відміну від покарання та судимості, вчинення особою злочину (суспільно небезпечного діяння) розглядається кримінальним законом лише в якості обов'язкової передумови, а не підстави їх застосування. А отже необхідність їх застосування кримінальний закон обґрунтовує в першу чергу, не реакцією на вчинений злочин, а характером захворювання, яке створює небезпеку для інших осіб (примусове лікування та примусові заходи медичного характеру), або ж відхиленнями вікового розвитку особистості неповнолітнього (примусові заходи виховного характеру).

Зазначене дає підстави зробити висновок, що ознакою, яка дозволяє відокремити серед всіх мір кримінально-правового примусу лише ті, які складають зміст кримінальної відповідальності, є *каральний характер* останніх. Показовим в цьому аспекті було положення ст. 22 Кримінального кодексу України 1960 р., яким визначалася, суттєва ознака кримінального покарання як типового елементу кримінальної відповідальності: «Покарання не тільки є *карою за вчинений злочин*, ...» і від якого законодавець відмовився в чинній редакції ч. 1 ст. 50 КК України 2001 р. Виключно державний осуд винного, покарання та судимість як міри державного примусу, що передбачені кримінальним законодавством України та складають зміст кримінальної відповідальності, мають характер карі за вчинений злочин, який визначається

безпосередньою реакцією держави на його вчинення та залежністю обсягів цих мір від його тяжкості.

7. Міри державного примусу, що складають зміст кримінальної відповідальності, *звернені виключно до особи, яка вчинила злочин*. Такий висновок ґрунтується не лише на положеннях чинного Кримінального кодексу України, а й підтверджується положеннями ст. 61 Конституції України.

Аналіз вищезазначених ознак кримінальної відповідальності дозволяє визначити й сутність цього правового явища.

По-перше, слід визнати, що деякі з зазначених ознак кримінальної відповідальності одночасно є елементами охоронних кримінально-правових відносин. Так, обумовлене вчиненням злочином здійснення кримінально-правового примусу, що передбачає певні правообмеження, щодо особи, яка вчинила злочин, характеризуються такими елементами охоронних правовідносин, як, відповідно, юридичним фактом, фактичним змістом та суб'єктивним складом. Разом з тим, сукупність таких ознак кримінальної відповідальності ще не достатня для її ототожнення з охоронними кримінально-правовими відносинами: до кримінальної відповідальності не належить юридичний зміст таких правовідносин (права та обов'язки їх суб'єктів), крім того моменти їх виникнення не співпадають (фактичне вчинення злочину та вступ обвинувального вироку суду в законну силу).

Таким чином, об'єктивне визначення природи співвідношення охоронних кримінально-правових відносин та кримінальної відповідальності фактично й визначає сутність останньої. Як зазначалося, кримінальна відповідальність завжди здійснюється в межах правозастосовчої діяльності держави з реалізації охоронних кримінально-правових норм. В свою чергу норми права, зокрема правоохоронні, є центральною категорією у визначенні правовідносин, вони створюють ці відносини, перетворюють їх із суспільних на правові. Порівнюючи ці положення можна зробити висновок, що охоронні кримінально-правові відносини та кримінальна відповідальність співвідносяться як процес (у філософському, а не правовому його розумінні) та форма його завершення.

У теорії кримінального права схожий погляд на сутність кримінальної відповідальності вже висловлювався С. Д. Шапченко, який визначає кримінальну відповідальність як «форму реалізації охоронних кримінально-правових відносин, пов'язаних із вчиненням злочину», момент виникнення яких співпадає з моментом виникнення кримінальної відповідальності – вступом обвинувального вироку суду в законну силу [13, с. 76–77]. Разом з тим, ця позиція, на наш погляд, потребує певного уточнення.

По-перше, момент виникнення охоронних кримінально-правових відносин не може співпадати з моментом виникнення кримінальної відповідальності. В іншому випадку доведеться визнати, що більшість положень кримінального процесуального законодавства України, які реалізуються до вступу обвинувального вироку суду в законну силу, позбавлені «матеріального» підґрунтя. Таке твердження базується на постулатах теорії держави та права, яка встановлює «вторинний» характер процесуальних норм по відношенню до норм матеріальних [31, с. 394], а отже і правовідносини, які виникають при реалізації таких процесуальних норм є похідними від правовідносин на основі норм матеріальних і виникають лише при умові їх існування.

По-друге, охоронні кримінально-правові відносини, виникнувши із вчиненням злочину, за своїм юридичним змістом є правом держави застосувати до винного кримінально-правові міри державного примусу, якому кореспондує обов'язок особи, що вчинила злочин, зазнати такого примусу. Але під час розвитку охоронних кримінально-правових відносин, за умови появи певних обставин або встановлення певних фактів, держава може реалізувати своє право в спосіб відмови від застосування до винного будь-яких кримінально-правових мір державного примусу. Фактично в цьому випадку відбувається реалізація охоронних кримінально-правових відносин у формі звільнення від кримінальної відповідальності, наслідком чого є завершення таких відносин в особливий спосіб. Отже, окрім кримінальної відповідальності, формою завершення охоронних кримінально-правових відносин є й звільнення від кримінальної відповідальності. Кримінальна відповідальність, в порівнянні з такою формою завершення охоронних кримінально-правових відносин, відповідно до ч. 2 ст. 1 КК України, має *типовий характер*, закон визначає її основним засобом в здійсненні завдань з попередження вчинення злочинів.

І, по-третє, кримінальна відповідальність пов'язується не з усім процесом реалізації охоронних кримінально-правових відносин, який, як вже неодноразово наголошувалося, починається з моменту вчинення злочину, а лише з його завершальною стадією. Тому, на нашу думку, логічно її ототожнювати не з формою *реалізації* охоронних кримінально-правових відносин, а з формою їх *завершення*.

Таким чином, сутність кримінальної відповідальності обумовлюється її юридичною природою – вона є типовою формою завершення охоронних кримінально-правових відносин. А отже кримінальну відповідальність необхідно визначити як типову форму завершення охоронних кримінально-правових відносин, що полягає в державному осуді в обвинувальному вироку суду особи, що вчинила злочин, як правило,

поєднаному із застосуванням до неї інших заходів державного примусу, які мають каральний характер та передбачені кримінальним законодавством України.

Встановивши юридичну природу кримінальної відповідальності, можна визначити і юридичну природу її протилежності – звільнення від кримінальної відповідальності. Очевидно, що дослідження юридичної природи останнього має здійснюватися в площині розвитку охоронних кримінально-правових відносин, що породжуються вчиненням злочину.

Такі відносини виникають з моменту вчинення суспільно небезпечного діяння, що містять всі ознаки відповідного складу злочину. Це положення в теорії кримінального права на сучасному етапі ні в кого не викликає заперечень. Змістом таких правовідносин є право держави на застосування до особи, яка вчинила злочин, заходів примусу кримінально-правового характеру, якому кореспондує обов'язок такої особи понести зазначені заходи примусу. Такі правовідносини під час свого розвитку можуть корегуватися через зміну обсягу тих заходів примусу, що можуть бути застосовані чи застосовуються до особи. Це відбувається у зв'язку із зміною кваліфікації вчиненого діяння особи як під час досудового розслідування (ст. 279 КПК України), так і під час судового розгляду (ст.ст. 338–340 КПК України), заміною покарання (ч. 5 ст. 53, ч. 3 ст. 57, ст. 82 КК України та ін.), зняттям судимості (ст. 91 КК України).

Особливої уваги заслуговує питання коли і як охоронні кримінально-правові відносини, що породжуються вчиненням злочину, закінчуються? Згідно з чинним Кримінальним процесуальним кодексом України такі відносини можуть закінчуватися в різний спосіб:

1) закриття кримінального провадження на підставі ч. 1 ст. 284 КПК України (відсутність події кримінального правопорушення; відсутність в діянні складу кримінального правопорушення; не встановлення достатніх доказів для доведення винуватості особи в суді; набрання чинності закону, яким скасована кримінальна відповідальність за діяння; смерть підозрюваного, обвинуваченого; існування вироку по тому самому обвинуваченню, що набрав законної сили, або ухвали суду про закриття кримінального провадження по тому самому обвинуваченню; відмова потерпілого від обвинувачення у кримінальному провадженні у формі приватного обвинувачення; відсутність згоди держави, яка видала особу, на здійснення кримінального провадження);

2) закриття кримінального провадження на підставі ч. 2 ст. 284 КПК України (звільнення особи від кримінальної відповідальності; відмова прокурора від підтримання державного обвинувачення);

3) погашення судимості або її зняття на підставі ст. 538 КПК України.

Незважаючи на наше несприйняття багатьох положень чинного Кримінального процесуального кодексу України, слід зазначити, що в такому розподілі підстав закінчення охоронних кримінально-правових відносин закладений критерій, який має визначальне значення для виявлення юридичної природи звільнення від кримінальної відповідальності.

Перше, що спадає в очі, так це вольовий характер підстав закінчення кримінально-правових відносин відповідно до ч. 2 ст. 284 та ст. 538 КПК України: звільнення від кримінальної відповідальності, відмова прокурора від підтримання державного обвинувачення та зняття судимості – це все акти вольової поведінки одного з суб'єктів таких правовідносин – держави. На протигагу цьому, всі підстави закінчення кримінально-правових відносин відповідно до ч. 1 ст. 284 КПК України не залежать від волі суб'єктів таких відносин, мають неконтрольований характер.

З іншої сторони, і звільнення від кримінальної відповідальності, і застосування кримінального покарання, і судимість передбачені Кримінальним кодексом України як закономірні наслідки завершення охоронних кримінально-правових відносин. Різниця між ними полягає лише в тому, що покарання та судимість, виходячі з тлумачення ч. 2 ст. 1 КК України, виступають типовими наслідками. Звільнення від кримінальної відповідальності в цьому аспекті кримінальний закон розглядає як винятковий наслідок.

В той же час жодна з підстав, передбачених ч. 1 ст. 284 КПК України, та відмова прокурора від підтримання державного обвинувачення не передбачаються Кримінальним кодексом України, а тому, на наше переконання, не можуть розглядатися як закономірні наслідки завершення таких правовідносин. Вони мають вимушений характер, вимагають закінчення правовідносин достроково – до настання хоча б одного із наслідків, передбачених кримінальним законодавством України.

Зазначимо, що пропозиція про визначення юридичної природи звільнення від кримінальної відповідальності через форми реалізації охоронних кримінально-правових відносин не є новою для теорії кримінального права. Наприклад, О. О. Житний справедливо зазначав, що звільнення від кримінальної відповідальності є «особливою (достроковою, бо вона відбувається до початку реалізації кримінальної відповідальності) формою припинення кримінально-правових відносин, що виникають між державою й особою через учинення нею злочину» [8, с. 11].

В цілому підтримуючи таку позицію О. О. Житного, лише зауважимо, що, з огляду на вищезазначене, термінами, які найбільш повно враховують особливості закінчення охоронних кримінально-правових відносин, що породжуються вчиненням злочину, є *припинення* – «... переривати природний перебіг, розвиток чого-небудь» [6, с. 483] та

завершення – «... доводити виконання, здійснення чого-небудь до остаточного кінця, закінчення» [6, с. 379].

Отже, випадки закриття кримінального провадження з підстав, передбачених ч. 1 ст. 284 КПК України, та відмови, відповідно до ч. 2 ст. 284 КПК України, прокурора від підтримання державного обвинувачення за своєю суттю є достроковим *припиненням охоронних кримінально-правових відносин, що породжуються вчиненням злочину*. В свою чергу, застосування покарання і судимість з одного боку та звільнення від кримінальної відповідальності – з іншого є прикладами *завершення таких відносин*, які співвідносяться між собою як правило та виняток.

Таке розуміння закриття кримінального провадження та звільнення від кримінальної відповідальності нарешті дозволяє фахівцям з кримінального процесу встановити різницю між цими двома різними інститутами різних галузей права. За КПК України 1960 р. різниці між ними не існувало – однакові наслідки (закінчення кримінального провадження), інколи навіть однакова процесуальна форма (відповідно постанови слідчого та постанови суду). За чинним КПК України ситуація суттєво не змінилася: наслідки застосування цих інститутів залишилися незмінними, змінилася лише процесуальна форма (постанова при закритті провадження та ухвала суду при звільненні від кримінальної відповідальності).

Але з огляду на встановлену сутність звільнення від кримінальної відповідальності можна визначити ключову відмінність між ними. Випадки закриття кримінального провадження *не породжують жодних негативних наслідків* для особи, щодо якої таке провадження було припинено, оскільки в цьому випадку кримінально-правові відносини залишаються нереалізованими, а інколи не виникають взагалі (наприклад, п. 1, 2 ч. 1 ст. 284 КПК України). Під час звільнення від кримінальної відповідальності кримінально-правові відносини хоч і не в типовій формі, але все ж таки були реалізовані. А це, в першу чергу, офіційно засвідчує, що підстава для їх виникнення – вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить всі ознаки відповідного складу злочину, мала місце. Саме тому особи звільнені від кримінальної відповідальності вважаються звільненими за нереабілітуючими обставинами, і цей факт викликає для них низку негативних правових наслідків:

1) враховується як обставина, що характеризує особу винного, під час призначення покарання за злочин (п. 3 ч. 1 ст. 65 КК України);

2) до 13.06.2012 р. на таких осіб діяли обмеження щодо прийняття на службу до міліції (п. 2 ч. 4 ст. 17 Закону України «Про міліцію» в редакції від 26.11.2011 р.) [28];

3) будь-якому випадку звільнення особи від кримінальної відповідальності має передувати отримання від неї згоди на таке звільнення, що, як нами зазначалося раніше, є визнанням факту вчинення суспільно небезпечного діяння, що містить склад злочину. Це, відповідно до положень ч. 1 ст. 61 ЦПК України, дає можливість визнати вчинення особою суспільно небезпечного діяння, що містить ознаки складу злочину, преюдиційним фактом, який не потребує доведення під час цивільного процесу у справах про можливе відшкодування моральної та матеріальної шкоди.

Показовою в цьому аспекті є також пропозиція фахівців в галузі адміністративного права про розширення переліку видів державної служби, де були б встановлені обмеження щодо прийняття на роботу осіб, звільнених від кримінальної відповідальності за вчинення суспільно небезпечних діянь [1, с. 161–162].

Таким чином, звільнення від кримінальної відповідальності слід визначити як особливу форму завершення охоронних кримінально-правових відносин, що полягає у відмові суду від державного осуду особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, що містить ознаки певного складу злочину, і, як наслідок, від застосування до неї інших заходів кримінально-правового примусу, які мають каральний характер.

Відповідно до чинного Кримінального кодексу України з урахуванням визначеної юридичної природи звільнення від кримінальної відповідальності здійснюється під час застосування наступних норм:

1) добровільна відмова при незакінченому злочині (ч. 2 ст. 17 КК України);

2) захворювання особи після вчинення злочину, але до постановлення вироку на психічну хворобу (ч. 3 ст. 19 КК України);

3) дійове каяття (ст. 45 КК України);

4) примирення винного з потерпілим (ст. 46 КК України);

5) передача особи на поруки (ст. 47 КК України);

6) втрата діянням або особою суспільної безпеки внаслідок зміни обстановки (ст. 48 КК України);

7) закінчення строків давності (ст. 49 КК України);

8) застосуванням примусових заходів виховного характеру (ст. 97 КК України);

9) добровільна заява громадянина України про свій зв'язок та отримане злочинне завдання від іноземної держави, іноземної організації або їх представників (ч. 2 ст. 111 КК України);

10) добровільне припинення особою шпигунства та повідомлення про свої дії органам державної влади (ч. 2 ст. 114 КК України);

11) виплата керівником підприємства, установи або організації до притягнення його до кримінальної відповідальності заробітної плати, стипендії, пенсії чи іншої встановленої законом виплати громадянам (ч. 3 ст. 175 КК України);

12) сплата особою податків, зборів, а також відшкодування шкоди, завданої державі їх несвоєчасною сплатою, до притягнення її до кримінальної відповідальності (ч. 4 ст. 212 КК України);

13) сплата особою єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування чи страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, а також відшкодування шкоди, завданої фондам загальнообов'язкового державного соціального страхування їх несвоєчасною сплатою, до притягнення її до кримінальної відповідальності (ч. 4 ст. 212¹ КК України);

14) добровільна заява та активне сприяння учасником злочинної організації розкриттю її діяльності (ч. 2 ст. 255 КК України);

15) добровільне повідомлення та сприяння учасником терористичної групи чи терористичної організації розкриттю її діяльності (ч. 2 ст. 258³ КК України);

16) добровільне повідомлення особи, яка фінансувала терористичну групу (організацію), або інше сприяння розкриттю діяльності такої групи (організації), які мали місце до притягнення особи до кримінальної відповідальності (ч. 4 ст. 258⁵ КК України);

17) добровільний вихід особи зі складу непередбачених законом воєнізованих або збройних формувань і повідомлення про їх існування органам державної влади чи місцевого самоврядування (ч. 6 ст. 260 КК України);

18) добровільна здача органам влади зброї, бойових припасів, вибухових речовин або вибухових пристроїв (ч. 3 ст. 263 КК України);

19) добровільна заява особою, яка незаконно заволоділа транспортним засобом, про такі дії правоохоронним органам, з поверненням транспортного засобу власнику та повним відшкодуванням завданих збитків (ч. 4 ст. 289 КК України);

20) добровільна здача наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів із викриттям джерела їх придбання або сприянням розкриттю злочинів, пов'язаних з їх незаконним обігом (ч. 4 ст. 307 КК України);

21) добровільне лікування від наркоманії (ч. 4 ст. 309 КК України);

22) добровільна здача прекурсорів із викриттям джерела їх придбання або сприянням розкриттю злочинів, пов'язаних з їх незаконним обігом (ч. 4 ст. 311 КК України);

23) добровільна здача отруйних чи сильнодіючих речовини або лікарських засобів із викриттям джерела їх придбання або сприянням розкриттю злочинів, пов'язаних з їх незаконним обігом (ч. 5 ст. 321 КК України);

24) добровільна здача фальсифікованих лікарських засобів із викриттям джерела їх придбання або сприянням розкриттю злочинів, пов'язаних з їх незаконним обігом (ч. 4 ст. 321¹ КК України);

25) добровільна заява про підкуп працівника державного підприємства, установи чи організації особою, щодо якої мало місце вимагання такої неправомірної вигоди, здійснена до повідомлення їй про підозру у вчиненні злочину (ч. 5 ст. 354 КК України).

Окремого пояснення потребує включення до переліку норм, на підставі яких можливе звільнення від кримінальної відповідальності, ч. 2 ст. 17 та ч. 3 ст. 19 КК України.

Думка про необхідність віднесення до видів звільнення від кримінальної відповідальності добровільної відмови при незакінченому злочині, передбаченої ст. 17 КК України, вже висловлювалася в теорії кримінального права [2, с. 64; 22, с. 12]. Проблема полягає в тому, що чинна редакція ч. 2 ст. 17 КК України визначає лише наслідки такої відмови – незастосування кримінальної відповідальності до осіб, що добровільно відмовилися від доведення злочину до кінця. Але вона не визначає правових засобів для настання цього наслідку: виключення кримінальної відповідальності чи звільнення від неї? Готування до злочину та замах на злочин, які передують добровільній відмові, є суспільно небезпечними діяннями, що містять склад злочину. Тому вони закономірно породжують охоронні кримінально-правові відносини, які, як ми визначили раніше, *мають закінчитися або через припинення, або через завершення*. Разом з тим, чинний Кримінальний процесуальний кодекс України не передбачає в цьому випадку можливості припинення таких відносин: ч. 1 та п. 2 ч. 2 ст. 284 КПК України за способом викладення є прямими нормами і не містять жодних підстав закриття кримінального провадження через добровільну відмову. Натомість, ст.ст. 285–288 КПК України, що передбачають завершення охоронних кримінально-правових відносин, є бланкетними нормами, які не містять прямих посилань на норми Кримінального кодексу України. Тому логічним є висновок, що саме ці норми КПК України мають застосовуватися у випадку добровільної відмови при незакінченому злочині. А ці норми передбачають саме порядок звільнення від кримінальної відповідальності.

Схожа ситуація спостерігається навколо ч. 3 ст. 19 КК України, яка передбачає, що: «Не підлягає покаранню особа, яка вчинила злочин у

стані осудності, але до постановлення вироку захворіла на психічну хворобу, що позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними. До такої особи за рішенням суду можуть застосовуватися примусові заходи медичного характеру, а після одужання така особа може підлягати покаранню». Тобто наслідком захворювання особи на таку психічну хворобу закон визначає незастосування покарання. В свою чергу, враховуючи, що ч. 3 ст. 19 КК України передбачає можливість подальшого застосування до психічно хворих осіб примусових заходів медичного характеру, а після них й навіть покарання, вести мову в цьому випадку про можливість дострокового припинення охоронних кримінально правових відносин неможливо. Отже, такий правовий наслідок може наставати у випадку застосування лише трьох інститутів: звільнення від кримінальної відповідальності, звільнення від покарання або звільнення від відбування покарання. Ч. 1 ст. 84 КК України, яка, судячи з назви, мала б розв'язувати це питання на користь звільнення від відбування покарання не робить цього: вона розповсюджується на осіб, які захворіла на психічну хворобу *виключно під час відбування покарання*. Разом з тим, аналіз положень Кримінального процесуального кодексу України щодо застосування примусових заходів медичного характеру до осіб, які до постановлення вироку захворіли на психічну хворобу, свідчить про наступні ознаки цього процесу:

а) питання про застосування таких заходів вирішує суд (ст. 512 КПК України);

б) процесуальною формою прийняття рішення про застосування примусових заходів медичного характеру є ухвала суду (ч. 2 ст. 512 КПК України);

в) такі заходи застосовуються виключно до особи, участь якої у вчиненні суспільно небезпечного діяння, що містить ознаки складу злочину, була повністю доведена в судовому засіданні (ст. 513 КПК України).

Таким чином, очевидно, що всі ці ознаки не властиві інституту звільнення від покарання, а можуть належати виключно до інституту звільнення від кримінальної відповідальності.

Не може бути включеною до переліку норм, що передбачають звільнення від кримінальної відповідальності ч. 4 ст. 401 КК України: «Особа, яка вчинила злочин, передбачений статтями цього розділу, може бути звільнена від кримінальної відповідальності згідно зі статтею 44 цього Кодексу із застосуванням до неї заходів, передбачених Дисциплінарним статутом Збройних Сил України». Слід підтримати Ю. В. Бауліна, який з цього приводу зазначив, що допущена під час прийняття чинного Кримінального кодексу України технічна помилка не дає можливості застосовувати ч. 4 ст. 401 у точній відповідності з її

змістом. Чинна ж редакція ч. 4 ст. 401 КК України не передбачає будь-якої самостійної підстави звільнення від кримінальної відповідальності, а фактично відсилає до застосування ч. 2 ст. 17, ч. 3 ст. 19 та ст.ст. 45–49 КК України [2, с. 295–296].

Питання класифікації зазначених видів звільнення від кримінальної відповідальності має неабияке теоретичне та практичне значення: дозволяє визначити взаємозв'язок окремих видів звільнення, їх специфічні групові ознаки та особливості застосування. Зупинимося на основних, на нашу думку, критеріях такої класифікації, а саме:

1) застосуванні щодо кола суспільно небезпечних діянь, які містять склад злочину;

2) вимогах щодо подальшої поведінки осіб, звільнених від кримінальної відповідальності;

3) застосуванні судового розсуду під час встановлення підстав звільнення від кримінальної відповідальності.

Розглянемо ці критерії та наслідки класифікації за ними більш детально.

1. В залежності від кола суспільно небезпечних діянь, що містять склад злочину, до яких може бути застосоване звільнення від кримінальної відповідальності, виділяють два види звільнень:

а) загальні види звільнення від кримінальної відповідальності – ці види звільнення можуть бути застосовані до будь-якої особи, незалежно від складу злочину, що передбачає вчинене суспільно небезпечне діяння. Цілком логічно, що такі види звільнення можуть передбачатися виключно в Загальній частині Кримінального кодексу України. До них належать 8 видів: ч. 2 ст. 17, ч. 3 ст. 19, ст.ст. 45–49, 97 КК України;

б) спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності – ці види звільнення можуть бути застосовані до осіб, які вчиняють суспільно небезпечні діяння, передбачені лише певними складами злочинів. Такі види звільнення передбачаються нормами Особливої частини Кримінального кодексу. На сьогодні до цієї групи належить 17 видів: ч. 2 ст. 111, ч. 2 ст. 114, ч. 3 ст. 175, ч. 4 ст. 212, ч. 4 ст. 212¹, ч. 2 ст. 255, ч. 2 ст. 258³, ч. 4 ст. 258⁵, ч. 6 ст. 260, ч. 3 ст. 263, ч. 4 ст. 289, ч. 4 ст. 307, ч. 4 ст. 309, ч. 4 ст. 311, ч. 5 ст. 321, ч. 4 ст. 321¹, ч. 5 ст. 354 КК України. Слід зазначити, що перелік спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності постійно змінюється. Так, в 2004 році їх налічувалося 13 видів, в 2010 році – 17 видів, в 2014 році – їх налічувалось 20 видів, а у 2015 – знову 17 видів. Пов'язане це із постійним здійсненням процесу криміналізації: збільшенням кількості однорідних складів злочину (наприклад, виведення зі складу ст. 212 КК України самостійного складу злочину – ст. 212¹ КК України), хоча назвати цей процес в такому вигляді виправданим, на наш погляд, неможливо.

2. В залежності від того чи висуваються якісь вимоги до подальшої поведінки особи, звільненої від кримінальної відповідальності, виділяють дві групи:

а) безумовні види звільнення від кримінальної відповідальності – ці види звільнення не передбачають жодних обмежень до подальшої поведінки звільненої особи, рішення про таке звільнення після набрання законної сили є остаточним. До них належить переважна більшість норм: ч. 2 ст. 17, ст. 45, ст. 46, ст. 48, ст. 49, ч. 2 ст. 111, ч. 2 ст. 114, ч. 3 ст. 175, ч. 4 ст. 212, ч. 4 ст. 212¹, ч. 2 ст. 255, ч. 2 ст. 258³, ч. 4 ст. 258⁵, ч. 6 ст. 260, ч. 3 ст. 263, ч. 4 ст. 289, ч. 4 ст. 307, ч. 4 ст. 309, ч. 4 ст. 311, ч. 5 ст. 321, ч. 4 ст. 321¹, ч. 5 ст. 354 КК України.

б) умовні види звільнення від кримінальної відповідальності – ці види звільнення передбачають висунення вимог до подальшої поведінки особи і контроль за їх дотриманням, застосування певних заходів кримінально-правового примусу. До них належить лише три види звільнення: ч. 3 ст. 19, ст. 47, ст. 97 КК України. Але головна відмінність цієї групи полягає в тому, що протягом строку, під час якого здійснюється контроль за поведінкою особи, рішення суду про звільнення від кримінальної відповідальності має умовний, неостаточний характер. У випадку порушення умов звільнення, або зникнення обставин, які зумовили таке звільнення (видужання особи за ч. 3 ст. 19 КК України), ухвала суду про звільнення від кримінальної відповідальності скасовується і особа притягається до кримінальної відповідальності на загальних підставах.

3. Ідея класифікація видів звільнення від кримінальної відповідальності в залежності від застосування судового розсуду під час встановлення підстав такого звільнення виникла в теорії кримінального права відносно недавно. Одним з перших такий критерій класифікації запропонував російський вчений Л. В. Головка [7, с. 267]. До цього часу домінуючим в теорії кримінального права був поділ всіх видів звільнення від кримінальної відповідальності на «факультативні» та «обов'язкові». Критерієм такої класифікації називають право або обов'язок суду на таке звільнення.

Разом з тим, якщо пристати на позицію об'єктивності такої класифікації, то слід стверджувати, що за наявності всіх визначених кримінальним законом передумов та підстав звільнення, наприклад від кримінальної відповідальності у зв'язку із зміною обстановки, суд може відмовити особі у такому звільненні, оскільки це є його «правом». Виникає питання, яким саме має бути внутрішнє переконання судді задля застосування цього виду звільнення від кримінальної відповідальності?

Такий висновок автоматично змушує нас визнати, що кримінальний закон щодо «факультативних» видів не встановлює жодної підстави звільнення від кримінальної відповідальності, покарання або його відбування, адже «підстава» – це встановлений факт або подія, які пояснюють та з *неминучістю викликають* застосування норми. Як наслідок, слід стверджувати, що суди мають право доповнювати, створювати норми права.

Крім того, така класифікація фактично формує у свідомості суддів переконання про те, що для застосування частини норм, які належать до групи факультативних видів звільнення, потрібно, крім вимог закону, ще й їх бажання.

Питання про класифікацію всіх видів звільнення від кримінальної відповідальності на факультативні та обов'язкові виникло у зв'язку з використанням в тексті відповідних норм кримінального закону двох різних законодавчих конструкцій: «особа звільняється» (зобов'язана бути звільнена) та «особу може бути звільнено».

Так, ст. 45 КК України визначає, що: «Особа, яка вперше вчинила злочин невеликої тяжкості або необережний злочин середньої тяжкості, *звільняється від кримінальної відповідальності ...*». Натомість, ст. 47 КК України встановлює, що: «Особу, яка вперше вчинила злочин невеликої або середньої тяжкості та щиро покаялася, *може бути звільнено від кримінальної відповідальності з передачею її на поруки ...*».

Але такий підхід законодавця, на наш погляд, жодним чином не свідчить про те, що у суду є право або обов'язок застосувати зазначені норми. Це свідчить лише про те, що в першому випадку від суду не вимагається оцінювання тих обставин, які відповідна норма називає підставами звільнення, а тому лише при встановленні факту їх наявності суд зобов'язаний її застосувати (наприклад, закінчення строку давності притягнення до кримінальної відповідальності). В другому випадку, окрім власне встановлення факту наявності обставин, що утворюють підставу звільнення, від суду вимагається ще й здійснити їх оцінку, тобто застосувати свої дискреційні повноваження. Саме тому законодавець і використовує конструкцію може бути звільнено, оскільки рішення про застосування або незастосування відповідної норми залежить не від наявності певних обставин (наприклад, суспільної небезпеки особи винного), а від ступеня їх прояву (значна або незначна суспільна небезпека особи винного), що потребує від суду оціночного підходу.

Аналіз ряду норм Кримінального кодексу України (ст.ст. 47, 48, 97) свідчить про те, що встановлення підстав їх застосування закон пов'язує з необхідністю оцінки суспільної небезпеки особи або діяння, а не з суб'єктивним правом суду. Саме ж питання розподілу норм на такі

групи є наслідком використання законодавцем так званих оціночних термінів, до яких традиційно належить категорія суспільної небезпеки. І, незважаючи на під час справедливої критики на адресу законодавця, кримінальне право не в змозі повністю відмовитися від їх використання, оскільки дієвої альтернативи більшості з них на сьогодні так і не було запропоновано.

Вищезазначене дозволяє зробити висновок про те, що у суду під час здійснення правосуддя в кримінальному процесі не існує та не може існувати жодних прав. На нього покладається виключно обов'язок – здійснювати судовий розгляд в межах і у спосіб, визначені законодавством. Критерій, який заклав законодавець у розмежування всіх видів звільнення від кримінальної відповідальності на ті, де «особа звільняється» та ті, де «особу може бути звільнено», на наш погляд, полягає в необхідності застосування судом дискреційних повноважень, судового оцінювання тих обставин, що утворюють підставу такого звільнення. Самі ж види звільнення від кримінальної відповідальності слід класифікувати за цим критерієм на *імперативні та дискреційні*, що більш точно характеризує природу такого розподілу.

Таким чином, в залежності від особливостей законодавчої конструкції та застосування судового розсуду під час встановлення підстав звільнення від кримінальної відповідальності слід виділити наступні дві групи таких звільнень:

а) імперативні види звільнення від кримінальної відповідальності (ч. 2 ст. 17, ч. 3 ст. 19, ст. 45, ст. 46, ст. 49, ч. 2 ст. 111, ч. 2 ст. 114, ч. 3 ст. 175, ч. 4 ст. 212, ч. 4 ст. 212¹, ч. 2 ст. 255, ч. 2 ст. 258³, ч. 4 ст. 258⁵, ч. 6 ст. 260, ч. 3 ст. 263, ч. 4 ст. 289, ч. 4 ст. 307, ч. 4 ст. 309, ч. 4 ст. 311, ч. 5 ст. 321, ч. 4 ст. 321¹, ч. 5 ст. 354 КК України);

б) дискреційні види звільнення від кримінальної відповідальності (ст. 47, ст. 48, ст. 97 КК України).

На завершення хотілося б звернути увагу на висловлену в теорії кримінального права пропозицію щодо визначення подальшої долі інституту звільнення від кримінальної відповідальності. Так, С. С. Яценко запропонував: «З метою усунення колізії між розглянутими положеннями КК та КПК України, з одного боку, та положеннями Конституції України (йдеться про закріплений у ній принцип верховенства права – ст. 8 та принцип презумпції невинуватості – ст. 62) – з іншого, доцільно розглянути питання про можливість врахування законодавчого досвіду зарубіжних країн, зокрема щодо можливості відмови від інституту звільнення від кримінальної відповідальності, розширення сфери дії інституту звільнення від покарання, вдосконалення інших засобів кримінально-правового реагування на вчинений злочин, наявність якого встановлена обвинувальним вироком суду» [39, с. 166].

Слід віддати належне С. С. Яценко, не кожен вчений наважувався ставити під сумнів подальшу долю цілого інституту кримінального законодавства, що застосовується не одно десятиріччя. І, на наше глибоке переконання, таке питання на сьогодні має право на існування.

Дійсно, як ми вже визначили, є певні термінологічні колізії між положеннями Кримінального кодексу України та Конституцією України. Дійсно, законодавство багатьох країн не передбачає звільнення від кримінальної відповідальності, і вирішує завдання цього інституту (кримінально-правове заохочення, економія кримінальної репресії) за рахунок звільнення від покарання. Але питання про подальшу долю звільнення від кримінальної відповідальності в Україні, на нашу думку, має вирішуватися виходячи також і з інших мотивів, а саме з точки зору ефективності цих інститутів.

Інститут звільнення від кримінальної відповідальності, враховуючи різноманіття підстав свого застосування, на сучасному етапі вирішує два основних завдання – заохочення осіб до позитивної посткримінальної поведінки та забезпечення економії кримінальної репресії. Але ці завдання після відповідних законодавчих змін, з такою самою ефективністю здатний виконати і інститут звільнення від покарання. Разом з тим, звільнення від кримінальної відповідальності супроводжується спрощенням процедури кримінального провадження. Так, ч. 2 ст. 286 КПК України визначає: «Встановивши на стадії досудового розслідування підстави для звільнення від кримінальної відповідальності та отримавши згоду підозрюваного на таке звільнення, прокурор складає клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності та *без проведення досудового розслідування у повному обсязі* надсилає його до суду». Забезпечити ж такий самий процесуальний порядок під час звільнення від покарання неможливо в принципі. Чи достатньо цього для виправдання існування інституту звільнення від кримінальної відповідальності, на сьогодні з впевненістю сказати важко, спершу потрібно визначитися фахівцям з кримінального процесу – чи потрібна така спрощена процедура кримінального провадження взагалі і як в такому випадку має забезпечуватися дотримання основних принципів кримінального процесу.

Разом з тим, неприпустимою є ситуація, коли правові наслідки для осіб звільнених від кримінальної відповідальності та засуджених, які були звільнені від покарання, є абсолютно ідентичними. А тому у випадку збереження інституту звільнення від кримінальної відповідальності правовий статус засуджених має бути переглянутий у бік збільшення переліку обмежень в першу чергу в публічно-правовій сфері.

Список використаних джерел

1. Армаш Н. О. Державні політичні діячі : становлення та перспективи їх адміністративно-правового статусу : монографія / Н. О. Армаш. – Запоріжжя : КПУ, 2012. – 316 с.
2. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності : монографія / Ю. В. Баулін. – К. : Атіка, 2004. – 296 с.
3. Беляев В. Г. Личность преступника в советском уголовном праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / В. Г. Беляев. – Ростов-на-Дону, 1964. – 23 с.
4. Брайнин Я. М. Уголовная ответственность и ее основание в советском уголовном праве : монография / Я. М. Брайнин. – М. : Юридическая литература, 1963. – 275 с.
5. Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность (Очерк теории) : монография / С. Н. Братусь. – М. : Юридическая литература, 1976. – 200 с.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / [авт.-уклад. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
7. Головки Л. В. Альтернативы уголовному преследованию в современном праве : монография / Л. В. Головки. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. – 544 с.
8. Житний О. О. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / О. О. Житний. – Харків, 2003. – 21 с.
9. Загальна теорія держави і права: навч. посіб. / [Колодій А. М., Копейчиков В. В., Лисенков С. Л. та ін.]; за ред. В. В. Копейчикової. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 320 с.
10. Загородников Н. И. О пределах уголовной ответственности / Н. И. Загородников // Советское государство и право. – 1967. – №7. – С. 39–46.
11. Карпушин М. П. Уголовная ответственность и состав преступления / М. П. Карпушин, В. И. Курляндский. – М. : Юридическая литература, 1974. – 229 с.
12. Конституція України [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
13. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник для студ. юрид. вузів і фак. / за ред. П. С. Матишевського. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 512 с.

14. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник для студ. вищ. навч. закладів / Нац. юрид. академія України; М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін.; За ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К. ; Харків : Юрінком Інтер – Право, 2001. – 416 с.

15. Кримінальний кодекс України [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>

16. Кримінальний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>

17. Курс адміністративного права України: підручник / [В. К. Колпаков, О. В. Кузьменко, І. Д. Пастух та ін.] / за ред. В. В. Коваленка. – К. : Юрінком Інтер, 2012. – 808 с.

18. Курс уголовного права: учебник: в 5-ти т. Т. 1. Общая часть. Учение о преступлении / под ред. Н. Ф. Кузнецовой, И. М. Тяжковой. – М. : Зерцало-М, 2002. – 624 с.

19. Лейст О. Э. Санкции в советском праве / О. Э. Лейст. – М. : Юридическая литература, 1962. – 238 с.

20. Лесниевски-Костарева Т. А. Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика / Т. А. Лесниевски-Костарева. – М. : НОРМА, 1998. – 296 с.

21. Малков В. П. Квалификация повторных преступлений, совершенных освобожденными от уголовной ответственности / В. П. Малков // Советская юстиция. – 1967. – № 20. – С. 5–33.

22. Маслак Н. В. Кримінальна відповідальність за готування до злочину : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Н. В. Маслак. – Харків, 2005. – 19 с.

23. Матишевський П. С. Кримінальне право України: Загальна частина: підруч. для студ. юрид. вузів і фак. – К. : А.С.К. – 2001. – 352 с.

24. Наден О. В. Спеціальні види звільнення особи від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів : монографія / О. В. Наден. – Х. : Право, 2003. – 224 с.

25. Ной И. С. Сущность и функции уголовного наказания в советском государстве / И. С. Ной. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1973. – 192 с.

26. Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х т. – М. : Зерцало, 1998. – Т. 2. – 656 с.

27. Пинаев А. А. Курс лекций по Общей части уголовного права Украины. Книга 1 «О преступлении» / А. А. Пинаев. – Х. : Харьков юридический, 2001. – 289 с.

28. Про міліцію: закон України від 20. 12. 1990 р. в редакції від 26.11.2011 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/565-12/ed20111126>

29. Скибицкий В. В. Освобождение от уголовной ответственности и отбывания наказания : монография / В. В. Скибицкий. – К. : Наукова думка, 1987. – 183 с.

30. Стручков Н. А. Уголовная ответственность и её реализация в борьбе с преступностью / Н. А. Стручков. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1978. – 288 с.

31. Теория государства и права : учебник для юридических вузов и факультетов / под ред. В. М. Корельского, В. Д. Перевалова. – М. : ИНФРА М–НОРМА, 1997. – 570 с.

32. Тихонов К. Ф. Субъективная сторона преступления. Проблема социального содержания вины в советском уголовном праве / К. Ф. Тихонов. – Саратов : Приволжск. кн. изд-во, 1967. – 104 с.

33. У справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положень частини третьої статті 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканність): рішення Конституційного Суду України від 27 жовтня 1999 р. // Вісник Конституційного Суду України. – 1999. – №5. – С. 7 – 13.

34. Уголовное право Украинской ССР на современном этапе: часть общая. – К. : Наукова думка, 1985. – 449с.

35. Филимонов В. Понятие деяния, содержащего признаки преступления / В. Филимонов // Советская юстиция. – 1983. – № 23. – С. 22–24.

36. Хряпінський П. В. Заохочувальні норми у кримінальному законодавстві України: монографія / П. В. Хряпінський. – Х. : Харків юридичний, 2009. – 448 с.

37. Цивільний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>

38. Чугуников І. І. Правовідносини та форми їх реалізації у кримінальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / І. І. Чугуников. – Одеса, 2001. – 23с.

39. Яценко С. Чи відповідає Конституції України інститут звільнення від кримінальної відповідальності? / С. Яценко // Право України. – 2011. – № 9. – С. 158–166.

Мы уходим. Реквием.

*Посвящается всем героям,
воинам Украинской армии,
погибшим в зоне АТО*

Мы уходим в иные миры,
Мы уходим в иные столетия,
Замыкается жизненный круг,
Открывается тысячелетие,

Открываются ночи врата,
Что несут корабли в неизвестность,
И опять нам сияет Звезда,
И поет Эрендиль свою песню...

Мы уходим, нам время пришло
Бороздить сей Вселенной просторы,
Планетарная музыка звезд
Манит нас своей магией Зова.

И восстанем, вернемся опять
Мы в грядущих веках и столетиях,
Доживем, то, что было дано
Нам сегодня, стремящимся в вечность.

И не наша была в том вина,
Что ушли мы так рано с земного,
Чаша выпита нами до дна,
И возводят кресты на Голгофу.

И опять загремят небеса
И разорвана в храме завеса,
И распятого слезы Христа
Обвиняют кровавую мессу.

И разрубит пространство гроза,
И отверсты врата в поднебесье,
И сияющим ликом Христа
Осветится грядущая вечность.

Мы вернемся, но будут уже
Небеса и земля суть другими,
И не будет кровавое зло,
Как наследие старого мира...

И падут короли и шуты,
Возведенные чернью на троны,
И от взгляда Святого Дитя
Канет в Лету исчадие Горгоны.

И наследуем землю сию,
И украсим ее дивным садом,
И под небом таким голубым
Град Златой воспарит над холмами.

19.10.2014 г.

Автор:

Харь Інна Олексіївна

кандидат юридичних наук, доцент,

заступник завідувача кафедри

цивільного та господарського права

ВНЗ «Національна академія управління»

Наукове видання

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА, КРИМІНОЛОГІЇ
ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА
В УКРАЇНІ**

Монографія

За загальною редакцією доктора юридичних наук, професора,
Заслуженого працівника народної освіти України
Матвійчука Валерія Костянтиновича

Технічний редактор

Л. О. Стрелков

ВНЗ «Національна академія управління»
03151, Україна, м. Київ, вул. Вінницька, 10
Тел.: (044) 246-24-44
Факс: (044) 246-24-32
E-mail: office@nam.kiev.ua
Інтернет: www.nam.kiev.ua

Підписано до друку 11.09.2014 р.

Формат 60×84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 31,27. Обл.-вид. арк. 33,77. Тираж 300 прим. Зам. 54.

Віддруковано в типографії ТОВ «Наш Формат»,
02151, м. Київ, Проспект Мира, 7.